كىرىش سۆز

تاريخنا ئۆزىگە خاس تىبابەتچىلىك ئەنئەنىسى ۋە ئەندىزىسىنى شەكىللەندۈرگەن ئۇيغۇر خەلقى مەركىزىي ئاسىيادا ئاپىرىدە بولغان ساك قانلىق ۋە تۈركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ ئۇزاق تارىخىي يىلتىزغا ئىگە بولغان، ھەر خىل ئىقتىسادىي تۇرمۇش تىپى، ھەر خىل مەدەنىيەت - سەنئەت شەكلى، ھەر خىل دىنىي ئېتىقاد شەكلى، ھەر خىل يېزىق شەكلى ۋە ھەر خىل تارىخىي قىسمەتلەرنى باشتىن كەچۈرۈپ، داۋاملىق ساقلىنىپ ۋە راۋاجلىنىپ كەلگەن قەدىمىي مىللەت. ئۇيغۇر خەلقى ئۆز ئەجدادلىرى يارىتقان تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك خەزىنىسى ئارقىلىق ئېلىمىز جۇڭگونىڭ كۆپ مىللەتلىك، باي ۋە رەڭگارەڭ جۇڭگو تىبابەتچىلىكىنى بەرپا قىلىشقا كۆرۈنەرلىك ھەسسە قوشقان. بۇ ئۆز نۆۋىتىدە پۈتكۈل ئىنسانىيەت ۋە دۇنيا تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئىلىمىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدىكى تارىخىي تۆھپە ھېسابلىنىدۇ.

ئىنسانىيەتنىڭ ئۆز ئەمگىكى ۋە ئەقلي پائالىيىتى ئارقىلىق يارىتقان تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك خەزىنىسى ئىچىدە قەدىمكى شەرق مەدەنىيىتىنىڭ تەڭداشسىز بۇلىقى بولغان جۇڭگو تىبابەتچىلىكى - دورىگەرلىك ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. جۇڭگونىڭ كۆپ مىللەتلىك، باي ۋە رەڭگارەڭ تىبابەت ئىلمى خەزىنىسىدە «غەربىي يۈرت» دەپ ئاتالغان دىيارىمىزنىڭ قەدىمكى تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىكى ئالاھىدە شۆھرەتكە ئىگە. ئەمگەكچان، ئەقىل - پاراسەتلىك ھەر مىللەت جۇڭگو خەلقى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ، تارىخنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە پۈتكۈل جاھان تىبابەتچىلىك مەدەنىيىتى تارىخىنىڭ شەرق ئۇچىقىنى نۇرلاندۇرۇپ ۋە جۇلالاندۇرۇپ كەلدى.

ئېلىمىز جۇڭگو تىبابەتچىلىكى خەزۇ تىببابىنى ئاساس قىلغان ھالدا ئېلىمىز تارىخىدا كۆپ مىللەتلىك تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئىلمىنىڭ گۈللەنگەن مەزگىلىنى ياراتتى. دۆلەتنىڭ مىسلىسىز دەرىجىدە بىرلىككە كېلىشى، مەملىكەت ئىچىدىكى ھەرقايسى مىللەتلەر ۋە خەلقلەر مۇناسىۋىتىنىڭ كۆپ تەرەپلىمە قويۇقلىشىشى، فېئوداللىق ئىقتىسادنىڭ گۈللىنىشى، يېپەك يولىدىكى خەلقئارالىق سىياسىي، ئىقتىسادىي، سودا ۋە مەدەنىي مۇناسىۋەتلەرنىڭ كەڭ دائىرىلىك - كۆپ قىرلىق قانات يېيىشى قاتارلىق ئىجتىمائىي رېئال ئامىللار ئەنە شۇ جۇڭگو تىبابەتچىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىش، راۋاجلىنىش ۋە يۈكسىلىشىگە، يۈقىرى شۆھرەت قازىنىشىغا ئاساس يارىتىپلا قالماستىن، بەلكى جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ دوستلۇق مۇناسىۋىتى ۋە ئۆزئارا چۈشىنىشىنى ئىلگىرى سۈرۈشتىمۇ ناھايىتى كاتتا رول ئوينىغانىدى.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمى ئېلىمىز تىبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ مۇھىم تەركىبى

قىسمى. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ۋە دورىگەرلىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كۆپ ئەسىرلىك ئىشلەپچىقىرىش ئەمگىكى ۋە ھەر خىل كېسەللىكلەر بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدا بىخلىنىپ چىققان ۋە پەيدىنپەي راۋاجلانغان بولۇپ، ئۇ ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ئەجر - ئەمگەك مېۋىسى. خۇددى ۋاڭ شياۋشيەن ئەپەندى «يىپەك يولى تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئىلمىي ئالماشتۇرۇش تەتقىقاتى» نامىلىق نوپۇزلۇق كىتابىدا بۇ ھەقتە توختۇلۇپ: «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ مەنبەسى ناھايىتى يىراق بولۇپ، ئۇ تەخمىنەن قەدىمكى غەربىي يۇرتنىڭ يېڭى تاش قوراللىرى مەزگىلىدە بارلىققا كەلگەن. . . ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۇزۇن تارىختا ئىگە بىر تۈرلۈك ئىلىم بولۇپ، ئۇ قەدىمكى يۇنان تىبابەتچىلىكىگىمۇ ئوخشىمايدۇ، قەدىمكى ئەرەب تىبابەتچىلىكى ۋە قەدىمكى ھىندى تىبابەتچىلىكىگە تېخىمۇ ئوخشىمايدۇ، ئۇ ئېلىمىزدىكى قەدىمكى غەربىي دىياردىكى ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىشلەپچىقىرىش كۈرەشلىرى ۋە تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا، كېسەللىك بىلەن كۈرەش قىلىش جەريانىدا توپلىغان مول تەجرىبىلىرىنىڭ يەكۈنى، شۇنداقلا ھەرقايسى قىرىنداش مىللەتلەر بىلەن تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك بىلىملىرىنى كەڭ دائىرلىك ئالماشتۇرۇش جەريانىدا خېلى بالدۇرلا نىسبەتەن مۇكەممەل بولغان تىبابەتچىلىك نەزەريىە سىستېمىسى بىلەن ئۆز ئالاھىدىلىكىگە خاس كلىنىكىلىق داۋالاش تەجرىبىلىرىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمى باشقا قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ تىبابەتچىلىك ئىلمىگە ئوخشاشلا ئېلىمىز تىبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ مۇھىم بىر تەركىبى قىسمى، ئېلىمىزنىڭ قىممەتلىك مىللىي مەدەنىيەت مىراسىدۇر» دەپ كۆرسەتكەندەك، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدىن تارتىپ پەيدىنپەي تەرەققىي قىلىپ راۋاجلىنىپ كەلگەن ئەڭ قەدىمكى تىببىي ئىلىم ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى قەدىمدىن تارتىپ نەزەريىۋى ۋە ئەمەلىي تىبابەتچىلىك دەپ ئىككىگە بۆلۈنىدۇ. ئۇ ئۆزىگە خاس مۇكەممەل، سىستېمىلىق نەزەريىۋى ئاساسقا ئىگە، يەنى تۆت چوڭ ماددا (ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق) نەزەريىسى، مىراج نەزەريىسى، قۇۋۋەت نەزەريىسى، داۋالاش قائىدە - پرىنسىپلىرى، غىزالىنىشنىڭ كېسەللىك بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، ئۇزۇقلۇق ۋە ياسالما دورا نۇسخىلىرى ئىلمى قاتارلىقلار ھەققىدە بىر يۈرۈش تەلىماتلىرى بار.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى دورىگەرلىك ئىلمى ھەققىدە ھازىرغا قەدەر بىرقەدەر تولۇق تارىخىي يازمىلار ساقلىنىپ قالالمىغان بولسىمۇ، ئەمما ۋەتەن تىبابىتى دورىگەرلىك ئىلمى ھەققىدىكى تارىخى خاتىرىلەردە، قەدىمكى كلاسسىك ئەسەرلەردە، دىيارىمىزدىن تېپىلغان ھەر خىل تىل - يېزىقلاردىكى يازما يادىكارلىقلاردا ۋە قەدىمكى قەبرە - يادىكارلىقلىرى بىلەن ئىپتىدائىي شەھەر - قەلئە خارابىلىرىدىن تېپىلغان يادىكارلىقلاردا قىسمەن يېپ ئۇچلىرى ساقلىنىپ قالغان.

قىسقىسى، تارىختا بىرلىككە كەلگەن كۆپ مىللەتلىك جۇڭخۇا ئېلىنىڭ مۇنەۋۋەر ئەزالىرىدىن بىرى بولغان ئۇيغۇرلار ئېلىمىزنىڭ تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك مەدەنىيىتىنى

ۋۇجۇدقا چىقىرىش ئەمگىكىگە ئاكتىپ قاتنىشىپ ۋە زور تۆھپىسىنى قوشۇپ، ۋەتەننىڭ بىرلىكىنى قوغداش، چىگرا رايونلارنى گۈللەندۈرۈش، مىللەتلەرنىڭ دوستلۇق، ئىتتىپاقلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈش، ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالماشتۇرۇش، ئۆز ئارا چۈشىنىش قاتارلىق جەھەتلەردە تىللاردا داستان بولغىدەك تارىخىي تۆھپىلەرنى يارىتىقان.

شۇڭا، ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ ۋەتىنىمىزنىڭ تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئىلمىدە قوشقان تۆھپىسىنى، ئېلىمىزنىڭ تېبابەتچىلىك خەزىنىسىنى بېيىتىشتىكى ئىجابىي رولىنى تەتقىق قىلىپ يورۇتۇش ۋە ئۇنى كەڭ ئوقۇرمەنلەر بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرۈش پەقەت زامانىمىزدىكى مىللەتلەرنىڭ دوستلۇق، ئىتتىپاقلىق مۇناسىۋىتىنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈن پايدىلىق بولۇپلا قالماي بەلكى ياش - ئۆسمۈرلەرگە تىنچلىق، ئىتتىپاقلىق، ۋەتەننى قىزغىن سۆيۈش ھەققىدە تەربىيە ئېلىپ بېرىش، ئىسلاھات، ئېچىۋېتىشنى ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈنمۇ زور تارىخىي ئەھمىيەتكە ئىگە.

ئىلگىرى سۈرۈش ئۈچۈنمۇ زور تارىخىي

ئىگا ما

ئىلگىرى سۈرۈش

horticulture agricultural

مۇندەرىجە

1. باب ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك ئادەتلىرى ۋە ئىپتىدائىي ئېتىقادى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى 1
§ 1 . ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك ۋە فولكلورلۇق خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە 1
§ 2 . ئۇيغۇرلاردا شامانىزم ئەم - ئېرىم شىپاگەرلىكى 19
2. باب ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى قىسقىچە تارىخى ... 25
§ 1 . قەدىمكى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ھەققىدە 25
§ 2 . قاراخانىلار ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى 36
§ 3 . ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى..... 41
§ 4 . سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى 45
§ 5 . ئازادلىقتىن كېيىنكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتى 48
3. باب ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ئائىت ۋەسىقە ۋە ئارخىئولوگىيىلىك مەلۇماتلار... 54
§ 1 . شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىن تېپىلغان قەدىمكى باش سۆڭەك ئوپېراتسىيىسىگە دائىر ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار 54
§ 2 . كۆكرەك، قورۇق ئوپېراتسىيىسىگە دائىر ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار 59
§ 3 . ئۇيغۇرلارنىڭ ئوپېراتسىيە ئىلمىنى قوللانغانلىقى ھەققىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار..... 60
§ 4 . «تۇرپاندىن تېپىلغان ۋەسىقىلەر» دىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار 65
§ 5 . شىئەن شەھىرى ئەتراپىدىن تېپىلغان دىيارىمىز تىببىي دورا - دەرمەكلىرىگە دائىر ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار 67
4. باب مەشھۇر تېۋىپ - ئالىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ئائىت ئەسەرلىرى 70

§ 1 . مەشھۇر تېۋىپ ـ غازباي 70
§ 2 . مەشھۇر بۇددا ئالىمى، ئۇيغۇر تېبابىتى تەرجىمشۇناسى ـ كوماراجىۋا ... 71
§ 3 . مەشھۇر تېۋىپ ـ گەنجۇ قاغىن ۋە جان باشلاق 74
§ 4 . بۇيۇك ئالىم، داڭلىق تېبابەتشۇناس ـ ئەبۇ نەسىر فارابى 76
§ 5 . ئۇلۇغ ئالىم ئىبنى سىنا 82
§ 6 . مەھمۇد قەشقىرى ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» دىكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە دائىر مەلۇماتلار..... 90
§ 7 . يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە «قۇتادغۇبىلىك» تىكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە دائىر مەلۇماتلار..... 103
§ 8 . داڭلىق مۇددەرىس، تېبابەت ئۇستازى ـ ئىمادۇددىن قەشقەرى..... 116
§ 9 . ئەللامە ئالالىددىن مۇھەممەد خوتەنى 120
§ 10 . مەشھۇر تېۋىپ مىجىت، سادىرمىش ۋە تارىم مىجىت 123
§ 11 . ئاتاقلىق ئوزۇقلۇقشۇناس قوسقوي 127
§ 12 . خۇدۇيۇمخان ھاجى غوجام ۋە «خۇي خۇي رېتسىپلىرى» ھەققىدە ... 129
§ 13 . ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئىشلىرىغا تەسىر كۆرسەتكەن باشقا بىرقىسىم ئالىم ـ ھۆكۈمالار 140
5. باب دۇنياۋى تېبابەت ئىشلىرىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن بىرقىسىم ئاتاقلىق ئالىملار، ھۆكۈمالار..... 147
6. باب ئىسلام تېبابىتى ۋە ئۇيغۇر تېبابىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن بىرقىسىم شەرق تېببىي ئالىملىرى 155
خۇلاسە..... 163

1. باب ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئۇيغۇرلارنىڭ ئېتنىك ئادەتلىرى ۋە ئېپىدائىي ئېتىقادى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى

§ 1. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئېتنولوگىيىلىك ۋە فولكلورلۇق خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە

ئۇيغۇرلار - ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى مىللەتلەر ئىچىدە تارىخىنىڭ ئۇزاقلىقى، ئاپىرىدە قىلغان مەدەنىيىتىنىڭ شانلىقلىقى، تارقىلىپ ياشىغان جايلىرىنىڭ كەڭرىلىكى جەھەتتە ئالاھىدە رەڭدارلىققا ۋە جەلپكارلىققا ئىگە بىر تۈركىي تىللىق مىللەت. ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللار ۋە ھەر خىل تىللاردا يېزىلغان قەدىمكى يازما ماتېرىياللارنىڭ ئىسپاتلاپ بېرىشىچە، ئۇيغۇرلارنىڭ ئەجدادلىرى قەدىمدە ھازىرقى تەڭرىتېغىنىڭ جەنۇبى ۋە شىمالىي، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى، تاشقى موڭغۇلىيە، خېشى ۋادىسى، يەتتە سۇ ۋادىسى، چۇ دەرياسى، تالاس دەرياسى، سىر دەرياسى ۋادىسى ۋە پەرغانە ئۆيمانلىقى قاتارلىق كەڭ ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىغا تارقىلىپ ياشىغان. قەدىمدە شەرق ۋە غەربتىكى ھەرقايسى ئەل ۋە مىللەتلەرنىڭ يازما خاتىرىلىرىدە، تارىخ - تەزكىرە پۈتۈكلىرىدە، ئوردا ۋە ئاۋام سالنامىلىرىدە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىغا، تارىخ - مەدەنىيىتىگە، ئۆرپ - ئادەت جۈملىدىن تىبابەتچىلىكىگە دائىر قىممەتلىك بايانلار ساقلىنىپ قالغان.

ئۇيغۇر مىللىتى ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرى باي ۋە رەڭگارەڭ مەركىزىي ئاسىيا تىبابەتچىلىك مەدەنىيىتىنى يارىتىپ، ئۇيغۇر مىللىتىنىڭ مىللىيەتلىك پەيدا بولۇشى مەركىزى ئاسىيادىكى قەدىمكى ئاندىرنوۋلار، ئاريانلار، سىكتاي - ساكلار، دىلار، رۇڭلار، ھونلار، دىڭلىڭلار (تۇرالار)، توخرىلار، قۇشلار - تۈركلەر قاتارلىق ئىنسان تۈركۈملىرىدىن راۋاجلىنىپ ۋە بۇ ئىنسان تۈركۈملىرى ئېلىپىتىنرلىرىنى ئۆزلەشتۈرۈپ ھاسىل بولغانغا ئوخشاش، ئۇلارنىڭ تىبابەتچىلىك - كېسەلچىلىك، دورىگەرلىك ئەمەلىيىتىگە پائالىيىتىمۇ ئەنە شۇ يۇقىرىدىكى ئەجدادلىرىنىڭ تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئەنئەنىسىدىن يېتىز تارتىپ بىخلانغان.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۆزىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي ئېقىمىدا ئۆزىنىڭ ئېتنولوگىيىزىمىنى - مىللىيەتلىك كېلىپ چىقىشىنى باشتىن - ئاياق ئىزچىل ساقلىغان، ئۇنى ئۆزىگە ئېتنىك مەنبە، تامغا، ئەنداز، تۇخۇم ۋە گېن قىلغان، ئىلگىرىكى يىراق ئەجدادلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن روھىيەت تامغىلىرى ئىزىدا داۋاملىق راۋاجلانغان.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى يۈتكۈل مىدىتسىنا ئىلمى ۋە ئۇنىڭ ھەرقايسى تارماقلىرىغا ئوخشاش ئىخلىنىش، شەكىللىنىش، تەرەققىي قىلىش، ئېچىلىنىش تارىخىنى بېسىپ

كەلگەن. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئەجدادلىرىمىز ھاياتىدىكى تىببىي پائالىيەتلىرىنىڭ سەمەرىسى سۈپىتىدە مەيدانغا كەلگەن مېدىتسىنالىق ئىلمىي تونۇشىنىڭ يەكۈنى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىنسانىدىكى كېسەللىكنىڭ ئىچكى ـ تاشقى شەرتلىرى، ۋەجىي، خاراكتېرى، دورىلارنىڭ شىپالىق خۇسۇسىيەتلىرى، كېسەل كۈتۈشنىڭ ئوخشىمىغان تەلەپلىرى توغرىسىدىكى چۈشەنچە ۋە تەدبىرلىرى بىۋاسىتە تىببىي ئەمەلىيەت ھەم ئۇنىڭ تارىخىي راۋاجى ئاساسىغا قۇرۇلغان. ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنى شەكىللەندۈرگەن ئىپتىدائىي ئۇرۇق ـ قەبىلىلەرنىڭ قەدىمكى تىببىي كۆز قاراشلىرى ۋە داۋالاش تەدبىرلىرىدىمۇ نۇرغۇنلىغان قىممەتلىك مۇۋەپپەقىيەتلەر ئۆرنەك ئېلىنغان. بۇلار بىۋاسىتە ئەمەلىيەتتىن كېلىپ چىققاچقا، ئەمەلىيەت جەريانىدا، تەكرار ئىسپاتلانغان ساددا ماتېرىيالىستىك ۋە باشلانغۇچ دىئالېكتىك ئامىللار ئاساسىغا قۇرۇلغان.

مەلۇمكى، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ يىراق ئەجدادلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللىق ھايات تارىخى ئەمەلىيىتىدىن (ماددى ئىشلەپچىقىرىش، تىببىي ئەمەلىيەت) يەكۈنلەنگەن تىببىي كۆز قاراشلار خۇسۇسەن كېسەلچىلىك، دورىگەرلىك، ھېس ـ سەھەت ۋە داۋالاش تەجرىبىلىرىنىڭ بىر يۇرۇش سىستېمىسى، كېسەللەرنى داۋالاشتا ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ (غەرب مېدىتسىناسى ئۇسۇلىدىن سىرت) ئۆزىگە خاس تەجرىبىسى بولۇپلا قالماستىن بەلكى تۇرلۇك مەھەللىۋىي كېسەللەرنى، جىددىي، تەرسا، خۇنۇك كېسەللەرنى، سەرتان (راك ۋە ئۆسمە) كېسەللىكى، قەنت سىيىش كېسىلى، چاشقان يارىسى، بەرەس (ئاق كېسەل)، تىرە ـ ئۈستىخان كېسەللىكلىرىنى ئېنىقلاش ـ داۋالاشتا كۆرۈنەرلىك ئۇنۇم ھاسىل قىلالىغاچقا، دۇنيا تىبابىتى جۈملىدىن ۋەتەن تىبابىتى خەزىنىسىدە «ئۇيغۇر تىبابىتى» دېگەن نام بىلەن ئۆزىگە خاس مۇناسىپ ئورۇن تۇتقان.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۇيغۇر مىللىي تۇرمۇش تۈپرىقىدا ئاپىرىدە بولۇپ يېتىلگەن، ئۇيغۇر روھىيىتىدىن ئۈزۈقلانغان بولۇپ، ئۇنىڭ ھاياتىي كۈچىمۇ ئۇنىڭ ئۇيغۇر خەلقى بىلەن بولغان قان بىلەن گۆشتەك مۇناسىۋىتىدە ئىپادىلىنىدۇ. ئۇيغۇر روھىيىتى ۋە تىببىي تۇرمۇش يۈسۈنلىرىنى بىر گەۋدە قىلغان، ئۇيغۇر روھىيىتى ۋە ئېتنىك مەدەنىيىتىنى ئىپادىلىگەن ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۆز تەرەققىياتىنىڭ كېيىنكى تارىخىي قاتلاملىرىدا ئالدىنقى تارىخىي تەجرىبىلىرىنى، قەدىمكى تىبابەت ئەنئەنىسىدە تۆت ماددا، مىزاج، تۆت خىلىت نەزەرىيىلىرى بىلەن يەرلىك مەھەللىۋىي داۋالاش ئۇسۇللىرىنى، پۈتۈن ئىزچىللىقىدا ئەنئەنىۋىي ئېرىسىي ئىقتىدارىنى ساقلىغان. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۆز ئېرىسىي نەزەرىيە ئاساسقا ئىگە فولكلور ئىزچىللىقى سۈپىتىدە ئۆزى دۇچ كەلگەن ئىجتىمائىي ـ تارىخىي مۇھىت قىسمەتلىرى ئۈستىدىن، ئۆزى دۇچ كەلگەن غەيرىي تىبابەت تەسىرلىرى ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، ئۆز ھاياتىي كۈچىنى ئەۋزەللەشتۈرۈپ كەلدى.

ھازىرغىچە ئىنسانىيەت ئۆز ئەمگىكى ۋە ئەقلىي پائالىيىتى ئارقىلىق يارىتىلغان ھەر خىل مۆجىزىلىرى ئىچىدە، قەدىمكى شەرق مەدەنىيىتىنىڭ تەڭداشسىز بۇلىقى بولغان جۇڭگو تىبابەتچىلىكى خەزىنىسى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئەمگەكچان، ئەقىل پاراسەتلىك

جۇڭگو خەلقى ئەڭ قەدىمكى زامانلاردىن باشلاپ، تارىخنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدە پۈتكۈل جاھان تېبابەت تارىخىنىڭ شەرق ئوچىقىنى بېزەپ ۋە جۇلالاندۇرۇپ كەلدى.

ئېلىمىز جۇڭگونىڭ كۆپ مىللەتلىك، باي ۋە رەڭگارەڭ تېبابەتچىلىك خەزىنىسىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ قەدىمكى تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك دۇردانىلىرى ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇيغۇر خەلقى ۋە ئۇنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيانقى تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك تەجرىبە -- ساۋاق ماھارەتلىرى پەقەت دىيارىمىزدا ياشىغان خەلقلەر ۋە مىللەتلەرنىڭ ھاياتىنى كېسەلدىن خالى قىلىپلا قالماستىن، بەلكى خوشنا رايونلاردىكى ھەرقايسى خەلقلەرنى تۇرلۇك كېسەللەردىن خالىي قىلىشتىمۇ بەلگىلىك رول ئوينىغان. بولۇپمۇ ئۆسۈملۈك دورىلار، ھايۋانى دورىلار ۋە مەدەن دورىلىرىنىڭ پەۋقۇلئادىدە مولىلىقى، تۇرىنىڭ كۆپلۈكى، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەلقئارا يىپەك يولىنىڭ تۇگۇنگە جايلاشقان ئەۋزەل جۇغراپىيىلىك شارائىتلىرى ۋە قاتناش قۇلايلىقى بىلەن ھەرقايسى قوشنا ئەل - خەلقلەرنىڭ تېببىي دورا - دەرمەك ئېھتىياجىنى قاندۇرۇش، ئۆزئارا ئۆگىنىش، ئۆزئارا چۈشىنىش جەھەتتە پەۋقۇلئادىدە كاتتا رول ئوينىپلا قالماي، بەلكى جۇڭگودىكى مىللەتلەرنىڭ ئورتاق تېببىي مەدەنىيەت بەرپا قىلىشىغا كۆرۈنەرلىك زور تۆھپە قوشقان. بۇ، ئۆز نۆۋىتىدە پۈتكۈل دۇنيا تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك مەدەنىيىتىنى راۋاجلاندۇرۇش يولىدىكى مۇھىم تارىخىي تۆھپە ھېسابلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىكى قەدىمكى مەنبە -- يىلتىزلىرى، ھازىرقى پارلاق مەدەنىيەت خەزىنىسى بويىچە ئۇيغۇر مىللىتى ۋە ئۇنىڭ مىللىيەتلىك تەركىبىنى ھاسىل قىلغان يىراق تارىخىي ئەجدادلىرىنىڭ ئەجىر - ئەمگەك مېۋىسى.

1. دۇنيا قەدىمكى زامان تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىكىگە نەزەر

بۇ يەردە شۇنى ئالاھىدە ئىزاھلاپ ئۆتۈش زۆرۈركى، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىكىنىڭ پەيدا بولۇشى، ھەر خىل تارىخىي قىسمەتلەرنى يېڭىپ تەرەققىي قىلىشى، نەچچە مىڭ يىللىق تارىخىي مۇساپىسىنى بېسىپ ئۆتۈپ ھازىرغىچە داۋاملىشىشى، ئۇنىڭ دۇنيا تېبابەتچىلىكى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى، تۇتقان ئورنى، ئۆزئارا تەسىرلىرى، داۋالاش - دورىگەرلىكتىكى تەجرىبە - ساۋاقلىرى قاتارلىقلارنى ئۆگىنىش ۋە چۈشىنىش ئۈچۈن ئالدى بىلەن دۇنيا تېبابەتچىلىكىگە نەزەر سېلىش - ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تارىخىكى ئورنىنى بىلىشنىڭ ئالدىنقى شەرتى. بىز دۇنيا تېبابىتىدىن خەۋەر تاپماي تۇرۇپ ئۆز تېبابىتىمىزگە باھا بېرەلمەيمىز، ئۇنىڭ شانلىق تارىخىنى يورۇتالمايمىز، شەرق تېبابەت تارىخىدىكى ئورنىنى بېكىتەلمەيمىز.

مەلۇمكى، ئىنسانىيەت مەدەنىيەت تەرەققىياتىنىڭ بىر تەركىبىي قىسمى بولغان بۇگۇنكى مېدىتسىنا ئىلمى قەدىمكى تېبابەتچىلىك ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. يەنى ئىپتىدائىي ئىنسانلار مىلاددىدىن بۇرۇنقى 500 مىڭ يىللاردىن 200 مىڭ يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتا تەبىئەت بىلەن كۈرەش قىلىش ئارقىلىق، ئىپتىدائىي تېبابەتنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن. گەرچە ئۇ زامانلاردا يېزىق ئىختىرا قىلىنمىغاچقا بۇ خىل تېبابەت ئىلمىنىڭ

يازما مەنبەلەردە قالدۇرۇپ كەتكەن خاتىرىسى بولمىسىمۇ، لېكىن ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلاردىكى ئادەم ئۇستىخانلىرى ۋە تاشقا ئايلانغان سۆڭەكلەردە، ئۇزۇن مۇددەت ئادەم ياشىغان تاغ ئۆڭكۈرلىرىدە تەك ئىپتىدائي تېببابەتكە ئائىت پاكىتلار ساقلانماقتا، ئۇنىڭدىن باشقا ئىپتىدائي جەمئىيەتتىن تا ھازىرغىچە ئۆزىنىڭ تۇرمۇش ئادەتىنى ئۆزگەرتمەي كېلىۋاتقان بەزى ئىپتىدائي قەبىلىلەردىكى دورىگەرلىك ۋە داۋالاش ئۇسۇللىرىمۇ ئىپتىدائي تېببابەتكە ئائىت بولغان پاكىتلارنى تولۇقلايدۇ.

دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا ئىنسانىيەتنىڭ ئەڭ قەدىمكى مەدەنىيەت بۆشۈكلىرى ھېسابلىنىدىغان دۆلەتلەردىن مىسىر، بابىل - ئاسسۇرىيە (بۇگۇنكى ئىراق)، ھىندىستان، جۇڭگو ۋە ياۋروپادىكى گېرتسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى قۇللۇق تۈزۈم دەۋرىدىكى تېببابەتچىلىك مۇۋەپپەقىيەتلىرى دۇنيا تېببابەت ئىلمى خەزىنىسىدە ئالاھىدە چاقناپ تۇرىدۇ. چۈنكى بۇ دۆلەتلەردە يېزىق ئەڭ بۇرۇن بارلىققا كەلگەن بولۇپ، تېببابەت ئىلمىگە ئائىت قىممەتلىك تەجرىبە جەۋھەرلىرىمۇ ئەڭ بۇرۇن خاتىرىلەنگەن ھەمدە بۇلارنىڭ بىر قىسمى زامانىمىزغا يېتىپ كەلگەن. بۇلار گەرچە ئىنتايىن ئاددىي بولسىمۇ، ئەمما مەدەنىيەت دەۋرىنىڭ پەن - بىلىملىرىنى ئىپادىلەپ بېرىدۇ. روسىيە فىزىئولوگى ئى. ب. پاۋلوۋ: «تېببابەت تارىخىنى ئىنسانلار يازما تارىخى خاتىرىلەر قالدۇرغان ۋاقىتتىن باشلاپ ھېسابلاش خاتا» دېگەنىدى. ھەقىقەتەن تېببابەت ۋە دورىگەرلىك ئىلمى باشلانغۇچ جەمئىيەتتە بارلىققا كەلگەن ئىنتايىن ئۇزاق تارىخقا ئىگە ئىلىم بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

ئارخېئولوگىيىلىك ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا 30 - 40 مىڭ يىللار ئىلگىرى ياشىغان كىرىمانۇن ئادەملىرى چاقماق تاشتىن پايدىلىنىپ، تاشقى ئوپېراتسىيە ئېلىپ بارغان. ئالاھىدە بولغىنى شۇكى، ئۇلار باشتىن تۇتۇۋېلىپ ئېچىپ ئوپېراتسىيە قىلىپ بولۇپ يەنە باش سۆڭىكىنى قاداپ، تېرىنى تىكىپ قويغان. بۇ خىل داۋالاش «ئايلانمىنى قاداش ئوپېراتسىيىسى» دەپ ئاتالغان. ئىپتىدائي تېببىي بىلىملەر كۆپ ھاللاردا پىرىخونلۇق بىلەن بىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئايلانمىنى قاداش ئوپېراتسىيىسىمۇ پىرىخونلۇق بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى.

ئالياسكىدا ياشايدىغان ئىندىئانلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان جىنپىئەنلەر پىرىخونلۇق تېببابىتىدە ناھايىتى سەت بىر نەرسىلەرنى بېشىغا كىيىۋېلىپ، قورقۇنۇچلۇق ۋارقىراپ كېسەل داۋالىغان، ئەگەر بۇ خىل ئۇسۇلنىڭ ئۇنۇمى بولمىسا كېسەللىك ئورنىنى پىچاق بىلەن كېسىپ تاشلىغان ياكى شورىغان. ئۇلار يەنە بۇزۇلغان مۇسكۇلنى كۆيدۈرۈپ تاشلاش ئارقىلىقمۇ «ئالۋاستىلار» نى يوقىتاتتى.

ئىپتىدائي جەمئىيەتتىكى ئىنسانلار كۆپلىگەن ئۆسۈملۈك، مېنېرالنى ماددىلار، ھايۋانات ئەزالىرىنىڭ شىپالىق خۇسۇسىيىتىنى بىلگەن ۋە ئۇنىڭ بىلەن داۋالاش ئېلىپ بارغان. مەسىلەن: قەدىمكى پرودىكى يەرلىك ئاھالىلەر ياۋا خېنى دەرىخىنىڭ قوۋزىقىنى كېسەل داۋالاشقا ئىشلەتكەن.

مىسىرنىڭ قەدىمكى پادىشاھلىق دەۋرى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 2681 - ، 2181 -

يىللار، بۇ دەۋر ئىمراملار دەۋرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ) دە، ئاناتومىيە ئىلمى تەرەققىي قىلىشقا باشلىغان، چۈنكى پادىشاھلارنىڭ جەسەتلىرىنى مومىيالاشتىن بۇرۇن ئىچكى ئەزالىرىنى ئېلىپ تاشلاپ، تۇز سۈيى ۋە باشقا چىرىشتىن ساقلىغۇچى دورىلارغا چىلاپ، ئىچىگە خۇش پۇراق نەرسىلەرنى تىقىپ، ئاندىن تاناپ بىلەن چىڭ ئوراپ قويىاتتى، ناھايىتى ئۇزاققىچە ساقلىغىلى بولىدىغان بۇ خىل جەسەت «مومىيا» دەپ ئاتىلاتتى. مومىيالاش جەريانىدا قەدىمكى مىسىرلىقلار ئادەمنىڭ ئىچكى ئورگانىزملىرى بىلەن تونۇشقان ھەمدە نۇرغۇن كېسەللەرنى داۋالاشنى بىلگەن. يۇرەكتىكى قاننىڭ ئايلىنىشىغا ئاساسەن كېسەللىككە دىئاگنوز قويۇشقا ئىنتىلگەن. «ئىپروس - پاپروس» تا: «دوختۇرنىڭ تۇپكى سىرى - يۇرەك ھەرىكىتىنى بىلىش، قان تومۇرلار يۇرەك ئارقىلىق ئادەم بەدىنىنىڭ ھەر قايسى قىسىملىرىغا تارقىلىدۇ، چۈنكى ھەر قانداق دوختۇر ۋە سېھىرگەر باش، ئارقا مېڭە، قول، ئالقان، پۇتلىرىنى تۇتقان چاغدا ھەممە يېرىدىن يۇرەك ھەرىكىتىنى سېزىۋالالايدۇ، چۈنكى قان تومۇر يۇرەكتىن ئادەمنىڭ ھەرقايسى ئەزاسىغا تارقىلىدۇ» دېيىلگەن. ~~ئۇلار يۇرەكتىن~~ چىققان 22 قان تومۇر ئادەمنىڭ ھاياتىدا ھەل قىلغۇچ رول ئوينايدۇ، دەپ ھېسابلىغان، چوڭ مېڭىنىڭ ئادەم بەدىنىگە بولغان مۇھىم رولىنى بىلگەن. تېبابەتچىلىكنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىچكى كېسەللىكلەر، تاشقى كېسەللىكلەر، ئاياللار ۋە بالىلار كېسەللىكلىرى بۆلۈملىرىنى بارلىققا كەلتۈرگەن. كېسەللەرنى داۋالاش جەريانىدا، بولۇپمۇ ئىچكى كېسەلگە گىرىپتار بولغانلارنى داۋالاشتا، ئۇلارنىڭ ساقايغان ياكى ساقايمىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلىشتا توخۇ گۆشى يېگۈزۈپ ئايرىغان، توخۇ گۆشى سىڭگەن كېسەللەرنى داۋالاشنى توختاتقان، بۇنىڭ ئەكسىچە بولغانلارنى داۋاملىق داۋالىغان.

بابىل - ئاسسۇرىيىلىكلەرنىڭ تېبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىكى ھەققىدە تەپسىلىي مەلۇماتلار بولسىمۇ، ئەمما قەدىمكى بابىلون پادىشاھلىقى (مىلادىدىن بۇرۇن 1595 - 1894) نىڭ پادىشاھى خامۇراپى (مىلادىدىن بۇرۇن 1750 - 1792) تەرىپىدىن تۈزۈلگەن «خامۇراپى قانۇنى» غا ئادەم دوختۇرى ۋە مال دوختۇرىغا ئائىت مەزمۇنلار كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، ئۇ شۇ قانۇننىڭ 215 - ماددىسىدىن 225 - ماددىسىغىچە بولغان ئارىلىقنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «خامۇراپى قانۇنى» دۇنيا يىراق قەدىمكى زاماندىكى ئەڭ مەشھۇر ۋە مۇكەممەل ساقلانغان يازما قانۇن. تېبابەتچىلىك ۋە ساقلىقنى ساقلاشقا ئائىت مۇشۇنداق قانۇن - نىزاملارنىڭ بولۇشى قەدىمكى بابىلون پادىشاھلىقىدا تېبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىكنىڭ خېلى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ. بولۇپمۇ قەدىمكى بابىلونلۇقلارنىڭ ئۆسۈملۈكلەردىن 100 خىلدىن ئارتۇق دورا خىللىرىنى تاپقانلىقى - دورىگەرلىكتىكى مۇھىم نەتىجە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. گەرچە بابىل - ئاسسۇرىيىنىڭ تېبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىكى توغرىسىدا مىسىرنىڭكىدەك تەپسىلىي ماتېرىياللار بولمىسىمۇ، ئەمما تېبابەتچىلىككە ئائىت قانۇننىڭ بولغانلىقىدىن قارىغاندا «تېبابەت ئىلمى بابىلدىن تارقالغان» دېگەن قاراشنىڭ مەلۇم ئىلمىي ئاساسى بارلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

قەدىمكى ھىندىستانلىقلار تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك جەھەتتە ناھايىتى زور نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەن. ھىندىستاننىڭ تىبابەتچىلىكى ئەڭ بۇرۇن «ۋىدا كلاسسىكلىرى» دا خاتىرىلەنگەن بولۇپ، ئۇنىڭدا كۆپلىگەن كېسەللىكلەرنىڭ نامى، مەسىلەن: قىزىتما، يۆتەل، سۈلۈق ئىششىق، ئۆيكە كېسىلى، ماخاۋ قاتارلىقلار ئوتتۇرىغا قويۇلغان ھەمدە بۇ خىلدىكى كېسەللەرنى داۋالاش ئۇسۇلىمۇ خاتىرىلەنگەن. بۇ بىر قاتار خاتىرىلەرگە پىرىخونلۇق، سىھىرگەرلىكمۇ ئارىلاشتۇرۇۋېتىلگەن. تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 1 ـ ئەسىرلەردە بارلىققا كەلگەن «ياجۇر ـ ۋىدا» (ئۇزۇن ئۆمۈر بىلىملىرى دەپ تەرجىمە قىلغان) قەدىمكى ھىندىستاندا بارلىققا كەلگەن ئەڭ دەسلەپكى تىبابەت ئەسىرى بولۇپ، بۇ ئەسەردە: «گەۋدە، بەدەن سۈيۈقلۇقى، ئۆت سۈيۈقلۇقى، ھاۋا ۋە بەدەن بوشلۇقى (كۆكرەك ۋە قورساق) دىن ئىبارەت بەش چوڭ ئامىل تەبىئەت دۇنياسىدىكى توپا، سۇ، ئوت، شامال، بوشلۇقتىن ئىبارەت بەش چوڭ ئامىل بىلەن قارىمۇقارشى. گەۋدە بىلەن بەدەن بوشلۇقى نىسبەتەن مۇقىم بولغان ئامىل، قالغان ئۈچى نىسبەتەن جانلىق ئامىل. ئەگەر ھاۋا ۋە يۇرەكتىكى سەۋەب بۇ ئۈچىنىڭ يوقىلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارسا، ئۇنداقتا ئادەم كېسەل بولىدۇ» دەپ قارالغان. بۇ ئەسەردە يەنە ئىچكى كېسەل، تاشقى كېسەل، بالىلار كېسەللىكلىرى قاتارلىق كۆپلىگەن كېسەللىكلەرنى داۋالاش ئۇسۇلى ۋە دورىلار خاتىرىلەنگەن. بۇ قەدىمكى ھىندىستان تىبابىتىنىڭ نەزەريىۋى ئاساسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

قەدىمكى ھىندىستاننىڭ ئەڭ مەشھۇر تىببىي ئالىمى چالۇتا بىلەن سۇسىرتا ئىدى. ئىبىتىشلارغا قارىغاندا چالۇتا (مىلادى 120 ـ 160) كانىشكانىڭ خۇسۇسىي دوختۇرى بولغان. ئۇنىڭ «چالوتا توپلىمى» دېگەن ئەسىرى قەدىمكى ھىندىستاننىڭ ئەڭ مۇھىم تىببىي ئەسەرلىرىنىڭ بىرى بولۇپ «تىببىي قامۇس» دېگەن نامغا ئىگە. ئۇ بىرقەدەر ئىلگىرىلىگەن ھالدا قەدىمكى ھىندىستان تىبابەت نەزەريىسىنى بايان قىلىپ، ئوزۇق، ئۇيقۇ ۋە يېمەك ـ ئىچمەك، كۈتۈش قائىدىسى قاتارلىقلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، كېسەللىكلەرنىڭ سەۋەبىنى ۋە ئۇنىڭ پەيدا بولۇش، راۋاجلىنىش جەريانىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلىگەن ھالدا تەتقىق قىلغان. بۇنىڭ ئىچىدە ئىسسىق ئۆتۈش، تۇتقاقلىق كېسەللىكى، ئۆسمە قاتارلىقلارنى بىرقەدەر چوڭقۇر تەتقىق قىلغان، كىتابتا بىر يۈرۈش دىئاگنوز قويۇش ۋە داۋالاش ئۇسۇللىرى خاتىرىلەنگەن، 500 خىل دورا ماتېرىياللىرى چۈشەندۈرۈلگەن.

سۇسىرتانىڭ ياشىغان ۋاقتى مىلادىدىن بۇرۇن بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ دۇنياغا كەلگەن، ۋاپات بولغان ۋاقتى ئېنىق ئەمەس. لېكىن ئۇنىڭ «سۇسىرتا توپلىمى» مىلادى 11 ـ ئەسىردە بېكىتىلگەن. ئۇنىڭ مەزمۇنى ناھايىتى كەڭ بولۇپ، ئۇنىڭدا ئاناتومىيە، فىزىئولوگىيە ھەمدە كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش ۋە راۋاجلىنىش قانۇنىيىتى قاتارلىق كۆپلىگەن مەسىلىلەر سۆزلەنگەن. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە ئىچكى كېسەللىكلەر، بالىلار كېسەللىكلىرى، تاشقى كېسەللىكلەر، ئاياللار كېسەللىكلىرى قاتارلىق ئاغرىق

سىلاقلاردىن بولۇپ 1120 خىل كېسەللىك توغرىسىدىكى تەتقىقات ئەھۋالى خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدا خاتىرىلىنىشىچە، تاشقى كېسەل ئوپېراتسىيىسى خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. كىتابتا كۆزدىكى توسالغۇلارنى ئېلىپ تاشلاش، چۇقۇقنى بىر تەرەپ قىلىش، دوۋسۇندىكى تاشنى ئېلىپ تاشلاش، قورساقنى يېرىپ ھامىلىنى ئېلىۋېتىشكە ئوخشاش كۆپلىگەن كېسەللىك ئوپېراتسىيىلىرى خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭدا 120 خىل ئىچكى كېسەل ئوپېراتسىيىسى ئەسۋابى، 760 خىل دورا بارلىقى قەيت قىلىنغان. «سۇسىرتا توپلىمى» بىلەن «چالۇتا توپلىمى» دىكى كۆپلىگەن مەزمۇنلار بۇگۇنكى كۈندىمۇ ئەمەلىي قىممىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە.

جۇڭگو تىبابىتى باشلانغان بولۇپ، شاڭ سۇلالىسى دەۋرى (مىلادىدىن بۇرۇنقى 1066 ـ 1562) گە كەلگەندە تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىككە ئاساس سېلىنغان، غەربىي جۇ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 771 ـ 1066) ۋە شەرقىي جۇ (مىلادىدىن بۇرۇنقى 403 ـ 770) دەۋرىگە ئائىت قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىدە تىبابەتچىلىكتە «دورا ـ دەرمەك بىلەن كېسەل داۋالاش خېلى راۋاجلانغان» دېيىلگەن. شەرقىي جۇ سۇلالىسىغا كەلگەندە تىبابەتچىلىك بىلەن باشقىلىق ئايرىم كەسىپ بولۇپ بۆلۈنۈپ چىققان. تېۋىپلار مەخسۇس دورا بىلەن كېسەل داۋالىغان، لۇ دۆلىتىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمەلدارى كۇڭزىغا بىر بولاق دورا تەقدىم قىلغان. «يوسۇننامە. رەسمىي يوسۇن تەپسىلاتلىرى» دېگەن ئەسەردە: «ئۇچ ئەۋلادى تېۋىپ بولمىغان ئىچىنىڭ دورىسىنى ئىچىشكە بولمايدۇ» دېيىلگەن. «زۇچيۇ مىڭ تەپسىرى» دېگەن ئەسەردە «ئەمچىنىڭ تومۇر تۇتۇشىدىن ئۇستا، نائۇستىلىقى مەلۇم بولىدۇ» دېيىلگەن.

يېغىلىق دەۋرىدە چى دۆلىتىدە ئۆتكەن بيەن چۆ جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان تارىخىدىكى مەشھۇر تېۋىپ بولۇپ، ئۇ تومۇر تۇتۇش، چىرايىغا قاراش، ئاۋازىنى ئاڭلاش، روھىي ھالىتىنى كۆزىتىش ئارقىلىق، كېسەلنىڭ ئېغىر ـ يېنىكلىكىنى بىلىشنىڭ داۋالاش ئۇسۇلىنى ئىجاد قىلغان. بيەن چۆ «تارىخنامە» دە مەشھۇر تېۋىپ سۇپىتىدە ئەڭ ئالدىنقى قاتاردا تىلغا ئېلىنغان. بۇ دەۋردىكى ئەمچىلەر شۇ چاغدىكى پادىشاھنىڭ نامىدا «ئىچكى كېسەللىكلەر دەستۇرى» نامىلىق 18 جىلدلىق ئەسەر يازغان بولۇپ، ھازىرمۇ ئاز قىسمىدىكى پارچىلىرى ساقلانماقتا. شۇ زامانلاردا ئوپېراتسىيە ئارقىلىق كېسەلنىڭ ھەقىقىي سەۋەبىنى تېپىش ـ تىبابەتچىلىكنىڭ يولىنى تاپقانلىق ھېسابلىناتتى. لېكىن ئوپېراتسىيە تېخنىكىسى يىرىك ئىدى.

يۇقىرىقىلاردىن مىلادىدىن بۇرۇنلا جۇڭگودا تىبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ خېلى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

قەدىمكى گرېتسىيىگە تىبابەتچىلىك مىسىر ۋە غەربىي ئاسىيادىن كىرگەن. پىياگور ئېقىمىدىكى ئالكمېن (مىلادىدىن بۇرۇنقى 6 ـ ئەسىردىن 5 ـ ئەسىرگىچە) قەدىمكى گرېتسىيىنىڭ «تىبابەت ئاتىسى» دەپ ئاتالغان. ئېيتىشلارغا قارىغاندا ئو كۈرۈش نېرۋىسىنى بايقاپ، چوڭ مېڭىنى ھىس قىلىدىغان ۋە پىكىر قىلىدىغان ئەزا دەپ تونۇغان.

قەدىمكى گرېتسىيىنىڭ ئەڭ مەشھۇر دوختۇرى ھىپوگرات (مىلادىدىن بۇرۇنقى 460 ـ 377 ـ يىللار ياشىغان) ياش ۋاقتىدا ئاسىيادىكى قىرىم يېرىم ئارىلىدا تۇرغان چاغلاردا تۇركىي خەلقلىرىدىن بولغان سىكفلار (ساكلار) نىڭ تېبابەت بىلىمى ھەققىدىكى ئېپتىدائىي ماتېرىيالىستىك كۆز قاراشلىرىنىڭ ئاساسىي بولغان ئوت، سۇ، ھاۋا، تۇپراق قاتارلىقلاردىن ئالغان تەسىراتى ئاساسىدا «توت چوڭ ماددا» تەلىماتىنى يېزىپ چىققان. گەرچە ئۇ ياش چاغلىرىدا قىرىم يېرىم ئارىلىغا كەلگەن بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئوتتۇرا ئاسىيالىق بولماستىن، بەلكى يۇنانلىق بولۇپ، ئۇنىڭ تېببىي ئەسەرلىرىدە كۆپلىگەن ئىچكى، تاشقى كېسەللىكلەر ۋە ئۇنى داۋالاشنىڭ ئۇسۇللىرى سۈرەتلەنگەن. بۇنىڭ ئىچىدە تۇنقاقلىق كېسەللىكى، قۇلاق يېزى كېسەللىكى، قان يۇقۇملىنىش، ئىسسىق ئۆتۈش قاتارلىق كېسەللىكلەر ھەققىدىكى خاتىرىلەر خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن.

قەدىمكى گرېتسىيىنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ئالىكساندىرىيە شەھىرىدە بىر مەشھۇر تېبابەت ئېقىمى شەكىللەندى. ئۇنى بارلىققا كەلتۈرگۈچى ھىلو فراس (مىلادىدىن بۇرۇنقى 4 ـ ئەسىر) بولۇپ، ئۇ مەشھۇر دوختۇر ۋە ئاناتومىيە ئالىمى ئىدى. ئۇ بىرىنچى بولۇپ قىزىل قان تومۇر بىلەن كۆك قان تومۇرنىڭ پەرقىنى ئايرىغان، كۆز، جىگەر ۋە باشقا ئەزالارنىڭ پەرقىنى ناھايىتى ياخشى بايان قىلغان، شۇنداقلا چوڭ مېڭىنى پىكىر قىلىدىغان ئەزا دەپ قارىغان.

ھىلاس سىتلان (تەخمىنەن مىلادىدىن بۇرۇنقى 304 ـ 250) مۇ يۇقىرىقى ئېقىمنىڭ ۋەكىلى بولۇپ، ئاناتومىيە جەھەتتە كۆپلىگەن خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن، فىزىئولوگىيىنى مۇستەقىل پەن سۈپىتىدە تەتقىق قىلغان بىردىنبىر كىشى. ئۇ ئادەم بەدىنىدىكى قىزىل قان ۋە كۆك قان تومۇرلىرىنىڭ تارقىلىش ئەھۋالىنى تاكى كۆزنىڭ ئۇششاق تومۇرلىرىغىچە تەكشۈرگەن ھەمدە چوڭ مېڭە ئۇستىدە كۆپلىگەن تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بېرىپ، چوڭ مېڭىنى پىكىر قىلىش ئەزاسى دەپ قارىغان.

بۇ تېبابەتچىلىك ئېقىمنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدە ئۆتكەن ئۈدۈم (مىلادىيىدىن بۇرۇنقى 3 ـ ئەسىر) مۇ مەشھۇر ئاناتومىيە ئالىمى ئىدى. ئۇ نېرۋا سىستېمىسى، سۆڭەك، ئاشقازان ئاستى بېزى ۋە تۆرەلمە قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلغان. قەدىمكى گرېتسىيىنىڭ ئاناتومىيىگە ئەھمىيەت بېرىشتەك ئېسىل ئەنئەنىسى كېيىنكى مەزگىللەردىكى غەرب تېببىي ئىلمىنىڭ بارلىققا كېلىشىگە ناھايىتى زور تەسىر كۆرسەتكەن.

دېمەك، دۇنيا مەدەنىيەت تارىخىدا قەدىمكى مەدەنىيەت بۆشۈكلىرى دەپ ھېسابلىنىدىغان مىسىر، بابىل ـ ئاسسۇرىيە، ھىندىستان، جۇڭگو، ياۋروپاغا نىسبەتەن ئېيتقاندا گرېتسىيدىگە ئوخشاش قەدىمكى دۆلەتلەردە مىلادىدىن بۇرۇنلا تېبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك ئىشلىرى خېلى دەرىجىدە تەرەققىي قىلغان بولۇپ، بۇلار ئىنسانىيەتنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش ئىشلىرى ئۈچۈن ھەقىقەتەن ئۇلۇغ، ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان. بۇلارنىڭ قولغا كەلتۈرگەن مۇۋەپپەقىيەتلىرىنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى مىلادىدىن ئىلگىرىكى دەۋرگە مەنسۇپ بولۇپ، بۇ بۇگۈنكى كۈندىكى دۇنيا مېدىتسىنا ۋە تېبابەتچىلىك

ئىشلىرىنىڭ ئاساسىنى يارىتىپ بەرگەن.

2. ئارخېئولوگىيىلىك ماددىي ئىسپاتلاردىن ئۇيغۇر تېببابەتچىلىكىنىڭ دۇنيا تېببابەتچىلىكىدىكى ئورنى ۋە رولىغا نەزەر

ئۇيغۇر تېببابەتچىلىكى ئېلىمىز جۇڭگو تېببابەتچىلىكى ۋە دۇنيا تېببابەتچىلىكىنىڭ مەركىزىي ئاسىيادىكى مۇھىم بىر تارمىقى، ئېلىمىز تېببابەتچىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىشىغا زور تۆھپە قوشقان، ئۇزىگە خاس رايون ئالاھىدىلىكىگە ۋە يەرلىك ئالاھىدىلىككە ئىگە خاس مىللىي تېببابەتتىن ئىبارەت.

مەلۇمكى، ئىپتىدائىي ئىنسانلار — هايۋانلار جۇملىدىن مايمۇنلار دۇنياسىدىن ئايرىلىپ چىقىپ «ئادەم» بولغاندىن باشلاپلا، ئۇلاردا ئەڭ دەسلەپكى تېببىي پائالىيەتلەر مەيدانغا كەلگەن. ئارخېئولوگلار ۋە ئىنسانشۇناسلار نەچچە مىليون يىللار ئىلگىرى هەر خىل ئۆسۈملۈك تاشقاتمىلىرىدا كېسەل پەيدا قىلغۇچى باكتېرىيە ۋە گېرىب (زەمبۇرۇغ) قاتارلىقلارنىڭ بارلىقىنى ئىسپاتلاپلا قالماي، بەلكى هەر خىل هايۋانات تاشقاتمىلىرى ئارىسىدىمۇ تۈرلۈك كېسەللىك ئالامەتلىرى بارلىقىنى ئىسپاتلىغان.

پروفېسسور شۆيۈ (薛愚) ئەپەندى: «500 مىڭ يىللار ئىلگىرىلا ئەجدادلىرىمىز تىرىكچىلىك قىلىپ ئاۋۇپ، ۋەتىنىمىزنىڭ بىپايان زېمىنىدا ئەمگەك قىلغان، شۇڭا 500 مىڭ يىللار ئىلگىرىلا ئىپتىدائىي تېببىي پائالىيەت بولغان دەپ ئېيتىشقا بولىدۇ»، دەپ يازىدۇ. بۇنىڭدىن قارىغاندا، خۇاڭخې دەريا ۋادىسىدا ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بىپايان بوستانلىقلىرىدا ياشىغان خۇاشيا ئۇرۇق - جەمەتلىرى 500 مىڭ يىللار ئىلگىرىلا تېببىي پائالىيەتلەرگە كىرىشكەن بولسا، ئېلىمىزنىڭ غەربىي شىمالىدا ياشاپ كەلگەن خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرىمۇ كەم دېگەندە 300 - 400 مىڭ يىللار ئىلگىرىلا ئىپتىدائىي تېببىي پائالىيەتكە كىرىشكەنلىكى مەلۇم بولىدۇ.

بىزگە مەلۇم، ئىنسانلار تېببىي پائالىيىتىنىڭ باشلىنىشى ۋە تەرەققىيات جەريانى ئىپتىدائىي جەمئىيەت تۈرمۇشى بىلەن چەمبەرچەس باغلانغان. جاپا - مۇشەققەتلىك ئۇۋچىلىق تۈرمۇشى جەريانىدا هايۋانلار بىلەن ئېلىشىپ يارىلىنىش، پۈت - قول سۇنۇش، قورساق تېشىلىش، يېقىلىش، جاراهەتلىنىشتەك ئەهۋاللار دائىم كۆرۈلۈپ تۇرغان، شۇڭا ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى كىشىلەردە كۆپىنچە تاشقى كېسەل ئاساسىي ئورۇندا تۇرغان. بۇنىڭغا ئاساسلانغاندا، ئىپتىدائىي تېببابەتچىلىكتە تاشقى كېسەلنى داۋالاش ئاۋۋال پەيدا بولغان، ئۇنىڭدىن كېيىن ئىچكى كېسەلنى داۋالاش پەيدا بولغان بولسا كېرەك.

ئارخېئولوگىيىلىك ماددىي ئىسپاتلارغا ئاساسلانغاندا، ئىنسانلارنىڭ ئەڭ دەسلەپكى تېببىي پائالىيىتىگە دائىر ئۇچۇرلار 200 مىڭ يىللاردىن 50 مىڭ يىللارغىچە بولغان ئارىلىقتىكى تاشقا ئايلانغان ئىنسان سۆڭەكلىرىدىن - سۇنغان پۈت - قوللار، يېرىلغان باش ۋە قورساقلارنىڭ ئىنتايىن ئاددىي ئۇسۇللاردا تېڭىلغانلىقىدىن، هەر خىل هايۋان مايلىرى بىلەن مايلانغانلىقىدىن، دورىلىق ئوت - چۆپلەر سۈركەلگەنلىكىدىن مەلۇم بولىدۇ.

19 ـ ئەسىرنىڭ كېيىنكى يېرىمىدىن ئېتىبارەن دۇنيادىكى نۇرغۇن تاريخشۇناسلار، ئىنسانشۇناسلار ۋە ئارخېئولوگلار ئاسىيا، ئافرىقا، جەنۇبىي، شىمالىي ئامېرىكا قىتئەسى ۋە ئوكيانىيە قىتئەسى قاتارلىق دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن يىراق قەدىمكى تاش قوراللار دەۋرىدىلا تاش، سۆڭەك ۋە ھايۋان چىش ـ تىرناقلىرى قاتارلىق ئۆتكۈر قوراللار بىلەن ئوۋىراتسىيە قىلىنغان ئادەمنىڭ پۇت ـ قول ۋە باش سۆڭەكلىرىنى تاپقانىدى. شۇنىڭدىن كېيىن ئالىملار تاش قوراللار دەۋرىدە ئەڭ ئېپتىدائىي ئۇسۇللار بىلەن ئوۋىراتسىيە قىلىنغان بۇ خىلدىكى باش سۆڭەكلەر ئۈستىدە قىسمەن تەتقىقاتلارنى ئېلىپ باردى. بەزى ئالىملار كونا تاش قوراللار دەۋرىدىلا دۇنيانىڭ بەزى جايلىرىدىكى ئادەملەر ئېھتىمال دىنىي ئېتىقاد سەۋەبىدىن تاش قوراللار بىلەن ماڭلاي سۆڭىكى، قۇلاق ئۈستى سۆڭىكى ۋە بېشىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن تۆشۈك ئاچىدىغان ئۇسۇلنى قوللانغان دېسە؛ يەنە بەزى ئالىملار ئېھتىمال ئېپتىدائىي تېببىي پائالىيەتلەر جەريانىدا ئادەملەر باش ئاغرىقى، مېڭە ئاغرىقى ۋە باشقا جاھىل خاراكتېرلىك كېسەللەرنى داۋالاش ئۈچۈن مۇشۇنداق ئادەم بېشىدىن تۆشۈك ئېچىپ (ئوۋىراتسىيە قىلىپ) داۋالاش ئۇسۇلىنى قوللانغان بولسا كېرەك، دەپ قارىغان.

ئارخېئولوگلار دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن تاپقان قەدىمكى زامان پۇت، قول، قورساق ۋە مېڭە سۆڭەك ئوۋىراتسىيىسىگە دائىر مول ماددىي مەنبەلەرگە ئاساسەن، قەدىمكى دەۋرلەردە دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا ھەقىقەتەن ئېپتىدائىي ئەسۋابلار بىلەن سۆڭەك ئوۋىراتسىيىسى قىلىش ئىشلىرى ئوخشاش بولمىغان دەرىجىدە ئېلىپ بېرىلغانلىقى؛ ئوۋىراتسىيە قىلىنغۇچىلارنىڭ ئاساسەن جاھىل خاراكتېرلىك باش ئاغرىقى، ئىلىك ـ سىلىك بولۇپ قېلىش، كېچىسى ئۇخلىيالماسلىق، نېرۋا ئاغرىقى، تەلۋە، سارالىق، تۇتقاقلىق كېسىلى، غالجىرلىق كېسىلى، چۆچۈش، ئۇركۈش كېسىلى قاتارلىق كېسەللىكلەرنى داۋالايدىغانلىقىنى بايقىغان، شۇنداقلا قەدىمكى زامانلاردا ئۆتكەن «دوختۇر» لارنىڭ سۆڭەك ئوۋىراتسىيىسى ئۈچۈن ئىشلەتكەن تاش قورال ئەسۋابلىرىنىمۇ تاپقان.

م. ئۇ. كوسۋىن «ئېپتىدائىي مەدەنىيەت تارىخى» دېگەن ئەسىرىدە: «بەزى قەبىلىلەر قەدىمدە باش سۆڭەكنى ئوۋىراتسىيە قىلىپ، تېشىپ جاھىل خاراكتېرلىك باش ئاغرىقىنى داۋالاپ ساقايتقان» دېگەن يېڭى تەتقىقات نەتىجىسىنى ئېلان قىلغان بولسا، رۇس ئالىمى باۋىيۇ ئوتتۇرا قازاقىستاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئادەم بېشىنى ئوۋىراتسىيە قىلىپ تەشكەن باش سۆڭەكلەرنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلىش ئارقىلىق: «پىل چىشىغا ئوخشاش ئۆتكۈر مېتال ئەسۋاب ياكى مېتال تەشكۈچ بىلەن ئوۋىراتسىيە قىلىنغان بۇنداق باش سۆڭەك تۆشۈكلىرى ئېپتىدائىي تېببىي تېخنىكىنىڭ مەھسۇلى، لېكىن بۇنداق قەدىمكى زامان ئېپتىدائىي ئوۋىراتسىيىسى چوڭ نېرۋىغا چېتىشلىق ياكى كۆپ قان چىقىپ كېتىشنى كەلتۈرۈپ چىقارغان، پىشانە ـ ماڭلىيىدىن ئېچىلغان بۇ خىل يۇمىلاق تۆشۈكلەر بىمارغا نىسبەتەن ئېيتقاندا خېلى ئېچىنىشلىق بولغان. ئېپتىدائىي ئەسۋابلار بىلەن ئوۋىراتسىيە قىلىپ داۋالايدىغان بۇنداق ئۇسۇللارمۇ ئانچە ياخشى ئۇنۇم بېرەلمىگەن. . . » دەپ يازغان.

يۇقىرىقىدەك دۇنيانىڭ ھەممە جايلىرىدا قەدىمكى زامان ئىنسانلىرىغا ئورتاق بولغان پۇت، قول، قورساق ۋە مېڭە سۆڭەك ئوپېراتسىيىسىگە دائىر تارىخىي يادىكارلىقلار دىيارىمىزدىكى ئىپتىدائىي جەمئىيەت دەۋرىگە خاس قەدىمكى قەبرىلەردىنمۇ كۆپلەپ تېپىلدى. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

1) 1983 ـ يىلىدىن 1989 ـ يىلىغىچە، شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى خېجىڭ ناھىيىسىدىكى چاپغا جىلغىسىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقتا 500 دىن ئارتۇق قەبرىنى قازغان. بۇ قەبرىلەردىن تاش، ياغاچ، تۆمۈر، مىس، سۆڭەكلەردىن ياسالغان نۇرغۇن يادىكارلىقلار بىلەن بىللە مېڭە سۆڭىكى تېشىلگەن نۇرغۇن جەسەتلەر تېپىلغان. ئارخېئولوگلار ئۇلارنى 6 تىپ 13 تۈر بويىچە ئايرىپ، مېڭە سۆڭەكلىرىنىڭ تېشىلىش سەۋەبى ۋە ئۇسۇللىرىنى تەتقىق قىلغان. بۇلارنىڭ دەۋرى 3000 يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىگە توغرا كېلىدىغانلىقىنى مۇقىملاشتۇرغان.

2) 1993 ـ يىلى 9 ـ، 10 ـ ئايلاردا ئارخېئولوگلار خېجىڭ ناھىيىسىنىڭ قايدۇ دەرياسى يېنىدىكى بەلچىر قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا قېزىش قىلىپ، بۇ جايدىكى تاش دۆۋىلىك بىر قەبرىدىن مېڭە سۆڭىكى تېشىلگەن بىرمۇنچە جەسەتلەرنى تاپقان. بۇ قەبرىلەرنىڭ دەۋرىمۇ چاپغا مەدەنىيىتى دەۋرىگە توغرا كېلىدىكەن.

3) 1976 ـ 1978 ـ يىللىرىغىچە ئارخېئولوگىيە خادىملىرى تەڭرىتاغ تىزمىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئالغۇينىڭ شەرقىي ئېغىزى، يۇئېرگو ۋوگزالى ۋە شەرق شامىلى ماشىنىسازلىق زاۋۇتى قاتارلىق جايلاردا قېزىش قىلىپ، بۇ جايدىنمۇ مېڭە سۆڭىكى تېشىلگەن، پۇت ـ قولى سۇنغان نۇرغۇن جەسەتلەرنى تاپقان.

4) 1986 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى تارىخ فاكۇلتېتىنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىق موزېي ئىشلىرى كادىرلىرى بىلىم ئاشۇرۇش كۇرسىدىكى خادىملار قۇمۇل شەھىرىنىڭ غەربكە جايلاشقان يانبۇلاق كەنتىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقتا 76 قەبرىنى قازغان. 3200 ـ 2500 يىللىق تارىخقا ئىگە بۇ قەبرىستانلىقتىن مېڭە سۆڭىكى تېشىلگەن ۋە يارىلانغان 5 دانە جەسەت تېپىلغان.

5) 1988 ـ يىلى قىشتا ئارخېئولوگىيە خادىملىرى پىچان ناھىيىسىدىكى ياڭخې قەبرىستانلىقىدا 80 نەچچە قەبرىنى قازغان. بۇ جايدىن مېڭە سۆڭىكى تېشىلگەن 4 جەسەت بايقالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ دەۋرى 3000 ـ 2500 يىللارغا توغرا كېلىدۇ.

6) 90 ـ يىللارنىڭ ئوتتۇرلىرىدا ئۇرۇمچىدىكى سەيۋوپودا مىلادىدىن ئىلگىرىدىكى 7 ـ 5 ئەسىرلەرگە خاس بىر قەبرە قېزىلغان بولۇپ، بۇ جايدىن مېڭە سۆڭىكى تېشىلگەن بىر جەسەت چىققان.

7) 1960 ـ 1970 ـ يىللىرى ئىلى ۋىلايىتىگە تەۋە جايلاردا قېزىش قىلغاندا، موڭغۇلكۇرەدىكى شوتا قەبرىستانلىقىدىن مېڭە سۆڭىكى تېشىلگەن بىر ئەرنىڭ جەسىتى بايقالغان بولۇپ، ئۇ ساكلارغا مەنسۇپ ئىكەن.

8) 1993 ـ 1996 ـ يىللىرى جۇڭگو ـ فرانسىيە بىرلەشمە ئارخېئولوگىيە ئەترىتى

كېرىيە دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىمىدىكى بىر قەبرىدىن مېڭە سۆڭىكى تېشىلگەن 3 دانە چەسەتنى بايقىغان بولۇپ، ئۇلار مىلادىدىن ئىلگىرىكى 7 ـ ئەسىرنىڭ ئالدى ـ كەينىگە توغرا كېلىدىكەن.

9) 1989 ـ يىلى ئارخېئولوگىيە خادىملىرى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ زاغۇنلۇق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا بىرنەچچە قەبرىنى قېزىپ، مىلادىيىدىن ئىلگىرىدىكى 1000 ـ يىللارنىڭ ئالدى ـ كەينىگە خاس قەبرىدىن مېڭە سۆڭىكى تېشىلگەن بىر ئەرنىڭ قۇرۇق جەستىنى تاپقان.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا ئۇنسۇ ناھىيىسىدىكى بوز دۆڭ قەدىمكى قەبرىستانلىقى، باي ناھىيىسىنىڭ قىزىل يېزىسىدىكى قىزىل قەدىمكى قەبرىستانلىقى ۋە كۇچا، تۇرپان، چەرچەن، لوپنۇر، چاقىلىقلاردىكى ئېپتىدائىي جەمئىيەتكە خاس قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردىنمۇ يۇقىرىقىدەك مېڭە سۆڭەك ئوپېراتسىيىسىگە دائىر جەسەتلەر تېپىلغان.

دېمەك، باش سۆڭەك ئوپېراتسىيىسى تاش قوراللار دەۋرىدە ھەممە ئىنسانلارغا ئورتاق بولغان بىر خىل ئېپتىدائىي داۋالاش ھادىسىسى بولۇپ، بۇ تېببىي ئادەت نەچچە مىڭ يىللارغىچە داۋاملاشقان. بۇ ھەقتىكى تەتقىقات دۇنياداكى خېلى بۇرۇنلا باشلانغان.

تېشىلگەن باش سۆڭەكلىرى ئىنگلىزچىدە treqhining ياكى trepanning دەپ ئاتىلىدۇ، ئۇنىڭ مەنىسىمۇ ناھايىتى ئېنىق. مەسىلەن، ئەنگلىيىلىك ئارخېئولوگ پېگوت بۇنىڭغا: «تۆشۈكلەر باش سۆڭىكى دېگەندە، باش سۆڭىكى ئۈستىدىن بىر پارچە سۆڭەكنى ئېلىۋېتىپ، مېڭە پەردىسىنى ئاشكارىلاش كۆزدە تۇتۇلىدۇ ـــ بۇ دۇنياداكەڭ تارقالغان ئېپتىدائىي تاشقى كېسەل ئوپېراتسىيىسى.» دەپ تەبىر بەرگەن. بۇ خىل كۆز قاراش غەرب ئەللىرىنىڭ تېببىي ئىلىم ـ پەن ساھەسىدە كەڭ ئومۇملاشقان. ئادەتتىكى ئىنگلىزچە لۇغەتلەردە تېشىلگەن باش سۆڭەكلىرى «ئاغرىقنى داۋالاش ئۈچۈن، ئادەمنىڭ باش سۆڭىكىنى ھەرىدەش، تېشىش، ۋە كېسىش قاتارلىقلار» دەپ ئىزاھلانغان. ئېلىمىزدىكى تېببابەتچىلىك تارىخىنى تەتقىق قىلىدىغان مۇتەخەسىسلەرنىڭ تولىسى بۇ خىل كۆزقاراشقا قوشۇلغان. مەشھۇر تېببابەتچىلىك تارىخشۇناسى فۇۋېيكاڭ تۆشۈكلۈك باش سۆڭەكلىرىنى باشنى تېشىش ئوپېراتسىيىسى دەپ ئاتاپ، «باشنى تېشىش ئوپېراتسىيىسى چەت ئەللەردە بىرقەدەر كەڭ تارقالغان، نۇرغۇن دۆلەتلەردىن قېزىۋېلىنغان. يېڭى تاش قورال دەۋرىگە ئائىت باش سۆڭەكلىرى ئىچىدە، تۆشۈك تېشىلگەندىن كېيىن ساقىيىپ، پۈتكەن ئىزى بار باش سۆڭەكلىرىنى ئۇچراتقىلى بولىدۇ. ھازىرمۇ ئېپتىدائىي ھالەتتە تۇرۇۋاتقان مىللەتلەر ئارىسىدىكى بەزى قەبىلىلەر يەنىلا ئېپتىدائىي باش تېشىش ئوپېراتسىيىسى ئارقىلىق، باشنىڭ قاتتىق ئاغرىشىنى داۋالاپ كەلمەكتە.» دەپ كۆرسەتكەن.

مىلادىدىن بۇرۇنقى Ⅳ ئەسىردىكى يۇنان دەۋرىدىلا، تېببابەتچىلىك ئىلمىنىڭ پىرى دەپ ئاتالغان ھىپپوكرات (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 460 ـ 377 ـ يىللار) باش سۆڭەكلىرىگە تۆشۈك تېشىش ھادىسىسى توغرىسىدا توختىلىپ، بۇ باش سۆڭەكلىرىگە تۆشۈك تېشىش

تىبابەتچىلىكتىكى بىر خىل تاشقى كېسەل ئوپېراتسىيىسى بولۇپ، بۇ ئارقىلىق تۇتقاقلىق كېسەلنى داۋالىغىلى بولىدۇ دەپ كۆرسەتكەن. فرانسىيىلىك باكرو، بۇلغارىيىلىك بايىۋلار ياۋروپانىڭ تارىختىن بۇرۇنقى دەۋردىكى باش سۆڭەكلىرىنىڭ تېشىلىش ھادىسىسىنى ئۇنىۋېرسال تەتقىق قىلىپ، كېسەل داۋالاش ئۈچۈن تېشىلگەن، دېگەن پىكىرگە مايىل بولغاندىن سىرت، يەنە بىر قىسىم تۆشۈكلەرنىڭ دىنىي مەقسەت ئۈچۈن تېشىلگەنلىكىگىمۇ دىققەت قىلغان. ياۋروپا، ئامېرىكا قاتارلىق جايلاردىكى ئارخېئولوگىيىلىك بايقاشلاردىن تېپىلغان باش سۆڭەكلىرىدىكى تۆشۈكلەرنىڭ تولىسى قىرىش ئۇسۇلى ۋە ئېرىتقىچە ئۇيۇش ئۇسۇلى ئارقىلىق تېشىلگەن، بۇ كۆپىنچە، چوققىدىن تۆشۈك ئېچىش ئوپېراتسىيىسى، دەپ ئاتالغان، بۇنىڭدا باشتىكى مەلۇم بىر خىل كېسەلنى داۋالاش مەقسەت قىلىنغان. كوسۇېن «ئىپتىدائىي مەدەنىيەت تارىخى» ناملىق ئەسىرىدىمۇ: «بەزى قەبىلىلەر باشنى تېشىش ئۇسۇلى ئارقىلىق باشتىكى جاھىل كېسەللەرنى داۋالايتتى» دېگەن. جەنۇبىي ئامېرىكىدا، بارلىق ھالقىسىمان بۇرغىلاش ئۇسۇلىدا تېشىلگەن تۆشۈكلەرنىڭ ھەممىسى مەلۇم خىلدىكى كېسەلنى داۋالايدىغان ئوپېراتسىيە، دەپ قارالغان. كۆپلىگەن ئىسپاتلار، بەختكە يارىشا ساق قالغان ئاغرىقلارنىڭ خېلى زور سالماقنى ئىگىلەيدىغانلىقىنى ئىسپاتلىدى، ئۇنىڭ ئۇستىگە، يەنە بېشى ئۇستىدە قايتا تۆشۈك تېشىلگەن ئادەملەرنىمۇ دائىم دېگۈدەك ئۇچراتقىلى بولىدۇ. چىلى جۇمھۇرىيىتىدىكى مومىيا تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئېلسىن قاتارلىق كىشىلەرنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، چىلىنىڭ ئىكا رايونىدىن بايقالغان 288 باش سۆڭىكى ئىچىدىكى 24 باش سۆڭىكىدە ھالقىسىمان تېشىش ياكى تاشقى كېسەل ئوپېراتسىيىسى ئارقىلىق بىر تەرەپ قىلىنغان ئەھۋال بايقالغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى 13 باش سۆڭىكىدە، ئەينى ۋاقىتتا ئىشلەنگەن، ھالقىسىمان تېشىش ئارقىلىق ھاسىل بولغان سۈنۈق ئىزىنى ئاساسەن كۆرگىلى بولمايدىغان بولۇپ قالغان. بۇ 24 ئادەمنىڭ ئىچىدىكى 11 ى ئۆلگەن، ئەمما قالغان 13 ئادەم يۇقىرىدىكىدەك ئوپېراتسىيە قىلىنغاندىن كېيىن ئاز دېگەندىمۇ 6～8 ھەپتىگىچە ياشىغان. بۇنىڭدىن باشقا يەنە، باش قىسمىدىكى كېسەل باش سۆڭىكى ئىچىدە زەھەرلىك گاز بولغانلىقتىن پەيدا بولىدۇ، باش سۆڭىكىدىن كىچىك تۆشۈك تېشىلسە زەھەرلىك گاز چىقىپ كېتىپ، ئادەم ساقىيىدۇ، دەپ قارايدىغان يەنە بىر خىل پىكىرمۇ بار.

دېمەك، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىمۇ ئەينى زاماندىكى مەدەنىيەتلىك ئەل ھېسابلانغان ۋە تىبابەتنى تەرەققىي قىلغان مىسىر، بابىل، ئاسۇرىيە (بۇگۈنكى ئىراق)، ھىندىستان، جۇڭگو (ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك) ۋە ياۋروپادىكى گىرىتسىيە بىلەن ئوخشاش دەۋردە، ئوخشاش ئۇسۇلدا مېڭە سۆڭەك ئوپېراتسىيىسى قىلىشنى ئېلىپ بارغان. بۇ بىزنىڭ ئەجدادلىرىمىزنىڭمۇ دۇنيانىڭ باشقا جايلىرىدا ياشىغان خەلقلەرنىڭ ئەجدادلىرىدىن قېلىشمايدىغانلىقىنى، ھەتتا دەۋر جەھەتتىن ئۇلاردىن ئىلگىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان نەق تارىخىي پاكىتتۇر.

بۇ يەردە شۇنى ئالاهىدە كۆرسىتىپ ئۆتۈش لازىمكى، ئاجايىپ مۆجىزىدار، مەپتۇنكار ۋە سېھىرلىك سەلتەنەتكە تولغان ئانا دىيارىمىز غەربىي يۇرت ئاھالىسىنىڭ يىراق ئەجدادلىرى بۇ جايدا ئىپتىدائىي توپ ـ پادىلىق، ۋارۋارلىق، ياۋايىلىق، نادانلىق ۋە ئۇرۇقداشلىق دەۋرىنى باشتىن كەچۈرگەن. ئەجدادلىرىمىز بۇ سېھىرلىك غەربىي يۇرتتىن ئىبارەت مەركىزىي ئاسىيا زېمىنىدا نەچچە ئون مىڭ يىللاردىن بۇيان ئۆز ھاياتىنى داۋاملاشتۇرۇپ كېلىش جەريانىدا، ئۆز بېشىدىن مۇز دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن كېيىنكى قۇرغاق ھاۋا كىلىماتى مەزگىلىنى ئۆتكۈزدى. ئەجدادلىرىمىز ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇنغا سوزۇلغان يىراق ئىپتىدائىي دەۋرلەردىن بۇيان ئوت ، تاش قورال، ئوقيا، ساپال، مىس ۋە ئاتنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغاندىن كېيىن، ئۆز ھاياتىنى داۋاملاشتۇرۇش يولىدا تەبىئەت بىلەن ھارماي كۈرەش قىلىپ تېرىقچىلىق، چارۋىچىلىق، مەدەنىچىلىك، تېرىچىلىك (تېرە ئەيلەش، كۆنچىلىك) ، يۇڭ يىپ ئىگىرىش، يۇڭ توقۇمىچىلىق، قول ھۈنەرۋەنچىلىك، تېبابەتچىلىك، دورىگەرلىك، مال ئالماشتۇرۇش ۋە قاتناش ـ كارۋانچىلىق قاتارلىقلار بىلەن شۇغۇللىنىشقا مەجبۇر بولدى.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئالەم تۈپراق، سۇ، ھاۋا ۋە ئوتتىن ئىبارەت تۆت زاتتىن تەركىپ تاپقان دېگەن كۆز قارىشى ئاساسىدا بارلىققا كەلگەن مىللىي تېبابەتچىلىكى جۈملىدىن دورىگەرلىك ـ ئۆسۈملۈكلەرنى پەرق ئېتىش، خۇسۇسىيىتىنى چۈشىنىش ۋە ئۇنى كېسەل داۋالاشتا ئەمەلىي قوللىنىش قاتارلىق ئىپتىدائىي تېببىي پائالىيىتى ئۇلارنىڭ ئۆزىگە خاس ھايات شارائىتلىرى، جۇغراپىيىلىك مۇھىت ـ ئىقلىمى ۋە بىلىش فورماتسىيىسى ئاساسىدا شەكىللەنگەن بولۇپ، بۇ ئۇلارنىڭ تەخمىنەن ئۇرۇقداشلىق جامائەتسىنىڭ دەسلەپكى باسقۇچلىرىدا ئاپىرىدە بولغان ئەڭ ئىپتىدائىي تېببىي قاراشلىرىنى بىلدۈرەتتى.

ھازىرغىچە يۇرتىمىزنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى مۇقەددەس تاغلار بىلەن گۈزەل بوستانلىقلاردىن، ئىپتىدائىي دەريا ۋادىلىرىدىن، قەدىمكى شەھەر ـ قەلئە خارابىلىرى بىلەن ئىپتىدائىي قەبرە ـ يادىكارلىقلاردىن ئەجدادلىرىنىڭ مىلادىيىدىن نەچچە مىڭ يىللار ئىلگىرىكى ھايات، پائالىيىتىگە ئالاقىدار مەلۇماتلار تېپىلىش بىلەن بىرگە، ئىپتىدائىي تېببىي پائالىيىتىگە دائىر پۈت، قول، مېڭە سۆڭەك ئوپېراتسىيىسى، كۆكرەك، قورساق قاتارلىق نازۇك بەدەن ئوپېراتسىيىسى، ھەر خىل تېببىي دورا ـ دەرمەكلەر، شىپالىق ئۆسۈملۈكلەر، مەدەن دورىلار، ھايۋانلاردىن ئېلىنىدىغان دورىلارمۇ تېپىلدى.

ھازىرغىچە دىيارىمىزدا يۇرگۈزۈلگەن ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ـ تەكشۈرۈشلەردە تارىم، كۆنچى، يورۇققاش ۋادىلىرىدىكى ئىپتىدائىي قەبىلىلەردىن ئەجدادلىرىمىز ئۆز دەۋرىدە تىبابەتتىدە ئىشلەتكەن ئۆسۈملۈك دورىلار، كۈمۈلاچ دورىلار، ئۈيۈپ قالغان مەدەن دورىلار، تالقان دورىلار، تېرە خالتىلارغا قاچىلانغان ھەر خىل دورىلار تېپىلىپ ئارخېئولوگلارنى ھەيران قالدۇردى.

قەدىمكى تارىم ۋادىسىنىڭ تەبىئىي ئېكولوگىيىلىك مۇھىت نۇقتىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بەزى جايلاردا قۇرغاقچىلىقتىن سۇ كەمچىل بولغان، قاتتىق بوران چىقىپ قۇم

كۆچۈپ تۇرغان، قىشتا قانتىق سوغۇق بولغان، ھەر خىل كېسەللىك، جاراھەت ئاغرىقلىرى ئۈزۈلمەي كۆرۈلۈپ تۇرغان. مۇشۇنداق ناچار ياشاش شارائىتى، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ قالاقلىقى، تۇرمۇشنىڭ ناچارلىقى، ھەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ يامراپ تۇرۇشى، كىشىلەرنىڭ ياش تۇرۇپلا ئۆلۈپ كېتىشى ھەم تەبىئەتنىڭ قىستىشى تەبىئىي ھالدا قەدىمكى تارىملىقلارنى كېسەللىكلەرگە شىپا تېپىشقا قىستىغان، مەجبۇرلىغان ۋە كۈچلۈك بېسىم قىلغان. نەتىجىدە ئۇلار ناھايىتى ئۈزۈن بىر زامانلارغىچە ئەتراپىدىكى ھەر خىل ئۆسۈملۈكلەرنى ئىشلىتىش، تەجرىبە قىلىش، سىناق قىلىش ئارقىلىق چاكاندىنىڭ شىپالىق رولىنى بايقىغان. ئۇنى ئۆز ئەمەلىي تۇرمۇشىدا ئىشلىتىش ئارقىلىق ئاخىرى چاكاندىنىڭ خېلى كۆپ خىل كېسەللىكلەرگە شىپا بولىدىغانلىقىنى ئېنىق بىلگەندىن كېيىن رەسمىي دورا سۈپىتىدە پايدىلىنىشقا باشلىغان.

قەدىمكى تارىم ئاھالىلىرى چاكاندىنىڭ شىپالىق خۇسۇسىيىتىنى بايقاپ، كۈندىلىك تۇرمۇشىدا كېسەل داۋالاشقا ئىشلەتكەن، ھەتتا كىشىلەر ئۆلۈپ كېتىپ ئۇ دۇنياغا بارغاندا، مەرھۇمنىڭ روھى قۇرۇنۇپ كېسەل بولغاندا لازىم قىلىدۇ، دەپ چاكاندىلارنى ئۇۋۇتۇپ خالتىلارغا قاچىلاپ، ئۆلگۈچىنىڭ كۆكرىكىگە قويۇپ قويۇشقا ئادەتلەنگەن. ئەمەلىيەتتىمۇ قەبرىلەرگە دورا ئورنىدا قويۇلغان چاكاندىلار قەدىمكى تارىم ۋادىسىدا دائىم كۆرۈلىدىغان كېسەللىكلەر ۋە كۆپ قوزغىلىدىغان ھەر خىل كېسەللىكلەرنىڭ ئەڭ شىپالىق دورىسى ئىدى.

دېمەك، دىيارىمىز ئاھالىلىرى ناھايىتى قەدىمكى زامانلاردا، تېخى ئىپتىدائىي جەمئىيەت باسقۇچىدا تۇرۇۋاتقان دەۋرلەردە «خىسلەتلىك» چاكاندا ھەم ئۇنىڭ يۇقىرىقىدەك شىپالىق دورىلىق خۇسۇسىيىتىنى بايقاپ، ئۇنى يەرلىك ئورۇنغا تېگىش، قاينىتىپ سۈيىنى ئىچكۈزۈش، تالقانلاپ يېگۈزۈش، خالتىلارغا قاچىلاپ جاراھەت ئۈستىگە قويۇش، يۇرەك، ئۆپكە، جىگەر ئۈستىگە مەھكەم قىلىپ چاپلاش قاتارلىق ئىپتىدائىي ئەمەلىي تىبابەتچىلىكى بىلەن شۇغۇللانغان.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ھەممىدىن بۇرۇن قايسى بىر مەشھۇر ھۆكۈما، تېۋىپ تەلىماتلىرىنىڭ گەۋدىلىنىشى بولماستىن، بەلكى خەلقنىڭ، خەلق ئارىسىدىكى نۇرغۇنلىغان ئەمچى، ئاتا ساغۇن ۋە باخشىلارنىڭ، ئىرىمچى ھەم تۇنۇپلارنىڭ بىۋاسىتە ياكى ۋاستىلىق، مۇۋەپپەقىيەتلىك ياكى مۇۋەپپەقىيەتسىز تەجرىبىلىرى، دورىگەرلىك ئىقتىدارىنىڭ توپلىنىشى، رەتلىنىشى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن، راۋاجلانغان. ھەرقايسى دەۋرلەردىكى مەشھۇر ھۆكۈما ھەم تۇنۇپلار شۇ جەريانىدا ئۆز تۆھپىلىرىنى قوشقان.

ئىپتىدائىي تىببىي پائالىيەت، يالغۇز دورا گىياھلىرى، تۇز ۋە ئارشاڭ سۈلىرىدىن پايدىلىنىش، پاشا، يىلان، چايانىدىن ساقلىنىش ئۈچۈن بەدەنگە ياكى پاقالچاققا سېغىز لاي سۈركىۋېلىش، يۈزىگە قېتىق سۈرتۈش، مايلاش، قاقلاش، كۆيدۈرۈش، قان چېكىش، ئىلمە (ياكى خۇخۇلا) قىرقىش، قۇمغا كۆمۈش، گىياھ سۈيىگە چۈشۈش، ھايۋان تېرىسىگە ئېلىش، ئۆتكە تېگىش، ئۈچۈغداش، قۇستۇرۇش، ئىسسىقلاش، تېگىقچىلىق،

ئاددىي ئوپىراتسىيە ۋە مومىيا (سالاجىت) قىلىش قاتارلىق ماددىي داۋالاش ۋاستىلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماستىن، يەنە روھىيەتچىلىك ۋاستىلىرىنى، تۈرلۈك ئىرىملارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ ئىنتايىن تۆۋەنلىكى، تەبىئەتنى تونۇش ۋە ئۇنىڭ بىلەن كۈرەش قىلىشتىكى ئاجىزلىق ـ ئىپتىدائىي جەمئىيەت كىشىلىرىنىڭ ئانىمىزملىق، ئىللوزىيىلىك دۇنيا قارىشىنى شەكىللەندۈرگەن. ئۇلار تەبىئەتنىڭ مەلۇم بىر قىسمىنى پۈتكۈل تەبىئەتتىن ئۈستۈن قويۇشقا، بوران، گۈلدۈرماما، چاقماق، كۈن ـ ئاي تۇتۇلۇش، ھەر خىل سىرلىق تەبىئەت ھادىسىلىرى، يۇقۇملۇق، تارقىلىشچان كېسەللىكلەر ۋە باشقا ئاپەتلىك ھادىسىلەرنى سىرلىقلاشتۇرۇپ، جانلىقلاشتۇرۇپ، ئىلاھلاشتۇرۇپ، ئۇلارغا چوقۇنۇش، يېلىنىش، مەدھىيەلەش، ئۇلارنىڭ شەنىگە توقۇلغان بېقىنىش ۋە مۇراسىم ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللىنىشقا كىرىشكەن. شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش كېرەككى، ئەڭ ئىپتىدائىي سېغىنىش ۋە ئەم ـ ئېرىم پائالىيەتلىرى بىر تەرەپتىن بۇۋاستە ماددىي داۋالاشتىن (ئەم قىلىشتىن) ئايرىلمىغان، يەنە بىر تەرەپتىن ماددىي داۋالاش ۋاستىلىرىنى سىرلىقلاشتۇرۇۋېتىشكە قارىتىلغان ئىدى. ئۇ چاغدا تېخى ھەر خىل تېخىمۇ مۇرەككەپلەشكەن ئابىستراكت دىنىي تەسەۋۋۇرلار ۋە قاتمۇ ـ قات مەبۇدىچىلىق كېلىپ چىقمىغان، قاشتېشى، كۆكتاشنى (لازۇردىت تېشى)، فىروزا تېشى، قىزىل ياقۇت (راس بالاش) نى، قارا شەھەر كۆك توزىنى، قىزىل سىغىزنى، گۈڭگۈرت پوقىنى، تانىكارنى كىشىلەر شۇنداق سىرلىقلاشتۇرۇۋەتكەن ئىدى.

ئىپتىدائىي شامان ئەم ـ ئىرىمچىلىكى يالغۇز ئەرۋاھلار ئۈستىدە مەشغۇلات ئېلىپ بېرىپ، كېسەلنى روھىي جەھەتتە ئۈمىتلەندۈرۈش بىلەن چەكلەنمىگەن. خەلق يەنىلا بىرىنچى ئورۇندا ئۇنۇملۇك، بۇۋاستە ماددىي داۋالاش ئۇسۇللىرى بىلەن كەڭ شۇغۇللانغان. «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا ئانوم (ماخاۋ)، چەكەك (چېچەك)، كەزىك (كېزىك)، ئەنۇچ (كۆزنىڭ پەردىلىنىشى)، ئانغاق (ئاشقازان يالۇغى)، تالاغۇ (دىزىنتىرىيە)، تۇماغۇ (زۇكام)، بالىغ (جاراھەتلىنىش)، سەگىل (داغ چۈشۈش) قاتارلىق كېسەللىكلەر، ئالوچىن، ئوراغون، ئىگىر، ئاڭدۇز (راسان گىيا)، كەكىرە، تالقا (غورا ئۇزۇم)، ببىلى (پىلپىل)، شوغلۇ (ئىشت ئۇزۇم)، سارىغ تۇرما (سەۋزە)، چىندان (سەندەل)، مەندار (ھەشقى چېچەك)، بىترىك (پىستە)، باتمۇل (ئۇزۇن مۇچ)، كۆكنار ياپىرىقى قاتارلىق دورا گىياھلىرى، ئىبروك (قېتىقتا ياسالغان سۇرگە)، ئەتروم (سۇرگە)، بوخسۇم (بوزا) قاتارلىق پىششىقلانغان دورىلار، سۇزۇندى سۇ (تىندىرولغان سۇ)، بەلىك (جاراھەت ئەسۋابى)، ئارقا جۇق (ئېغىزغا دورا قۇيىدىغان قوشۇق) قاتارلىق تېببىي ئۇسكۇنىلەر ۋە مۇناسىۋەتلىك بېيت ھەم تۆرتلىك قوشاقلار تىلغا ئېلىنغان.

ئەڭ قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى تەبىئەت بىلەن شۇغۇللىنىش جەريانىدا، گەرچە ئۇنى ئىلاھلاشتۇرغان بولسىمۇ، يەنىلا تەبىئەتنى ئۇنىڭ ئۆز خۇسۇسىيەتلىرى بويىچە ئەينەن كۆزىتىشكە ئاساسلانغان. ماددىي ـ كۈندىلىك ھايات، مىڭلىغان، ئونمىڭلىغان كىشىلەرنىڭ

ماددي ئىشلەپچىقىرىش ۋە ماددىي ئىستېمال، جۇملىدىن كېسەلچىلىككە قارشى ئەمىلى پائالىيىتى تەبىئەتنى بىر قانچە توپ شەيئىگە ۋە خۇسۇسىيەتكە بۆلۈپ چۈشىنىشكە ئېلىپ كەلگەن. بۇ يالغۇز قەدىمقى ئۇيغۇر خەلقىنىڭلا هايات ـ تەجرىبە ساۋاقلىرىنىڭ نەتىجىسى ئەمەس، بەلكى پۈتكۈل تۇرانى خوشنا قەبىلىلەرنىڭ، هەتتا ئەڭ قەدىمقى ئاريان ـ ئانتورۇپۇۋلار ۋە ساكلارنىڭ هايات تەجرىبە ـ ساۋاقلىرىنىڭ يەكۈنى ئىدى. بۇ هال تۇرئارا تەسىر قىلالىغان هەرقايسى خەلقلەرنىڭ شۇ خىل ساددا ماتېرىيالىستىك كۆز قاراشلىرى بىلەن قوشۇلۇپ، ئەڭ قەدىمكى تۆت تەرەپ تەلىماتىنىڭ شەكىللىنىشىگە ئېلىپ كەلگەن. نەتىجىدە ئوت، سۇ، هاۋا، تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت ماددا تەلىماتى ئۇيغۇر ئەجدادلىرى (يەنى ئاريانلار، ساكلار، هونلار، تۇرالار، تۇخرىلار، تۇركلەر قاتارلىقلار) تىبابىتىدە قوللىنىشقا باشلىغان، شۇنىڭ بىلەن مىزاج تەلىماتى، خىلىتلار تەلىماتى ۋە باشقا تەلىماتلار ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئاساسىي هۆلى بولۇشقا قاراپ تەرەققىي قىلغان. ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىننىڭ زاماندىشى بولغان قەدىمكى زامان تارىخچىسى خارپىس سىكۇ ـ ساكلارنىڭ هەر خىل ئۆسۈملۈكلەر ۋە هايۋانات مايلىرى بىلەن كېسەل داۋالايدىغانلىقىنى يازسا، تارىخچى هىدىرو تۇس سىكۇ ـ ساكلارنىڭ بىر قىسمىنىڭ قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا ـ قرىمدا ئولتۇراقلاشقان دەۋرى بىلەن زامانداش بولغاچقا، ساكلارنىڭ تىبابەتچىلىكى هەققىدىمۇ خاتىرىلەر قالدۇرغان. ئۇ ساكلارنىڭ خەنجەرنى «ئەكىنەك» دەيدىغانلىقىنى، ئات قوشقان هارۋا چىدىرلارنى، ئۇلاردىكى تەڭرى مەبۇدىلىرىنى تەرجىمە قىلىشتا قىينىلىپ، گىرىكلارغا ئوخشىمايدىغان يۇتۇنلەي باشقىچە خەلق ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. هىرىدوتوس، ئۇلاردا پىياز، سامساق، ئارپا، پۇرچاق ۋە باشقا دانلىق زىراەتلەرنىڭ بارلىقىنى ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىپ ئەم ـ ئىرىم بىلەن شۇغۇللىنىدىغانلىقىنى يازغان.

هىرىدوتوستىن كېيىنرەك ياشىغان مەشهۇر يۇنان دوختۇرى هىپپوكرات (بەقرات، مىلادىدىن ئىلگىرىكى 460 ـ 377 ـ يىللار) سىكۇ تىبابەتچىلىكىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغان ئىدى. ب. د. پېتروۋ (Ъ. Д. Петров) مۇهەررىرلىكىدە تۈزۈلگەن سابىق سوۋېت ئىتتىپاقى مېدىتسىنا ئاكادېمىيىسى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان «مېدىتسىنا تارىخى» نىڭ 1 ـ تومىدا، هىپوگراتنىڭ ئەسلى گىرىك دوختۇرنىڭ ئوغلى بولۇپ، ياش ۋاقتىدا قارا دېڭىزنىڭ شىمالىدا ئولتۇراقلاشقان سىكىفلار ئارىسىدا ياشىغانلىقىنى ۋە ئۆزىنىڭ مېدىتسىنالىق كۆز قارىشىغا ئاساس سالغان «ئوت، هاۋا، سۇ، تۇپراق» نامىلىق رىسالىسىدە سىكىفلار تىبابەتچىلىكىنىڭ مەلۇم تەسىرىگە ئۇچرىغانلىقىنى بايان قىلغان. (خەنزۇچە 1957 ـ يىلى نەشرى 57 ـ بەت). بۇ كىتاپتا كۆرسىتىلىشىچە *nepuki* خانلىقى زامانىدا سىكىف تىبابەتچىلىرى ۋە ئىرمىچىلىرى هۆرمەتكە ئىگە بولغان. كىتاپتا يەنە هىپوگراتنىڭ «ئەمچىلىك ئەقىللىرى» نامىلىق رىسالىسىدە تولاراق سىكىفلار ۋە ئاسىيا خەلقىنىڭ تىببىي تەمسىللىرى توپلانغان دىيىلگەن. هىپوگرات «تۆت تەرەپنى»، «تۆت فىزىس» (*fizis*) دەپ ئاتىغان. تۆت خىلىت توغرىسىدىكى كۆز قاراش يازما ئەدەبىياتتا ئەڭ دەسلەپ هىپپوكرات ئەسەرلىرىدە ئۇچرىغان. هىپپوكرات تۆت خىلىتنى «تۆت مىزاج» دەپ يازغان.

هىپوگىرات تەلىماتى كېيىنچە ئەرەپ ۋە ئىسلامىيەت تېبابەتچىلىرى تەرىپىدىن داۋاملىق تەتقىق ۋە تەرجىمە قىلىندى، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەشھۇر تېبابەت ئۇستازى ئىبنىسىنا ئۆزىنىڭ تېببىي تەلىماتىنى ئۇيۇشتۇرغاندا «تۆت خىلىت» نەزەريىسىگە ئاساسلانغان.

شۇنى كۆرسىتىپ ئۆتۈش ھاجەتكى، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى نوقۇل ئۇيغۇرلار ياشىغان زېمىندا، نۇقۇل ئۇيغۇر تېبابەتچىلىرىنىڭ تەلىماتى دەپ چۈشىنىش، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە جۇغراپىيىلىك چېگرىلار تەلەپ قىلىش، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تەبىئەت ئىلمىدىن ئىبارەت تۈپ خۇسۇسىيىتىگە ئۇيغۇن بولمايلا قالماستىن، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ گەۋدىسى، مەنىسىنى، ئۆزلۈكسىز راۋاجلىنىش تارىخى ئەمەلىيىتىگىمۇ ئۇيغۇن ئەمەس. بىز ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى دېگىنىمىزدە، باشقا مىللىي تېبابەتچىلىكتەك ئۇيغۇرلار ئارىسىدا داۋالاش ۋەزىپىلىرىنى ئۆتىگەن، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ (جۈملىدىن باشقا قېرىنداش خەلقلەرنىڭ) تېببىي پائالىيەتلىرىدىن يەكۈنلەنگەن تېبابەتچىلىكىنى نەزەردە تۇتىمىز. تېبابەتچىلىك مىللىي تىل - ئەدەبىياتتەك ھەربىر مىللەت ئۈچۈن خاس ۋە پەقەت شۇ بىر مىللەت ئىچىدە تەسىر كۆرسىتىدىغان نەرسە ئەمەس. ئۇ دۇنياۋى مېدىتسىنا ئىلمىنىڭ بىر مىللىي تارمىقى. بۇ يەردە مەشھۇر ھۆكۈما ۋە تىۋىپلارنىڭ مىللىي ياكى تىرىتورىيىلىك تەۋەلىكى بىلەن ئۇلار ئىختىرا قىلغان تەبىئىي پەن تەلىماتلىرىنىڭ خەلقئارا تەسىرىنى پەرقلەندۈرۈش لازىم. بىز غەرب تېبابەتچىلىكى دېگىنىمىزدە، فرانسۇز، ئېنگلىز، ئىتالىيان، نېمىس ۋە باشقا خەلقلەرنىڭ ئورتاق تېبابەتچىلىكىنى، موڭغۇل تېبابەتچىلىكى دېگىنىمىزدە، موڭغۇللار ۋە شۇ ئەتراپتىكى قېرىنداش خەلقلەر تېبابەتچىلىكىنى كۆزدە تۇتىمىز.

ئۇيغۇر خەلقى جۈملىدىن ئۇلارنىڭ يىراق ئەجدادلىرى بولغان تۇرانىي خەلقلەر ئارىسىدىكى «تۆت تەرەپ» چۈشەنچىسى ئېلىمىز ۋە خوشنا ئەللەر ئارىسىدىكى ئالەمنىڭ تەبىئىي ماھىيىتى توغرىسىدىكى ساددا ماتېريالىستىك چۈشەنچىلەر بىۋاسىتە ئەمەلىيەتتىن، چىنلىقنى تونۇشتىن ئېلىنغان ھەم ئىپتىدائىي دۇنيا قاراشقا، ئىپتىدائىي تېبابەتچىلىك كۆز قارىشىنىڭ شەكىللىنىشىگە كۈچلۈك تەسىر قىلغان.

ئوتتۇرا ئاسىيادا پەيدا بولغان، قەدىمكى ئۇيغۇر قەبىلىلىرى ئارىسىدا كەڭ تارقالغان ئاتەشپەرەسلىك (ئوتقا چوقۇنۇش) تۆت تەرەپ تېبابەتچىلىكى ۋە شامان ئەم - ئىرىم قائىدىلىرىنى سىقىپ چىقارمىدى. شامان دىنى يىراق مەركىزىي ئاسىيادا بايقال ساھىلى ۋە موڭغۇل دالالىرىدا تاكى 763 - يىلى تەڭرىقاغان بۆكە خاننىڭ مانى دىنىنى قوبۇل قىلغىچە (ئاھالە ئىچىدە ئۇنىڭدىنمۇ كېيىن) داۋاملىق ساقلاندى. شامان دىنى بۇ رايونلاردا قوبلەيخان دەۋرىدىمۇ كۈچلۈك تەسىرگە ئىگە بولغانلىقىنى ماركوپولو كۆپ قېتىم بايان قىلغان ئىدى.

دېمەك، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ نەزەريىۋى ئاساسىي بولغان تۆت تەرەپ (ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت ماددا تەلىماتى) چۈشەنچىسى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا شامان، بۇددا، ئاتەشپەرەسلىك ھەم ئىسلام دىنىغىچە ئۆزلۈكسىز داۋاملىشىپ كەلدى.

خوددی تىببىي ئىلىم تارىخچىسى ژاك شياۋ شىيەن ئەپەندى «يىپەك يولى تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئالماشتۇرۇشى ھەققىدە تەتقىقات» ناملىق يىرىك ئەسىرىدە: «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ مەنبەسى ناھايىتى يىراقتا بولۇپ ، تەخمىنەن غەربىي دىيارنىڭ دەسلەپكى قەدىمكى زامانىدىكى يېڭى تاش قوراللار دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن. . . ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بىر ئىلىم بولۇپ، ئۇ يۇنان تىبابەتچىلىكىگىمۇ ئوخشىمايدۇ، ھەم قەدىمكى ئەرەب تىبابەتچىلىكى ۋە قەدىمكى ھىندىستان تىبابەتچىلىكىگىمۇ ئوخشىمايدۇ، ئۇ، ئىلىمىزدىكى قەدىمكى غەربىي يۇرتتا ياشىغان ئۇيغۇر ئەمگەكچى خەلقىنىڭ ناھايىتى ئۇزاق ۋاقىتتىن بۇيانقى ئىشلەپچىقىرىش كۈرەشلىرى ۋە تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا، كېسەللىكلەرگە قارشى كۈرەش قىلىشلىرى جەريانىدىكى تەجرىبىلىرىنىڭ توپلىنىش ۋە يەكۈندۈر، ھەمدە ھەرقايسى قېرىنداش مىللەتلەر بىلەن كەڭ كۆلەمدە تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك بىلىملىرىنى ئالماشتۇرۇش جەريانىدا، ئۇ پەيدىنپەي خېلى مۇكەممەل بولغان تىبابەتچىلىك نەزەريىە سىستېمىسى ۋە خاس ئۇزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە كىلىنكىدا داۋالاش تەجرىبىلىرىنى شەكىللەندۈرگەن» دەپ يازغاندەك، ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدالىرى يېڭى تاش قورال دەۋرى ھەتتا ئۇنىڭدىن ئىلگىرىلا مەركىزي ئاسىيانى مەركەز قىلغان ھالدا ئۆز مىللىي تىبابەتچىلىكىنى شەكىللەندۈرۈپ ۋە راۋاجلاندۇرۇپ، ئاخىرىدا ھىندى تىبابەتچىلىكى، ئەرەپ تىبابەتچىلىكى، گىرىك تىبابەچىلىكى ۋە ئوتتۇرا دىيار تىبابەتچىلىكىدىن پەرقلىنىدىغان ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە ھەم ئۇزاق تارىخىي يىلتىزغا ئىگە مەركىزي ئاسىيا تىبابەتچىلىكىنى مەيدانغا كەلتۈرگەن.

خوددى ئىستانبول ئۇنىۋېرسىتېتى تىببىي فاكۇلتېت تىپ تارىخى پروفېسسورى دوكتور، ئا. سۇھەيل ئۇنۇۋەر ئۆزىنىڭ «ئۇيغۇرلاردا تىبابەت» ناملىق مەشھۇر كىتابىدا: «يالغۇز ئىلىم ساھەسىدىلا ئەمەس، تىبابەتچىلىك ساھەسىدىمۇ زور تەسىرلەرنى ۋۇجۇدقا كەلتۈرگەن، ئۇيغۇر مەدەنىيىتى ئەسىرداش مەدەنىيەتلەر ئارىسىدا ھەر تەرەپتىن ئالدىنقى ئورۇندا تۇرىدۇ. تۈرك ئىرپانىنى، ئىلمىنى، تىبابەتچىلىكىنى ئاسىيادا ئۇيغۇرلار مۇھاپىزەت قىلدى» ، دەپ يازغاندەك، ئۇيغۇرلار مەركىزي ئاسىيا تىبابەتچىلىكىنى تاكى تاش قوراللار دەۋرىدىن ھازىرغىچە داۋالاشتۇرۇپ ۋە ئۇنى ئەسىرمۇ ئەسىر راۋاجلاندۇرۇپ كەلدى.

§ 2 . ئۇيغۇرلاردا شامانىزم ئەم - ئىرىم شىپاگەرلىكى

دەرۋەقە، قەدىمدىن بېرى ئىنسانلارنى ئەڭ ۋەھىمگە سالغان، ئازابلىغان، ئاجىز كەلگەن، ھەتتا ھازىرمۇ مەلۇم ساھەلەردە ئاجىز كېلىۋاتقان نەرسە — ئىنسان تېنىدىكى كېسەللىكتۇر. شۇ سەۋەبتىن شامان باخشى - پېرىخۇنلىرىنىڭ تۇرلۇك سېھىرگەرلىكىنىڭ ئەڭ قەدىمكى شەكىللىرىدىن بىرى — داۋالاش ساھەسىدىكى سېھىرگەرلىكتۇر، ئەڭ

بۇرۇنقى باخشى ـ داخان سېھىرگەرلەر ـ تېۋىپلاردۇر دەپ ئېيتىشقا ھەقلىقمىز. بۇ ئەھۋال تارىخىي ئەسەرلەردە ۋە ھازىرقى رېئال سېھىرگەرلىك پائالىيەتلىرىدە ئىسپاتلانغان ۋە ئىسپاتلانماقتا. داۋالاش پائالىيىتى پۈتۈن ئىنسانلار ئىچىگە تارقالغان، ئەمما سېھىرگەرلىك ساقلانغان ۋە ياكى ئەۋج ئالغان رايونلاردا، مىللەتلەردە ياكى جىن ـ ئەرۋاھلارغا ئىشىنىدىغان كىشىلەر بار جايلاردا، داۋالاش پائالىيىتىنىڭ زور بىر قىسمىنى ھامان شامان باخشى ـ داخانلىرىنىڭ سېھىرگەرلىكى تەشكىل قىلىدۇ، تېۋىپلار سېھىرگەرلەرگە، دورا ـ سېھىرگە بويسۇندۇرلىدۇ. پېرىخۇن، باخشى، شامان، قام، جىنكەش، داخانلار پەقەت سېھىرگەرلەر ئەمەس، بەلكى يەنە ماھارەتلىك تېۋىپلاردىن سانىلىدۇ. ئەمەلىيەتتىمۇ قەدىمدىن بېرى، مەيلى قايسى خەلقتە بولسۇن، سېھىرگەرلەرنىڭ مۇھىم ۋەزىپىلىرىدىن بىرى دەل كېسەللەرگە ئىلاج قىلىش بولۇپ كەلگەن. ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىدىكى ئەھۋاللارمۇ خۇددى شۇنىڭغا ئوخشايدۇ. مەھمۇد قەشقەرى «دىۋان لۇغەتىت تۈرۈك» تە تىلغا ئالغان «قام» ئىبارىسى ئۇيغۇرلار ئارىسىدا XI — X ئەسىرلەردىمۇ ئوتاچى (تېۋىپ) سۆزى بىلەن بىر قاتاردا «داخان»، «پېرىخۇن»، «ھەكىم» مەنىلىرىدە قوللىنىلغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» ئەسىرىدىمۇ «قام» ئىبارىسىنىڭ يۇقىرىقى بىر قانچە مەنىدە ئىشلىتىلىش ئەھۋالى ئۇچرايدۇ.

ئۇيغۇرلاردىكى شامانىزملىق دۇنيا قاراشنىڭ ئىپادىسى بولغان پېرە ئۇيناش، دۇئا ئوقۇش، كەتمەن يېقىش، قان قىلىش، قورچاق ۋە تىلتۇمار ياساش، كۆچۈرۈش، ئاچىلاش، ئوت كۆچۈرۈش، چاچراتقۇ سېلىش، يانداۋرۇش، جىن ـ ئەرۋاھلارنى قوغلاش، داپ بىلەن ئورۇندالغان چوڭراق كۆلەمدىكى دۇئا ـ تەگبىر ئوقۇش... قاتارلىق كېسەل داۋالاش ئادەتلىرى ۋە ئۇيغۇر خەلقى ئىچىدىكى شامان باخشى ـ پېرىخۇنلىرىغا دائىر ئېغىزدىن ـ ئېغىزغا كۆچۈپ كەلگەن ھەرخىل ئەپسانە ـ رىۋايەت، ھېكمەت ـ چۆچەكلەر شامانىزم دەۋرىدىن تاكى بۈددا، مانى، ئاتەشپەرەسلىك ھەتتا ئىسلام ئېتىقادىغا ئۆزىنىڭ روھانىيەت شولىسىنى چۈشۈرمەي قويمىغان. يۇقىرىدىكى شامانىزم دەۋرىدىكى شامانچە كېسەل داۋالايدىغان ئادەتلەر تېخى يېقىنقى يىللارغىچە تەكلىماكان چۆرىسىدىكى بوستانلىق ۋادىلاردا ئەل ئىچىدە ساقلىنىپ كەلگەن.

مەخسۇس ئىنسان مەنپەئىتىنى كۆزلەپ يۇقىرىدا تۈرلۈك نامدىكى تەڭرى ـ مۇئەككەللەر، تۆۋەندە ھەرخىل ياخشى ـ يامان جىن ـ ئالۋاستىلار بىلەن ئالاقە قىلىدىغان ۋاسىتىچى — شامان باخشى ـ پېرىخۇنلىرىنىڭ ئادەملەر بىلەن جىن ـ ئالۋاستىلار ئارىسىدىكى پائالىيىتى ئاساسەن روھىي (مەنىۋى) جەھەتتىن كېسەل داۋالاشنى ئۆزىگە ئوبيېكتىپ قىلغان. مەسىلەن، شامان باخشىلىرى ئىسمى ئاتالغان مەلۇم كىشى (كېسەل، موھتاج...) گە قايسى جىن ـ ئالۋاستىنىڭ ھەتتا يامان ئەرۋاھنىڭ چېپىلغانلىقىنى سۈرۈشتۈرۈش، ئۇنى قارغاش، ياخشى ياكى قۇدرەتلىكرەك باشقا روھلارنى يارىدەمگە چاقىرىپ، جاھىل جىن ـ ئالۋاستىغا قارشى ئەپسۇن ئوقۇپ، قورال كۆرسىتىپ، ئوت چېچىپ، سېھىرگەرلىك قىلىش؛ ئۇزۇنغىچە روھلار دۇنياسىغا ئەۋەتىش؛ ماكانسىز ۋە

ئىگىسىز قالغان روھلارنى تاختىدىن ياسالغان سۈرەتكە ئورۇنلاشتۇرۇش؛ تۇغۇت، نومۇس ۋە گۈزەللىك تەڭرىسى «ئايزىت»غا دۇئالار ئوقۇپ تۇغۇتنى يەڭگىللىتىش؛ باشقا كېسەلدىن كېلىپ چاپلىشۋالغان يامان روھنى ئىگىسىگە قايتۇرۇش قاتارلىقلارنى ئورۇندىغان.

شامان باخشىسىنىڭ پۈتۈن پائالىيىتى نوقۇل ئىبادەت ۋە تىلاۋەت بىلەن، روھىي ۋەزمىنلىك ئىچىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان دىنىي ئىستىقامەت بىلەن چەكلەنمىگەن. ئۇ بىر قاتار دىئالوگ، مونولوگ ۋە دراماتىك پائالىيەتلەر بىلەن ئىپتىدائىي دراماتىك سەنئەتنى راۋاجلاندۇرغان. ئۇ قوللىرىغا خەنجەر، چاچاقۇ ئوت، داپ ۋە جىڭراقۇ (ساپايى) ئېلىپ، سۆزلەپ ـ سوراپ، ناخشىلار ئوقۇپ، پىرى پىرقىراپ ئۇسسۇل ئويناپ، ئۆز ئىشىنى داۋاملاشتۇرغان. بۇنداق قىلىش كىشىلەرنىڭ دىنىي ئېڭىنىلا ئەمەس، ئېستېتىك ھېسسىياتىنىمۇ قانائەتلەندۈرۈپ، ئازادىلىك ھاسىل قىلغان.

شامان دىنى شىپاگەرلىكى (تىبابەتچىلىكى) ھەر تۈرلۈك يامان سۈپەتلىنىڭ كېسەللىكلەرنى جۈملىدىن «سىرلىق تەبىئەت»نى ئىلاھلاشتۇرۇش بىلەن بىللە ئادەمنى ئىلاھلاشتۇرۇش، بولۇپمۇ ئۆلگەن ئادەمنىڭ روھىنى ئىلاھلاشتۇرۇش بىلەن خاراكتېرلىنىدۇ.

مۇنداق سېھرىي ئۇسسۇلدا ئېلىپ بېرىلىدىغان شامان ئەم ـ ئىرىم شىپاگەرلىك پائالىيىتى ئىپتىدائىي ئەجدادلارنىڭ ئېڭى ۋە ئېتىقادى، ئۇنىڭ پەيدا بولۇشى بىلەن ئىپتىدائىي جەمئىيەتتىكى ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرىنىڭ سەۋىيىسى ۋە كىشىلەرنىڭ تونۇش سەۋىيىسى بىردەكلىككە ئىگە ئەينى ۋاقىتتا، ئىشلەپچىقىرىش كۈچلىرى سەۋىيىسىنىڭ تۆۋەنلىكىدىن، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئۆز كۈچىگە تايىنىپ تەبىئەت ئۈستىدىن غەلىبە قىلىش ئىمكانىيىتى يوق ئىدى. ئەكسىچە، ئۇلار تەبىئەتنىڭ قۇلى ئىدى. ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدىكى دۇنيامۇ چۈشەنگىلى بولمايدىغان سېھرىي كۈچكە ئىگە ئىدى. بۇ خىل كۈچ ئۇلارنىڭ نەزىرىدە ئىشلەپچىقىرىشقا، جەمئىيەتكە، ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئۆزىگە خەۋپ ـ خەتەر ھەم ھەرخىل كېسەللىكلەرنى جۈملىدىن يامان سۈپەتلىنىڭ روھىنى ئاغرىقلارنى پەيدا قىلىدۇ دەپ قارىلاتتى. ئۇنىڭدىن تاشقىرى، ئىپتىدائىي ئىنسانلارغا خاس ئالاھىدە تەپەككۇر شەكلى ۋە ئىپتىدائىي تەسەۋۋۇرلار سىستېمىسىمۇ سېھرىي ئادەتلەرنىڭ پەيدا بولۇشىدىكى مەنىۋى ئاساس بولدى. بۇ خىل ئىپتىدائىي تەپەككۇر ئوبيېكتىپ ماددىي دۇنيا بىلەن ئۇنىڭ سىرتىدىكى رېئاللىق (تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ) ئۆزئارا مۇناسىۋەتلىك، بەلكى تەبىئەتتىن تاشقىرى تۇرىدىغان نەرسىمۇ ئوبيېكتىپ مەۋجۇدىيەتتۇر دېگەن قاراشقا مەركەزلىشەتتى. ئۇلار ئەنە شۇ «تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ»كە سېغىنىش، شۇنداقلا ئۆزلىرىنىڭ ئەمەلىي ھەرىكىتى ئارقىلىق غەيرىي تەبىئەت كۈچلىرىگە تەسىر كۆرسىتىش ۋە ئۇنىڭدىن پايدىلىنىش خىيالىدا سېھىرگەرلىكنى ئىجاد قىلغان. سېھىرگەرلىكنى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ «تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ»تىن پايدىلىنىش ۋە ئۇنىڭ ئۈستىدىن غەلىبە قىلىشتىكى بىرخىل تېخنىكىسى ۋە ئارزۇسى بولۇپ قالغان.

دېمەك، سېھىرگەرلىكنىڭ پەيدا بولۇشى ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇشى بىلەن زىچ ئالاقىدار بولۇپ، ئۇ تەبىئىي ھالدا ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ ئىشلەپچىقىرىش ۋە تۇرمۇش ئادەتلىرىنىڭ بىر قىسمى.

ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ قارىشىچە، سېھىرلەشنىڭ دائىرىسى ناھايىتى كەڭ بولغاچقا، سېھىرنى كۆچمۇ چەكسىزدۇر. ئادەمنىڭ كېسەلگە گىرىپتار بولۇشى، ئۆلۈشى، بەختكە ئېرىشىشى ياكى بەختسىزلىككە ئۇچرىشى، ئۇۋنىڭ نەتىجىلىك بولۇش - بولماسلىقى، ئۆسۈملۈك، دەل - دەرەخلەرنىڭ كۆكلىشى ياكى قۇرۇپ كېتىشى، قىسقىسى، تەبىئەت ۋە جەمئىيەتتە پەيدا بولىدىغان بارلىق ئۆزگۈرۈشلۈق ياكى ئۆزگۈرۈشسىزلىقلارنىڭ، خۇشاللىق ياكى قايغۇلۇق ئىشلارنىڭ ھەممىسىدە سېھىر رول ئوينايدۇ، شۇڭا ئۇنى پەقەت سېھىرگەرلىك يولى بىلەنلا ھەل قىلغىلى بولىدۇ. بۇنداق سېھىرلەش كۆچى شامانغا، باخشى، داخان، رامبال، پېرىخۇنلارغىلا مەنسۇپ. ئىپتىدائىي ئىنسانلارنىڭ قارىشىدا بۇنداق سېھىرگەرلەر ئىنتايىن سىرلىق ۋە تىلسىملىق بولىدۇ، ئۇلار ئەنە شۇ «تەبىئەتتىن تاشقىرى كۈچ» لارنى بويسۇندۇرغۇچىلار، ياخشى ۋە يامان روھلار (ئەرۋاھلار) نى باشقۇرغۇچىلار ھېسابلىناتتى.

شامانىزم ئەم - ئىرىم شىپاگەرلىكىدە ئىنسانغا يۇقىدىغان كېسەللىكلەر، كېسەلنىڭ يۇقۇش، پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى، باخشى، جىنكەش، پېرىخۇنلارنىڭ نامى (تۇرى) ۋە ئۇلارنىڭ داۋالاش ئۇسۇللىرى خېلى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭ ئاساسلىق تۇرلىرى تۆۋەندىكىلەردىن ئىبارەت.

(1) پېرە ئوينىتىش؛ (2) قان قىلىش؛ (3) قورچاق ياساش؛ (4) ئاچلاش (ئاشلاش)؛ (5) چاچراتقۇ سېلىش؛ (6) يانداۋرۇش؛ (7) ئوت كۆچۈرۈش؛ (8) توزلاندۇرۇش؛ (9) يىرىك تىلەش؛ (10) كۆچۈرۈش؛ (11) تاماق بېرىش؛ (12) ئىسرىق سېلىش.

بىز يۇقىرىدا كۆرسۈتۈپ ئۆتكەن 12 خىل سېھىرنى داۋالاش ئۇسۇللىرىدىن باشقا، يەنە ھەربىر پېرىخۇن ياكى داخان بىمارلارنىڭ دۇمبىسىگە دەسسەش، ئۇچىسىنى مۇجۇپ ئۇۋۇلاش، رىماتىزم بولغۇچىنىڭ پۇتىنى قىزىتىلغان كەتمەنگە يېقىش، ئاللىقانداقتۇر يەرلەردىن يەتتە بۇلاق سۇيى، يەتتە دەريا سۇيى تېپىپ، يەنە ئاللىقانداق غەلىتە نەرسىلەرگە قاچىلاپ قاينىتىپ، مەلۇم پەرھىزلەرگە رىئايە قىلغان ھالدا ئىچىشكە بۇيرۇشتىن باشقا، يەنە يانداۋرۇق ئوقۇش، ئاشلاش، چاچرىتقۇ سېلىش، كەتمەن بېسىش، تىلتۇمار ئېسىش، روھىي كېسەللىكلەرگە پال سېلىش، پەرھىز تۇتۇش، ياداتاشقا ئوقۇش، بىرەر نەرسىگە ئوقۇپ بەند قىلىش، كومزەك ياكى قاپاققا سولاپ سۇغا غەرق قىلىش، كۆمۈش، ئېقىتىش، كۆيدۈرۈش، چۆلگە قوغلاش، نەرسە ياكى ھايۋانغا كۆچۈرۈش، مۇداپىئە تىلتۇماری بېزىش قاتارلىق نەچچە ئون خىل ئۇسۇللار بىلەن كېسەل داۋالىغان بولۇپ، بۇ شۇ زامانىنىڭ ئۆزىگە خاس يۇقىرى سەۋىيىلىك «تىببىي ئىلىم - پەن» ئىدى. كىشىلەر سېھىرنىڭ كۈچى بىلەن كېسەل داۋالاشنى بىلىدىغان بۇ كىشىلەرنى «تەبىئەتتىن تاشقىرى

روه (ئىلاه) نىڭ كىشىلەر ئارىسىدىكى ئەلچىسى» دەپ قاراپ، ئۇلارغا ئىلتىجا قىلىشقان، يالۋۇرغان، يېلىنغان، داد - پەريياد چەككەن، ئارزۇ - ئۈمىد، ناله - پەريياد بىلەن بارلىق ئۈمىدىنى شۇلارغا باغلىغان.

* * *

شامان

(7)

شامان دىنىدىكى ئەم (ماددىي داۋالاش)، ئىرىم (روھىي داۋالش) شىپاگەرلىكى قەدىمكى ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ تېببىي تەجرىبىلىرىگە ئاساسلانغان ھالدا، ئۇنى تېخىمۇ راۋاجلاندۇردى. ئوت، ئىسرىق، دۇتلاش، ھورداش، گۈڭگۈرتتىن ئەملەش، چېچەك ئەملەش، داغماللاش، ئەتىر ئىشلىتىش، قان چېكىش، ئىلغا ئېلىش، تېرىگە ئېلىش، تەرلىتىش، ئىچىنى سۈرۈش، پېرە ئوينىتىش، ئۇچۇقداش، يوداش، ماساژ قىلىپ تۇتۇش، تېخىش ھەتتا كىچىك ئوپېراتسىيە قىلىش قاتارلىقلار شامان ئېتىقادىدا ئېلىپ بېرىلىدىغان تېبابەتچىلىك ئەمەلىيىتى بولۇپ قالغانىدى. شامان دىنىنىڭ مۇنداق ئەم - ئىرىم شىپاگەرلىكى تېخى ھازىرغىچە خەلقىمىز تۇرمۇشىدىن پۈتۈنلەي سىقىپ چىقىرىلغىنى يوق. فولكلورلۇق ئېتنىك خاراكتېر ئالغان مۇنداق قەدىمىي ئادەتلەر خوتەن، قەشقەر، ئاقسۇ، تۇرپان، قومۇل قاتارلىق بوستانلىقلاردا ئەۋلادمۇ - ئەۋلاد ياشاپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقى ئارىسىدا ھېلىمۇ مەۋجۇت.

نەچچە مىڭ يىللاردىن بۇيان دەۋرمۇ - دەۋر شەكىللىنىپ، تولۇقلىنىپ، مۇكەممەللىشىپ، سىستېمىلىشىپ ھازىرقى ئىلغار پەن - تېخنىكىغا ئىگە ھالەتكە كەلگەن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئۇيغۇر خەلقى ئىجتىمائىي تۇرمۇشى، روھىيەت تۇرمۇشى ۋە پۈتكۈل تارىخىي كەچۈرمىشلىرىنىڭ مۇجەسسەم تارىخىي خەزىنىسى سۈپىتىدە ئۇيغۇر خەلقى ئۆز تارىخىدا ئېتىقاد قىلىپ كەلگەن دىنلار، دىنىي مەزھەپلەر بىلەن زىچ ئالاقىدە بولۇپ كەلگەنلىكى تارىخىي ھەقىقەت.

(9) ئۇلار نوقۇل روھىي داۋالاشنى ئاساس قىلىپلا قالماي، بەلكى ماددىي داۋالاشنىمۇ ئېلىپ بارغان. مەسىلەن، شامان ئەم - ئىرىمچى شىپاگەرلىرى - تېۋىپلىرى بىمارنى مايلاش، قاقلاش، كۆيدۈرۈش، قان چېكىش، ئىلمە (ياكى خۇخۇلا)، قىزىتىش، قۇمغا كۆمۈش، گىياھ سۈىگە چىلاش، ھايۋان تېرىسىگە ئېلىش، ئۆتكە تېخىش، ئۇچۇغداش، قۇستۇرۇش، تېخىقچىلىق، ئاددىي ئوپېراتسىيە ۋە مومىيا قىلىش، ئىچىدىن ئىچكۈزۈش، تېشىدىن سۈرتۈش قاتارلىق ماددىي داۋالاش ئۇسۇللىرىنى قوللانغان.

خوتەن، تۇرپان، دەشتىئاتا (دۇنخۇاڭ) دىن تېپىلغان سانسكىرت، تۇخرى، ساك، قارۇشتى قاتارلىق قەدىمكى تىل - يېزىقلاردىكى تېببىي ۋەسىقىلەردىمۇ ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەچچە يۈز خىل دورا ۋە داۋالاش ئۇسۇللىرى تونۇشتۇرۇلغان.

قىسقىسى، ئۇيغۇر ئەم - ئىرىم شىپاگەرلىكى قەدىمكى غەربىي يۇرت ئىنسان تۇركۈملىرىدىكى ئۆزىنىڭ يىراق ئەجدادلىرى قېنىدىن، تۇرمۇش ئۇسۇلىدىن، ئېتنىك مەدەنىيەت تىپىدىن، ئەڭ ئىپتىدائىي شىپاگەرلىك قاراشلىرىدىن، يەر (توپا - تۇپراق) ئېتىقادى، ھاۋا (شامال - نەپەس) ئېتىقادى، سۇ (دەريا - كۆل) ئېتىقادى، ئوت (قۇياش

- يورۇقلۇق) ئېتىقادىدىن ئايرىدە بولغان. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئۆز ئەجدادلىرى يارىتقان تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك فولكلور تىپى، روھىيەت قارىشى، ھېسسىيات ۋە تەپەككۇر خاھىشچانلىقى ئەنئەنىلىرى ئاساسىدا پەيدىنپەي بىر سىستېما يارىتقان يىراق مەنبە، ئۇزاق ئېقىم، چوڭقۇر يىلتىز ۋە كۆپ قاتلاملىق ئېتنولوگىيىلىك مۇساپىنى بېسىپ كەلگەن.

ئۇيغۇرلاردىكى خاس «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى» دەپ ئاتالغان تىبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك مەدەنىيىتى ئېمەلىيەتتە بىر خىل مىللىي ئېتنولوگىيىلىك — فولكلور خاراكتېرلىك مەدەنىيەت ھادىسىسى بولۇپ، ئۇ قەدىمكى دىيارىمىز مەركىزىي ئاسىيا خەلقى يارىتقان پۈتكۈل مەدەنىيەت جاۋاھىراتلىرى بىلەن چوڭقۇر يىلتىزداشلىققا، تومۇرداشلىققا ۋە باشلىنىش مەنبەداشلىقىغا ئىگە. مۇنداق مىللىي تىبابەتچىلىك، دورىگەرلىككە ئوخشاش بىرەر فولكلور خاراكتېرلىك مەدەنىيەتنىڭ جۈملىدىن خاس تىببىي مەدەنىيەت يارىتقان ئۇيغۇر خەلقىگە ئوخشاش بىرەر خەلقنىڭ ياشاش شارائىتى، جۇغراپىيىلىك مۇھىتى، تۇرمۇش ئۇسۇلى ۋە ئېتنىك روھىيىتى بىلەن باغلانغان خاس مەدەنىيەتنىڭ ئۆز تۇپرىقى، ئۆز شارائىتى ۋە ئۆز مەنبەسىدىن خالىي مەيدانغا كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. شۇڭلاشقا ئۇيغۇرلارنىڭ ئۇزاق تارىخقا ئىگە تىبابەتچىلىك مەدەنىيىتىنىڭ كېلىپ چىقىشى — ئېتنىك مەنبەسىنى پەقەت ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرىنىڭ جۇغراپىيىلىك مۇھىتى، ياشاش شارائىتى، ئۆرپ - ئادەتى، ئېتنىك تۇرمۇش تارىخى ۋە فولكلور روھىيىتى ئارقىلىقلا ئىزاھلاشقا بولىدۇ.

ئىسلام تۇرمۇش

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكنىڭ ھەرقايسى دەۋرلىرىدىكى قىسقىچە تارىخى

2. باب ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكنىڭ ھەرقايسى دەۋرلەردىكى قىسقىچە تارىخى

§ 1. قەدىمكى دەۋردىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ھەققىدە

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى — ناھايىتى ئۇزۇن تاريخقا، شانلىق مىللىي ئەنئەنىگە، ۋارىسچانلىققا ۋە بىر يۇرۇش ئۆزگىچە ئالاھىدىلىككە ئىگە بولۇپ، ئۇ ئەقىل - پاراسەتلىك، مېھنەتسۆيەر ئەجدادلىرىمىزنىڭ نەچچە مىڭ يىل مابەينىدىكى كېسەللىكلەرگە دىئاگنوز قويۇش، داۋالاش، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش، دورىگەرلىك ئەمەلىيىتىنىڭ يەكۈنىدۇر.

خۇددى ئۇلۇغ رۇس فىزىئولوگى ئىۋان پېتروۋىچ پاۋلوۋ: «ئىنسانىيەت پەيدا بولغاندىلا مېدىتسىنالىق پائالىيەتلەر باشلانغان. مېدىتسىنا تاريخىنى ئىنسانىيەت يازما خاتىرىلەر يېزىشقا باشلىغان ۋاقىتتىن باشلاپ ھېسابلاش خاتا تونۇشتۇر» دەپ ئاقىلانە خۇلاسە چىقارغاندەك، ئىنسانلار پەيدا بولۇشى بىلەنلا ئېپىدىمىيە تىبابەتچىلىك بىخلىرى بارلىققا كەلگەن. بىزگە مەلۇم، ھەرقانداق ئىنسان ئۆزىنىڭ ھايات تۇرۇشى ئۈچۈن بارلىق ئاماللارنى قوللىنىپ ياشاشنى خالايدۇ. ئۆزىنىڭ كېسىلىنى داۋالاش ياكى كېسەل بولماسلىقى ئۈچۈن ھەرقانداق ۋاستىلارنى قوللىنىدۇ. مۇشۇنداق تەدبىرلەر ئارقىلىق داۋالاش ئۇسۇللىرى تەدرىجىي شەكىللىنىدۇ. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىمۇ يۇقىرىقىدەك ۋاستىلار ئارقىلىق يوقلۇقتىن بارلىققا، ئازلىقتىن كۆپلۈككە ئۆتۈپ، ھەرقايسى دەۋرلەردىكى ئوخشىمىغان تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي قىيىنچىلىقلارنى يېڭىپ، تەدرىجىي تەرەققىي قىلىپ، بىر يۇرۇش نەزەرىيىۋى ئاساسلار ئۈستىگە مۇكەممەل تىبابەتچىلىككە ئايلانغان. شۇنداقلا ئەجدادلىرىمىز ياشاش مۇھىتى، تەبىئىي شارائىتى ۋە پائالىيەت دائىرىسىنىڭ كەڭلىكى قاتارلىق ئامىللارنى ئاساسەن، دۇنيادىكى باشقا مىللەت ۋە خەلقلەرنىڭ تىبابەتچىلىكىگە ئالاھىدە تەسىر كۆرسىتىپلا قالماي، بەلكى ئۇلارنىڭ ئارتۇقچىلىقلىرىنى قوبۇل قىلىپ، تېخىمۇ مۇكەممەللەشكەن.

ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى ئاھالىسى بولۇپ كەلگەن ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ قەدىمكى ئەجدادلىرى ئۆزلىرى ياشاۋاتقان تەبىئەتنىڭ ماھىيىتىنى بىلىش ھەققىدە ئېلىپ بارغان كۆپ ئەسىرلىك كۆزىتىشلىرى ۋە ئەۋلادمۇ ئەۋلاد توپلىغان مول تەجرىبىلىرى ئاساسىدا تەبىئەتنىڭ، ئىككىنچى تۈرلۈك قىلىپ ئېيتقاندا، ئالەمنىڭ ئاساسىي سۇ، ئوت، ھاۋا ۋە تۇپراقتىن ئىبارەت تۆت ئاملىنىڭ بىرىكىشىدىن تەشكىل تاپىدۇ، دېگەن ئەڭ ئېپىتىدائىي

ماتېريالىستىك تەبىئەت نۇقتىئىنەزەرى ئاساسىدا، ئەجدادلىرىمىز ئارىسىدىن يېتىشىپ چىققان ھۆكۈمالار ئۇنى تىبابەتكە تەدبىقلاپ «تۆت خىلىت تەلىماتى» نى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ تەلىمات قەدىمكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئورگانىزم تەركىبىدىكى مۇھىم جەۋھەر ماددىلارنى تۆرگە ئايرىش ھەققىدىكى تۈپ كۆز قاراش بولۇپ، تۆت خىلىت ـ قان، بەلغەم، سەفرا ۋە سەۋدالاردىن ئىبارەت بولغان. ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ نەزەرىيىسى بويىچە ئېيتقاندا، بۇ تۆت خىلىت ھەربىر ئادەمنىڭ ئورگانىزمىدا تولۇق مەۋجۇت بولىدۇ، شۇنىڭدەك ئۇلار بەلگىلىك نىسپىي تەڭپۇڭلۇقتا ساقلىنىدۇ. بۇ خىل خىلىتلار ئادەم ئورگانىزمىدا ئۇزلۇكسىز داۋاملىشىدىغان ماددا ئالمىشىش تۈپەيلىدىن سەرپ بولىدۇ، يېڭىلىنىدۇ ۋە توختاپ دەۋر قىلىپ ھاياتلىق ۋە ساغلاملىقنى تەمىن ئېتىپ تۇرىدۇ؛ خىلىتلار نىسپىي تەڭپۇڭلۇقنىڭ بۇزۇلۇشى ئىچكى كېسەللىكلەر (ئۇرۇلۇش، يېقىلىش ياكى سىرتقى زەخىملىنىشلەردىن باشقا)، تىرە كېسەللىكلىرى، بەش ئەزا كېسەللىكلىرى، ئايالار، بالىلار كېسەللىكلىرىنىڭ تۈپ سەۋەبىدىن بولىدۇ، دەپ قارىلىدۇ. تىبابەت تارىخىمىزدىن بىلىشىمىزچە، قەدىمكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە ئادەمنى ۋە كائىناتتىكى بارلىق جانلىقلارنى كەڭ تەبىئەتنىڭ بىر قىسمى دەپ چۈشىنىدۇ. شۇنىڭدەك ئۇلارنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرى بىلەن زىچ مۇناسىۋەتتە بولىدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ. مەيلى كېسەللەرنىڭ پەيدا بولۇشىنى ئىزاھلاشتا، مەيلى كېسەلگە دىئاگنوز قويۇشتا، داۋالاش، دورا، پەرھىز بۇيرۇشلاردا بولسۇن ئومۇمەن يىلنىڭ پەسللىرى، مۇھىتتىكى ئۆزگىرىشلەرنى نەزەردە تۇتۇشنى ئالغا سۈرىدۇ. شۇنىڭدەك ئادەم ئورگانىزمىدىكى ھەربىر ئەزادا يۈز بەرگەن چوڭ ـ كىچىك ئۆزگىرىشلەر ئەسەپ (نېرۋا) ۋاستىسى بىلەن پۈتۈن بەدەندە ئەكس ئېتىدىغانلىقىنى تەكىتلەيدۇ.

مىلادىنىڭ ئالدى ـ كەينىدە ئاۋاتلىشىشقا يۈزلەنگەن يېپەك يولىنىڭ راۋانلىشىشىغا ئەگىشىپ، شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن بولغان تىبابەتچىلىك، دورىگەرلىك جەھەتتىكى قويۇق مۇناسىۋىتى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ داۋاملىق راۋاجلىنىش تارىخىدا كۆرۈنەرلىك مۇھىم بىر سەھىپە ھېسابلىنىدۇ. ئەمما تىبابەتچىلىك، دورىگەرلىك جەھەتتىكى بۇ مۇناسىۋەت جاڭ چىيەننىڭ غەربىي دىيارغا قىلغان سەپىرىدىن ئىلگىرىمۇ مەۋجۇت ئىدى. چۈنكى شىنجاڭلىقلار يېپەك يولى ئېچىلىپ بولغىچە ئاللىقاچانلا قاشقۇۋۇق (يۈيمىنگۈەن)، ئارقىلىق خېشى كاربىدورى، ئىچكى ـ تاشقى موڭغۇل دالاسى، ئورخۇن، سېلىنگا ۋادىلىرى ۋە شىمالدىكى قېرىنداشلىرى بىلەن قويۇق مۇناسىۋەتتە بولۇپ كەلگەنلىكى روشەن تارىخىي پاكىت). خەن سۇلالىسىنىڭ ۋۇدى پادىشاھى (مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 140 ـ 87 ـ يىللار تەختتە ئولتۇرغان) سەلتەنەت سورىغان ۋاقىتلاردا چاڭئەن (بۇگۈنكى شىئەن شەھىرى) دە مەخسۇس غەربىي دىيار دورا ماتېريالىلىرى بۇيۇملىرى سېتىلىدىغان «چەنشى چەنجوي» دورىخانىسى قۇرۇلغان. «دېھقانچىلىق پىرى تۇزگەن ئۆسۈملۈك دورىلار دەستۇرى» دا خاتىرىلىنىشىچە، شۇ چاغلاردىن باشلاپلا زاراڭزا

چىچىكى، سامساق، ئۇزۇم، ئانار، زەرناپ، نۇشۇدۇر، سەۋزە، سۆسەر تېرىسى، سەبرى، سۇغۇرتېرىسى، جىن شوخلا، مېغىز، رەۋەن، كامپورا، بۆكەن مۇڭگۇزى، بېدە، تەرخەمەك، گۈنجۈت، ياڭاق، پۇرچاق قاتارلىق نەچچە ئون خىل ئۆسۈملۈك دورىلار غەربىي يۇرتتىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرىشكە باشلىغان ۋە يەرلىك خەلقلەرنىڭ تېبابەتچىلىكىدە ئىشلىتىلىپ، ناھايىتى زور ئۈنۈم ھاسىل قىلغان. تاڭ سۇلالىسى (618 ـ 907) دەۋرىدە تاۋۇز تېرىش، تاۋۇز سۈيىدىن تېبابەتچىلىكتە شىپا ئورنىدا پايدىلىنىش ئۇسۇللىرى غەربىي يۇرتتىن ئۇيغۇر تېۋىپلىرى ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەرگە كىرگەن ئىدى. شۇ چاغدا يەنە ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ۋە تېۋىپلىرى نۇشۇدۇر، يالىتراق زەمچە، كەھرىۋا، بۆكەن مۇڭگۇزى، قۇندۇز ئۇرۇقدانى (قۇندۇز قەھىرى) قاتارلىق دورىلارنى چاڭئەن ۋە لوياڭلاردىكى مۇقىم ئولتۇراقلىق ئۇيغۇر سودىگەرلىرى ئارقىلىق سېتىپ ناھايىتى نۇرغۇن پايدىغا ئېرىشكەنىكەن. ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ بەزى داڭلىق دورىلىرى ۋە داۋالاش، دىئاگنوز قويۇش ئۇسۇللىرى شىنجاڭغا ۋە غەرب ئەللىرىگە كىرگەن. مەسىلەن، رەۋەن چىننى، دارچىننى، چۆپچىننى، كابابە چىننى، ماسرانچىننى، دېڭىز يا (كالا ئۆت تېشى ـ خەن سۇلالىسى يۇڭخې يىللىرىدا كەشىپ قىلىنغان) قاتارلىق دورا ـ دەرمەك ماتېريالىلىرى ۋە بەدەنگە لوڭقا، خەشەك قويۇپ داۋالاش ئۇسۇللىرى ئىچكى ئۆلكىلەردىن شىنجاڭ ۋە غەرب ئەللىرىگە تارقالغان بولۇشى ئېھتىمال. سۇي سۇلالىسى (مىلادىيىدىن 581 ـ 618 ـ يىللار) ۋە تاڭ سۇلالىسى (618 ـ 907 ـ يىللار) دەۋرلىرىدە ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن شىنجاڭنىڭ، سودا ـ مەدەنىيەت ـ سەنئەت، تېبابەتچىلىك، دورا ـ دەرمەك جەھەتتىكى ئالاقىلىرى ناھايىتى قۇيۇقلاشقان. شۇ چاغدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك، دورىگەرلىك مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلغان سۇي، تاڭ ئوردا تېۋىپلىرى ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ دىئاگنوز قويۇش، داۋالاش، دورا ـ ئۆسۈملۈكلىرىدىن پايدىلىنىش جەھەتتىكى يۇقىرى سەۋىيىلىك ئارتۇقچىلىقلىرىنى ئەستايىدىل تەتقىق قىلغاندىن كېيىن، ئۇلارنى رەتلەپ ۋە تۈرگە ئايرىپ «غەربىي دىيار ھۆكۈما ـ تېۋىپلىرىنىڭ رېتسىپلىرى 23 جىلد»، «غەربىي دىيار مەشھۇر تېۋىپلىرىنىڭ تۆت جىلدلىق مۇھىم رېتسىپلىرى توپلىمى»، غەربىي دىيار دورا ـ رېتسىپلىرىنى ئاساس قىلغان «ھەممە يۇرتلاردىن توپلانغان رېتسىپلەر 2600 جىلد» قاتارلىق مۇھىم رېتسىپلەر توپلاملىرىنى تۈرۈپ چىقىپ بۇلاردىن ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. بۇ قىممەتلىك تىببىي ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى ئېھتىمال سۇي سۇلالىسىدىن بۇرۇنلا ئۇيغۇر تېۋىپلىرى تەرىپىدىن يېزىلىپ، كېيىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇشىمۇ مۇمكىن (بۇ تىببىي ئەسەرلەر ھازىرغىچە مۇكەممەل ساقلىنىپ قالمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ شۇ دەۋرلەردە ئالاھىدە تەرەققىي قىلغانلىقىنى ۋە ئىچكى ئۆلكىلەر بىلەن غەربىي دىيارنىڭ مەدەنىيەت ۋە تېبابەتچىلىك، دورىگەرلىك ئالماشتۇرۇشلىرىنىڭ بىر قەدەر قويۇق ئالاقىدە بولغانلىقىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

تاریخشۇناس شاڭ دا ئەپەندىنىڭ «تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن ۋە غەربىي يۇرت مەدەنىيىتى» دېگەن ئىلمىي ماقالىلەر توپلىمىغا قارىغاندا، تاڭ دەۋرىدىكى چاڭئەن بىلەن لوياڭدا دائىمىي تۇرۇشلۇق ئۇيغۇرلار ئىككى - ئۈچ مىڭدىن كۆپرەك بولۇپ، ئۇلارنىڭ بىر قىسمى تاڭ سۇلالىسىنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ئەمەلدارلىرى، سەنئەت ئۇستازلىرى، ئوقۇتقۇچىلىرى، دىپلوماتىيە خادىملىرى، مۇدەررىس، ئۆلىمالىرى، رەسسام ئۇستازلىرى، تەرجىمانلىرى قاتارلىقلار بولسا، يەنە بىر قىسمىلىرى سودىگەرلەر، تېۋىپ - دورىگەرلەر، قول ھۈنەرۋەنلەر ۋە مەيخانا خوجايىنلىرى بولغان. ئەينى دەۋردىكى چاڭئەن شەھىرىنىڭ ئاۋات كوچىلىرى ھېسابلانغان شەرقىي گۈزە بازىرى بىلەن غەربىي گۈزە بازىرىدا ئۇيغۇر تىجارەتچىلەر ئاچقان ئاشپۇزۇللار، مەيخانىلار، بەزمىخانىلاردا، شورپا دۇكانلىرى، شىپاخانا (ئۇيغۇر دوختۇرخانىسى) ۋە دورا - دەرمەك دۇكانلىرى قاتارلىقلار بولغان. جاۋرۇشى يازغان «تەۋە ئەللەر تەزكىرىسى» ناملىق كىتاب بىلەن جىڭ سەن يازغان «غوزىلار دورا ئۆسۈملۈكلىرى» ۋە مىلادىيە 659 - يىلى تاڭ سۇلالىسى ئوردىسى ئېلان قىلغان «يېڭى دورا ئۆسۈملۈكلىرى» قاتارلىقلاردا غەربىي دىيارىدىن كەلگەن مۇھىم دورىلاردىن: مەستىكى، مۇرمەككە، پالما يىلىمى، قەلەمپۇز، شاتارى چېچىكى، ئەتىرگۈل سۈيى، سۈخى شىرىن، مىشە سائىلە، موزا، سەۋرە، قوستى شىرىن، بىخ مارجان، داندان، مەرۋايىت، ئانۇر بەدەخشانى، قۇندۇز قەرى، توغرىغا قانقىلى، قاراشەھەر كۆك تۇزى، نۇشۇدۇر، قۇرۇم ھېڭى، ئاق قىچا ئۇرۇقى، نۇقۇت، تۇرك قۇچقۇچىسى قاتارلىقلار ئېنىق تونۇشتۇرۇلغان. تاڭ سۇلالىسى تۇنىپلىرى ئۇيغۇرلارنىڭ داۋالاش ئۇسۇللىرى ھەققىدىكى مۇھىم رېتسىپلىرىدىن پايدىلىنىپ تۇزگەن «تاشقى كېسەللىكلەرنىڭ مۇھىم مەخپىي رېتسىپلىرى» دېگەن توپلامدا، زەھەرلىك ئىششىقنى داۋالاش ئۈچۈن بەدىيان سۈيىنى سىقىپ ئىچىپ، قالدۇقنى ئىششىق جايىغا جايلاش تەۋسىيە قىلىنغان. بۇ رېتسىپ ئۇنۇم بەرگەندىن كېيىن غەربىي يۇرت ئۇيغۇر رېتسىپلىرىغا ۋە دورا - دەرمەكلىرىگە تېخىمۇ قىزىقىش پەيدا بولغان. تاڭ سۇلالىسى تۇنىپىلىرى تەرىپىدىن رەتلەپ تۈزۈلگەن «ببىاھا شىپالىق رېتسىپلىرى» ناملىق 15 جىلدلىق كىتابتا «ئىدىقۇت ئۇمۇر بەخش شەربىتى» دەپ ئاتالىدىغان ئۇيغۇرلارنىڭ ئىنتايىن شىپالىق ھەم قىممەتلىك بىر خىل دورىسىنىڭ بارلىقى، بۇ دورا ئىچى قىزىش، پالەچلىك، ئېغىز كاجلىشىش، ئېغىز مايماقلىشىش قىلىش، تۆت ئەزا ھالسىزلىنىش قاتارلىق زەئىپلىك كېسىلىنى داۋالايدىغان بىر خىل ماددىيوتۇل ھايات ئىكەنلىكى كۆرسىتىلگەن ھەم ئۇنىڭ چاكاندا، زەنجىۋىل، يەر مەدىكى، سىڭىرتاش، ئۇرۇك مېغىزى، چوچۇكبۇيا يىلتىزى، كەۋرەك، چوغلۇقتىن ئىبارەت ئوت - چۆپ دورىلاردىن تۈزۈلگەن رېتسىپ ئىكەنلىگى بېرىلگەن.

تاريخي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، مىلادىيە 8 - ئەسىردە شىنجاڭدىن شىزاڭ (لاسا) غا تەكلىپ بىلەن بارغان خوتەنلىك ئۇيغۇر تېۋىپى جان باشلاق (شىراخان) لاسادا بىر قانچە يىل ياشاپ، يەرلىك تېۋىپلارغا ئۇيغۇر تىببابەتچىلىكىدىن تەلىم بەرگەندىن تاشقىرى

«تىرىك بەدەن ئۆلچەملىرى» ، «جەسەت رەسىم نۇسخىلىرى» دېگەن مەشھۇر ئىككى تىببىي ئەسەرنى يازغان. بۇ ئەسەرلەر شىزاڭنىڭ «تۆت تومۇق تىببىي قامۇسى» ناملىق مەشھۇر توپلامىغا كىرگۈزۈلگەن.

تاڭ (618 ـ 907) ، سۇڭ (960 ـ 1279) دەۋرلىرىدە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى بەرەس (ئاق كېسەل) نى داۋالاشتا زور ئۇنۇم ھاسىل قىلغان. «تاڭنامە. غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» ، «تاڭ دەۋرىدىكى مەشھۇر تېۋىپلار تەزكىرىسى» ۋە «قانۇنلار قامۇسى» قاتارلىق تارىخىي خاتىرىلەردە ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ مېڭە سۆڭىكىنى يېرىپ، خالتىلىق قۇرتنى ئېلىپ تاشلىغانلىقى ۋە كۆزنى ئوپىراتسىيە بىلەن روشەنلەشتۈرگەنلىكى بېزىلغان.

يۇەن سۇلالىسى زامانىدا ياشىغان ئەدىب تاۋزۇڭيى، «جۇبىڭگىلۇ» (辍耕录) دېگەن ئەسىرىدە، خۇشىننىڭ ئوغلى بېشى ئاغرىپ تاقەتسىزلەنگەندە، ئۇيغۇر دوختۇرى ئۇنىڭ چېكىسىنى يېرىپ، قاتتىق، بىراق ھەرىكەتلىنىدىغان قۇرتنى ئېلىپ تاشلاپ، بالىنى ساقايتقانلىقىنى كۆرگەنلىكىنى يازغان.

سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ دورا ـ دەرمەك ماتېرىياللىرى سودىسى راسا قىزىغان ھەم دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيگەن. ئۇيغۇر دورا سودىگەرلىرى ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە غەرب ئەللىرىگە ئۆزۈلمەي قاتناپ تۇرغاندىن باشقا، ئىچكى ئۆلكىلەرگىمۇ ناھايىتى كۆپلەپ بارغان. «سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. خوتەن تەزكىرىسى» ، «سۇڭ سۇلالىسىنىڭ يارلىقلىرى توپلىمى» قاتارلىقلاردا ئۇيغۇر دورا ـ دەرمەك سودىگەرلىرىنىڭ كەيفىڭ قاتارلىق جايلارغا ئايىغى ئۆزۈلمەي قاتناپ تۇرىدىغانلىقى، بەزى سودىگەرلەر بىر قېتىمدىلا 10 ـ 20 مىڭ جىڭ دورا ـ دەرمەك ئېلىپ كېلىدىغانلىقى بايان قىلىنىش بىلەن بىللە سالاجىت، يەرلىك مامۇران، توغرىغا، مەستىكى رۇمى، قۇستى شىرىن، ئىپار، نۇشۇدۇر، قۇندۇز قەھرى، بۇكەن مۇڭگۈزى، قەھرىۋا، بورىمىق، راراڭرا چېچىكى، كۇلىبىنەپشە، نىلۇپەر، ئىگىر، توشقان زەدىكى، ئورگىنەك (ئەنجىبار) ، ھىڭ، ھىلىلە، سىماب، سىر ـ سۇرۇخ ۋە خوتەن مەيرىپى، دورىلىق ئۇزۇم ھارىقى قاتارلىق نەچچە ئون خىل دورا ـ دەرمەكلەر تىلغا ئېلىنغان. «ئاسايىش جاھان خاتىرىلىرى» دېگەن كىتابتا، مىلادىيە 958 ـ يىلى غەربىي يۇرتتىن كەيفىڭغا 115 شىشە قىزىلگۈل ئەتىرى كەلگەنلىكى، شىشىلەر مومىلانغان بولۇپ، چېچىلىسا پۇرىقى ئون نەچچە كۈن كەتمەيدىغان خۇش پۇراقلىقى يېزىلغان. 1077 ـ يىلى 12 ـ ئاينىڭ 27 ـ كۈنى خوتەن ئەلچىسى ئۇئاس بىلەن نانساغۇن ئىككىسىلا 31 مىڭ جىڭ مەستىكى شىرىننى سۇڭ سۇلالىسى ئوردىسىغا ئېلىپ بارغانىكەن.

دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە ئامېرىكىلىق مەشھۇر ئالىم مورگان: «دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ ئاچقۇچى تارىم ۋادىسى ئاستىدا كۆمۈكلۈكتۇر، قاچانكى بۇ ئاچقۇچ تېپىلىدىكەن دۇنيا مەدەنىيىتىنىڭ سىرى بىزگە مەلۇم بولغىسىدۇر» دەپ ئېيتقىنىدەك، قەدىمكى زامان ئىنسانىيەت مەدەنىيىتىنىڭ كۆز چاقنىتىدىغان ئەڭ نادىر نەمۇنىلىرىنى كۆمۈپ ياتقان تارىم ۋادىسى ئالدىنقى ئەسىردىن باشلاپ ياۋروپا، ئامېرىكا ۋە ياپونىيە قاتارلىق پەن تەتقىقاتى

ئالغا كەتكەن ئەللەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىغان. نەتىجىدە روسىيىنىڭ پرىژۋالسكى (NikOlai MiKhailovich Przhevalski 1939 ـ 1888)، كوزلوۋ (Pyotr kuzmich kozlov 1863 ـ 1935)، ئولدىنبورگ (Sergei Fedorovich Oldenburg 1863 ـ 1934)، شېۋىتسىيىنىڭ سۋېن ھېدىن (Sven Anders Heden 1865 ـ 1952)، ئەنگلىيىنىڭ ستېئىن (Sir Aorel Stein 1943 ـ 1862)، فرانسىيىنىڭ پىللىئوت (Paul Pelliot 1878 ـ 1945)، گېرمانىيىنىڭ لىكوك (Albert vonLeCoq 1860 — 1930)، ئامېرىكىلىق لاتتىمور (OvenLattimore 1860 ـ 1930)، گىرمانىيىنىڭ گرونۋېدىل (Albert Grunwedel 1856 ـ 1935) ۋە ياپونىيىنىڭ ئوتانى كوئول (大谷光瑞) قاتارلىقلار نەچچە قېتىملىق ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ـ تەكشۈرۈش ئېكسپېدىتسىيە ئەترەتلىرى تەشكىللەپ كېلىپ، يۇرتىمىزدىكى قەدىمگاھلاردىن ئۇيغۇر مەدەنىيىتىگە ئائىت ماددىي بۇيۇملارنى ۋە نەچچە مىڭ باغلام تارىخىي ۋەسىقىلەرنى ئېلىپ چىقىپ كەتكەن. بۇلارنىڭ ئىچىدىكى تېبابەتچىلىككە ئائىت ۋەسىقىلەر چەت ئەللەردە ئوقۇلۇپ، يېشىلىپ ۋە ئىزاھلىنىپ قىسمەنلىرىنى ئېلان قىلىندى. مەسىلەن، پروفېسسور، دوكتۇر رەشىد رەھمىتى ئارات 1930 ـ ۋە 1932 ـ يىللىرى بۇ ھەقتە ئىككى پارچە ئىلمىي ماقالە ئېلان قىلغان بولسا، 1936 ـ يىلى پروفېسسور، دوكتور سۇھەيىل ئۇنۇۋېر «ئۇيغۇرلاردا تېبابەت» دېگەن كىتابىنى نەشر قىلدۇردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى يادىكارلىقلىرىمىزغا ئاساسلىنىپ يېزىلغان ئەسەرلەردۇر.

ئىستامبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى مېدىستىنا ئىنىستىتۇتىنىڭ مېدىستىنا تارىخى پروفېسسورى دوكتۇر سۇھەيىل ئۇنۇۋېر، گېرمانىيە ئارخېئولوگلىرى تۇرپاندىن تېپىپ ئېلىپ كەتكەن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە ئائىت يازما يادىكارلىقلارغا ئاساسەن يېزىپ چىققان «ئۇيغۇرلاردا تېبابەت» (1936 ـ يىل ئىستامبۇل نەشرى) نامىلىق ئەسىرىدە: «تۇرپاندىن تېپىلغان بۇ ماتېرىياللار ئۇيغۇرلارنىڭ تىبابىتى نۇقتىسىدىن بەك مۇھىمدۇر. خەلق تىبابىتىنىڭ خېلىلا تاكامىللاشقان بىر ئۇلگىسى بولغان ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ بىر قانچە نۇقتىلاردىن قىممىتى چەكسىز. مەدەنىيەت ساھەسىدە موڭغۇللارغا ئۇستاز بولغان ئۇيغۇرلار كۆچلۈك بىر تېبابەتكىمۇ ئىگە ئىدى ۋە ئۇنى ئەترابىدىكى ئەللەرگىمۇ تارقاتقان ئىدى..... ئۇيغۇرلارنىڭ تىبابىتىگە ئائىت قولغا كەلگەن ھۆججەتلەرنىڭ بىر قىسمى ئوقۇپ چىقىلغان. يەنە بىر قىسمى تېخى ئوقۇپ چىقىلغىنى يوق. ئوقۇپ چىقىلغانلىرىدىن ئۇيغۇرلارنىڭ كېسەللىكلەر ۋە ئۇلارنى داۋالاش جەھەتلەردە ھىندىستان ۋە جۇڭگو تېبابەتچىلىكىدەك ئەڭ يېقىن قوشنىلىرىنىڭ تىبابىتىگە ئوخشىمايدىغان ئالاھىدە بىر سىستېمىلىرى بارلىقى بايقالغان...» دەپ يازىدۇ.

(1) ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە دورىلارنى ئېستىمال قىلىش ئۇسۇللىرى ۋە ئىشلىتىش ۋاقتى

ئۇسساق بار چاغدا، يارا ئىششىمەستىن ئاۋۋال، ئاچ قورساق (ئۇخلاشتىن بۇرۇن) قا قوشۇق بىلەن، ئاچ قورساقتا ھەركۈنى سەھەردە ئۇچ قېتىمدىن ئىچمەك؛ ئاستا ـ ئاستا

ئىچكۈزمەك؛ بىر قېتىمدىلا ئىچمەك؛ ئۇچ كۈن كەچتە قوشۇق بىلەن ئىچكۈزۈپ، تۆتىنچى كۈنى تېخىمۇ ئازايتىپ پەقەت تىككى قوشۇق ئىچكۈزمەك؛ ئاخشامدا يېتىش ئالدىدا ئىچمەك؛ ئۇچ قېتىم بۇرۇنغا تېمىتماق...

(2) ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە ئىچىدىغان دورىلارنىڭ ئارىلاشتۇرۇلمىلىرى

گۆش سۈيى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ بېرىش؛ ھەسەل قوشۇپ يېگۈزۈش، شورپا بىلەن ئىچكۈزۈش، ئىسسىق سۈدا ئېرىتىپ بېرىش؛ گۈرۈچ سۈيى بىلەن بېرىش، ئانار سۈيى بىلەن ئىچكۈزۈش، شاراب بىلەن، ئىلمان سۇ بىلەن، ئۈزۈم سۈيى بىلەن ئىچكۈزۈش، ئىنەك يېغى بىلەن، سۈت بىلەن پىشۇرۇپ بېرىش، سۇ بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ؛ ئوغۇل تۇغقان ئايال سۈتى بىلەن؛ ھەسەل ۋە ھەسەل سۈيى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ، قىزىل ئۆچكە سۈتى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ؛ سوۋۇتۇپ ئىچكۈزۈش؛ ئۆچكە سۈتى بىلەن (تاماق ۋە ئىچىملىكىنى) ئىسسىق ھالدا، سۈدا قاينىتىپ ئىچكۈزۈش؛ ئىسسىق پېتى ئىچكۈزۈش، تەكرار قاينىتىپ، ئۆچكە سۈتى ۋە ھەسەل قوشۇپ ئىچىش؛ بال ۋە گۈرۈچ سۈيى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىچىش، بال ۋە يامغۇر سۈيى بىلەن ئىچىش؛ ئېشەك سۈتى بىلەن ئىچىش...

(3) ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە دورا ياسالمىلىرىنىڭ تۈرلىرى

مەلھەم، يارامەلھىمى؛ دەملىمە (infusa)؛ قاينىتما؛ تالقان، يارما؛ ئارىلاشما؛ شىر، ئوسارە؛ ئېرىتمە؛ مەجۇن، خېمىر، كۈمۈلاچ؛ توقىچاق؛ شامچە، ئوتقا كۆمۈلمە؛ قاينىتما كۆپۈكى؛ مىس قازاندا قورۇش؛ چۆپ دورىلارنى توغراپ سايىدا قۇرۇتۇش؛ بەلگىلىك مىقدار قالغىچە قاينىتىلغان قاينىتما؛ ئىسسىق كۈلگە كۆمۈپ پىشۇرماق؛ دورا ئەشياسى كۆيۈپ كەتمەسلىك ئۈچۈن ئاستا ئوتتا كۈچلۈك قوچۇپ قورۇش؛ مەلۇم ماددىنى كۈل، كۆمۈر تالقان بولغىچە كۆيدۈرۈلگەن كۆيدۈرۈلمىسى...

(4) ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە دورىلارنىڭ ئىشلىتىلىدىغان ئورۇنلىرى

تىككى قۇلاققا تېمىتىش؛ يارىلار ئۈستىگە سېپىش ياكى چېپىش؛ ئېغىز ئارقىلىق ئىچكۈزۈش؛ سىرتتىن سۈركەش، كۆزگە سۈركەش، كۆزگە تېمىتماق؛ يارىلارغا سۈرمەك؛ بۇرۇنغا تىقماق؛ پىشانىگە سۈرمەك، ئاياللارنىڭ جىنسىي يولى، ئاياغلىرى، ئەمچەكلىرى ئۈستىگە سۈرمەك؛ قۇلاق ئەتراپىغا چاپماق؛ پاقالچاقلار ئارىلىقىنى ئىسلىماق؛ يۈزگە سۈركىمەك، قۇلاققا تىقماق؛ باشقا، ئاغرىغان يەرگە سۈرمەك، ئاياللار جىنسىي ئەزاسى ۋە سۈيدۈك يولىغا كىرگۈزمەك، جوزام چۈشكەن جايغا چاپماق؛ بۇرۇنغا تېمىتماق، بۇرۇن تارىلانغاندىن كېيىن بۇرۇنغا كىرگۈزۈپ قويماق؛ بۇرۇنغا تالقان دورىنى قومۇش ئارقىلىق پۈركىمەك؛ يۈزگە سۈرمەك، كۆزگە سۈرمە قىلماق، پېشانىغا تاڭماق ۋە سۈرمەك؛ چىش ئۈستىگە قويماق؛ يارىغا تاڭماق؛ دورىنى ئېغىزدا تۇتماق؛ چىش كامىرىغا قويماق؛ دورىنى خالتىغا ئېلىپ چىش ئارىسىدا چىشلەپ تۇرماق...

(5) ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە دورىگەرلىك جاھازلىرى

ئەلگەك، ھاۋانچا، قاينىتىش قازىنى، ئاتەشدان (چوغدان)، تارازىلار، مىس قاچا،

بەلگىلىك نىسبەتكە قەدەر قاينىتىش قاچىسى، سۈرمىدان، يىپ رەخت، قەغەز، ئوت (دورا قاينىتىش ئۈچۈن)؛ ياغۇنچاق، قوشۇق، كەپكۈر، چۆموچ، سۈزگۈچ، گۆش تاختىسى (توغراش ئۈچۈن)، گىل، تاۋا، ساپال، ئىدىش، خالتا...

(6) ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە دورا ئۆلچەملىرى

باقىر - بىز سەرگە توغرا كېلىدۇ.

بادىر - سۈيۇقلۇق ئۆلچىمى.

سۈڭگۈك - (ئۆلچەم).

سىنتىر - بىر كىلوگرامنىڭ 1/61 قىسمىغا تەڭ ئۆلچەم.

چاناق - ئۆلچەم.

سى - ...

تۇز ئۇلۇش

باراۋەر مىقدار

بىر قوشۇق مىقدارى

چوڭ بىر خالتا

بىر ماش چوڭلۇقىدا

قوشۇق

پىچاق ئۇچى مىدارى

(7) ئۇيغۇر تىبابىتىدە يەردىن ۋە كانلاردىن ئېلىنغان دورىلار

زەمچە، نوشۇدۇر، يارتۇزى، دانىكا، سەپداپ، قالغاچ ئۇۋىسى، قاراتۇز، تۆت يول ئاغزىدىن ئېلىنغان تۇپا، ئاددىي تۇز، زاك، مىس دېتى، ئۆمۈر كىپىكى، پىشۇرۇلغان گەچ.

(8) ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە ھايۋانلاردىن ئېلىندىغان دورا ئەشيالىرىنىڭ ئىشلىتىلىدىغان كېسەللىكلىرى ۋە ئىشلىتىش ئۇسۇلى

(باشقا دورىلار بىلەن بىرلىكتە)

تۆگە گۆشى قىيمىسى - سىگەكلىك؛ پالەچ ئىچىدىن. قالغاچ گۆشى - ساراڭلىق ئىچىدىن

ئېشەك سۈتى - سىل، جىگەر كېسەللىكلىرىدە ئىچىدىن

بۇغا چوپەسى - جىنسىي ئاجىزلىققا ئىچىدىن

يېتىم قارا ئۆچكە جىگىرى - كېچىسى كۆرمەسلىكتە ئىچىدىن

ئۆپكە - قولتۇق سىپىق پۇراشتا سىرتتىن

توڭگۇز ئۆتى - تاز كېسىلىدە ئىچىدىن

كەكلىك ئۆتى - كۆز كۆرمەسلىكتە سىرتتىن

توشقان مېڭىسى ۋە ئۆكۈز ئۆتى - كۆز كېسەللىكلىرىدە سىرتتىن

ئادەم
چوشقا
ئۆچكە
توشقان
ئۆكۈز
ـ ئۆتلىرى ـ كۆز كېسەللىكلىرىدە سىرتتىن

بېلىق ئۆتى ـ كۆز كېسەللىكلىرىدە سىرتتىن
چوشقا تېرىسى ـ يارىلاردا ئىچىدىن
ئايغىر ئۇرۇقدانى ـ ئەرلىك زەئىپلىگەندە ئىچىدىن
كالا ياكى قوي مۈڭگۈزلىرى ـ ئېغىر ئالمىغان يارىلاردا سىرتتىن
ئۆچكە گۆشى ـ تال ئاغرىقلىرىدا ئىچىدىن
ئادەم گۆشى ـ ئۇزاق سوزۇلغان يارىدا سىرتتىن
كەكلىك مېڭىسى ـ غالجىر كېسىلىدە ئىچىدىن
بۆرە سۆڭىكى ۋە تىلى ـ غالجىر كېسىلىدە سىرتتىن
كىچىك بالا سۈيدۈكى ـ قۇلاق ئاغرىقىدا سىرتتىن
تۇخۇم ـ قۇلاق ئاغرىغاندا سىرتتىن
مەسكە ماي ـ قۇلاق ئاغرىغاندا سىرتتىن
ئۆچكە، قوچقار سۈيدۈكى ـ قۇلاق ئاغرىغاندا سىرتتىن
قارىغۇ چاشقان ئۆتى ـ گاسلىقتا سىرتتىن
..... ۋەھاكازالار.

(9) ئۇيغۇر تىبابىتىگە ئائىت تارىخىي ۋەسىقىلەردىكى بىر قىسىم كېسەللىكلەر ۋە ئۇلارنىڭ داۋالىرى ھەققىدىكى پراگمېنتلارنىڭ ئۇلگىلىرى

كۆز ئاغرىقىنىڭ ئەمى (داۋاسى): قاراياغاچ قوۋۇزىقىنى ئادەم ئۆتى، چوشقا ئۆتى، ئۆچكە ئۆتى، توشقان ئۆتى (بۇ ئۆتىنىڭ قايسى بولسۇنىدۇ) بىلەن كۆيدۈرۈپ، كۈلىنى ئارىلاشتۇرۇپ كۆزگە سۈرتۈپ بەرسە، تېز ساقايىدۇ.

كىمنىڭ قولتۇقى پۇرسا، ئۆپكىنى يانجىپ ئۇدا ئۇچ كۈن قولتۇققا يېقىپ (سۈرتۈپ) بەرسە، پۇرىمايدىغان بولىدۇ.

بەش ـ ئون يىلغىچە ساقايمىغان جاراھەتكىمۇ ئۆپكىنى يانجىپ سۈرتۈپ بەرسە، ساقايىپ كېتىدۇ. ئەگەر بۇنىڭغىمۇ ساقايمىسا، قارا ئۇننى يار تۇزى بىلەن يۇغۇرۇپ خېمىرنى جاراھەتكە تېڭىپ بەرسە ساقايىدۇ.

قايسى كىشى كېچىسى ياخشى كۆرمىسە (نامازشام قارىغۇسى بولۇپ قالسا)، قارا ئۆچكىنىڭ يېتىم ئوغلىقىنىڭ جىگىرىنىڭ ئىچىگە قارىمۇچ سىلىپ ئوتقا كۆمۈپ، كۆپۈكىنى ئېلىپ كۆزگە سۈرتۈپ بەرسە، كېچىسى ياخشى كۆرىدىغان بولىدۇ.

قايسى كىشىنىڭ سۈيدۈك يولى توسۇلۇپ قالغان بولسا، تۈكلۈك تۇرۇكنىڭ پوستىنى ئېلىپ سۈيدۈك يولىغا كىرگۈزسە سۈيدۈك يولى ئېچىلىدۇ.

قايسى كىشىنىڭ يانپېشى ئاغرىسا، ياۋا كەپتەرنىڭ مايىقىنى قارا ئۇن بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ يۇغۇرۇپ، خېمىرنى يانپېشىغا ئۇچ كېچە يېقىپ بەرسە ساقايىدۇ.

ئېغىز ئالمايۋاتقان يارىغا ئىنەكنىڭ، قوينىڭ كۆزىنى سوقۇپ يېقىپ بەرسە، پات ئېغىز ئېلىپ ساقايىپ كېتىدۇ.

تولغاق بولۇپ ساقايمىسا، سۇڭپىيازنىڭ پوستى بىلەن يىلتىزىنى سوقۇپ قوشۇپ ئىچىپ بەرسە ساقايىدۇ.

چىش ئاغرىقىغا (داۋا): ئۇچ ياشلىق قارا كالىنىڭ تېزىكىنى تاۋىدا قۇرۇتۇپ چىشقا ياقسا، ئاغرىقى توختايدۇ.

قايسى كىشى ئالائەت (پىسە) بولۇپ قالسا، بېدىياننى يېرىپ ئېزىپ سۈيىنى پىسە بولغان يەرگە سۈرتۈپ بەرسە ئالىسى يوقايدۇ.

كەكلىك ئۆتىنى شېكەر بىلەن تەڭ ئۇلۇشتە قوشۇپ كۆزگە سۈرتۈپ بەرسە، كۆرمەس بولۇپ قالغان كۆز يەنە ئېچىلىدۇ، ساقايىدۇ. يەنە كەكلىك ئۆتىنى قۇرۇتۇپ مۇسەللەس ياكى بوزىغا قوشۇپ ئىچىپ بەرسىمۇ (بۇنداق مۇسەللەس ياكى بوزا ئىچسە مەست قىلمايدۇ) كۆرمەس بولۇپ قالغان كۆز ساقايىدۇ.

تۆگە سۈيدۈكىنى باشقا سۈرتسە، باشتىكى كىبىەك يوقىلىدۇ.

ساراڭ بولۇپ قالغان ئادەمگە بۇغا مۇڭگۈزىنى يۇمشاق سوقۇپ سۇ بىلەن قوشۇپ ئىچكۈزۈپ بەرسە، ئوڭشىلىپ قالىدۇ.

قۇلاققا كىر توشۇپ قالسا، قارىغۇ چاشقاننىڭ ئۆتىنى تېمىتىپ بەرسە قۇلاق ئېچىلىدۇ. يەنە ئۆلۈك مۇشۇكنىڭ يېغىنى ئېرىتىپ سۈرۈپ بەرسىمۇ ئېچىلىدۇ.

تۆگىنىڭ ئۆپكىسىنى قۇرۇتۇپ سوقۇپ، تاسقاپ دەپمى سىقىلغان كىشىگە ئىچۈرسە، ساقايىدۇ.

ئايال كىشىنىڭ قورسىقىدىكى بالا ئۆلۈپ قالسا، بىر سەر ئىت سۈتىنى ئىچكۈزسە چۈشۈپ كېتىدۇ.

غالجىر ئىت چىشلىۋالغان كىشىگە ئۇلانىڭ مېڭىسىنى يېگۈزسە، ياخشى بولىدۇ.

ئۇچ كۈنگىچە ئاچ قورساققا بىر قاچىدىن زىغىر مېيىنى ئىچكۈزسە ياخشى بولىدۇ.

كۆز قاراڭغۇلىشىپ، كۆپ ياش ئاقسا (ياشاڭغۇرسا) زىغىر مېيىنى كۆزگە سۈرتۈپ بەرسە، ياخشى بولۇپ كېتىدۇ.

ھېيىز كۆپ كېلىپ توختىمىغان ئايالغا زەپەر، قوناق ئۇنى، ئىپارلارنى مۇسەللەسكە قوشۇپ ئىچكۈزسە، ساقايىدۇ.

يۈزىنى ئۇششاق داننخورەك بېسىپ كەتسە، توخۇ توخۇمى بىلەن ئۆتىنى سۈرتۈپ بەرسە يوقايدۇ.

چىشنى قۇرت يېگەندە ئۇزۇم سىركىسى بىلەن ئېغىزنى چايقاپ بەرسە ياخشى بولىدۇ.

سىيگەك كىشىگە تۆگە گۆشتىنى ئارپا يارمىسى بىلەن قاينىتىپ ئاش قىلىپ بەرسە،

ئوڭشىلىدۇ.

كىمنىڭ تېنىگە سۆگەل چىقسا، ئىككى كۈنلۈك ئايىنى كۆرگەندە يەرگە سىيىپ لېيىنى ئېلىپ سۆگەلگە سۈرتسە، سۆگەل يوقايدۇ.

كىشىنى غالجىر ئىت چىشلىۋالغان بولسا، بۇرنىڭ سۆڭىكى بىلەن تىلىنى قۇرۇتۇپ، بېشىغا سۈرتۈپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.

قايسى كىشىگە يامان يارا چىقسا، نوشۇدۇر يىلىمنى قۇرت بىلەن قوشۇپ، يارا ئۈستىگە يېقىپ بەرسە، ساقىيىپ كېتىدۇ. تەرەتتە قان كەلگەننىڭ داۋاسى: ئۈجمە، قۇرۇق ئۈزۈم سۈيىنى ھەر كۈنى سەھەردە ئىچكۈزۈپ بەرسە، ، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ. كۆز ئەماسى (داۋاسى) باشلاندى: كۆز غۇۋالىشىپ كۆزدىن سوغۇق ياش كۆپ ئاقسا، كالا ئۆتىنى كۆزگە سۈرتۈپ بەرسە، كۆز ئېنىق كۆرۈدىغان بولىدۇ. يەنە ئەم (داۋا) : ئەگەر كۆزدىن ئىسسىق ياش ئاقسا، خام شېكەر بىلەن سىرىق ماڭگونى ئارىلاشتۇرۇپ ئىنەك مېيى بىلەن قوشۇپ بۇرۇنغا تۇتۇپ بەرسە، ئوڭشىلىپ كېتىدۇ.

چىش ئاغرىقىغا داۋا: قارا كالا تېزىكىنى سىركە بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ (ياكى) يايلاقتىكى تۆگە مايىقى بىلەن قىزىل تۇزنى سوقۇپ مۇسەللەس بىلەن قوشۇپ تاۋىدا ئىسسىتىپ بوز خالتىغا سېلىپ كۈنجۈت مېيى قوشۇپ ئاغرىغان چىش ئۈستىگە يېقىپ بەرسە، چىش ئاغرىقى توختايدۇ.

يەنە سىرىق ئۆرۈك مېخىزىنى سوقۇپ مۇسەللەس بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئېغىزنى چايقاپ بەرسىمۇ چىش ئاغرىقى توختايدۇ. بەزگەككە داۋا (ئەم) : بۇرى مايىقىنى كالا سۈيدۈكى بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ ئىچكۈزۈپ بەرسە، ساقىيىدۇ.

كەنجى ئوغۇل ئاجىز بولۇپ قالسا، ئەشكەك تۇزى (بىر خىل ئۆسۈملۈك) نى بېشىغا تېگىپ بەرسە، ساغلام ئۈسىدۇ. سۈتنى كۆپەيتىشنىڭ ئۈسۈلى: ھەشقىپىچەك گۈلىدىن بەش باقىر (مىسقال) نى سۈدا قاينىتىپ سۈيىنى سۈزۈۋېلىپ ياغ، سۈت بىلەن قاينىتىپ ئىچسە، سۈت كۆپىيىدۇ.

پروفېسسور، دوكتور سۈھەيىل ئۇنۇۋىرىنىڭ «ئۇيغۇرلاردا تېبابەت» نامىلىق ئەسىرىدە كۆرسىتىلگەن يۇقىرىدىكى مەزمۇنلارغا قارىغاندا، قەدىمكى ئۇيغۇرلار جەڭىيىتىدە تېبابەتچىلىك ئىنتايىن مۇھىم ئورۇن تۇتقان. ئەينى دەۋردىكى ھۆكۈما، تېۋىپلىرىمىز كۆپ ئەسىرلىك تەجرىبە ـ ساۋاقلىرى، ئەمەلىي مەشغۇلاتلىرى ئارقىلىق ھەرخىل كېسەللەرگە دىئاگنوز قويۇش، ئېنىقلاش، كېسەلنىڭ مەنبەسىنى ئىلمىي ئۇسۇلدا تەھلىل قىلىش، بىلىش، داۋالاش بىلىملىرىگە ئىگە بولۇپلا قالماي، بەلكى كېسەللەرگە داۋا ئىزدەش، ھەرخىل ئۆسۈملۈكلەردىن دورا ئېلىش، ئورگانىك ماددىلاردىن دورا ئېلىش، يەردىن، كانلاردىن ۋە ھايۋانلاردىن دورا ئېلىش، ھەرخىل دورا سايمانلىرىنى، دورىگەرلىك جاھازلىرىنى مۇۋاپىقلاشتۇرۇپ ياساش، توغرا ھەم ئىلمىي بولغان دورا ئۆلچەملىرىنى بېكىتىش قاتارلىق جەھەتلەردە خېلى مۇكەممەللەشكەن بىر يۇرۇش مىللىي تېبابەتچىلىك

ئىلمىنى شەكىللەندۈرگەن. بۇقىرىقىلار ئەمگەكچىلىر ئەقىل - پاراسەتلىك ۋە مەدەنىي خەلق ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسلامىيەتتىن ئىلگىرىكى ئەنئەنىۋى مىللىي تىبابەتچىلىكىنىڭ ئەينەن تارىخىي تەسۋىرى بولۇپ، بۇلار ھە دېسىلا «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى يونان، ئەرەب تىبابەتچىلىكىنىڭ تەسىرىدە شەكىللەنگەن» ۋە ھاكازا دەيدىغان بىمەنە، تارىخىي ئىنكارچىلىق سەپسەتىسىگە بىرىلگەن پاكىتلىق جاۋابتىن ئىبارەت.

§ 2 . قاراخانىلار ۋە يۈەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى

ئوتتۇرا ئەسىر ئۇيغۇر مەدەنىيىتىنىڭ ئالتۇن دەۋرىنى يارىتىش قاراخانىيلار خانلىقى ئۆز زامانىسىدىن ئىلگىرىكى ۋە ئۆز زامانىسىدا بارلىققا كەلگەن ئاستىرونومىيە، جوغراپىيە، خىمىيە، فىزىكا، پەلسەپە، قانۇن، ئەدەبىيات - سەنئەت... قاتارلىق ئىلىم - پەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى قاتاردا تىبابەتچىلىك، دورىگەرلىك ساھەسىدىمۇ غايەت زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈردى ھەمدە مېدىتسىنا ماتىرىيىغا تايىنىپ يۈزلەرچە داڭلىق ھۆكۈما، تېۋىپلىرىنى بارلىققا كەلتۈردى. بۇلاردىن «ئارستوتىلدىن كېيىنكى ئىككىنچى ئۇستاز» دېگەن دۇنياۋى شۆھرەتكە ئېرىشكەن ھەم «ساراڭلىق ھەققىدە»، «ئەزالارنىڭ خىزمىتى ھەققىدە»، «روھ ۋەجان ھەققىدە»، «ئاڭلاش ۋە كۆرۈش ھەققىدە»، «پىكىر قىلىش، ئەقىل - ئىدرەك ۋە ئۇنىڭ تاكامۇللىنىشى»، «ھۆكۈمالارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ھەققىدە» قاتارلىق مۇھىم تىببىي ئەسەرلەر (جەمئىي 160 خىلغا يېقىن كىتاب) نى يازغان ئۇلۇغ ئالىم فارابى (870 - 950)؛ 10 - ئەسىردە قەشقەردە يېتىشىپ چىقىپ «مەدرىسەئى ساجىپە» دە مېدىتسىنا پەنلىرى مۇدەررىسى (پروفېسسورى) بولغان ھەم ئىبنى سىنانىڭ تىببىي تەلىماتلىرىنى خەلققە تونۇتقان ئۇيغۇر تىببىي ئالىمى ئىمادۇددىن قەشقىرى؛ ئىمادۇددىن قەشقىرىنىڭ داڭلىق شاگىرتلىرىدىن بولغان مۇھەممەد بىننى رەشىددىننى ئەلى قەشقىرى؛ مەشھۇر ئالىم، تارىخشۇناس ھەم تىببىي پەنلەر ئۇستازى ئۇبۇل فەيزى مۇھەممەد ئىبنى ھۇسەيىن بەيھىقى (996 - 1039) قاتارلىق ئالىملارنىڭ ئۇيغۇر تىببىتىگە قوشقان تۆھپىسى ناھايىتى زور بولغانىدى.

بەزى ماتېرىياللاردا كۆرسىتىلىشىچە، «قۇتادغۇبىلىك» داستانىنىڭ مۇئەللىپى يۈسۈپ خاس ھاجىپ ماھىر تېۋىپ بولۇپ، تىببابەت ساھەسىدىمۇ ناھايىتى چوڭقۇر ئەمەلىي بىلىمگە ئىگە بولغان. شۇڭا مۇئەللىپنىڭ دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە نادىر ئەسىرى «قۇتادغۇبىلىگ» تە تىببابەتچىلىك، دورىگەرلىككە ئائىت نۇرغۇن مەلۇماتلار بولۇپ، تىببابەتىمىزنىڭ نەزەرىيە ئاساسلىرى بولغان تۆت ئامىل (ئاناسىر ئەر بەئە)، تۆت كەيپىيات، تۆت خىل مىجەز، تۆت خىلىت، كېسەل بولۇشنىڭ، چوش كۆرۈشنىڭ سەۋەبلىرى (خىلىتلار تەڭپۇڭلۇقىنىڭ بۇزۇلۇشى بىلەن چۈشنىڭ مۇناسىۋىتى)، ئۇلارنى

تۈزەشنىڭ تەدبىرلىرى، دورىلار، ھاراق ئىچىشنىڭ زىيانلىرى قاتارلىق كەڭ مەزمۇنلار سۆزلىنىدۇ. مەسىلەن، باھار پەسلىدە ياش كىشى چۈشىدە ھەممە يەرنى قىزىل، قوڭۇر كۆرسە (6007 ـ بېيىت) ئۇنىڭ قېنى ئېشىپ كەتكەنلىكىنىڭ ئالامىتىدىن ئىبارەتتۇر، ئۇنىڭدىن قان ئېلىش لازىم (6008 ـ بېيىت)، ياز پەسلى بولۇپ چوش كۆرگۈچى يىگىت سىرىق، زەپران، ئال رەڭلەرنى كۆرسە، ئۇنىڭ سەپراسى ئېشىپ كەتكەندۇر، سۇرگە، تەرەنجىۋىل بېرىش كېرەك (6009 ـ، 6010 ـ بېيىت)، ئوتتۇرا ياشلىق كىشىلەر كۈز پەسلىدە قۇدۇق، تاغ قاتارلىق قارا نەرسىلەرنى چۈشىسە، بۇ سەۋدا كۈچەپ كەتكەنلىكىنىڭ ئالامىتى بولۇپ، مىڭسىنى داۋالاش لازىم (6011 ـ، 6012 ـ بېيىت). ياشانغان كىشىلەر قىش كۈنى ئاقار سۇ، يامغۇز، قار، مۆلدۈر چۈشىسە، بۇ ئۇنىڭدا بەلغەم غالىب بولغانلىقى ئالامىتىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئىسسىقلىق نەرسىلەرنى بېرىش لازىم (6013 ـ، 6014 ـ بېيىتلەر) دەپ كۆرسىتىلگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستانىدا تىبابەتچىلىككە ئائىت مۇنداق بايانلارنى يازىدۇ:

(2887) پۇتۇن دورا ـ ئوتىنى ئىدىشچى (شاراپدار) توتار جۇۋارىش، يامەجۇن، يا سۇرگە قاتار.

(2893) گىلىڭنى كۆزەتسەڭ، بېشىڭ ساقلىنار
يىسەڭ ئاشنى ئاز ـ ئاز، ئېغىزغا تېتار.

(4615) كېسەل گالدىن كىرەر، ئۇنى چىڭ كۆزەت،
يىگىن ئاشنى تەڭشەپ، ئاز ـ ئاز يە پەقەت.

(4616) كېتەر كۈچ، ئەگەر قىلسا ئاغرىق ھۇجۇم.
ئۇنى ئەملەتمىسەڭ، ئالدىرىتار ئۆلۈم.

(4621) مىجەزىگە ياققاننى بىلىپ يىگۈلۈك،
مىجەزىگە ياقمىسا ئۇنى قويغۇلۇق.

(4622) سوغۇقلۇقنى ئىچ، ئاشسا ئىسسىق ئەگەر،
سوغۇقلۇق ئەگەر ئاشسا ئىسسىق تۈزەر.

(6423) يېشىڭ ياش بولۇپ، ئۆمرۈڭ ئولسا باھار،
سوغۇقنى كۆپ ئىشلەت قېنىڭ سوۋۇتار.

(4624) يېشىڭ قىرىقتىن ئېشىپ، كۈن ـ ئاي بولسا كۈز،
ئىسسىق نەرسە بىلەن مىجەزىڭنى تۈز.

(4625) يېشىڭ بولسا ئاتمىش، ۋاقتىڭ بولسا قىش، ئىسسىقلىق قىل، تۇتما سوغۇقلۇقنى ئېش.

(4626) قۇرۇق سوغۇق ئاشسا، ھۆل ئىسسىقنى تاپ،
بولۇر بۇ ئىككىسى ئۇنىڭغا جاۋاب.

(4627) ئېشىپ بۇ ھۆل سوغۇق گەر سالسا زىيان،

ئاڭا ئىسىق قۇرۇق بىلەن قارشىلان.
(4628) نېمە دەيدۇ تېۋىپ سۆزىن ئاڭلىغىن،
قوزام، مەنسىگە ئەمەل ئەيلىگىن.
(4672) تولا يېگەن ئادەم كېسەلچان بولۇر،
سىرىق يوز، ياداڭغۇ، ئۆزىن خار قىلۇر.

يۇقىرىقى بېيىتلەردىكى مەزمۇنلارنى تىبابىتىمىزنىڭ نەزەريىلىرى بىلەن سېلىشتۇرۇپ باقساق، يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ كامالەتكە يەتكەن ھۆكۈما ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. شۇنىڭدەك يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ سۆزلىرى پەقەت 10 ـ، 11 ـ ئەسرلەردىكى تىبابەت نەزەريىسىنىڭ مەھسۇلى بولماي، بەلكى نەچچە ئون ئەسىردىن بۇيان توپلانغان مىللىي تىبابىتىمىزنىڭ نەزەريە ئاساسلىرى ۋە داۋالاش قانۇنىيەتلىرىنىڭ نەمۇنىلىرى ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلاپ بېرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ چۇشكە تەبىر بېرىش ۋاستىسى بىلەن كېيىنكى بېيىتلىرىدە ئىزھار قىلىنغان تىببىي نەزەريىلىرىدە ئەگەر پەسىل ئەتىياز بولۇپ، چۇش كۆرگۈچى كىچىك بالا بولسا، ئۇ چۇشىدە قوڭۇر ۋە قىزىل نەرسىلەرنى كۆپرەك كۆرگەن بولسا، ئۇنىڭ قېنىنىڭ ئوشۇقلىقىنى كۆرسىتىدىغانلىقىنى ۋە ئۇنى قان ئېلىش ئارقىلىق داۋالاش لازىملىقىنى بايان قىلىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە بولسا، كىچىك بالىلارنىڭ ئەسلىي مىجەزى ھۆل ئىسىق بولۇپ، قاندىن بولىدىغان كېسەللىكلەر كۆپ ئۇچرايدۇ. بۇنى داۋالاشتا قان ئېلىنىدۇ، دەپ كۆرسىتىلىدۇ. يۇسۇپ خاس ھاجىپ: ئەگەر ياز پەسلى بولۇپ، چۇش كۆرگۈچى يىگىتلىك قورامىدىكى ئادەم بولسا ۋە ئۇ چۇشىدە سىرىق، زەپىران، قىزىل قاتارلىق رەڭلەردىكى نەرسىلەرنى كۆرسە، ئۇنىڭ سەپراسى ئاشقانلىقىنى، ئۇنىڭغا سىركە ۋە تەرەنجىۋىل قاتارلىق دورىلارنى بېرىشنىڭ لازىملىقىنى ئېيتىدۇ. ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە بولسا: ياشلارنىڭ مىجەزى قۇرۇق ئىسىق، شۇڭا تاماقلىرى ھۆل سوغۇقلۇق بولۇش كېرەك؛ يازدا ھاۋانىڭ مىجەزى قۇرۇق ئىسىق بولۇپ، قۇرۇق ئىسىقتىن بولىدىغان كېسەللىكلەر پەيدا بولىدۇ؛ بۇنى داۋالاش ئۈچۈن سۇرگە بېرىش، قەي قىلىدۇرۇش ئارقىلىق قۇرۇق ئىسىق چىقىرىۋېتىلىدۇ، دېيىلىدۇ. يۇقىرىدىكى قىسقىچە سېلىشتۇرما ئارقىلىق، يۇسۇپ خاس ھاجىپ بايان قىلغان تىبابەتچىلىك ئىلمىي نەزەريە ئاساسلىرىنىڭ ھازىرقى زامان ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىلمىي نەزەريە ئاساسلىرى بىلەن نەقەدەر ئوخشاشلىقىنى ئوچۇق كۆرۈۋالالايمىز.

قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە يۈزلەرچە ھۆكۈما، تېۋىپلار مەيدانغا چىقىپ نۇرغۇن يامان كېسەللەرگە داۋا تېپىپ، دورىگەرلىك، دىئاگنوز بىلەن ئېنىقلاش ۋە داۋالاپ ساقايتىش جەھەتتە تارىخىي خاراكتېرلىك زور مۇۋەپپەقىيەتلەرنى قولغا كەلتۈرۈپلا قالماستىن، بەلكى شۇ دەۋر ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى بىۋاستە ئەمەلىيەت، شۇنداقلا ئىچكى ئۇلكىلەر ھەم ئەرەب، ئىران تىبابەتچىلىكى ۋە دورا ماتېريالىلىرى سودىسىنىڭ راۋاجلىنىشىغا مۇھىم ھەسسە قوشتى. شىنجاڭدىن چىقىدىغان ھەرخىل مۇھىم دورا ـ

150 P91/6585

دەرمەك ماتېريالىرى جۈملىدىن لاجۈۋەر كاشغەرى، سەپداپ كاشغەرى، ۋەج خوتەنى (خوتەن ئىگىرى)، خوتەن ئىپارى قاتارلىقلار شەرقىي رىم ۋە ئەرەب خەلىپىلىكىردە دۇنياۋى شۆھرەت قازاندى.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ يېقىنقى مىڭ يىللىق تارىخىنى ئەسلىگىنىمىزدە، ئەبۇ ئەلى ھەسەن بىننى ئىبىنسىنا (980 ـ 1037) نىڭ ئوتتۇرا ئەسىر تېبابەتچىلىكىگە قوشقان تۆھپىسىنى تىلغا ئالماي ئۆتەلمەيمىز. ئۇنىڭ تېببىي تەلىماتى 7 ـ، 8 ـ ئەسىرلەردە ئەرەبلەر تەرىپىدىن ئىستېلا قىلىنغان كەڭ رايونلارنىڭ ئەسلىدە بار بولغان پەن ـ مەدەنىيىتى ئاساسىدا مەيدانغا كەلگەن. تارىخىي خاتىرىلەرگە قارىغاندا، ئىبىنسىنا ئەرەب، ئىران ۋە ھىندى تېۋىپلىرىنىڭ تېبابەتچىلىك ھەققىدىكى داڭلىق ئەسەرلىرىنى ئۆگىنىپلا قالماي، يەنىلا فارابى قاتارلىق ئۇيغۇر ئالىملىرىنىڭ تەلىماتلىرىنىمۇ چوڭقۇر ئۆزلەشتۈرگەن، كېيىن ئاناتومىيە (ئىلمىي تەشرىھ)، فىزىئولوگىيە (ئىلمىي ۋازىخۇلئەزا)، پاتولوگىيە (كېسەلچىلىك) ۋە شىپالىق دورىگەرلىك، ھېس سەھەت، تاۋامچىلىق قاتارلىق ساھەلەرنى چوڭقۇر تەتقىق قىلغان. ئۇ يەنە «دانىشنامە»، «مەنتەقىل ئەل مەشرىقى»، «كىتاب ئەششىفا»، «ئەل قانۇن فىتتىب» قاتارلىق مەشھۇر ئەسەرلەرنى يازغان. «ئەل قانۇن فىتتىب» (تېبابەتچىلىك قانۇنلىرى) ئۇنىڭ ئاساسلىق كىتابى بولۇپ، لاتىن تىلىدا 30 قېتىمدىن ئارتۇق بېسىلغانلىقى مەلۇم. بۇ كىتاب نەچچە يۈز يىل ئىچىدە شەرق ۋە غەرب مېدىتسىناسىنىڭ مۇقەددەس كىتابى بولۇپ كەلگەن. شۇڭا ئىبىنسىنا ياۋروپادا «شاھى تېبابەت» دەپ ئاتالغان.

ئىبىنسىنا شېكەر سىيىش (دىئابىت) كېسىلىنى تۇنجى تەتقىق قىلغان تېببىي ئالىم. ئۇ «ئەل قانۇن فىتتىب» دېگەن مەشھۇر ئەسىرىدە، تېز ـ تېز، كۆپ سىيىش، دائىم چاڭقاش، يۇتقۇنۇش، دەرمانسىزلىنىش، بەزىدە جىگەرنىڭ بۇزۇلۇشى قاتارلىقلارنى شېكەر سىيىش كېسىلىنىڭ بەلگىسى سۈپىتىدە بايان قىلغان. كېسەل سۈيدۈكى بوغما (پارغا) ئايلاندۇرۇلغاندىن كېيىن ھەسەلدەك شىرىن، قويۇق ماددا قالدىغانلىقىنى بايان قىلغان. ئۇ يەنە ئالتۇن ـ كۈمۈشنى دورىغا قوشۇپ كومۇلاچ قىلىشنى يولغا قويغان. ئۇ لوئىي پاستىر (1822 ـ 1895) دىن كۆپ ئەسىر ئىلگىرىلا سىل، چاشقان يارىسى (لىمفاتېرە كىلىيوزى)، قىزىل قاتارلىق يامان كېسەللەرگە ئىنسان كۆرەلمەيدىغان ئۇششاق جاندار (جەراسىم) لار سەۋەبچى بولىدۇ، دېگەن كۆزقاراشنى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويغان.

قاراخانىيلار دەۋرىدىكى مەشھۇر تېبابەتشۇناس ئىمادۇددىن قەشقىرى ئۇيغۇر تىلىدا «شەرھىي ئەلقانۇن» نامىلىق ئەسەر يازغان ھەم ئىبىنسىنا تېبابەتچىلىكىنى شەرققە تونۇشتۇرۇشقا، ئۇنى راۋاجلاندۇرۇشقا زور تۆھپە قوشقان. قەشقەردىكى «ساچىيە» (نۇرچاچقۇچى) مەدرىس بىلەن ئۇنىڭ ئاتۇشتىكى شۆبە دارىلفۇنۇنى بولغان «ساخ» قاتارلىق مەدرىس ـ مەكتەپلەردە ھەرخىل پەنلەر قاتارىدا ئىبىنسىنا تېبابەتچىلىكىدىن لېكسىيىلەر سۆزلەنگەن ھەمدە ئىبىنسىنانىڭ «ئەل قانۇن فىتتىب»، «ئىشارىتى ھاسىل» (تېببىي سىرلار مەھسۇلى)، «مەھسۇلى نىجاداشقا» (تېببىي ئوقۇش

نەتىجىلىرى) قاتارلىق ئەسەرلىرى دەرسلىك قىلىپ ئوقۇلغان. قىسقىسى، ئىبنىسىنانىڭ تىبابەتچىلىك تەلىماتلىرى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە كۆپ مەنپەئەت بەرگەنلىكى ھەممىگە مەلۇم.

تەخمىنەن مىلادىيە 1137 ـ يىللىرى ئىسىسقكۆل ئارقىلىق قاراخانىيلارغا ھۇجۇم باشلىغان قاراختايلار (كىدانلار) قەشقەرنى بېسىۋالدى ھەمدە بارلىق ئىلىم ـ مەرىپەت ئورۇنلىرىنى ۋەيران قىلىپ، قۇرئان تەپسىر قىلىشنى، ئىسلام تارىخى، ئىسلامىيەتكە ئائىت كلاسسىك ئەدەبىيات ۋە تىببىي كىتابلارنى ئوقۇشنى مەنئى قىلدى. مۇسۇلمانچىلىقتىن ۋاز كېچىپ خرىستىئان دىنىگە كىرىشنى خالىمىغانلارنى، بارلىق ئىلىم ئەھلى ۋە زىيالىيلارنى ئۆلتۈردى. خوتەنلىك داڭدار ئالىم ئەللامەئەلائىدىن مۇھەممەد خوتەننى باشقا 3000 ئۆلىما ۋە تالىپلىرى بىلەن قوشۇپ ۋەھشىيانە ئۆلتۈرگەنلىكى بۇنىڭ تىپىك مىسالى.

چىڭگىزخاننىڭ ئالەمنى زىلزىلىگە سالغان قىرغىنچىلىق ئۇرۇشلىرى، بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئۆز رەقىبى تايانخاننىڭ ئوغلى كۈچلۈكنى قوغلاپ قەشقەر، خوتەن ۋادىسىدا ئېلىپ بارغان قانلىق ئۇرۇشلىرى ئىلىم ۋە تىبابەتچىلىك مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى ۋەيران قىلىۋەتتى. نەتىجىدە مىللىي تىبابەتچىلىكىمىزنىڭ تەرەققىياتى زور ۋەيرانچىلىققا ئۇچرىدى، ئوردا ـ سارايلار، مەسچىت ـ مەدرىسلەر، جامائەلەر، شىپاخانىلار يەنە بىر قېتىم كۈلگە ئايلاندى.

موڭغۇللار جۇڭگو چېگرىسىدىن ھالقىپ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋرۇپادىكى بىر قىسىم جايلارنى ئاتلىق ئەسكەرلىرىنىڭ قارا كۈچىگە تايىنىپلا ئىستىلا قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئەمدىلا قەبىلىۋى چارۋىچىلىق ھاياتىدىن مەركەزلىشىشكە قاراپ يۈزلىنىۋاتقان بولغاچقا، مەدەنىيەت جەھەتتە يەرلىك خەلقلەردىن بەكلا تۆۋەن تۇراتتى، ئاددىيسى يېزىقىمۇ يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىدارە قىلىدىغان جايلىرى كەڭ، مىللەتلەر كۆپ بولغاچقا، بۇ ھال ئۇلارنىڭ ھۆكۈمرانلار گۇرۇھى ئىچىگە زور تۈركۈمدىكى ئۇيغۇر زىيالىيلىرىنى كىرگۈزۈش زۆرۈرىيىتىنى تۇغدۇردى. شۇ سەۋەبتىن ئۇيغۇرلاردىن بولغان نۇرغۇن ئالىملار، ئەدىبلەر، يازغۇچىلار، ئوقۇتقۇچىلار، تەرجىمانلار، كاتىپلار، سەنئەتكارلار، ھەربىي گېنېرالىلار، سىياسەتچىلەر، مۇتەخەسىسىلەر، ھۆكۈما ـ تېۋىپلار، دورىگەرلەر بولۇپ نەچچە مىڭلىغان ئىقتىدارلىق ئۇيغۇر كەسىپ ئەھلىلىرى موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ ھەرقايسى جايلاردىكى ھۆكۈمرانلىق ئورگانلىرىغا ئېلىپ بېرىلىپ، بارلىق ئىلمىي خىزمەتلەرنى ئىشلەشكە قاتناشتۇرۇلدى.

تارىخىي خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، موڭغۇللار ئىچكى ئۆلكىلەرگە ئېلىپ كەتكەن ئۇيغۇر تېۋىپ ـ دوختۇر، دورىگەرلەر 200 دىن كۆپرەك بولۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ھەربىي دوختۇر سۈپىتىدە، ھەرقايسى قوشۇن، قىسىملار بىلەن بىللە يۈرۈپ كېسەل داۋالىغان. ئاز بىر قىسمى ھۆكۈمرانلىق ئورگانلىرى (جۈملىدىن ئوردىلىرى) دا قىلىپ خان، پادىشاھلارنى، ئەمەلدارلارنى ۋە يۇقىرى تەبىقە، ئاقسۆڭەكلەرنىڭ پەرزەنتلىرىنى مەخسۇس داۋالىغان. مەسىلەن، شۇ چاغلاردا تىبابەتچىلىك ساھەسىدە داڭ چىقىرىپ خانلىق

ئوردا دوختۇرخانىسىغا باش ۋراچ (پروفېسسور) بولغان ئۇيغۇرلاردىن تاشقى كېسەللىكلەر مۇتەخەسسىسى نىزەر، ھەربىي دوختور يوچۇرچ قايا، يۇرەك، نېرۋا كېسەللىكلىرى مۇتەخەسسىسى بولمىشىنىڭ ئوغلى ئاشۇ، ئوردا دوختۇرى چاقاي، ئوردا شىپاخانا ـ دورىگەرلىك مەھكىمىسىنىڭ دورغاچى (ئىدارە باشلىقى) ماينۇ، پادشاھ يۇەن چىڭزۇڭ (1294 ـ 1307 ـ يىللار تەختتە ئولتۇرغان) ۋە يۇەن شۇندى (1333 ـ 1368 ـ يىللار تەختتە ئولتۇرغان) لەرنىڭ پېنىدا توققۇز يىل پادشاھ دوختۇرى بولغان، كېيىن ئوردا دوختۇرخانا ـ دورىگەرلىك مەھكىمىسىنىڭ دورغاچى (ئىدارە باشلىقى) بولغان تارىم، «بامبۇكزارلىق سارايدا تەجرىبە قىلىنغان رېتسېپلار» نامىلىق 15 جىلدلىق مەشھۇر ئەسىرى ئارقىلىق جۇڭگو مېدىتسىنا ئىلمىيگە زور تۆھپە قوشقان ئۇلۇغ تىببىي ئالىم سادىرمىش قاتارلىقلار ياشاپ ئۆتكەن.

§ 3 . ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى

ئىدىقۇت (قوچو) ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرى (850 ـ 1335) ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىدا، جۈملىدىن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىك تارىخىدا غايەت زور مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. ئۇ، زامان جەھەتتە، ئۆزى بىر خىل سىياسىي ھاكىمىيەت بولۇپ ساقلانغان بەش ئەسىرگە يېقىن ۋاقىتتىن ھالقىغان؛ ماكان جەھەتتە، خوتەن، ئاقسۇ ۋە گەنجۇ ئۇيغۇر خانلىقى چېگرىسىغىچە بولغان كەڭ زېمىندىن ھالقىغان مەدەنىيەت سەھنىسى يارانتى.

شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا، ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىككە ئىگە بىر يۇرۇش تېبابەتچىلىك ئىلمىنى يەكۈنلىگەن. بۇ ئىلىم ئۇيغۇرلار ياشىغان كەڭ ۋادىلاردا قوللىنىلىپلا قالماستىن، باشقا مىللەتلەرمۇ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدىن پايدىلانغان. دۇنيادا باشقا ئەلنىڭ پەننىي بىلىملىرىنى قوبۇل قىلمىغان ساپ مەدەنىيەت بولمىغاندەك، قوچو ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىمۇ ھەرقايسى ئەلنىڭ تېبابەتچىلىك يېڭىلىقلىرىنى جۈملىدىن جۇڭگو تېبابەتچىلىكىنىڭ تەسىرىنى قوبۇل قىلىپ، ئۆزىنىڭ مەزمۇنىنى بېيىتقان. ئېلىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى كلاسسىك تىببىي كىتابى «خۇاڭدى نېيجىن سوۋەن» نىڭ «غەيرى ئۇسۇل ۋە رېتسېپلار بىلەن داۋالاشنىڭ پايدىسى ھەققىدە» دېگەن قىسمىدا: «زەھەرلىك دورىلار غەربتىن كېلىدۇ» دېيىلگەن. «غەرب تەرەپ» جۇڭگو تارىخىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولۇپ كەلگەن شىنجاڭنى كۆرسىتىدۇ. «زەھەرلىك دورا» دېگىنى تەسىرى زوررراق، قۇۋۋەتنى كۈچلۈك دورىلاردىن ئىبارەت. قەدىمكى ئۇيغۇر تىببىي دورىگەرلىكى بىر مەزگىل ناھايىتى گۈللەنگەن بولۇپ، قەدىمكى چاڭئەنگە ھەتتا شەرقىي جەنۇبىي دېڭىز قىرغاقلىرىغىچە بارغان. «بىباھالىق غەيرى رېتسېپلار» دېگەن ئەسەردە ھازىرغىچە ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ نەزەريىسۋى ئاساسى بولۇپ كېلىۋاتقان تۆت خىلىت ۋە تۆت ئاناسىز ئاساسىي تەلىماتى بايان قىلىنغان. تارىخىي ماتېرىياللاردا ئۇيغۇر دورىگەرلىرىنىڭ چاڭئەن، لوياڭ

قاتارلىق جايلاردا دورىخانىلارنى تەسىس قىلغانلىقى، ئۇيغۇر تۈپىي يوجرا يەھيانىڭ سىچۇەندە ئەسكەرلەر ئىچىدە تارقالغان «ۋابا» كېسىلىنى داۋالىغانلىقى ھەققىدە تەپسىلىي بايانلار خاتىرىلەنگەن.

تاڭ دەۋرىدە قوچو ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى چوڭ تەرەققىياتقا ئېرىشكەن. شۇ دەۋردە ئۇيغۇر تۈپىلىرى «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئەسەرلىرى» دېگەن تارىخىي ئەھمىيەتلىك كىتابنى يېزىپ چىققان. ئۇيغۇر تۈپىلىرى تەرىپىدىن ئەينى ۋاقىتتا تىبەت يېزىقىدا «تىرىك جەسەت ئاتلىسى»، «جەسەتنىڭ رەسىم ئۆلچەملىرى» دېگەن ئىككى مەشھۇر ئەسەرنى يازغان. ئۇيغۇر ھەكىملىرى تەڭرىتاغنىڭ جەنۇب، شىمالىدا بىرنەچچە مىڭ جىلدلىق تىبابەتچىلىك ئەسەرلىرىنى يازغان. مەسىلەن، «تىبابەت بىلىملىرى»، «بالا چوشۇرۇش ئۇسۇلى»، «كۆزنى داۋالاش ئۇسۇلى»، «قورساق ئاغرىقىنى داۋالاش ئۇسۇلى»، «جاراھەتنى داۋالاش ئۇسۇلى» قاتارلىقلار. ئەپسۇسكى، بۇ ئەسەرلەرنىڭ بەزىلىرى ھەرخىل سەۋەبلەر تۈپەيلى ئاللىقاچان يوقالغان ياكى چەت ئەللىكلەر تەرىپىدىن ئېلىپ كېتىلگەن. بۇنىڭدىن 1200 يىل بۇرۇن ئۇيغۇر ئالىملىرى تەرىپىدىن يېزىلغان «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ماتېرىياللىرى» نىڭ ھازىر گېرمانىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىدە ساقلىنىۋاتقانلىقى بۇنىڭ پاكىتى. بىز بۇلاردىن قوچو ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئاللىقاچان ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى جۇملىدىن قوچو ئۇيغۇرلىرىنىڭ تىبابەتچىلىك ئىلمى مەملىكىتىمىز ئىچىدىلا يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولۇپ قالماستىن خەلقئارادىمۇ يۇقىرى ئابرويغا ئىگە. تۇركلوگ گابائىن 8 ـ 7 ـ ئەسىرلەرگە تەئەللۇق تىببىي ماتېرىيال «تۇركچە تۇرپان تېكىستلىرى» نى نېمىس تىلىغا تەرجىمە قىلغان. ئۇنىڭدىكى رېتسېپلاردا ئاق كېسەلنى بەدىيان سۈيى بىلەن سۈرتۈپ داۋالاش، غالجىر ئىت چىشلىگەن كىشىگە شۇ ئىتنىڭ مېڭىسىنى يىگۈزۈپ داۋالاش، بۇرنى قانسا ھەسەل تېڭىپ داۋالاشتىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرى كۆرسىتىلگەن. بۇلارنىڭ ھەممىسى قوچو ئۇيغۇرلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن قىممەتلىك مىراس ۋە ئارخېئولوگىيىلىك پاكىت.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى سەلتەنەت سۈرگەن دەۋرلەردە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىمۇ مۇناسىپ ھالدا تەرەققىياتقا ئېرىشكەن بولۇپ، دەۋرلەرنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ بۇ رايوندا تىبابەتچىلىك مەخسۇس كەسپلىشىشكە قاراپ يۈزلەنگەن. نۇرغۇنلىغان ئەمچى ـ ئوتاچىلار مەيدانغا كېلىپ، تۇرپان رايونىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت قاتارلىق جەھەتلەردە ئورتاق تەرەققىي قىلىشى، خەلقنىڭ ساغلام بەدەن بولۇپ، ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن تارقىتىش بىلەنلا چەكلىنىپ قالماستىن، يەنە قوشنا يۇرت، قوشنا ئەللەرگە قەدەر تارقىتىپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ھەقىقىي خاسىيىتىنى جەۋلان قىلدى ھەم ئەمەلىيەت سىنىقىدىن ئۆتكەن كۆپلىگەن تىببىي دورا رېتسېپلىرىنى يېزىپ چىقىپ تارقىتىپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئۇزاق مۇددەت داۋاملىشىشى ۋە بېيىشىغا تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشتى.

تۇرپاندىن قىزىلسۇ ۋادىسىغىچە ئۇيغۇرلار

تۇرپاندىن قىزىلسۇ ۋادىسىغىچە ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان تىبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىقتا ئىپتىلغان رېتسىپلار بىلەن ھازىرقى دەۋرىدە يېزىلغان رېتسىپلارنى سېلىشتۇرۇپ باقايلى (قىسقارتىپ «يادىكارلىق» دەپ ئېلىنىدۇ).

«يادىكارلىق» تا: «كۆز غۇۋالىشىپ كۆزدىن سوغۇق ياش كۆپ ئاقسا، كالا ئۆتىنى كۆزگە سۈرتۈپ بەرسە كۆز ئېنىق كۆرىدىغان بولىدۇ».

ھازىرقى دەۋرىدە يېزىلغان رېتسىپ كىتابىدا: «كالا ئۆتىنى زەپەر بىلەن ئىزىپ كۆزگە سۈرمە قىلىپ تارتسا، كۆزنى روشەنلەشتۈرىدۇ».

«يادىكارلىق» تا: ئانار ئۇرۇقى، سىرىق چاكاندا، ئۆچكە گۆشى، چىگىسەي، قىچا ئۇرۇقى، قارا ياغاچ قوۋزىقى، ئۆچكە ئۆتى، توشقان ئۆتى، كەپتەر مايىقى، سۈگىپىياز، بەدىيان، كەكلىك ئۆتى، زېغىر مېيى، توخۇ تۇخۇمى، توخۇ ئۆتى، ئۇزۇم سىركىسى، تۆگە گۆشى، ئۇزمە، قۇرۇق ئۇزۇم سۈيى، كالا ئۆتى، ئىنەك مېيى، توشقان مېڭىسى، كۇنجۇت يېغى، زەپەر، قوناق ئۇنى، ئىپار، ئۇرۇك مېغىزى، ھەشقىپچەك، كۇنجۇت، ھەسەل، تېرىق ئۇنى، قۇندۇز قەھرى، كۇنجۇت ئۇرۇقى، قارامۇچ، نۇشۇدۇر، قوي سۈتى، پىياز يىلتىزى، سامساق يىلتىزى، بېلىق ئۆتى، مۇسەللەس، قېتىق، سامساق، توغراق يىلىمى، نوقۇت، سماب، ئىت ئۇزۇمى، ئاق ئۇزمە دەرىخىنىڭ قوۋزىقى، تۆگە سۈتى... قاتارلىق دورا ماتېرىياللىرىنىڭ ھەرخىل كېسەللىكلەرگە بولغان داۋاسى سۆزلەنگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن 1000 يىللار بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا ئىشلىتىلگەن بۇ دورا ماتېرىياللىرى بۈگۈنكى كۈندە ئۆزىدىكى يەنە كۆپلىگەن كېسەللىكلەرگە شىپا بولۇشتەك ئالاھىدىلىكىنى جەۋلان قىلدى.

مەزكۇر تىببىي ۋەسىقىلەر چەت ئەللەردە نەشىر قىلىنغاندىن كېيىن ئىلمىي قىممەت جەھەتتە نۇرغۇنلىغان كىشىلەرنىڭ دىققىتىنى تارتقان بولغاچقا، 1936 - يىلى ئىستامبۇل ئۇنىۋېرسىتېتى مېدىتسىنا ئىنىستىتۇتىنىڭ مېدىتسىنا تارىخى ۋە دېئونتولوگىيە پروفېسسورى دوكتۇر ئا. سۇھەيىل ئۇنۇۋەر ئەشۇ تىببىي ھۆججەتلەرنى تەتقىق قىلغان ئاساستا «ئۇيغۇرلاردا تىبابەت» نامىلىق ئەسىرنى يېزىپ چىقىدۇ ۋە ئىخچام قىلىپ: «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە دائىر بۇ ئەسەر بىر يەردىن تەرجىمە قىلىنغان بولماستىن، بەلكى ساپ يەرلىك بىلىملەرگە يۆلەنگەن ۋە ئۇيغۇر تىۋىپلىرىنىڭ تەجرىبە، كۆزىتىشلىرىگە ئاساسلانغان ھالدا يېزىلغان» دەيدۇ.

تۇرپان ئويمانلىقى تەڭرى تېغىنىڭ جەنۇب، شىمالىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ سودا يولىنىڭ قوشۇلۇش نۇقتىسىغا جايلاشقان بولغاچقا، ھەرخىل سودا - سېتىق قاتارىدا دورا - دەرمەك سودىسىمۇ تەرەققىي قىلغان. قوڭغۇراق ئاۋازىنى ياڭرىتىپ ئايىغى ئۇزۇلمەي قاتناپ تۇرغان تۇركۇم - تۇركۇم سودا كارۋانلىرى شىنجاڭنىڭ يەرلىك دورا ماتېرىياللىرىنى شۇنداقلا ئوتتۇرا ئاسىيا، كىچىك ئاسىيا ھەم ئەرەب ئەللىرىدىن ئىمپورت قىلغان دورا ماتېرىياللىرىنى ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىغا ئاپىرىپ، قىممەت باھادا سېتىپ زور پايدىغا ئېرىشكەن.

مەسىلەن: تۇرپان ئاستانىدىكى 514 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن تېپىلغان ۋەسىقىلەردىكى دورا ماتېرىياللىرى سودىسىغا دائىر ھۆججەتلەردە بىر قېتىملىق دورا سودىسى ئەھۋالى مۇنداق پۈتۈلگەن: «شۇبەن ساتقان پۇراقلىق دورا ماتېرىياللىرى 572 جىك، شۇبەن ساتقان 输石 (يۇشى ـ پارسلار زېمىنىدىن چىقىدۇ، سېرىق ئالتۇنغىلا ئوخشايدۇ. ئوتقا سېلىپ تاۋلىسىمۇ ھەرگىز قارىدىمايدۇ. مەزكۇر دورىنىڭ ئۇششۇقنىسى ياندۇرۇپ، قىزىتمىنى قايتۇرۇش ئىقتىدارى ئۇنۇملۇك) 300 جىك، ئەن ؟ ساتقان نۇشۇدۇر 172 جىك، قاڭبۇل؟ ساتقان پۇراقلىق دورا ماتېرىيالى 252 جىك، ساۋ پۇيەن ساتقان نۇشۇدۇر 50 جىك، كاڭ ۋۇتى ساتقان كۆكۈم يىلتىزى 87 جىك، شې مەنبەن ساتقان پۇراقلىق دورا ماتېرىيالى 362 جىك، شې مەنبەن ساتقان نۇشۇدۇر 241 جىك، ؟ ساتقان پۇراقلىق دورا ماتېرىيالى 800 جىك. ؟ ساتقان تاش ھەسىلى 30 جىك، كاڭمۇ ساتقان نۇشۇدۇر 250 جىك، ؟ ساتقان پۇراقلىق دورا ماتېرىيالى 172 جىك، ؟ ساتقان پۇراقلىق دورا ماتېرىيالى 92 جىك، كاڭ نيۇخىبەن ساتقان پۇراقلىق دورا ماتېرىيالى 650 جىك، كاڭ نيۇخىبەن ساتقان نۇشۇدۇر 201 جىك، نىچۇلياڭشاڭ ساتقان پۇراقلىق دورا ماتېرىيالى 50 جىك، ئەنپۇ يېمىنىيەن ساتقان پۇراقلىق دورا ماتېرىيالى 33 جىك».

يۇقىرىدىكى تارىخىي ھۆججەتكە پۈتۈلگەن بىر قېتىملىق دورا ھېساباتى ۋە دورا مىقدارىنىڭ بۇنداق كۆپ بولۇشىدىن تۇرپان ئۇيغۇرلىرىنىڭ بىر يىللىق دورا سودىسىنىڭ نەقەدەر زور ئىكەنلىكىنى پەرەز قىلىش تەس ئەمەس. ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدە ئۇيغۇرلار يالغۇز ئۆزئارا دورا سودىسى قىلىش بىلەن قالماستىن، بەلكى ھەرقايسى سۇلالە ـ خانلىقلار بىلەنمۇ دورا ۋە خۇشپۇراق دورا ماتېرىياللىرى سودىسى ئېلىپ بارغان بولۇپ، ئۇلار كېيىنكى تاڭ، كېيىنكى جىن، كېيىنكى خەن، كېيىنكى جۇ سۇلالىلىرىنىڭ پايتەختى لوياڭ، كەيىنگىغا ئەكېلىپ ساتقان دورا ـ دەرمەك ۋە پۇراقلىق ماتېرىياللارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تارىم ۋادىسىنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى ئىدى. 942 ـ يىلدىن 951 ـ يىلغىچە ئۇيغۇرلار لوياڭ، كەيىنگىغا ئالتە قېتىم كېلىپ سودا قىلغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ مالىرى ئىچىدە نۇشۇدۇر، بۆكەن مۇڭگۈزى، دانىكا، دېڭىز ئىتىنىڭ چىۋىقى، كەھرىۋا، دېۋىرقاي ۋە پۇراقلىق دورا قاتارلىقلار بار.

يۇقىرىقى سودا بۇيۇملىرىدىن ئىزاھلاشقا تېگىشلىكى شۇكى: دېڭىز ئىتىنىڭ چىۋىقى: تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن لىيۇيۇشى ئۇنى بىرخىل دېڭىز ئىتىنىڭ بۆرىكى، ئۇنىڭ كىندىكى دورىغا ئىشلىتىلىدۇ، دېگەن. ئۇنىڭ بىلەن زامانداش چېن زاڭچىمۇ دېڭىز ئىتىنىڭ چىۋىقى غەربىي يۇرتتىن چىقىدۇ. تۇركلەر ئۇنى «ئاز بوتان» دەيدۇ، دېگەن.

شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇيغۇرلار ئوتتۇرا تۇزلەڭلىككە ئاپارغان دورا ماتېرىياللىرى ۋە پۇراقلىق دورا ماتېرىياللىرىغا يەنە يېڭى سورتلار قوشۇلغان.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە بەرەس كېسىلىنى داۋالاشنىڭ تارىخى بىر قەدەر ئۇزۇن بولۇپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ بەرەس ھەققىدىكى نەزەرىيىلىرىنىڭ بىر قەدەر سىستېمىلىقلىقى بىلەن ئىلمىيلىكى كىشىنى قايىل قىلىدۇ. ئۇ داۋالاش پرىنسىپى،

داۋالاش ئۇسۇللىرىنىڭ بىر قەدەر مۇكەممەل ۋە كۆپلىكى بىلەن ئەلگە تونۇلۇپ، ئۇزۇندىن بۇيان ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئۆزىگە خاس ئالاھىدىلىكى بولۇپ كەلمەكتە. ھەمدە تىبابىتىمىزنى دۇنياغا تونۇتۇشتا مۇھىم رول ئوينىماقتا. ئالاقىدار يازما ماتېرىياللارغا قارىغاندا، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ بەرەسنى كېسەللىك قاتارىدا تونۇپ كەلگىنىگە 1500 يىلدىن ئاشقان. بۇنى، بۇنىڭدىن 1200 يىل بۇرۇنقى دەۋرگە مەنسۇپ بولغان ئىدىقۇت شەھىرى خارابىسىدىن قېزىۋېلىنغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىك كىتابىدىن كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدا بۇ كېسەل «ئېتى ئالا» ياكى «ئالا ئېت» دەپ ئاتالغان ۋە ئۇنى بەدىيان سۈيى بىلەن داۋالىغانلىقى يېزىلغان بولۇپ، بۇ بىزگە ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ھەقىقەتەن يۇقىرى تەرەققىياتقا ئېرىشكەنلىكىنى كۆرسىتىپ بېرىدۇ.

ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالدىنقى دەۋرلەردىكى تېبابەتچىلىككە قارىغاندا بىر قەدەر سىستېمىلىشىشقا قاراپ يۈزلەنگەن. كېسەللىكلەرنىڭ تۈرلىرى ئايرىپ چىقىلىپ، ئۇنۇملۇك رېتسېپلار ئىجاد قىلىنغان. ھەر بىر كېسەلنىڭ خاراكتېرى، ئالدىنى ئېلىش تەدبىرلىرى ... قاتارلىقلار كۆرسىتىلگەن. دورىلارنى ئىستېمال قىلىش ئۇسۇللىرى ۋە ئىشلىتىش ۋاقتى، دورىلارنىڭ قايسى شەكىلدە ۋە نېمىلەر بىلەن ئارىلاشتۇرۇپ بېرىلىشى، دورا ياسالمىلىرىنىڭ تۈرلىرى ۋە دورا ياساش ئۇسۇللىرى، دورىلارنىڭ ئىشلىتىلىش ئورۇنلىرى، دورىگەرلىك جاھازلىرى، دورا ئۆلچەملىرى ۋە ئىشلىتىلىدىغان سۈلار، ئۆسۈملۈك ۋە ھايۋانىي دورىلار ئىسىملىرى، ئۇيغۇرلاردا ھايۋانىي (ھايۋاناتلاردىن ئېلىنغان) ماددىلارنىڭ ئىشلىتىلىشى ۋە داۋالىغان كېسەللىكلەر، كېسەللىك ئالامەتلىرى، سەۋەبلىرى ۋە داۋالاش نەتىجىلىرى ... قاتارلىقلار ھەققىدە تىببىي ۋەسىقىلەردە ئەتراپلىق چۈشەنچە بەرگەن.

§ 4 . سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى

سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدە، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك تارىخى جەريانىدا، تېبابەتچىلىكتە يارانقان مول تەجرىبىلىرىنى توپلاپ رەتلەش ئىشىغا ئەھمىيەت بېرىلگەنلىكتىن، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى قايتا ھاياتلىققا، زور دەرىجىدە يۈكسىلىش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشتى ھەمدە خانلىقنىڭ ئىچى ۋە سىرتىدا شۆھرەت قازىنىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى تارىخىدا يېڭى بىر سەھىپىنى ئاچتى.

ئىلمىي تېبابەت كۈچلىرىگە ھەم تېبابەتچىلىك خىزمەت ساھەلىرىگە بولغان ئېتىبارىنى ئاشۇرۇش، ئىجتىمائىي تىببىي مۇئەسسىسە ۋە مۇلازىم تارماقلىرىنى قۇرۇش، كۈچەيتىش قاتارلىق تىببىي ساھەلەرنى خانلىقنىڭ ئەڭ ئېتىبارلىق ساھەلىرى قاتارىدا تونۇشتەك بىر يۇرۇش ئىشلار جانلاندۇرۇلغان ھەمدە تېگىشلىك تىببىي تەرتىپ تۈزۈملەر تىكلەنگەن.

سەئىدىيە خانلىقىنىڭ بۇ خىل تېبابەتچىلىكنى قوللاش ۋە كۈچەيتىشتەك ئاقىلانە

سیاستىنىڭ تۈرتكىسىدە، دۆلەت يارىدەم بېرىدىغان مەدرىس ـ مەكتەپلەرنى قۇردى. قەشقەر، يەكەن قاتارلىق شەھەرلەردە شىپاخانا، دوختۇرخانا قاتارلىق سەھىيە، ساقلىقنى ـ ساقلاش مۇئەسسەسىلىرى خېلى دەرىجىدە ئومۇملاشقاندى. قەشقەر خانلىق مەدرىسى، يەكەن خانلىق مەدرىسى، رەشىدىيە مەدرىسى، يېشىل مەدرىس ... قاتارلىق مەدرىسلەردە مەخسۇس تېبابەت پەنلىرى ئۆگىتىلەتتى ۋە مۇددەررىسلىككە مەشھۇر تېببىي ئالىملار تەكلىپ قىلىنىپ، تېبابەت، دورىگەرلىك ئىلمىدىن لېكسىيە سۆزلەيتتى. مەسىلەن: نۇرىدىن ئابدۇۋاھىد زوھۇرى، شەمسىدىن ئەلى، مەۋلانا مۇھەممەد رازى قاتارلىق ھۆكۈمالار كىلىنكىدا كېسەل كۆرگەندىن سىرت ئوقۇغۇچىلارغا تېبابەتچىلىكتىن دەرس ئۆتەتتى.

بۇ مەدرىسلەردە ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنا (980 ـ 1037) نىڭ «ئەلقانۇن فىت تىببب» ناملىق مەشھۇر ئەسىرى، قارا خانىيلار دەۋرىدە ئۆتكەن مەشھۇر تېۋىپ ئىمائىدىن قەشقىرىنىڭ «شەرھى ئەلقانۇن»، «شەرھى شىپا» ناملىق ئەسەرلىرى ۋە شۇ زامانلاردا ئۆتكەن تېۋىپ مۇھەممەد ئەلى ئىمىن يەركەندىنىڭ «زىيائۇلقۇلۇب» (قەلب نۇرى) دېگەن ئەسىرى ئالى ئوقۇش يۇرتلىرىنىڭ دەرسلىكلىرى قىلىنغانىدى. بۇ دەۋردە خانلىقتىكى تېۋىپلار «ئەلقانۇن فىت تىب» تىن ھەرخىل كېسەللەرنى داۋالاش، دىئاگنوز قويۇش جەھەتلەردە ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، بۇ دەۋر تېبابەتچىلىكىنى يەنمۇ تەرەققىي قىلدۇرۇشقا كۆپ كۈچ سەرپ قىلغان. بەزى تارىخىي ماتېرىياللاردا مەلۇم بولۇشىچە، مىلادى 1590 ـ يىللىرى ئەتراپىدا سەئىدىيلەر ھۆكۈمرانلىقىدا بولغان جايلاردىكى قانچە مىڭلىغان يېزا ـ بازار، چوڭ ساراي ۋە كىرىپ چىقىش ئېغىزلىرىدا مەخسۇس تېببىيخانىلار، داۋالاش، تەكشۈرۈش، نازارەت قىلىش، چەكلەش قاتارلىق قانۇنىي ۋەزىپىلەرنى ئۆتەيدىغان مۇنتىزم تېببىي قاراۋۇلخانىلار ۋەزىپە ئۆتىگەن. بارلىق ھەربىي، مۇلكىي، كەسپىي ئورۇن ۋە تارماقلارنىڭ ھەممىسىدە تېببىي شىپاگەرلەر تەق تۇرىدىغان ئاسايىشلىق ۋەزىيەت ھۆكۈم سۈرگەن. مۇنداق بولۇشىدىكى ئاساسلىق سەۋەب، سەئىدىيە خانلىقىنىڭ ئورۇن، مەبلەغ، مالىيە ۋە مۇلازىمەت جەھەتتىكى مەسىلىلەرنى ھەل قىلىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا يېقىندىن كۆڭۈل بۆلىدىغانلىقىدىن بولغان. [12]

سەئىدىيە خانلىقى زامانىسىدا تېببىي داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاش، تېببىي دورىگەرلىك كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە جانلاندۇرۇلغان ھەم بۇ ساھەدە يېڭىدىن يېڭى سەۋىيە يارىتىلغان. بۇ دەۋردە بەزگەك، پالەچ، قىزىتما، سۇلۇق ئىششىق ۋە زىققا كېسەللىرىنى ئۇنۇملۇك داۋالاپ ساقايتالىغان. بۇ توغرىسىدا مىرزا ھەيدەرنىڭ «تارىخى رەشىدى» ناملىق كىتابىدا مۇنداق بايانلار ئۇچرايدۇ: «... سەئىدخان مەيخورلۇقى تۈپەيلىدىن تېنى ناھايىتى زەئىپلىشىپ، ئاخىرى بەزگەك كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ قالىدۇ. ئۆمۈر بويى خاننىڭ خىزمىتىنى قىلىپ كەلگەن مەۋلانە شىرزا قابىلىيىتى ئەل ئىچىگە تونۇلغان، داۋالاش سەنئىتى كامالەتكە يەتكەن بولۇپ، ئۇ: «خاننىڭ كېسىلى مۇھىتنى ئۆزگەرتىشكە ئېھتىياجلىق» دېدى. «تاغامنىڭ قەشقەردە قېلىشىدىكى سەۋەب مۇنداق: ... كۈز (ياز) پەسلىدە كىلمات ناھايىتى ئىسسىپ كەتكەنلىكتىن، ئۇ ئادەم بۇيرۇپ يەرگە بىز ئاز چىم

يىيىتىپ، چىم ئۈستىگە سۇغاق سۇ چاچقۇزۇپ، ئاندىن يالىڭاچ ھالدا چىم ئۈستىدە ئۇخلىدى: ئۇ ئويغانغاندىن كېيىن، پالەچ كېسىلىگە گىرىپتار بولۇپ، گەپمۇ قىلالمايتتى، سەئىدخان موغۇلىستانغا قىلغان سەپىرىدىن قەشقەرگە قايتىپ كەلدى. خوجا نۇرامۇ ئەنجاندىن بۇ يەرگە كەلدى ... «ئەتراپىدىكىلەرگە» ... تەمسىل كەلتۈرۈپ: «كېسەلنىڭ ساقايغۇسى كەلسە، دوختۇر ئۆزى كېلىدۇ» دېدى. بۇ سۆز تاغامنىڭ تەقدىرىنىڭ ياخشى ئىكەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرەتتى. خوجا نۇرا شەخسەن ئۇنى ئۆزى داۋالىدى. ... سەپەر ئۈستىدە تاغام قىزىتما بولۇپ قالدى ھەمدە سۈلۈق ئىششىق، زىققا ۋە بەزگەك كېسەللىرىگە گىرىپتار بولدى. شۇڭلاشقا دىئاگنوز قويغىلى كەلگەن تۈۋىپلار، مەسىلەن: خوجا نۇرىدىن، ئابدۇۋاھىد زوھۇرى، ھاجى شەمسىدىن ئېلى قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئامالسىز قالدى. ئەڭ ئاخىرى كېسەللىك ئەھۋالى ئېغىرلىشىپ ھاياتى خەۋپ ئىچىدە قالدى. بۇ ۋاقىتتا خوجا نۇرا تۇرپاندىن يېتىپ كەلدى... تاغام بىرنەچچە مىنۇتتا بىر قېتىم ھوشىدىن كېتىپ تونۇيالماس ئىدى. بۇ دانىشمەن تاغامنى داۋالاشقا باشلىۋىدى، كېسەل كۆزۈنەرلىك دەرىجىدە ياخشىلىنىپ كەتتى... بىز يۇقىرىقى بايانلاردىن سەئىدىيە خانلىقى دەۋرىدىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ تەرەققىي قىلىپ مۇئەييەن باسقۇچقا يەتكەنلىكىنى ۋە كۆزۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرگەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. سۇلتان ئابدۇرېشىتخان ئىلىم - مەرىپەتنىڭ كۈچلۈك ھىمايىچىسى بولغانلىقتىن، باشقا ئىلىم - پەن سەنئەتلەر قاتارىدا، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ يەنىمۇ تەرەققىي قىلىشىغا ئالاھىدە كۆڭۈل بۆلدى. يەكەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا تېۋىپلارنى ئۈيۈشتۈرۈپ، مەخسۇس داۋالاش ئورۇنلىرى، شىپاخانا، دورىخانىلارنى تەسىس قىلدى. داڭلىق تۈۋىپلارنى تىببىي ئەسەرلەرنى يېزىش ۋە چەت ئەللەرنىڭ مۇھىم تىببىي ئەسەرلىرىنى تەرجىمە قىلىشقا رىغبەتلەندۈردى. «ئۇيغۇر ئالىمى، مەشھۇر تېۋىپ ئالاھىدىن مۇھەممەد خوتەنى ھىجرىيە 901 - يىلى خوتەندە «قەۋاننۇلئىلاج» ناملىق تىببىي ئەسەرنى يازغان ۋە نۇرغۇن تېۋىپلارنى تەربىيىلىگەن. تەرجىمە قىلىنغان ئەسەرلەر ئىچىدە «دەستۇرۇلئىلاج»، «تىببىي يۇسۇفى» ۋە «زەخرەئى خارەزمشاھ» قاتارلىق ئەسەرلەر مەشھۇر. «دەستۇرۇلئىلاج» يەكەندە پارىسچىدىن ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان بولۇپ، بۇ ئەسەر 24 باب، 156 پەسىلگە بۆلۈنگەن، جەمئىي 840 بەت ئىدى. «شىرىپ جامالىدىن ھاجى تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشچە، كۆچالىق مەشھۇر دورىگەر، تېۋىپ خۇدۇيۇمخان ھاجى (1567 - 1658) 1619 - يىلى «ئۇيغۇر رېتسىپلىرى» (回回药方) تۈزۈشكە قاتناشقان.

سۇلتان ئابدۇرېشىتخان خەلق ۋە مىللەتنىڭ سۈپەت - ساپاسىنى ئۆستۈرۈش، پۈتۈن جەمئىيەت بويىچە ساغلاملىق دەرىجىسىنى ئاشۇرۇش ھەم بۇ ساھەگە تېگىشلىك پايدىلىق چارە - ئامالىلارنى ئىزدەش، تېپىش تەدبىرلىرىنى يولغا قويغان. خانلىقنىڭ بۇ خىل ئاقىلانە سىياسىتىنىڭ تۈرتكىسىدە خوجا نۇرا، مەۋلانە شىراز، خوجا نۇرىدىن، ئابدۇۋاھىد زوھۇرى، ھاجى شەمسىدىن ئېلى ... قاتارلىق نۇرغۇنلىغان داڭدار تۈۋىپلار يېتىشىپ چىققان.

ئۇيغۇر تېۋىپلىرى شۇ جاينىڭ ئۆزىدىن چىقىدىغان دورىلار بىلەن تۈرلۈك كېسەللەرنى داۋالاپلا قالماي، ئوتتۇرا ئاسىيا، ھىندىستان، پاكىستان، كەشمىر ۋە مىڭ ـ چىڭ سۇلالىلىرىدىن دورىلارنى ئالدۇرۇپ كېلىپ داۋالاش ئىشلىرىنى ئېلىپ بارغان ۋە دورا يېتىشمەسلىك، بىر قىسىم دورىلارنىڭ قىس بولۇش ئەھۋاللىرىنى ھەل قىلغان. شۇ ۋاقىتلاردا شىنجاڭدىن چىقىدىغان سۆرۈنجان، پىلپىل، مۇزا، بادام، خوتەن ئىگىرى، خوتەن ئىپارى قاتارلىق دورىلار شىنجاڭنىڭ ئالاھىدە مەھسۇلاتلىرى سۈپىتىدە ئىسلام مەملىكەتلىرى ۋە مىڭ ـ چىڭ سۇلالىلىرىگە توشۇلاتتى.

دېمەك، سەئىدىيلەر زامانىدىكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تۈپ نىشانى، پۈتۈن جەمئىيەت مىقتىياسىدا ئوزۇقلىنىشنى كۆچەيتىپ، يېمەك ـ ئىچمەككە دىققەت قىلىش، ئالدىنى ئېلىشنى كۆچەيتىش ۋە ئومۇمىيۈزلۈك تەكشۈرۈپ تۇرۇش، ساغلاملىق تەربىيىسىنى كۆچەيتىش، كىلىنىكا داۋالاش تېخنىكىسىنى جانلاندۇرۇش، سوزۇلما خاراكتېرلىك كېسەللەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاش يۇرۇشلەشتۈرۈلگەن ھەم ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇلغانلىقى ئۈچۈن، شۇ جەمئىيەتنىڭ سەھىيە، ساقلىقنى ساقلاش ۋەزىيىتى كۆرۈنەرلىك دەرىجىدە ياخشىلىنىپ، مىللەتنىڭ سۈپەت ـ ساپاسى كۈنسېرى يۇقىرى كۆتۈرۈلگەن.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ يۇقىرىقىدەك تېببي ئۈتۈقلىرى دۇنياۋى تېببي ئىلىم خەزىنىسىگە، جۈملىدىن ئېلىمىزنىڭ تېبابەتچىلىك خەزىنىسىگە قوشۇلغان ئەھمىيەتلىك تۆھپىلەر بولۇپ، بىز ئۇنى چوڭقۇر ئىزدىنىش ۋە تەتقىق قىلىش ئارقىلىق، ئەجداد تېبابەتچىلىرىمىزنىڭ بۇ جەھەتتىكى ئىلمي تۆھپىلىرىنى قەدىرلىشىمىز ۋە ۋارىسلىق قىلىشىمىز كېرەك.

§ 5 . ئازادلىقتىن كېيىنكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتى

1949 ـ يىلى گومىنداڭ ئەكسىيەتچى ھۆكۈمىتى ئاغدۇرۇلۇپ، شىنجاڭ تىنچلىق بىلەن ئازاد قىلىندى. ھەر دەرىجىلىك پارتىيە، ھۆكۈمەت ئورۇنلىرى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا زور ئىلھام بېرىپ ۋە قوللاپ، ناھايىتى كۆڭۈل بۆلدى. بولۇپمۇ 1978 ـ يىلىدىكى ئىسلاھات ـ ئېچىۋېتىشتىن بۇيان پارتىيە، ھۆكۈمەتنىڭ يولغا قويغان بىر قاتار مىللي سىياسىتى ۋە مىللي تېبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىككە دائىر سىياسەتلىرىنىڭ ئىلھامى بىلەن، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى مىسلىسىز تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ئېلىمىز ھۆكۈمىتى مىللي ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىكنى قوغداش، يۆلەش ۋە تەرەققي قىلدۇرۇشنى ئاساسي قانۇن ۋە مۇناسىۋەتلىك قانۇن ـ نىزاملارغا كىرگۈزۈپ، مىللي ئەنئەنىۋي تېبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىكنى قانۇنىي ئاساسقا ئىگە قىلدى. مەركەز ۋە ئاپتونوم رايون مىللي ئەنئەنىۋي تېبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك ھەققىدە

كۆپ قېتىم مەخسۇس يىغىن چاقىرىپ مۇھاكىمە قىلىپ، مەخسۇس ئورگان تەسىس قىلدى، نۇرغۇن خادىم ۋە مەبلەغ ئاجراتتى. جۈملىدىن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنى قوللاش يۇزىسىدىن مەخسۇس باشقۇرۇش ئاپپاراتلىرىنى قۇرۇپ، خادىم، شىتات، مەبلەغ ئاجراتتى.

هازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ هەرقايسى ۋىلايەت، ئوبلاست، ناهىيە، شەهەرلىرىدە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان ئورگاندىن 40 نەچچىسى بار بولدى. بۇلاردىن ئۆلكە دەرىجىلىكى بىر، ۋىلايەت - ئوبلاست دەرىجىلىكىدىن 6، ناهىيە - شەهەر دەرىجىلىكى 33 ئورۇندا خىزمەت ئېلىپ بېرىۋاتىدۇ. مەخسۇس ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان رەسمىي شتاتتىكى خادىملار 2700 دىن ئاشىدۇ. بۇلاردىن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى كەسپى تېخنىكا خادىملىرى 1900 نەپەر ئەتراپىدا، كارىۋات سانى 2000 دىن ئاشتى. ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى داۋالاش - دورىگەرلىكىدىن تاشقىرى يەنە شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكوم مەكتىبى، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى تەتقىقات ئورنى، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى قۇم بىلەن داۋالاش ئورنى، شىنجاڭ تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك فاكۇلتېتى (تولۇق كۇرس) قاتارلىقلارمۇ تەسىس قىلىندى.

ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ هەرقايسى جايلىرىدا ئېهتىياجغا ئاساسەن كۆپلىگەن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دورا زاۋۇتلىرى، دورا ياسالما سېخلىرى، دورا ياسالما بۆلۈملىرى تەسىس قىلىندى. بۇلارنىڭ ئىچىدە «شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دورىگەرلىك هەسسىدارلىق شىركىتى»، «شىنجاڭ چىكاڭ خالىۋات ئۇيغۇر تېبابەت دورىلىرى چەكلىك شىركىتى»، «خوتەن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك هەسسىدارلىق شىركىتى» قاتارلىق 5 دورا زاۋۇتى دۆلەتلىك يېمەكلىك ۋە دورا نازارەت قىلىش ئىدارىسىنىڭ ئۆلچىمىگە يەتكەن دورا زاۋۇتى (GMP) غا ئايلاندى. نۆۋەتتە ئاپتونوم رايونىمىزدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى بويىچە داۋالاش، ئوقۇتۇش، پەن تەتقىقات ۋە دورا ئىشلەپچىقىرىش بىر گەۋدە قىلىنغان تەرەققىيات ۋەزىيىتى بارلىققا كەلدى.

شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق سەهىيە نازارىتى هازىرغىچە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى داۋالاش ئاپپاراتلىرىنىڭ ئاساسىي ئۆلچىمى»، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى داۋالاش ئاپپاراتلىرىنى دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇش ئۆلچىمى»، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنى داۋالاش ئاپپاراتلىرىنى دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇشنى يولغا قويۇش چارىسى»، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى داۋالاش ئاپپاراتلىرىنى دەرىجىگە ئايرىپ باشقۇرۇشنى باهالاش تەپسىلىي پىرىنسىپى»، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى بويىچە دىئاگنوز قويۇش - داۋالاش ئۆلچىمى»، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى كەسپىي تۈرىپلىرىنىڭ ئەمەلىي مەشغۇلات ئىمتىهان پروگراممىسى»، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى كېسەللىك تارىخىنى يېزىشنى قېلىپلاشتۇرۇش ئۆلچىمى» قاتارلىق بىر قاتار ئۆلچەم - نىزاملارنى تۈزۈپ ۋە يولغا قويۇپ، ئاپتونوم رايونىمىزدىكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى داۋالاش ئورۇنلىرىنى ئۆلچەملەشتۈرۈپ باشقۇرۇش

ئىزىغا سېلىندى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دوختۇرخانىسى، قەشقەر ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دوختۇرخانىسى، خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دوختۇرخانىسى، تۇرپان ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەت شىپاخانىسى قاتارلىق ۋىلايەت ـ ئوبلاست دەرىجىلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى شىپاخانىلىرى ئىسلاهات داۋامىدا «خاسلىقىنى ئىلگىرى سۈرۈپ راۋاجلاندۇرۇش» تەپەككۇر يولىدا چىڭ تۇرۇپ، «كىچىك جەھەتتە ئۇنىۋېرساللىشىش، چوڭ جەھەتتە مەخسۇسلىشىش» يولىدا مېڭىپ، هازىرقى زامان تېببىي تېخنىكىسى بىلەن نەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ جەۋهىرىنى بىرلەشتۈرۈپ، خاس ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى نەزەرىيىلىرى بىلەن داۋالاش ئەمەلىيىتىنى جارى قىلدۇرۇپ، ئاق كېسەل، تەڭگە تەمرەتكە (جاهىل تەمرەتكە) قاتارلىق مۇرەككەپ، قىيىن كېسەللىكلەر، هەزىم سىستېمىسى كېسەللىكلىرى، ئاياللار كېسەللىكلىرى قاتارلىق كېسەللىكلەرنى داۋالاش جەھەتتە كۆرۈنەرلىك ئۇنۇمگە ئېرىشتى.

ئۇزۇن مۇددەت تىرىشىش ئارقىلىق، ئۇيغۇر تېبابەت دورا تەتقىقاتى ۋە ئۇنى ئېچىش خىزمىتى بۆسۈش خاراكتېرلىك ئىلگىرىلەشكە ئېرىشتى. 1998 ـ يىلى «جۇڭخۇا خەلق جۇمهۇرىيىتى دورا ئۆلچىمى (ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دورا قىسمى)» ئېلان قىلىنىپ، ئۇيغۇر تېبابەت دورىگەرلىكىنىڭ ئۆلچىمى بولماسلىق تارىخىغا خاتىمە بېرىلدى. بۇ دورا ئۆلچىمىگە جەمئىي ئۇيغۇر تېبابەت دورىلىرىدىن 202 خىل كىرگۈزۈلگەن بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە 115 خىل دورا ماتېرىياللىرى، 78 خىل ياسالما دورا تۈرلىرى بار. بۇلار ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دورىلىرىنى ئىشلەپچىقىرىش، سېتىش، ئىشلىتىش، نازارەت قىلىش ۋە باشقۇرۇشنى ئاساس بىلەن تەمىن ئېتىپ، ئۇيغۇر تېبابەت دورىلىرىنىڭ تەرەققىياتىنى يېڭى بىر تارىخىي باسقۇچقا ئېلىپ كىردى. جايلاردىكى ئۇيغۇر تېبابەت دورا زاۋۇتلىرى ئىلغار دورا ياساش ئۇسكۇنىلىرىنى كىرگۈزۈپ، ئەنئەنىۋى دورا ياساشنى ئىسلاهقا قىلىپ، تېخنىكىلىق نازارەت قىلىشنى كۈچەيتىپ، ئۇيغۇر تېبابەت دورىلىرىنى ئىشلەپ چىقىرىشنى قېلىپلاشتۇردى ۋە زامانىۋىلاشتۇردى.

1982 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىك ئىلمىي جەمئىيىتى قۇرۇلدى ۋە ۋىلايەتلىك، ئوبلاستلىق شۆبە ئىلمىي جەمئىيەتلەرمۇ قۇرۇلدى. 1996 ـ يىلى يەنە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىك ياشلار ئىلمىي تەتقىقات جەمئىيىتى قۇرۇلدى. بۇ ئىلمىي جەمئىيەتلەر ئىلىم ئالماشتۇرۇشنى كەڭ قانات يايدۇرۇپ، ئىش ئورنىدا تەربىيىلەش، داۋاملىق تەربىيىلەش، پەن ـ تېخنىكا جەھەتتە مەسلىھەت بېرىش، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ـ دورىگەرلىكىنى ئومۇملاشتۇرۇش جەھەتتە ناهايىتى ئاكتىۋال رول ئوينىدى. بولۇپمۇ ئىسلاهات، ئىشىكنى ئېچىۋېتىش يولغا قويۇلغان 20 نەچچە يىل مابەينىدە شىنجاڭنىڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئىشلىرى داۋالاش، ساقلىق ساقلاش، ماۋارىپ، تەتقىقات قاتارلىق جەھەتلەردە مىسلىسىز تەرەققىياتلارغا ئېرىشتى. ئۆتكەن ئەسرىنىڭ 80 ـ يىللىرىدىن باشلاپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تارىخىنى تەكشۈرۈش، قەدىمىي ئەسەرلەر تەتقىقاتى، مەشهۇر تۈپىلارنىڭ هاياتلىق پائالىيەتلىرى

ئۇستىدە ئىزدىنىش، ئىلمىي ژۇرناللارنى نەشر قىلىش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلدى. نەتىجىدە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىدىيىلىرى، كلىنىكىلىق داۋالاش نەتىجىلىرى رەتلەپ خۇلاسىلەندى، قەدىمىي ئەسەرلەردىن نۇرغۇنلىرى توپلاندى. 1981 - يىلى سەھىيە نازارىتىنىڭ تەشكىللىشى بىلەن رەتلەنگەن تارىخى ماتېرىياللاردىن پايدىلىنىپ، «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخى» قاتارلىق ماتېرىياللار يېزىپ چىقىلدى. 1990 - يىللارنىڭ دەسلىپىدە تەتقىقاتچى خادىملار قەدىمىي ئەسەرلەر تەتقىقاتىنى قانات يايدۇرۇپ «جۇڭگو تىببىي قامۇسى - ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك تارماق تومى» (ئۇيغۇرچە جەمئىي 5 جىلد) قاتارلىق دۆلەت دەرىجىلىك قورال كىتابلار نەشر قىلىندى.

يېقىنقى 30 يىل مابەينىدە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ۋە دورىگەرلىكىگە ئائىت 100 پارچىدىن ئارتۇق پايدىلىنىش كىتابلىرى نەشر قىلىندى. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئالىي تېخنىكومىلىرى ئۈچۈن 1 - ئەۋلاد دەرسلىك كىتابتىن 14 پارچە، 2 - ئەۋلاد دەرسلىك كىتابتىن 29 پارچە نەشر قىلىندى. قەدىمىي ئەسەرلەر تەتقىقاتى كۆچەيتىلىپ، «دەستۇرۇل ئىلاج»، «تىببىي ئەكبەر»، «ھازىق»، «شىفائۇل قۇلۇپ» قاتارلىق بىر تۈركۈم قەدىمىي ئەسەرلەر نەشردىن چىقتى. «جۇڭگو تىببىي قامۇسى، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك تارماق تومى» ۋە «جۇڭخۇا دورا ئۆسۈملۈكلىرى - ئۇيغۇر تىبابەت دورىلىرى تارماق تومى» نىڭ خەنزۇچە نۇسخىسى نەشر قىلىندى. 2004 - يىلى «شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونلۇق ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك قەدىمىي ئەسەرلىرى تەتقىقاتى رەھبەرلىك گۇرۇپپىسى» تەسىس قىلىنىپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك قەدىمىي ئەسەرلىرىنى قۇتقۇزۇش، رەتلەش، تەتقىق قىلىش، نەشر قىلىش خىزمەتلىرى سىستېمىلىق قانات يايدۇرۇلدى.

1990 - يىللاردىن باشلاپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك دورىلىرىنىڭ فارماكولوگىيىلىك تەتقىقاتى ۋە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئاساسى نەزەريە تەتقىقاتى باشلاندى. تەتقىقاتچىلار ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسى بولۇپمۇ مولېكۇلا بىئولوگىيىسى، ھۈجەيرە بىئولوگىيىسى، ھازىرقى زامان فارماكولوگىيىسى قاتارلىق ئىلىملاردىن پايدىلىنىپ، ئېلېكترون، مولېكۇلا، ھۈجەيرە، ئەزا، ھايۋانات مودىلى قاتارلىق ئوخشىمىغان قاتلاملاردا ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئاساسى نەزەريىسىدىكى خىلت، مىزاج نەزەريىلىرىنىڭ ماددىي ئاساسى ۋە رايونىمىزدا كۆپ كۆرۈلىدىغان كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش مېخانىزمىنى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى نەزەريىسىنىڭ يېتەكچىلىكىدە قانات يايدۇردى. دۆلەتلىك تەبىئىي پەنلەر فوندى كومىتېتىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللاپ قۇۋۋەتلىشى بىلەن «غەيرى تەبىئىي سەۋدا خىلىتلىق كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش مېخانىزمى»، «غەيرى تەبىئىي سەۋدانىڭ مېتابولىزىم گۇرۇپپىسى تەتقىقاتى»، «غەيرى تەبىئىي سەۋدانىڭ نېرۋا سىستېمىسى - ئىچكى ئاجراتما سىستېمىسى - ئىممۇنىت سىستېمىسى تورىنىڭ قالايمىقانلىشىشىنىڭ ئورتاق مېخانىزمى تەتقىقاتى»، «غەيرى تەبىئىي سەۋدانىڭ مولېكۇلا بىئولوگىيە تەتقىقاتى»، «غەيرى تەبىئىي سەۋدا مۇنىزىچىنىڭ ئۇنۇملۇك تەركىبىنى ئايرىش ۋە ئۇنىڭ راك كېسىلىگە

بولغان تەسىرى تەتقىقاتى» ، «تاجىسمان ئارتىرىيە قىتىش خاراكتىرلىك يۇرەك كېسىلىنىڭ خىلىت نەزەريىسى بويىچە تۇرلەرگە بۆلۈنۈشى ۋە ئۇنىڭ قان تومۇر ئىچكى دىۋارى ھۇجەيرىسىنىڭ ئىقتىدارى ھەم مۇناسىۋەتلىك گېنلارنىڭ پولىمورفىزم بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى ھەققىدىكى تەتقىقات» قاتارلىق تەتقىقات تېمىلىرى ئىشلىنىپ، غەيرى تەبىئىي سەۋدا خىلىتىنىڭ پەيدا بولۇش، تەرەققىي قىلىش ۋە كېسەل پەيدا قىلىش مېخانىزمى ھازىرقى زامان تىببىي ئىلمى نۇقتىسىدىن بىرقەدەر مۇكەممەل شەرھىلەندى. بۇ جەھەتتىكى 20 نەچچە تۈرلۈك تەتقىقات نەتىجىلىرى ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ دۆلەتلىك ۋە ئاپتونوم رايون دەرىجىلىك پەن - تېخنىكا مۇكاپاتلىرىغا ئېرىشىپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىكىنىڭ دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تەسىر دائىرىسىنى كېڭەيتتى. يۇقىرىقى تەتقىقات نەتىجىلىرى ئاساسىدا «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ مىزاج، خىلىت نەزەريىسى ۋە ئۇنىڭ ھازىرقى زامان تەتقىقاتى» (خەنزۇچە) نامىلىق كىتاب نەشر قىلىنىپ، كەڭ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك خادىملىرى ۋە مۇشۇ ساھەدە ئىزدىنىۋاتقان ھەر مىللەت تەتقىقات خادىملىرى ئۈچۈن پايدىلىنىش ماتېرىيالى سۈپىتىدە تەقدىم قىلىندى.

ئەنئەنىۋى رېتسىپلار ئاساسىدا، ھازىرقى زامان پەن - تېخنىكىسى ئارقىلىق «زۇكام جەۋھىرى» ، «قۇرىسى شاھتەرە» ، «شىپايى غەر - غەر» ، «مەجۇنى داۋا ئىمىشكى» ، «مۇپەررىھى ئەۋرىشىم ئىچىملىكى» ، «سۇرۇنجان كاپسۇلى» ، «بۇزۇرى جەۋھىرى» ، «كالىزىرە ئوكۇلى» ، «دىنار شەربىتى» ، «زۇپا جەۋھىرى» ، «ئامىلە نۇشدارى جەۋھىرى» قاتارلىق 30 نەچچە خىل ياسالما دورىلار دۆلەتنىڭ يېڭى دورا ئۆلچىمى بويىچە تەتقىق قىلىنىپ ياساپ چىقىلىپ ھەر مىللەت بىمارلىرىغا سۇنۇلدى. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ۋە دورىگەرلىكىگە مۇناسىۋەتلىك ئىلمىي ماقالىلاردىن 200 پارچىدىن كۆپرەكى دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى نوپۇزلۇق ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنىپ، تىببىي تەتقىقات ساھەسىنىڭ دىققىتىنى قوزغىدى. خەلقئارادىكى ئىنگلىزچە ئىلمىي ژۇرناللاردا ئېلان قىلىنغان 10 نەچچە پارچە ئىلمىي ماقالە SCI (خەلقئارا ئىلىم - پەن سان - سىپىرلار ئامبىرى) غا كىرگۈزۈلۈپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئىلمىي ماقالىلىرىنىڭ خەلقئارالىق نوپۇزلۇق سان - سىپىرلار ئامبىرىغا كىرگۈزۈلىشىدەك يېڭى سەھىپە ئاچتى. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك تەتقىقاتى بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان خادىملار ئامېرىكا، گىرمانىيە، فرانسىيە، ئاۋىستىرىيە، فىنلاندىيە، ئاۋىسترالىيە، ئېستونىيە، روسسىيە قاتارلىق دۆلەتلەردە ئېچىلغان خەلقئارالىق ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنلىرىغا تەكلىپ بىلەن قاتناشىپ، ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ خەلقئارادىكى تەسىرى ۋە نوپۇزىنى يۇقىرى كۆتۈردى.

2003 - يىلى 8 - ئايدا ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتى ۋە دۆلەتلىك جۇڭيى تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك باشقۇرۇش ئىدارىسىنىڭ يۇكسەك ئېتىبار بېرىشى بىلەن تۇنجى نۆۋەتلىك «خەلقئارالىق ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئىلمىي مۇھاكىمە يىغىنى» ئۇرۇمچى شەھىرىدە غەلىبىلىك ئېچىلىپ، دۆلەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى نوپۇزلۇق

ئالىي مەكتەپ، تەتقىقات ئورۇنلىرى بىلەن بولغان ھەمكارلىق مۇناسىۋەت كۈچەيتىلىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ مەملىكەتكە يۈزلىنىپ، خەلقئاراغا كېڭىيىشىگە زور تەسىر كۆرسەتتى.

2006 - يىلى دۆلەتلىك مائارىپ مىنىستىرلىكى، ئاپتونوم رايونلۇق خەلق ھۆكۈمىتىنىڭ زور كۈچ بىلەن قوللىشى نەتىجىسىدە شىنجاڭ تېببىي ئۇنىۋېرسىتېتىدە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك فاكۇلتېتى قۇرۇلۇپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى كەسپى بويىچە تولۇق كۇرس مائارىپى تەسىس قىلىندى، شۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىكى ساھەسىدە يۇقىرى دەرىجىلىك كەسپى خادىملارنىڭ تەربىيىلىنىشى ئۈچۈن سورۇن ھازىرلاندى. بۇ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك دورىگەرلىك ئىشلىرىنىڭ كۆرۈلۈپ باقمىغان تارىخى تەرەققىيات پۇرسىتىگە ئېرىشكەنلىكىدىن دېرەك بېرىدۇ.

بىز دۆلىتىمىزنىڭ جۇڭگو تېبابىتى ۋە مىللىي تېبابەتچىلىك سىياسىتىنىڭ يېتەكچىلىكىدە، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئىشلىرىنىڭ تېخىمۇ تېز تەرەققىي قىلىپ، جۇڭخۇا مىللەتلىرىنىڭ سەھىيە - ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىنىڭ گۈللەپ ياشنىشىغا تېخىمۇ زور تۆھپە قوشىدىغانلىقىغا ئىشىنىمىز.

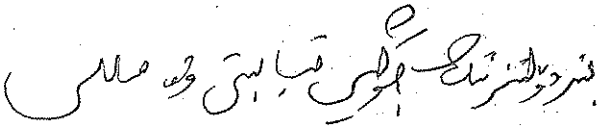

3. باب ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ئائىت ۋەسىقە ۋە ئارخىئولوگىيىلىك مەلۇماتلار

§ 1. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىن تېپىلغان قەدىمكى باش سۆڭەك ئوپېراتسىيىسىگە دائىر ئارخىئولوگىيىلىك مەلۇماتلار

80 ـ يىللاردىن بۇيان، شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقلاردا ئېلىپ بېرىلغان ئارخىئولوگىيىلىك قېزىش ـ تەكشۈرۈشلەردە زور بۆسۈش خاراكتېرلىك نەتىجىلەر قولغا كەلدى. شۇ قاتاردا نەچچە مىڭ يىللاردىن بېرى قارا يەر ئاستىغا كۆمۈلۈپ ياتقان قەدىمكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە دائىر مەلۇماتلار (دورا ـ دەرمەكلەر، تىببىي ئەسەرلەر، رېتسىپلار، ئوپېراتسىيە ـ جەرراھلىققا دائىر ماددىي يادىكارلىقلار) ئارقا ـ ئارقىدىن يورۇقلۇققا چىقتى ۋە چىقىۋاتىدۇ. بولۇپمۇ، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئەڭ مۇھىم تەركىبىي قىسىملىرىدىن بىرى بولغان قەدىمكى باش سۆڭەك ئوپېراتسىيىسىگە دائىر مەلۇماتلارمۇ تېپىلدى. بۇلار تۆۋەندىكىچە:

(1) 1983 ـ يىلىدىن بۇيان ئارخىئولوگلار خوتۇنسۇمۇل ناھىيىسىدىكى سەيۋۇپۇ قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئارخىئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بېرىپ بەش ئورۇندا 600 گە يېقىن قەدىمكى قەبرىلەرنى قازغان، بۇلارنىڭ ئىچىدە 4 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن باش سۆڭەك ئوپېراتسىيىسى قىلىنغان بىرنەچچە باش سۆڭەكلەر تېپىلغان، مەسىلەن:

M9 : H نومۇرلۇق قەبرىگە سەككىز ئادەم دەپىن قىلىنغان، بۇلاردىن ئۈچ ياش ئەتراپىدىكى بىر بالىنىڭ ماڭلاي سۆڭىكىگە ئۇچبۇلۇڭ شەكىلدە تۆشۈك ئېچىلغان (ئوپېراتسىيە قىلىنغان)، ئايلانما ئۇزۇنلۇقى 0.7 سانتىمېتىر، تۆشۈك ئەتراپى يېرىلغان، قەبرە نەم، جەسەت چىرىگەن بولغاچقا ئەۋرىشكە ئالالمىغان.

58 : 13M نومۇرلۇق جەسەت ياش ئەر، ياستۇق سۆڭىكىنىڭ سول تەرىپىگە تۆت چاسا تۆشۈك ئېچىلغان، تۆشۈكنىڭ دىئامېترى 0.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

73 : BM نومۇرلۇق جەسەت ياش ئەر، مېڭە سۆڭىكىنىڭ يەتتە جايىغا تۆشۈك ئېچىلغان ۋە يەنە بىر جايىدا ساقايتىلغان تۆشۈكنىڭ ئىزى (تاتۇق) بار، بەزى تۆشۈكلىرىدە تىكىلگەن يىپ ئىزلىرى بار.

110 : BM نومۇرلۇق جەسەت ياش ئەر، چوققىسىنىڭ سول تەرىپىدە ئوپېراتسىيە قىلىنغان ئىككى تۆشۈك بار، ئىككىلىسى يىپتا تىكىلگەن، بىر تۆشۈك تۆت چاسا بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى ۋە كەڭلىكى ئوخشاشلا 1.1 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

BM : 111 نومۇرلۇق جەسەت ئايال، 12، 13 ياش، ياستۇق سۆڭەككە بىر تۆشۈك، قۇلاق ئۈستى سۆڭىكىگە بىر تۆشۈك ئېچىلغان، ئالدىنقىسىنىڭ دىئامېترى بىر سانتىمېتىر، كېيىنكى تۆشۈكنىڭ دىئامېترى چوڭراق بولۇپ، 4.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تىكىلگەن جايلىرى ئاجراپ كەتكەن.

M113 : B نومۇرلۇق جەسەت ياش ئەر، باش سۆڭىكىنىڭ ئۈچ يېرىدىن تۆشۈك ئېچىلغان، تۆشۈكلەر ھەممىسى تىكىلگەن، بەزى تۆشۈك ئورنىغا يېڭى سۆڭەك ئۆسۈپ چىققان، ئەڭ چوڭ تۆشۈكنىڭ ئۇزۇنلۇقى ئالتە، كەڭلىكى 2.1 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

M113 : G نومۇرلۇق جەسەت ئوتتۇرا ياش ئەر، چېكە سۆڭىكىنىڭ ئۈچ يېرىدىن تۆشۈك ئېچىلغان، تۆشۈكلەرنىڭ ئايلانمىسى 4.2 ۋە 3.8 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تۆشۈكلەرنىڭ ئەتراپىدا سۆڭەكلەرنىڭ سۈنغان ئىزنالىرى، ئوپېراتسىيەدىن كېيىن ئۆسكەن يېڭى سۆڭەك ئىزلىرى بار، بۇ تۆشۈكلەر ئۆز دەۋرىدە يېپ ۋە سۆڭەك يىڭنە بىلەن ئاددىي ئۇسۇلدا ئوپېراتسىيە قىلىپ تىكىلگەن، تىكىلگەن يەرنىڭ كەڭلىكى تۆت سانتىمېتىر ئەتراپىدا كېلىدۇ.

M129 G نومۇرلۇق جەسەت ئالتە ياشلىق بالا، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىدىن تۆت تۆشۈك ئېچىلغان، ئۇچى سول تەرەپتىن، بىرى ئوڭ تەرەپتىن ئېچىلغان. بىر تۆشۈكنىڭ دىئامېترى 14×1.6 سانتىمېتىر كېلىدۇ، قالغان ئۈچ تۆشۈكنىڭ چوڭلۇقى 1.5، 8.0 ۋە 0.9×0.6 سانتىمېتىر كېلىدۇ. بۇ ئەينى ۋاقىتتا ئوپېراتسىيە قىلىنغاندا تېشىلگەن ۋە كېسىلگەن جايلىرىنىڭ ھەممىسى ئاددىي ئۇسۇلدا يېپ ۋە سۆڭەك يىڭنە بىلەن تىكىلگەن بولسىمۇ، ئەمما تىكىلگەن ئىككى تۆشۈك يېپى ئۇزۇلۇپ يېرىلىپ كەتكەن، قالغانلىرىدا تىكىلگەن ئىزنالار ساقلىنىپ قالغان.

M130 : A نومۇرلۇق جەسەت ئەر، ئوتتۇرا ياش، بۇرنى يېرىلىپ، ئىگىلگەن ۋە تىكىلگەن، باش سۆڭىكىنىڭ يەتتە يېرى ئوپېراتسىيە قىلىپ تېشىلىپ، تىكىلگەن، پېشانىسىنىڭ سول تەرىپىدىكى بىر تۆشۈك يۇمىلاق شەكىلدە تېشىلگەن، دىئامېترى 6.0 سانتىمېتىر كېلىدۇ. قالغان ئالتە تۆشۈكلەرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى ئوخشاش ئەمەس، ھەممىسى يېپ ۋە سۆڭەك يىڭنە بىلەن ئاددىي ئۇسۇلدا تىكىلگەن. تىكىلگەن بەزى جايلىرىدا يېڭىدىن سۆڭەكلەر ئۆسكەن ئىزنالار ساقلىنىپ قالغان.

M130 : B نومۇرلۇق جەسەت ياش ئايال، باش سۆڭىكىنىڭ ئىككى جايى ئوپېراتسىيە قىلىپ تېشىلگەن، بىرى سول تەرەپتە بولۇپ يۇمىلاق شەكىلدە تېشىلگەن، دىئامېترى 1.5 سانتىمېتىر، يەنە بىرى ئوڭ تەرەپتە بولۇپ، ئىللىپىس شەكىلدە تېشىلگەن، دىئامېترى 22×1.3 سانتىمېتىر، تۆشۈكلەر ئەينى ۋاقىتتا ئاددىي ئۇسۇلدا تىكىلگەن.

M154 : E نومۇرلۇق جەسەت ئوتتۇرا ياش ئەر، باش سۆڭىكىنىڭ ئىككى تەرىپىدىن ئوپېراتسىيە قىلىپ ئىككى تۆشۈك ئېچىلغان، بۇ تۆشۈكلەر باشقىلارنىڭكىدىن سەل چوڭ ئېچىلغان بولۇپ، بىرىنىڭ ئۇزۇنلۇقى تۆت، كەڭلىكى 1.5 سانتىمېتىر، يەنە بىرىنىڭ دىئامېترى 2.2×1.3 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تىكىلگەن جايلار ئاجراپ كەتكەن.

C : M201 نومۇرلۇق جەسەت ياش ئەر، باش سۆڭىكىنىڭ يەتتە يېرىنى ئوپېراتسىيە قىلىپ تۆشۈك ئاچقان، بۇ تۆشۈكلەرنىڭ چوڭ ـ كىچىكلىكى، ئۇزۇن ـ قىسقىلىقى ۋە شەكلى ئوخشاشمايدۇ، تىكىلگەن ئىزنالار ئۆچۈپ كەتكەن، ئېنىق كۆرگىلى بولمايدۇ.

B : M207 نومۇرلۇق جەسەت ئەر، ئوتتۇرا ياش، مېڭە سۆڭىكىنىڭ ئوڭ تەرىپى ئوپېراتسىيە قىلىنىپ بىر تۆشۈك ئېچىلغان، دىئامېتىرى 1.6 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تىكىلگەن ئىزنالىرى ساقلىنىپ قالغان.

(2) 80 ـ يىللاردا شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى جەنۇبىي شىنجاڭ تۆمۇر يول قۇرۇلۇشىغا ماسلىشىش يۈزىسىدىن، ئالغۇيدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنى قازغان، شۇ چاغدىكى قېزىش جەريانىدا باش سۆڭىكى ئوپېراتسىيە قىلىنغان بىرلا جەسەت بايقالغان، بۇ بىر ياش ئايالنىڭ جەستى بولۇپ، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىدە دىئامېتىرى 0.5 كېلىدىغان تۆشۈك ئېچىلغان، يىپ ۋە سۆڭەك يېڭنە بىلەن ئاددىي ئۇسۇلدا تىكىپ قويۇلغان. تەتقىقاتچىلار تەتقىق قىلىش ئارقىلىق بۇلارنى ساكلارنىڭ قەبرىلىرى دەپ مۇئەييەنلەشتۈرگەن.

شۇ قېتىمقى قېزىشتا يەنە يۇئېرگۇ ۋە شەرق شامىلى زاۋۇتى ئەتراپىلىرىدىمۇ قېزىش ئېلىپ بېرىلغان ھەم بۇنداق قەدىمكى ئوپېراتسىيە قىلىنغان جەسەتلەردىن خېلى كۆپنى ئۇچراتقان. مەسىلەن، يۇئېرگودىكى قېزىشتا بايقالغان بىر ئەر جەسەتنىڭ باش سۆڭىكى ئوپېراتسىيە قىلىپ تىكىلگەن بولۇپ، تۆشۈكنىڭ دىئامېتىرى 1.2 سانتىمېتىر كېلىدۇ. تىكىلگەن ئىزنالار ۋە تەشكەندە دەزلىگەن سۆڭەكلەرنى ئېنىق كۆرگىلى بولىدۇ.

(3) 1985 ـ يىلى شىنجاڭ موزېيىنىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسىدىكى بوزدۆڭ قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بارغان. شۇ قېتىمدا تاش تاۋۇتلۇق بىر قەبرىدىن ئوتتۇرا ياشلىق بىر ئەرنىڭ جەستى چىققان. ئۇنىڭ باش سۆڭىكىنىڭ سول تەرىپى ئوپېراتسىيە قىلىنغان بولۇپ 1.6×0.7 سانتىمېتىرلىق ئۇچبۇلۇڭ شەكلىدە تۆشۈك ئېچىلغان. تەھلىل قىلىنىشچە، بۇ جەسەت ئەينى زامانىدا ئۆتكۈر تۆمۇر ئەسۋاب بىلەن ئوپېراتسىيە قىلىنغان ھەم ئوپېراتسىيە دەرھال ئۇنۇم بەرمەي تىكىپ بولغۇچە ئۆلۈپ كەتكەن. ئارخېئولوگلار دەسلەپكى قەدەمدە بۇنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى 200 — 500 ـ يىللاردىكى تۈركلەرنىڭ يادىكارلىقلىرى، دەپ يەكۈنلىگەن.

(4) 1960 — 1970 ـ يىللاردا شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى ئىلى ۋىلايىتىنىڭ بىرنەچچە ناھىيىلىرىدە ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ـ تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغاندا، موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىدىكى شاتەي قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىمۇ قېزىش ئېلىپ بارغان. شۇ چاغدا شاتەيدىكى بىر تاش دۆۋىلىك قەبرىدىن ئوتتۇرا ياش بىر ئەرنىڭ جەستى چىققان، ئۇنىڭ باش سۆڭىكى ئوپېراتسىيە قىلىنغان بولۇپ، دىئامېتىرى 1.1 كېلىدىغان يۇمىلاق تۆشۈك ئىزى ساقلانغان. ئارخېئولوگلار ئۇنى ساكلارنىڭ قەبرىلىرى دەپ قارىغان.

(5) 1988 — 1990 ـ يىللىرى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى قومۇلدىكى

يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بارغان، شۇ چاغدا يانبۇلاقتىن چىققان T21M5 نومۇرلۇق ياش ئەرنىڭ جەستىنى تەكشۈرگەندە، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىنىڭ بەش يېرى زەخمىلەنگەنلىكى، مېڭە سۆڭىكىنىڭ سول تەرىپى دىئامېتىرى 2.5 سانتىمېتىر چوڭلۇقتا ئوپېراتسىيە قىلىنىپ تېشىلگەنلىكى ۋە ئاددىي ئۇسۇلدا تىكىلگەنلىكى مەلۇم بولغان. بۇنىڭدىن باشقا ئىككى ياش ئايالنىڭ ۋە بىر ئوغۇل بالىنىڭمۇ مېڭە سۆڭىكى تېشىلگەنلىكى، ئوپېراتسىيىدىن كېيىن تېشىلگەن جايلار ئاددىي ئۇسۇلدا تىكىپ قويۇلغانلىقى مەلۇم بولغان.

(6) 1988 ـ يىلى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى خادىملار پىچان ناھىيىسىدىكى ياڭخې قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بارغان. بۇ جايدىن چىققان جەسەتلەرنىڭ ئۇچىسى باش سۆڭەك ئوپېراتسىيىسى قىلىنغان. مەسىلەن، بىر ياش ئەرنىڭ مېڭە سۆڭىكىنىڭ سول تەرىپى دىئامېتىرى 1.5 سانتىمېتىر چوڭلۇقتا يۇمىلاق شەكلىدە ئوپېراتسىيە قىلىنغان.

يەنە پىچان ناھىيىسىدىكى بىر قەدىمكى قەبرىستانلىقنى قېزىش قىلغاندا، خۇاڭ ۋېنبي قاتارلىقلار بۇ قەبرىستانلىقتىن باش سۆڭىكى ئوپېراتسىيە قىلىنغان بىر جەسەتنى ئۇچراتقان. ئۇ بىر ئوتتۇرا ياشلىق ئەر بولۇپ، ئوپېراتسىيە قىلىنغان تۆشۈكنىڭ دىئامېتىرى 0.6 سانتىمېتىر كېلىدۇ.

(7) 1984 ـ يىلى بېيجىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى يەنە خوتۇنسۇمۇل ناھىيىسىگە تەۋە سەيۋۇپۇدىكى 3 ـ نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ـ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. بۇ قېتىمقى قېزىشتا باش سۆڭىكى ئوپېراتسىيە قىلىنغان ئۇچ جەسەت بايقالغان بولۇپ، ئارخېئولوگلار بۇ قەبرىلەرنى ھۇنلارنىڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقى، دەپ قارىغان.

(8) 1985 ـ يىلى شىنجاڭ مۇزېيىنىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى ئاقسۇ كونىشەھەر ناھىيىسى بوزدۆڭ قىرغىز مىللىي يېزىسىدىكى بوزدۆڭ قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بارغان. نەتىجىدە M41 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن باش سۆڭىكى ئوپېراتسىيە قىلىنغان ئۇچ جەسەتنى بايقىغان ھەم بۇلارنى مىلادىدىن ئىلگىرىكى زامانلاردىكى تۈركلەرنىڭ قەبرىلىرى دەپ يەكۈنلىگەن.

(9) 1983 ـ يىلى شىنجاڭ مۇزېيىنىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى قەشقەردىكى توققۇز ساراي خارابىلىقىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ـ تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغان. شۇ قېتىم ئۇلار تەكشۈرۈش داۋامىدا بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بىر قەبرىدىن باش سۆڭىكى ئوپېراتسىيە قىلىنغان بىر ئەرنىڭ جەستىنى بايقىغان.

(10) 1989 ـ يىلى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى بىلەن باينغولىن ئوبلاستلىق ئارخېئولوگىيە ئەترىتى بىرلىكتە لوپنۇر ناھىيىسىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىۋاتقاندا، بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىغان بىر قەبرىدىن باش سۆڭىكى ئوپېراتسىيە قىلىنغان بىر ئەرنىڭ جەستىنى بايقىغان.

(11) 1978 ـ يىلى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە خادىملىرى كۆچا ناھىيىسىدىكى چۆلغۇلى قەدىمكى بۇددا ئىبادەتخانىسىنىڭ غەربىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقتا قېزىش ئېلىپ بارغان. قېزىش نەتىجىسىدە بۇ جايدىن باش سۆڭىكى ئوپېراتسىيە قىلىنغان ياش بىر ئايالنىڭ جەستىنى تاپقان.

(12) 1984 ـ يىلى شىنجاڭ مۇزېيىنىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى كۇنەس ناھىيىسىدىكى 71 ـ تۈەن 1 ـ لىيەننىڭ بېلىق كۆلچىكى ئەتراپىدىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقتا قېزىش ئېلىپ بارغان. نەتىجىدە بۇ جايدىن مېڭە سۆڭىكى ئوپېراتسىيە قىلىنغان ئۇچ ئايالنىڭ جەستى بايقالغان. بۇ قەبرىدىن يەنە تۆمۇر پىچاق قاتارلىق ئەسۋابلارمۇ بىللە تېپىلغان. بۇلار ئەينى زاماندا ئوپېراتسىيە ئۈچۈن ئىشلىتىلگەن ئەسۋابلار دەپ ھۆكۈم قىلىنغان.

(13) 1976 ـ يىلى شىنجاڭ مۇزېيىنىڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى موڭغۇلكۈرە ناھىيىسىدىكى شاتەي قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ـ تەكشۈرۈش ئېلىپ بارغان. نەتىجىدە 67Z×M45 نومۇرلۇق قەبرىدىن باش سۆڭىكى ئوپېراتسىيە قىلىنغان بىر ئايالنىڭ جەستى بايقالغان. «ئۇسۇن تەتقىقاتى» (乌孙研究) دېگەن كىتابتا تونۇشتۇرۇلۇشچە، بۇ جايدىن ئىلگىرىمۇ مۇشۇ خىلدىكى باش سۆڭىكى ئوپېراتسىيە قىلىنغان جەسەتلەر تېپىلغان ئىكەن.

(14) 1997 ـ يىلى شىنجاڭ ئارخېئولوگىيە ئەترىتى مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىدىكى سىداۋگو (تۆت يول جىلغىسى) قەدىمكى قەبرىستانلىقىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ئېلىپ بارغان. قېزىش نەتىجىسىدە بۇ جايدىنمۇ باش سۆڭىكى ئوپېراتسىيىسى قىلىغان بىر نەچچە ئەر، ئايالارنىڭ (ئاساسەن ئوتتۇرا ياشلىقلار) جەستى بايقالغان. يىل دەۋرىنى ئىلمىي ئۇسۇلدا ئانالىز قىلىش ئارقىلىق بۇ جەسەتلەرنىڭ بۇنىڭدىن 90±2345 يىل ئىلگىرىكى دەۋرىگە مەنسۇپلۇقى ئىسپاتلانغان.

(15) 1976 ـ يىلى تۇرپاندىكى بىر قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىنمۇ باش سۆڭىكى ئوپېراتسىيە قىلىنغان ئەر ـ ئايالار جەستى بايقالغانىكەن.

(16) 1980 ـ يىلى «يىپەك يولى» تېلېۋىزىيە فىلىمىنى سۈرەتكە ئېلىشقا ماسلىشىش يۈزىسىدىن، ئارخېئولوگلار كىروران قەدىمكى شەھىرى يېنىدىكى تۈزلەڭلىككە جايلاشقان قەدىمكى قەبرىستانلىقتا قېزىش ئېلىپ بارغان. بۇ يەردىكى 7 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن مىلادىدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەرگە مەنسۇپ جەسەتلەر ئىچىدە باش سۆڭىكى تېشىلگەن جەسەتلەر بايقالغان. ئەنگلىيىلىك ئارخېئولوگ سېتئىن (Aorel stein) باشچىلىقىدىكى 3 ـ قېتىملىق ئوتتۇرا ئاسىيا ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى لوپنۇر ناھىيىسىدىكى بىر ئىپتىدائىي خارابىلىققا تەكشۈرۈش ـ قېزىش ئېلىپ بېرىۋاتقاندا، بۇ جايدىن باش سۆڭىكى ئوپېراتسىيە قىلىنغان جەسەتلەرنى بايقىغان. بۇلار يەنە نىيە ناھىيىسىدىكى نىيە قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىنمۇ مۇشۇ خىلدىكى جەسەتلەرنى تاپقان. سۈئىن ھەيدىن (Anders Sivin Hedinis) مىرەندىكى قەدىمكى قەبرىستانلىقتىن تاپقان شۇ

خىلدىكى باش سۆڭەكلەر بىلەن كىروراندىن تېپىلغان باش سۆڭەكلەر ئوخشىشىپ كېتىدىكەن.

يۇرتىمىزدىن تېپىلغان باش سۆڭەك، مېڭە سۆڭە ۋە كۆكرەك، قورساق ئوپېراتسىيىسىگە دائىر ماددىي مەنبەلەرنىڭ يىل دەۋرى مەسىلىسىگە كەلسەك، بۇ دەل يۇرتىمىزدىكى شامان دىنى مەدەنىيىتىنىڭ گۈللەنگەن باسقۇچىغا توغرا كېلىدۇ. مەسىلەن، قومۇل يانبۇلاق قەدىمكى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان ئوپېراتسىيە قىلىنغان بىر ئادەم جەسىتى بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى 3200 — 2800 يىلغا، پىچاندىكى ياڭخېدىن تېپىلغان ئۇچى 2700 — 2200 يىلغا، ئالغۇيدىن تېپىلغان ئۇچى 2700 — 2100 يىلغا، خوتۇنسۇمۇلدىكى سەيۋۇپۇ 1 - نومۇرلۇق قەبرىستانلىقتىن تېپىلغان 13ى 3100 — 2500 يىلغا، موڭغۇلكۆرەدىكى شاتەيدىن تېپىلغان بىرى 2600 — 2000 يىلىغا، ئاقسۇ كونىشەھەر بوزدۆڭدىن تېپىلغان بىرى 2500 — 1700 يىلغا، پىچاندىكى سۇ بېشى قەبرىستانلىقىدىن تېپىلغان كۆكرىكى ۋە قورسىقى ئوپېراتسىيە قىلىنغان جەسەتلەر بۇنىڭدىن ئىلگىرىكى 3000 — 2600 يىلغا توغرا كېلىدىكەن.

§ 2 . كۆكرەك، قورساق ئوپېراتسىيىسىگە دائىر ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار

مۇتەخەسىسلەرنىڭ دىققىتىنى قوزغايدىغىنى شۇكى، بەزى جەسەتلەرنىڭ بەلۋېغىغا ئېسىلغان تېرە خالتىدا يۇمشىتىلغان ۋە كاللەك دورا - دەرمەكلەر بار؛ بەزىلىرىنىڭ بەلۋېغىدا بەل بەلگىسى بولۇپ، ئۇنىڭدا كۈمۈش ھەل بېرىلگەن؛ بەزى جەسەتلەرنىڭ كۆكرىكى ۋە قورساق قىسمى ئوپېراتسىيە قىلىنغان بولۇپ، ئوپېراتسىيە قىلىنغان جايلار چاچ ۋە قىل بىلەن تىكىپ قويۇلغان؛ بەزى جەسەتلەرنىڭ يۈزىگە گۈل چېكىلگەن بولۇپ، بىرخىل ئۆرپ - ئادەتنى ئەكس ئەتتۈرۈپ تۇرىدۇ. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئالاقىدار مۇتەخەسىسلەرنى ناھايىتى ئەھمىيەتلىك تەتقىقات تېمىسى بىلەن تەمىنلىدى.

ئارخېئولوگىيە مۇتەخەسىسلىرى مۇنداق دەپ ھېسابلىدى: بۇ قەبرىلەرگە دەپىن قىلىنغان ئادەملەر غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن ئىلگىرى تۇرپان ئويمانلىقىدا ياشىغان قەدىمكى قاڭقىللار، قاڭقىل دۆلىتى چىن، خەن دەۋرىدىكى غەربىي دىيارىدىكى 16 دۆلەتنىڭ بىرى.

قېزىۋېلىنغان مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى مول ۋە قىممەتلىك بولۇپ، قاڭقىللارنىڭ تارىخىي مەدەنىيىتىنى ۋە غەربىي دىيارنىڭ ئەينى ۋاقىتتىكى كىيىم - كېچەك، زىبۇزىننەت، تېببىي دورىلىرى ھەمدە دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق ئىشلەپچىقىرىش قاتارلىقلارنى تەتقىق قىلىشتا مۇھىم ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

دېمەك، يۇقىرىدىكى ماددىي پاكىتلىق خەۋەرگە ئاساسلانغاندا، قەدىمدىن ئەقىل - پاراسەتلىك ئەجدادلىرىمىز غەربىي خەن دەۋرى (مىلادىدىن ئىلگىرىكى 206 - يىلىدىن

مىلادى 23 ـ يىلىغىچە) دىن خېلى ئىلگىرىكى زاماندىلا كۆكرەك، قورساق قاتارلىق نازۇك ئىچكى ئەزالارنى بىمالال ئوپېراتسىيە قىلالايدىغان، ئوپېراتسىيىدە كېسىلگەن جايلارنى چاچ ۋە قىل بىلەن ئۇنۇملۇك تىكەلەيدىغان، ئۆز دەۋرىگە يارىشا ئىچكى كېسەل ئوپېراتسىيىسىنى قىلالايدىغان دەرىجىگە يەتكەن. تېببىي پەن تارىخچىلىرىنىڭ قارىشىچە، ئىنسانىيەت جەمئىيىتىدە ئاۋۋال تاشقى كېسەللىكلەرنى داۋالاش يولغا قويۇلۇپ، نەچچە ئەسىردىن كېيىن ئاندىن ئىچكى كېسەللىكلەرنى داۋالاش يارلىققا كەلگەن ئىكەن. قەدىمدە ئۇرۇش ـ جەڭلەر كۆپ بولىدىغان بولغاچقا، ھەرخىل جاراھەت، سۇنۇق، قىلىچ ـ نەيزىلەردىن بولغان جاراھەت، ئاقساق ـ چولاقلار دائىم كۆرۈلۈپ تۇرغان. شۇڭلاشقا ئۇلارنى ئوپېراتسىيە قىلىپ كېسىپ، تىكىشلەر دائىملىق داۋالاش ئوبيېكتىغا ئايلىنىپ قالغان. بۇمۇ ئوپېراتسىيىنىڭ كۆپ بولۇشىغا ۋە رەسمىي ئىلىم (ھۇنەر ـ تېخنىكا) سۈپىتىدە تەرەققىي قىلىشقا سەۋەب بولغان.

§ 3 . ئۇيغۇرلارنىڭ ئوپېراتسىيە ئىلمىنى قوللانغانلىقى ھەققىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار

ئۇيغۇرلار ئوپېراتسىيە ئىلمى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ۋە دورىگەرلىك ئىلمىنىڭ مۇھىم تەركىبىي قىسمى، ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېسەللىكلەرگە قارشى كۈرەش قىلىش ئەمەلىيىتىنىڭ ئىلمىي يەكۈنى.

ئۇيغۇر ئوپېراتسىيە ئىلمىنىڭ شەكىللىنىشى، تەرەققىي قىلىشى، مۇكەممەللىشىشى مەملىكىتىمىز ۋە چەت ئەللەردىكى مىللەتلەرنىڭ دىققەت ـ ئېتىبارىنى قوزغىغان. تارىخىي خاتىرىلەر بىلەن ئارخېئولوگىيىلىك قېزىلمىلارغا ئاساسلانغاندا، ئەجدادلىرىمىز جەرراھلىق (ئوپېراتسىيە قىلىش) ئۇسۇلى بىلەن ھەرخىل كېسەللىكلەرنى داۋالىغان. مەسىلەن، «تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدىكى مەشھۇر تېۋىپلار تەزكىرىسى» دە، ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ مېڭە سۆڭىكىنى يېرىپ خالتىلىق قۇرتنى ئېلىپ تاشلىغانلىقى ۋە كۆزنى ئوپېراتسىيە قىلىپ روشەنلەشتۈرگەنلىكى بايان قىلىنغان. تاۋزۇگىي «جۇبىگىگلۇ» دېگەن كىتابىنىڭ 22 ـ تومىدا مۇنداق يازغان: «رېن زىجاۋ ئېيىتتىكى، ئۇيۇمگە بارسام، قوشنامنىڭ ئوغلىنىڭ بېشى ئاغرىپ، چىدىيالمايۋاتقانىكەن. بىر ئۇيغۇر تېۋىپ تىغ بىلەن ئۇنىڭ ماڭلىينى يېرىپ، ئىچىدىن بىر كىچىك قۇرتنى ئالدى، قۇرت قاتتىقراق بولۇپ، مىدىرلاپ تۇراتتى، بىر دەمدىن كېيىن ئۆلۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ بالىنىڭ بېشى ساقىيىپ قالدى. شاۋ شۇسۇ ئېيىتتىكى، بىر ئاتنىڭ قورسىقى كۆپۈپ يىقىلىپ قالغاندى، دۇكانغا كېلىپ قالغان بىر ئۇيغۇر كىشى ئۇ ئاتنىڭ سول پۇتىنىڭ ئىچىدىن بىر نەرسىنى كېسىپ ئېلىۋەتتى، ئۇنىڭ نېمە ئىكەنلىكىنى بىلەلمىدىم. ئات شۇ زامان ئورنىدىن تۇردى، ئىگىسى ئۇنى مىنىپ كەتتى. غەربىي زېمىندا ئاجايىپ تېخنىكلار بارلىقىغا ئىشەندىم. .. بۇلار شۇ دەۋردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئوپېراتسىيە ئىلمىنىڭ يۇقىرى دەرىجىدە

راۋاجلانغانلىقىنى ئەكس ئەتتۈرۈپ بېرىدۇ.

ئەجدادلىرىمىز ھەرخىل مېتاللارنىڭ خۇسۇسىيىتى بىلەن تونۇشۇپلا قالماي، ئۇلارنى داۋالاش ئەمەلىيىتىدە قوللانغان ۋە ئۆز تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، مېتاللاردىن نەپىس، ئۆتكۈر ئوپېراتسىيە (جەرراھلىق) سايمانلىرى ياساپ، ئۇلارنى ھەرخىل ئېغىر كېسەللىكلەرنى ئوپېراتسىيە قىلىشتا ئىشلىتىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرگەن. تولۇقسىز مەلۇماتلارغا قارىغاندا، كۆز كېسەللىكلىرىگىلا ئىشلىتىلىدىغان ئوپېراتسىيە ئەسۋابلىرى 47 خىل بولۇپ، ئۇلار قىممەتلىك مېتاللاردىن ناھايىتى نەپىس ئىشلەنگەن. بۇنىڭدىن باشقا، مەشھۇر ئالىم ۋە تېبابەتشۇناس ئىبن سىنانىڭ تېبابەتچىلىك توغرىسىدىكى تەلىماتلىرى شىنجاڭغا يېتىپ كېلىپ، تېۋىپلىرىمىز تەرىپىدىن بەلگىلىك دەرىجىدە قوبۇل قىلىنىشتىن خېلى بۇرۇن، ئۇيغۇر تېۋىپلىرى دىيارىمىزدىلا ئەمەس، ھەتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك رايونلىرىدىمۇ كۆز كېسەللىكلىرىنى جەرراھلىق ئۇسۇللىرى بىلەن داۋالاپ ساقايتقانلىقى ھەققىدىكى تارىخىي پاكىتلار چېت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئەسەرلىرىدىمۇ بايان قىلىنغان. ياپونىيىلىك ئالىم چىن شۇنچاڭ يازغان «يىپەك يولىغا زىيارەت» نامىلىق ئەسەردە، كۆڭزى تەلىماتلىرىنى ياپون خەلقىگە تارقاتماقچى بولۇپ، ياپونىيىگە ماڭغان بىر مەشھۇر راھىب جىيەن چىڭنىڭ يەلكەنلىك كېسىلىنى بىلەن يولغا چىقىپ، بوران ۋە شىددەتلىك دولقۇندا ئىلگىرىلىيەلمەي، كۆزىگە سۇ چۈشۈپ (نوزۇلمۇلۇك)، ۋەتەنگە قايتىشقا مەجبۇر بولغانلىقى، يەرلىك تېۋىپلار ئۇنىڭ كېسىلىنى داۋالاشقا ئامالسىز قالغاندا، ياڭجۇ شەھىرىدە تېۋىپلىق قىلىۋاتقان بىر ئۇيغۇر تېۋىپنىڭ جەرراھلىق ئۇسۇلى بىلەن ئۇنى داۋالاپ ساقايتقانلىقى بايان قىلىنغان.

ئەجدادلىرىمىزنىڭ جەرراھلىق ئۇسۇلى بىلەن كېسەللىكلەرنى داۋالىغانلىقى ناھايىتى ئۇزۇن تارىخقا ئىگە. جەرراھلىق ئۇسۇلى قەدىمكى تېبابەچىلىك كىتابلار ۋە تارىخىي كىتابلاردا «ئىلمىي جەرراھلىق» دەپ ئاتالغان. بۇ ئۇسۇل بىلەن كېسەل داۋالىغۇچى تېۋىپ «جەرراھ» دەپ ئاتالغان. جەرراھلار ئوپېراتسىيىسىدە ھاراق ئىشلەتكەن. قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدا يېزىلغان ئون نەچچە تېبابەتچىلىك كىتابىدا خاتىرىلەنگەن 200 خىلدىن ئارتۇق رېتسىپلاردا ھەرخىل ئوپېراتسىيە تېخنىكىسى ۋە ئۇسۇلى ئەتراپلىق شەرھىيلەنگەن.

خەن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋۇدى دەۋرىدە، چاڭئەنده غەربىي دىيار بۇيۇملىرى ۋە دورا ـ دەرمەكلىرى سېتىلىدىغان دۇكان بولۇپ، ئۇيغۇر تېۋىپلىرى شۇ يەردە دورا ساتقاچ تېۋىپلىق قىلغان.

«ئىككى خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي رايون بىلەن بولغان ئىقتىساد، مەدەنىيەت ئالاقىسى»، «ئوغۇز دورا ـ گىياھلار تەپسىلاتى»، «ئوت ـ چۆپ دورىلار قامۇسى»، تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە يېزىلغان 15 جىلدلىق «بىباھا شىپالىق بۇيۇملار» قاتارلىق كىتابلاردا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدىكى ئىچكى ـ تاشقى كېسەللىكلەر، بەش ئەزا كېسەللىكلىرى، ئاياللار كېسەللىكلىرى، بالىلار كېسەللىكلىرىنى داۋالاش، ئۇسسىلەرنى كېسىش، ھۆسۈن تۈزەش، يىرىك ئاققۇزۇش، ھەرخىل يارىلارنى قىرىش، يېرىش، كېسىپ ئېلىۋېتىش،

داغلاش، ئەسۋاب بىلەن سۈمۈرۈش، راك (سەرتان) كېسەللىكىنى داغلاش، نەشتەر بىلەن تىلىش، كېسىش قاتارلىق مۇرەككەپ ئوپېراتسىيە ئۇسۇلى تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان.

ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىدىن ۋاز كېچىپ، ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن، تېبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىك ھەم ئوپېراتسىيە ئىلمى داۋاملىق تەرەققىي قىلدى. خۇددى لېۋۇس ھېنرى مورگان: «يېقىنقى زامان مەدەنىيىتى قەدىمكى زامان مەدەنىيىتى ئىچىدىكى قىممىتى بار ھەممە نەرسىنى قوبۇل قىلغان ۋە ئۇنىڭغا يېڭى تۇس كىرگۈزگەن. يېقىنقى زامان مەدەنىيىتىنىڭ ئىنسانىيەتنىڭ بارلىق بىلىملىرىگە قوشقان تۆھپىسى ناھايىتى زور بولۇپ، پارلاق نۇر چېچىپ، ئۇچقاندەك راۋاجلانغىنى بىلەن، ئەمما ئۇنىڭ ئۇلۇغۋارلىق دەرىجىسى قەدىمكى زامان مەدەنىيىتىنى زادىلا خىرە ـ خۇنۇك ھالەتتە قالدۇرالمىغان ۋە ئۇنى ئانچە مۇھىم بولمىغان ئورۇنغىمۇ چۈشۈرۈپ قويالمىغان» دەپ يازغاندەك، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدىكى ئوپېراتسىيە (ئىلمىي جەررالىيە) ئىلمىي مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى يىراق ئەجدادلىرىنىڭ ئوپېراتسىيە تېخنىكىسى ۋە ئۇسۇلىنى ئۆزىگە ئېتىنىك مەنبە، تامغا، ئەنداز، تۇخۇم ۋە گېن قىلغان. بۇددىزم دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى ئەجدادلىرى قالدۇرۇپ كەتكەن روھىيەت تامغىلىرى ئىزىدا داۋاملىق راۋاجلانغان.

ئىنسانلاردا پەيدا بولىدىغان كېسەللىكلەرنىڭ زور كۆپچىلىكىنى دورا، يېمەك ـ ئىچمەك ئارقىلىق داۋالاشقا بولىمۇ، بىر قىسىملىرىنى ئوپېراتسىيە قىلماي تۇرۇپ داۋالاش ئۇنۇمىگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ. ئەجدادلىرىمىز قەدىمكى دەۋرلەردە تېبابەتچىلىك ساھەسىدە تېببىي ئوپېراتسىيە پائالىيىتى بىلەنمۇ كۆپلەپ شۇغۇللانغان بولۇپ، ھازىرغىچە كۆپلىگەن تارىخىي ماتېرىياللار ۋە ئارخېئولوگىيىلىك مەنبەلەردە بۇ نۇقتا ئىسپاتلاندى. دوچ، دىر، مۇھەممەت بايراقدار يازغان «ئىسلامدا بىلىم ۋە تېخنىكولوگىيە تارىخى» نامىلىق كىتابتا مۇسۇلمان جەررالىلىرىنىڭ تۇرلۇك ئوپېراتسىيىلەردە ئىشلەتكەن ئوپېراتسىيە سايمانلىرى، مىلادىيە 1266 ـ يىلى ۋە تېخىمۇ كېيىنكى مۇسۇلمانلارنىڭ كۆز ئوپېراتسىيىسى ئۈچۈن ئىشلەتكەن تۇرلۇك سايمانلىرى ۋە باشقا ئوپېراتسىيە سايمانلىرى، مۇسۇلمان جەررالىلىرىنىڭ ئىجادىدا پارلىققا كەلگەن كۆزگە ئاق چۈشۈش ئوپېراتسىيىسىدە ئىشلىتىلگەن بالدۇرقى دەۋر يىغىنسى ۋە سايمانلىرىدىن بەزىلىرىنىڭ رەسىملىرى، ئانا قورسىقىنى يېرىپ ھامىلىنى ئېلىۋېتىش جەريانىدا ئىشلىتىلگەن سايمانلار قاتارلىقلارنىڭ رەسىملىرى بېرىلىش بىلەن بىرگە، كۆز ئاناتومىيىسىنى كۆرسىتىدىغان رەسىمدىن 2 پارچىنى، بالىياتقۇدىكى بالىنىڭ جايلىشىشىنى كۆرسىتىدىغان رەسىمدىن 1 پارچىنى، ئادەمنىڭ پۇتۇن بەدەن ئاناتومىيىسىنى كۆرسىتىدىغان رەسىمدىن 3 پارچىنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. بىز بۇ رەسىملەرنى ئىنچىكە مۇلاھىزە قىلىپ كۆرىدىغان بولساق، ئاز كەم 1000 يىلدىن ئاۋۋالقى مۇسۇلمان جەررالىلىرىنىڭ تېببىي ئوپېراتسىيە پائالىيىتى جەريانىدا ئىجاد قىلغان ئوپېراتسىيە سايمانلىرىنىڭ ھازىرقى زامانۋى پەن ـ تېخنىكا تەرەققىي قىلغان دەۋردىكىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيدىغانلىقىنى ۋە ئادەم ئاناتومىيىسىنى كۆرسىتىشتىمۇ خېلى يۇقىرى سەۋىيىنى يارىتالىغانلىقىنى ئاسانلا قىياس قىلىۋالالايمىز.

ئوپپراتسیه ئادەتته بەدەنگه تىغ تەگكۈزۈش ئارقىلىق ئېلىپ بېرىلىدىغان بىرخىل يۇقىرى تېخنىكىلىق داۋالاش ئۇسۇلى بولغاچقا، ئاغرىق ئازابىنى پەسەيتىش ئۈچۈن ئەلۋەتته مەست قىلىش — ناركوز قىلىشقا توغرا كېلىدۇ. «تىب تارىخىدا ئوپپراتسىيە جەريانىدا ناركوز قىلىش دەسلەپته مۇسۇلمان تېۋىپلىرى تەرىپىدىن قوللىنىلغان. بۇ تىب تارىخىنىڭ ئەڭ گۈزەل بېكىلىقلىرىدىن بىرىدۇر... ئىسلام تىب تارىخى ھەققىدە تەتقىقات ئېلىپ بارغانلار بۇ ھەقتە پەقەت توختالمىدى ۋە بۇ ئىشنىڭ 1850 ـ يىلىدا ژوركەن تەرىپىدىن دەسلەپكى قەدەمدە ئىشلىتىلگەنلىكىنى سۆزلەيدۇ، ھالبۇكى، بۇ توغرا ئەمەستۇر.

بۇيۇك ئىسلام تىب تارىخچىسى ۋە تېۋىپ سەلاھاددىن «نۇر ئۇل ـ ئويۇن» نامىلىق ئەسىرىدە، دەسلەپكى ناركوز قىلىشنى 9 ـ ئەسىردىكى ئىلىم ـ پەن ئەربابى ۋە تېۋىپىي سابىن ئىبىن كۇررانىڭ قوللاغانلىقىنى سۆزلەيدۇ. ئاساسلىق بىر ناركوز ئۇسۇلىنى قوللانغان بۇيۇك كۆز تېۋىپى (دوختۇرى) ئەلى بىن ئىسا ئۆزىنىڭ «تەزكىراتۇل كەھھالىن» نامىلىق ئەسىرىدە تۇرلۇك كۆز ئوپپراتسىيىسى جەريانىدا ناركوز ئۇسۇلىنى قوللانغانلىقىنى ھېكايە قىلىدۇ...».

يۇرتىمىزغا ئىسلام دىنىنىڭ كىرىشىگە ئەگىشىپ يېتىپ كەلگەن مەشھۇر تېببىي ئالىم ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنانىڭ تېببىي تەلىماتى (جۇملىدىن جەرراھىيە — خىروگىكىيە تەلىماتى) ۋە ئەرەب ـ ئىسلام ھۆكۈمالىرىنىڭ ئەسەرلىرى ئۇيغۇر جەرراھىيە (ئوپپراتسىيىچىلىك) ئىلمىنىڭ ئەسلىدىن بار بولغان تېخنىكا ۋە دەستىكار (ئوپپراتسىيىچىلىك ئەسۋاب، سايمان) لىرىنىڭ تاكامۇللىشىشىغا مەلۇم ھەسسىلەرنى قوشقانىدى. ۋەھالەنكى ئىبىن سىنانىڭ «ئەلقۇنۇن فىت تىب» نامىلىق مەشھۇر تېببىي ئەسىرىدە كۆز، قورساق ۋە باشقا ئەزا كېسەللىكلىرىنى داۋالاشتا ئىشلىتىدىغان مۇكەممەل بىر يۇرۇش دەستىكار (ئوپپراتسىيە سايمانلىرى) نىڭ رەسىملىرىمۇ ناھايىتى ئېنىق كۆرسىتىلگەن.

ئىسلامىيەت دۇنياسىدا يېتىشىپ چىققان بەزى ئەرەب ھۆكۈمالىرىنىڭ جەرراھىيە (ئوپپراتسىيە) ساھەسىدىكى ماھارىتى خېلىلا يۇقىرى بولۇپ، ياۋروپاغا تەسىر كۆرسىتىپ ياۋروپادا جەرراھىيە (ئوپپراتسىيە) ئىلمىنىڭ شەكىللىنىشى ۋە تەرەققىي قىلىشىغا زور تۆھپىلەرنى قوشقان. مەسىلەن، ئۇلارنىڭ مەشھۇرلىرىدىن ھازىرقى ئىسپانىيە (ئەندۇلۇس) دە تېۋىپلىق قىلغان ئابدۇلقاسىم ئەلزۇھراۋىي (ياۋروپالىقلار ئۇنى ئالبۇكاسىس دەپ ئاتايدۇ) نى مىسال قىلىشقا بولىدۇ. ئەلزۇھراۋىي (مىلادىي 936 — 1013 ـ يىللار) ئەمىرنىڭ ئوردا تېۋىپى بولۇپ، ئەرەب دۇنياسىنىڭ ئەڭ داڭلىق جەراھلىرىدىن بىرى ئىدى. ئۇ يازغان 5 تومۇق كىتابتا ئىچكى كېسەللىكلەر ۋە جەرراھىيە توغرىسىدا ناھايىتى ئىلغار تەجرىبىلەر بايان قىلىنغان بولۇپ، 5 قېتىم لاتىن تىلىغا تەرجىمە قىلىنغان. ئۇنىڭ 1 ـ تومى مەخسۇس جەرراھلىق ئىلمى بولغاچقا ياۋروپادا ئەڭ ياخشى تاشقى كېسەللىكلەر ئىلمى كىتابى ھېسابلىنىپ تاكى 17 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ياۋروپا تېببىي ئالىي بىلىم يۇرتلىرى (ئىنستىتۇتلار) دا دەرسلىك قىلىنغان. مەزكۇر ئەسەردە 200 دىن ئارتۇق جەرراھلىق (ئوپپراتسىيە ـ خىرورگىيە) سايمانلىرىنىڭ رەسمىي

بېرىلگەن (هازىر مەزكۇر ئوپپىراتسىيە سايمانلىرى پارىژ مۇزېيىدا ساقلانماقتا).

يەنە، 13 ـ ئەسىردە سەمەرقەندتە يېتىشىپ چىققان تېببىي ئالىم ئىبنى ئەلنەفىس (1288 — 1210) نىڭ «شەرهىي ئەسباب» دېگەن ئەسىردە جاراهەتلەر: كېسىلگەن جاراهەت (جۇرۇھى قەتئىيىە)، يىرتىلغان جاراهەت (جۇرۇھى مەزقىيە)، ئىزىلگەن جاراهەت (جۇرۇھى رەززىيە)، ئويۇلغان ـ تېشىلگەن جاراهەت (جۇرۇھى ۋەخرىيىە)، زەھەرلىنىش جاراهىتى (جۇرۇھى سۇغىيىە)، مىلتىق ئوقى جاراهىتى (جۇرۇھى بارورىيىە) دېگەن تۈرلەرگە بۆلۈنگەن هەمدە يارىلارنى ۋە ئوپپىراتسىيە قىلىنغان جايلارنى تىكىش ئۈچۈن مەشۇت يىپ، ئۈچەي يىپ ئىشلىتىشنى ئوتتۇرىغا قويغان. شۇنداقلا جاراهەت ۋە ئوپپىراتسىيە قىلىنغان جايلارنى تىكىشتە ئۇفۇنەتلىنىشتىن ساقلىنىشقا قاتتىق دىققەت قىلىشنى تەكىتلىگەن. ئوپپىراتسىيىدە ئۇفۇنەتنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن سىماب، رەسكەپور، شاراب، روھ شاراب (ئىسپىرت)، سىركە، تۇز سۈيى، تۇتىيا (سىنك)، سۈرمە (ئاتىمۇنىئوم)، لوبان، هىك، مۇرمەككى، شۇرا، بۆرە ئەرەمىنى، كاپۇر، جۇۋىنە، رال، گۈڭگۈرت، مەدەستان ۋە باشقىلارنى كۆرسەتكەن.

لېكىن ئەرەب تېببابەتچىلىكى يۈرتىمىز تېببابەتچىلىكىگە تەسىر كۆرسىتىشتىن ئىلگىرىلا، بىزدىمۇ مەخسۇس جەرراهىيە (ئوپپىراتسىيە) ئىلمى بىلەن شۇغۇللىنىدىغان مىڭلارچە ئۇستا جەرراهلارنىڭ بولغانلىقى شۇبهىسىز. چۈنكى، يۇقىرىدا بىر ـ بىرلەپ كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن ئوپپىراتسىيىگە دائىر ئارخېئولوگىيىلىك ماددىي پاكىتلار بىلەن تارىخىي ماتېرىياللار بىزنى يىمىرىلمەس تارىخىي ئىسپاتلار بىلەن كۆپلەپ تەمىن ئېتەلەيدۇ، ئەلۋەتتە.

دېمەك، قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ئىسلام تېببابىتىدە مۇسۇلمان جەرراهلىرى ئوپپىراتسىيە ئىشلىرىدا ناركوز قىلىش ئۇسۇلىنى كەڭ قوللانغان. تاكى 19 ـ ئەسىرلەردە غەرب تېببابىتى دىيارىمىزغا كىرگۈچە بولغان ئۇزاق زامانلاردا، ئۇيغۇر جەرراهلىرى ئىچكى ـ تاشقى كېسەللىكلەر، بەش ئەزا كېسەللىكلىرى، پۇت ـ قول هەتتا كۆز كېسەللىكلىرىگە ئوخشاش نازۇك كېسەللىكلەرنىمۇ ئۇيغۇر قاراخانىيلار دەۋرىدىكى ناركوز قىلىش ئۇسۇلى بىلەن ئوپپىراتسىيە قىلىپ داۋالاپ كەلگەن.

باي ۋە رەڭگارەڭ مەركىزىي ئاسىيا تېببابەت مەدەنىيىتىنى ياراتقان ئۇيغۇرلار ۋە ئۇلارنىڭ ئەجدادلىرى نەچچە مىڭ يىللىق جاپا ـ مۇشەققەتلىك تۇرمۇش شارائىتىدا تۇرلۇك كېسەللىكلەرگە دۇچ كەلگەن ۋە بۇنىڭغا قارشى هەر تۈرلۈك چارە ـ ئامالىلارنى ئىزدەپ تېپىپ، ئاخىرقى هېسابتا باش سۆڭەك، كۆكرەك، قورساق ۋە پۇت ـ قول قاتارلىق نازۇك بەدەن ئوپپىراتسىيىسىنى بارلىققا كەلتۈرگەن، بۇنداق ئوپپىراتسىيىنى ئىجاد قىلىشقا نەچچە مىڭلىغان نامسىز ئاتاساغۇن، ئەم، ئىرىمچى، تېۋىپ ۋە دوختۇرلىرىمىز ئۆزلىرىنىڭ يۈرەك قېنىنى، ئەقىل ـ پاراسىتىنى سەرپ قىلغان. شۇ جاپا ـ مۇشەققەتلىك مۇدهىش، قالاق جەمئىيەت ئۈچۈن ئېيتقاندا تېببىي پائالىيەتتىكى ئوپپىراتسىيىسىنىڭ مەيدانغا كېلىشى ناهايىتى ئۇلۇغ بىر مۇۋەپپەقىيەت بولۇپ، ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېسەلگە قارشى

تۇرۇپ، ئۆز هاياتىنى ساقلىشدا غايەت زور رول ئوينىغان.

4 § . «تۇرپاندىن تېپىلغان ۋەسقىلەر» دىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار

ئەڭ دەسلەپتە يەنى 1976 ـ يىلى دۆلەتلىك مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى ئىدارىسى قارمىقىدا «تۇرپاندىن تېپىلغان ۋەسقىلەرنى رەتلەش گۇرۇپپىسى» قۇرۇلۇپ، بىيىجىڭنىڭ شاتەندىكى «قىزىل بىنا» دا ئىش باشلىغان. تاڭ چاڭرۇ ئەپەندى باش مۇھەررىرلىكىدە تۇزۇلگەن بۇ كىتابلار نام بىلەن 10 قىسىم قىلىپ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى نەشرىياتى تەرىپىدىن نەشر قىلىنغان. 1992 ـ يىلدىن 1996 ـ يىلغىچە يەنە سۈرەتلەر توپلىمىدىن 4 قىسىم نەشر قىلىنغان. جەمئىي 14 قىسىملىق بۇ كىتابلارنىڭ مەزمۇنى كەڭ، چېتىلىش دائىرىسى كۆپ بولۇپ، ئۇنىڭ ئىچىدە سەھىيە، ساقلىق ساقلاش، تىبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىك تارىخىغا دائىر مەزمۇنلار بار.

تۇرپاندىكى ئاستانە ۋە قاراغوجىدىن ئىبارەت ئىككى چوڭ قەبرىستانلىقتىن ئاخىرەتلىك بۇيۇم سۈپىتىدە قويۇلغان نەرسە ـ كېرەكلەر قاتارىدا يەنە زور مىقداردىكى يازما يادىكارلىقلارمۇ تېپىلغان. مانا شۇ قوليازمىلاردا ئەجدادلىرىمىزنىڭ بەدەن چېنىقتۇرۇش، توپ ئويناش، ئېغىز چايقاش، چىش يۇيۇش، ئايالار ھېيىز (ئادەت) كۆرگەندە سالامەتلىكىنى ئاسراش ئۈچۈن ئادەت لاتىسى ياكى ھەيز لاتىسى (月经带) ئىشلىتىش قاتارلىقلارمۇ خاتىرىلەنگەن. ھەتتا بەزى قەبرىلەردىن ئەجدادلىرىمىز ئۆز دەۋرىدە بەدەن چېنىقتۇرۇپ ئوينىغان توپلارمۇ تېپىلغاندىن باشقا، ئاخىرەتلىك بۇيۇم سۈپىتىدە ئۇلگۇچى بىلەن بىللە قويۇلغان كىيىم ـ كېچەك تىزىملىكىدە «پالانى بېگىم... ياكى پۈكۈنى خېنىمنىڭ مۇنچە قۇر كىيىم ـ كېچىكى بىلەن بىللە بىر دانە توپ قويۇلدى.....» دېگەندەك سۆزلەرمۇ خاتىرىلەنگەن. مەسىلەن:

(1) TAM305:8 59 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن: «ئالدىنقى چىن سۇلالىسى جىيەنيۇەن 20 ـ يىلى (مىلادىيە 384 ـ يىلى) ..... قاتارلىق كىيىم ـ كېچەكلەر بىلەن بىللە بىر توپ قويۇلدى».

(2) TAM99:7 75 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن: «جىيەنپىڭ 6 ـ يىلى (مىلادىيە 391 ـ يىلى) جاڭ شىرۇڭنىڭ كىيىم ـ كېچىكى بىلەن بىللە بىر توپ قويۇلدى».

(3) «ئالدىنقى لياڭ سۇلالىسى جىيەنچۇ 14 ـ يىلى (مىلادىيە 418 ـ يىلى) خەنچۇنىڭ خوتۇنىنىڭ كىيىم ـ كېچىكى بىلەن بىللە بىر توپ قويۇلدى».

(4) «شىمالىي لياڭ سۇلالىسى جىن شىڭ 7 ـ يىلى (مىلادىيە 425 ـ يىلى) سۇڭياڭنىڭ خوتۇنى گۇي يىرۇڭنىڭ كىيىم ـ كېچىكى بىلەن بىللە بىر توپ قويۇلدى».

(5) TAM2:1 63 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن: «شىمالىي لياڭ يەنخي 6 ـ يىلى

(ملادیه 437 ـ یلی) دنفاڭنىڭ كىيىم ـ كېچىكى بىلەن بىللە بىر توپ قويۇلدى».

(6) TAM90:19 75 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن: «يۇڭكاڭ 17 ـ يىلى (ملادىيە 482 ـ يىلى) ئىدىقۇتلۇق ئاشۇنتيەننىڭ كىيىم ـ كېچىكى بىلەن بىللە بىر توپ قويۇلدى».

(7) «ئىدىقۇت چاڭخي 18 ـ يىلى (ملادىيە 548 ـ يىلى) ..... نىڭ كىيىم ـ كېچىكى بىلەن بىللە بىر توپ قويۇلدى» ..... دەپ خاتىرىلەنگەن. ملادىيە 3 ـ، 4 ـ ئەسىرلەردىكى قەبرىلەردىن تېپىلغان چەۋگەن توپ ئويناش، بەدەن چېنىقتۇرۇش، تازىلىققا دىققەت قىلىش قاتارلىقلارغا ئائىت ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار ئۇيغۇرلارنىڭ تىببىي ئىلىمگە ئەزەلدىن ئەھمىيەت بېرىدىغان خەلق ئىكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان ماددىي پاكىتتۇر.

تازىلىققا رىئايە قىلىش — كېسەلدىن مۇداپىئەلىنىش ۋە سالامەتلىككە كاپالەتلىك قىلىشنىڭ ئۇنۇملۇك ئۇسۇلى، شۇنداقلا قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ مۇھىم بىر بەلگىسى. تۇرپاندىن تېپىلغان ۋەسىقىلەر ئىچىدە «ھارام گۆش» (ئۆزى ئۆلگەن گۆش) ۋە «ھالال گۆش» (كىشىلەر بوغۇزلاپ ئۆلتۈرگەن يېڭى گۆش) كە ئائىت خاتىرىلەرمۇ پۈتۈلگەن. يەنى قەدىمكى تۇرپان ئاھالىلىرى ھارام گۆش بىلەن ھالال گۆشنىڭ ئىنسان بەدىنىگە بولغان تەسىرى ۋە پەرقىدىن ئىبارەت مۇھىم بىر سەھىيە ساۋاتىنىمۇ بىلىپ يەتكەن.

(1) بەزى كىشىلەرنىڭ كۆز ئاغرىقىغا گىرىپتار بولۇپ قالغانلىقى، يەنە بەزىلەرنىڭ «ئېغىر كېسەل» ئىكەنلىكى (كېسەلنىڭ داۋامى يېزىلغان جايلار يىرتىلىپ كەتكەن)، دورا ماتېرىياللىرى ئۈچۈن ھۆكۈمەت جايلارغا بۇغا مۈڭگۈزى قاتارلىقلارنى ئالۋان سالغانلىقى قاتارلىق ئەھۋاللار خاتىرىلەنگەن.

(2) TAM30:9 24 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن يىگىلەشنى توختىتىش كومۇلچىدىن بىرسى تېپىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ ئېغىرلىقى 3.64 گرام، بېغىررەك، بۇ كومۇلاچ مەھكەم بىرىككەن بولۇپ، ئۇستىگە بارماق ئىزى چىققان ھەم سىرتى ئاق كەندىر قەغىزىگە ئورالغان.

(3) TAM30:10 64 ـ نومۇرلۇق قەبرىدىن يىگىلەشنى توختىتىش كۈمۈلچىنى ئىچىش رېتسىپى چىققان بولۇپ، ئارانلا قارا سىياھدا يېزىلغان ئۇچ قۇر خەت ساقلىنىپ قالغان.

يەنى « كۈمۈلچى، ئاچ قورساقتا ئىچىلىدۇ..... 15 دانە كومۇلاچ، تاماقتىن كېيىن ئىچىلىدۇ... 5 دانە كومۇلاچ ..... پەرھىز تۇتۇلىدۇ».

1500 يىلدىن كۆپرەك قارايەر ئاستىدا كۆمۈلۈپ ياتقان بۇ تولۇقسىز (كەمتۈك) رېتسىپنىڭ مەزمۇنىنى بىلىش مۇمكىن بولمىسىمۇ، ئەمما مىڭ سۇلالىسى (1368 ـ 1644) دەۋرىدە ئۆتكەن لى مىڭيۈەن بىلەن لى جۈڭشىن بىرلىشىپ يازغان «مەرۋايىت كومىلىچى بىلەن قۇۋۋەت تولۇقلاش ھەققىدە» نامىلىق كىتاب بىلەن «لېي گۈڭ ياسىغان دورىنىڭ خۇسۇسىيىتى ھەققىدە» نامىلىق كىتابتا يۇقىرىدىكى كومۇلاچنىڭ ئىسىق يەل، يۇتەل، كەم ماغدۇرلۇق، ئاشقازان ئاجىزلىق قاتارلىق كېسەللەرنى ئاساسلىق

داۋالايدىغانلىقى تىلغا ئېلىنغان.

1904 ـ يىلى 11 ـ ئايدىن 1905 ـ يىلى 10 ـ ئايغىچە ۋە 1905 ـ يىلى 12 ـ ئايدىن 1907 ـ يىلى 4 ـ ئايغىچە بولغان ئارىلىقتا، گېرمانىيىنىڭ 2 ـ، ۋە 3 ـ قېتىملىق «تۇرپان ئېكسپېدىتسىيە ئەترىتى» تۇرپاندا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ـ تەكشۈرۈشلەرنى ئېلىپ بارغان. بۇلارنى 446 ساندۇققا قاچىلاپ كارۋان بىلەن گېرمانىيىگە ئېلىپ كەتكەن ھەم بۇلارنى بېرلىن ئېتنوگرافىيە مۇزېيى قاتارلىق خەلقئارالىق داڭلىق مۇزېيلارغا قويغان. بۇنىڭ ئىچىدە قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە دائىر دورا ـ دەرمەكلەر، رېتسىپلار، كومۇلىچلار ۋە تىببىي ئەسەرلەرمۇ خېلى كۆپ بولغان. بولۇپمۇ قەدىمكى ئۇيغۇر تېۋىپلار يازغان تىببىي ئەسەرلەر بىلەن «بالا چوشۇرۇش ئۇسۇلى»، «كۆز داۋالاش ئۇسۇلى»، «قورساق ئاغرىقىنى داۋالاش ئۇسۇلى»، «بۇرۇن قېنىنى توختىتىش ئۇسۇلى»، «جاراھەتلەرنى داۋالاش ئۇسۇلى» ۋە «باش ئاغرىقىنى داۋالاش ئۇسۇلى» قاتارلىق يۈزلەرچە قەدىمكى رېتسىپلار يۇقىرى ئىلمىي تەتقىقات قىممىتىگە ئىگە نادىر ۋەسىقىلەر بولغان.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە دائىر بۇ ۋاسىقىلىرىمىزنى گېرمانلارنىڭ تەتقىق قىلغان ياكى قىلمىغانلىقىغا دائىر خەۋەرلەرنى ھازىرغىچە ئاڭلىيالمىغان بولساقمۇ، لېكىن 1930 ـ يىللىرى تۈركىيىلىك ئالىم رەشىد رەھمەتى ئارات بۇنى تەتقىق قىلغان ھەم تەتقىقات نەتىجىسىنى SBAW (بېرلىن پروسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسىنىڭ كونفىرېنسىيىسىدە قىلىنغان دوكلاتنىڭ پەلسەپە ـ تارىخ قىسمى) نىڭ 1 ـ توم، 451 ـ، 473 ـ بەتلىرىدە ۋە 1932 ـ يىلى 2 ـ توم 401 ـ، 448 ـ بەتلىرىدە ئېلان قىلغان.

«تېبابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىق» پارچىسىنىڭ تەرجىمىسىدە 198 خىل كېسەللىك ۋە ئۇنى مۇناسىۋەتلىك دورىلار بىلەن داۋالاش ئۇسۇللىرى تونۇشتۇرۇلغان.

§ 5 . شىئەن شەھىرى ئەتراپىدىن تېپىلغان دېيارىمىز تىببىي دورا ـ دەرمەكلىرىگە دائىر ئارخېئولوگىيىلىك مەلۇماتلار

1970 ـ يىلى 10 ـ ئايدا، شىئەن ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئورنىدىكى خادىملار قەدىمكى پايتەختىت شىئەن (ئەينى ۋاقىتتىكى چاڭئەن) شەھرىنىڭ جەنۇبىي شەھەر تەۋەسىدىكى خېي فامىلىلىكلەر كەنتىگە جايلاشقان تاڭ دەۋرىدىكى بىنۋاڭ مەھكىمىسى (ھازىرقى بىنشەن ناھىيىسى) خارابىسىدا ئارخېئولوگىيىلىك قېزىش ـ تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ نۇرغۇن يادىكارلىقلارنى تاپقان. بۇلارنىڭ ئارسىدا بىر تۈركۈم قىممەتلىك تىببىي دورا ـ دەرمەكلەر يەنى 787 گىرام ئالتۇن كىپىكى، 2231 گىرام ستالاكتىت، 7081 گىرام سىماب سولفىد (قىزىل سىر دەپمۇ ئاتىلىدۇ)، 2177 گىرام سۇسىن كۇۋارتىس، 505 گىرام ئاق كۇۋارتىس، 10 دانە كەھرىبا، 16 دانە ياقۇت، 6000 گىرامدىن ئارتۇق مارجان، 8 كىلوگراملىق چوڭ بىر پارچە مەدەستان، يەنە ئالتۇن ـ كۆمۈش ۋە ھېقىق

قاتارلىقلاردىن ياسالغان دورا - دەرمەك ياسايدىغان قازان، تاۋا، ئوخىردەستىسى ۋە قاشتىشىدىن ياسالغان قەدەھ (رومكا - ئىستاكان)، كالا باشلىق ھېقىق ئىستاكان، ئىدىقۇتنىڭ قۇت پۇلى، كۇچا، خوتەن پۇللىرى، ساقال - بۇرۇتلۇق ئۇيغۇرلارنىڭ سۈرىتى نەقىشلەنگەن ئالتۇن قەدەھلەر ۋە غەربىي دىيار پۇللىرى قاتارلىقلار تېپىلغان. ئالىملار غەربىي دىيار تېببابەتچىلىك دورىلىرى ۋە غەربىي دىيارلىق ئۇيغۇرلارغا خاس بۇ يادىكارلىقلارنى مىلادىيە 8 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرلىرى يەنى ئۆتكۈك، سۆيگۈن ئىسيانى يۈز بەرگەن دەۋىر (مىلادىيە 755 - 763 - يىللار) دىكى يىپەك يولى سودا ئالماشتۇرۇشىنىڭ مەھسۇلى، دەپ قارىغان. بۇ تېببىي دورا - دەرمەكلەر ئەسلىدە بىنۋاڭ مەھكىمىسى خارابىسىدىكى بىر ئورەكتىن چىققان بولۇپ، ئۇنىڭ ئىگىسى ئۆتكۈك - سۆيگۈن ئىسيانى مەزگىلىدە يۈز بەرگەن زور كۆلەملىك قانلىق ئۇرۇشتىن ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، تىمەنباۋ 15 - يىلى (مىلادىيە 756 - يىلى) بۇ قىممەت باھالىق دورا - دەرمەكلەرنى ئورەككە كۆمۈپ قويغانلىقى مەلۇم.

تاڭ دەۋرى (مىلادىيە 618 - 907 - يىلار) دىكى پايتەخت چاڭئەن شەھىرى ئېلىمىزنىڭ غايەت زور سىياسىي، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىيەت مەركىزىگە ئايلانغان بولۇپ، شەھەر ئىچىدە يەرلىك خەلقلەردىن باشقا تۈرك، ئۇيغۇر ۋە جۈملىدىن ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىغۇچى توققۇز جاۋۇپ ئۇيغۇرلىرىغا ئوخشاش خەلقلەرمۇ ئولتۇراقلاشقانىدى.

تارىخىي خاتىرلەردىن مەلۇمكى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قۇرۇلۇپ قۇدرەت تاپقان تاڭ سۇلالىسى (618 - 907 - يىللار) دىكى پايتەخت چاڭئەن ئەينى ۋاقىتتىكى خەلقئارالىق سودا - سېتىق ۋە تىجارەت مەركىزى بولۇپ تونۇلغان ئىدى. ئەينى ۋاقىتتا ئۇيغۇرلارنىڭ كۆچلۈك سودا كارۋانلىرى غەربىي يۇرت بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ سودا - تىجارەت مۇناسىۋىتىنى كۆچەيتىشتە زور رول ئوينىدى. تاڭ دەۋرىدە ئاۋاتلاشقان يىپەك يولى ئارقىلىق ئۇيغۇر تېۋىپ - دورىگەرلىرى دەسلەپ چاڭئەنگە تاغار - تاغارلاپ دورا يۆتكەپ ساتقان بولسا، كېيىنچە مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، ھەرخىل شىپاخانىلارنى ئېچىپ، مۇنتىزىم ھالدا كېسەل داۋالىغان. تارىخىي مەنبەلەرگە ئاساسلانغاندا، تاڭ گاۋزۇڭ (لى شىمىن) پادىشاھ بولۇپ تۇرغان مەزگىللەردە، چاڭئەندە مۇقىم ئولتۇراقلىشىپ، ھەرخىل كەسىپ بىلەن شۇغۇللىنىۋاتقان ئۇيغۇرلار 3000 ئۆيلۈكتىن ئاشقان. شۇ دەۋردە ئۇيغۇرلارنىڭ مەدەنىيەت تەسىرى شۇ دەرىجىگە يەتكەنكى، «چاڭئەندە ئۇيغۇرچە ياسىنىش، ئۇيغۇرچە تائام يېيىش، ئۇيغۇر دورىلىرىنى ئىشلىتىش مودىغا ئايلانغان». بولۇپمۇ ئۇيغۇر پۇراقلىق دورىلىرىنى ئىشلىتىش، ئۇيغۇر تېۋىپلىرىغا كۆرۈنۈش ئوردىدىكىلەرنىڭ ۋە پۇلدار - بايۋەتچىلەرنىڭ ئالاھىدە ھوقۇقىغا ئايلانغان.

«كونا تاڭنامە» بىلەن «يېڭىدىن تۈزۈلگەن دورا ئۆسۈملۈكلەر قامۇسى» قاتارلىق كىتابلاردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسلانغاندا، رىمنىڭ يېشىل ئاۋرىنى، سۇغدى سىرىق چېيى، كوموش شاپتۇلى، ياۋا خېنىسى، كۆز دورىسى مەلھىمى، خارەزمىنىڭ ئەنىرى، تۇخار (كۇچار) چانتا چولۇسى (ھەر ۋەچە پىتىسىن ئوقۇلۇشى بويىچە ئېلىنغان)، شۇ نادىشىمەيى

3000 ئۆيلۈكتىن كېلىپ

(يۇقىرىقىغا ئوخشاش)، تەبەرىستاننىڭ مىڭ يىللىق چىلىنىشى، تاشكەنت، بۇخارا، سەمەرقەنتلەرنىڭ قىزىل تۇز، ئاق تۇزى، ئامىلىسى، جىغانى، پارس شەھىدانى، كەھرىبا، سالاجىت، مەستىكى، خارەزم تاش ھەسىلى، بولور ئەنبىرى، ئۇد، يىزىخو ئەمىنى، نارىخىل قاتارلىق نەچچە يۈزخىل دورىلارنىڭ تىجارىتىنى چاڭئەنده ئۇيغور دورىگەرلىرىنىڭ ئىگىلەپ ئالغانلىقىنى بايان قىلغان. بەزى دورا دۇكانلىرىدا نەچچە ئون مىڭ جىڭ دورا ساقلىنىپ، توپ ھالدا سېتىلغان. تاڭ سۇلالىسىنىڭ تىەنباۋ يىللىرىنىڭ ئاخىرلىرىدا چىرىكلىك تازا ئەۋجىگە چىققان بولغاچقا، ئوردا ـ قەسىرلەردە نەچچە يىللاپ ئۇزمەي ئەنبەر كۆيدۈرۈلگەن. ھەر قانداق ھېيىت ـ بايراملاردا ھەممە كۈندە دېگۈدەك خان سارىيىنىڭ ئەمەلدارلىرى، كېنىزەك ـ چۆرىلىرى تۇرىدىغان ھەممە جايلارغا ئەنبەر چېچىلغان. مۇشۇنداق كەڭ بازارغا ئىگە بولغان ئۇيغۇر دورىگەرلىرى تارىم ـ تۇرپان ئويمانلىقىدىن تېخىمۇ كۆپ خۇشپۇراق دورىلارنى چاڭئەنگە توشۇپ كېلىپ، زور پايدىغا ئېرىشكەن.

تاڭ دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ تىببىي ئەسەرلىرى ۋە تىببىي ماۋارىپى يەرلىك خەلق تىبابەتچىلىكىگە خېلى زور تەسىرلەرنى كۆرسەتكەن. ۋاھالەنكى، تاڭ دەۋرىدە چاڭئەن بىلەن يۇرتىمىزنىڭ سودا، مەدەنىيەت ـ سەنئەت ۋە تىبابەتچىلىك جەھەتتىكى ئالاقىلىرى ناھايىتى قويۇق بولۇپ، جۇڭىيلار ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ مول تىببىي ئىلىم تەجرىبىلىرىنى كۆپلەپ قوبۇل قىلىپ، بىرمۇنچە تىببىي كىتابلارنى يازغان. مەسىلەن، «غەربىي دىيار تېۋىپلىرىنىڭ رېتسىپلىرى 23 جىلد»، «غەربىي دىيار مەشھۇر تېۋىپلىرىنىڭ تۆت جىلدلىق مۇھىم رېتسىپلىرى توپلىمى»، «ھەممە يۇرتلاردىن توپلانغان رېتسىپلار 2600 جىلد»، «ئۇيغۇر دورا گىياھلىرى»، «تاشقى كېسەللىكلەرگە ئائىت مەخپىي رېتسىپلار»، «تاللانغان قىممەتلىك رېتسىپلار»... قاتارلىقلار ئوتتۇرا دىيار خەلقىگە تارقىلىپ ئومۇملاشقان ئۇيغۇر دورا ـ دەرمەكلىرى ۋە تىببىي تېخنىكىسىنى توپلاپ رەتلەپ يېزىلغان ئەسەرلەردۇر. ئۇنىڭدىن باشقا، مىلادىيە 659 ـ يىلى تاڭ ئوردىسى جاكارلىغان «يېڭىدىن تۈزۈلگەن دورا ئۆسۈملۈكلىرى» دېگەن توپلامدا تونۇشتۇرۇلغان 850 خىل دورا ئىچىدە يۇرتىمىزدىن چىقىدىغان 114 خىل دورا ـ دەرمەك قوشۇپ تونۇشتۇرۇلغان.

يىپەك يولى ئارقىلىق ئىچكى ئۆلكىلەردىنمۇ دىيارىمىزغا نۇرغۇن دورا ـ دەرمەكلەر يۆتكەپ كېلىنگەن ۋە ئۇلارنىڭ بىر قىسىم ئىلغار داۋالاش ئۇسۇللىرى دىيارىمىزغا تارقىلىپ، ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ قوبۇل قىلىپ پايدىلىنىشىغا مۇيەسسەر بولغان. خەلقئارالىق يىپەك يولى ئۇيغۇرلار بىلەن تاڭ سۇلالىسىنىڭ دورا ـ دەرمەك ۋە داۋالاش تېخنىكىسىنى ئالماشتۇرۇشتا مۇھىم رول ئوينىغان.

قىسقىسى، چاڭئەن شەھىرى ۋە شەھەر ئەتراپلىرىدىكى تاڭ دەۋرىگە خاس يادىكارلىقلار ئىچىدە ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تۇرالغۇ جايلىرى، تۇرمۇش بۇيۇملىرى، قەبرىلىرى ۋە ئۇيغۇر تېۋىپلىرى ئىشلەتكەن ھەرخىل تىببىي دورا ـ دەرمەكلىرى قاتارلىقلارنىڭ تېپىلىشىنى نورمال ئەھۋال دېيىشكە بولىدۇ.

4. باب مەشھۇر تېۋىپ ـ ئالىملار ۋە ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە ئائىت ئەسەرلىرى

§ 1. مەشھۇر تېۋىپ — غازباي

غازباي — خوتەندە ئۆتكەن ئاتاقلىق ئۇيغۇر تېۋىپ بولۇپ، ئۇنىڭ «غازبايىنىڭ ئوت ـچۆپ دورىلار قامۇسى» نامىلىق مەشھۇر كىتابىنى يازغانلىقى توغرىسىدا مەلۇمات بار. دەسلەپكى ئىگە بولغان ماتېرىياللارغا ئاساسلانغاندا، مىلادىيە 1200 ـ يىللىرى ھىندىستاندا نەشر قىلىنغان «ھەدىقەتۇل ئەقالىم» (ھەرقايسى ئەللەر تەزكىرىسى) دېگەن قامۇس خاراكتېرلىك ئەسەردە مۇنداق مەزمۇندىكى مۇھىم مەنبەلەر قەيت قىلىنغان: تېرىم (تارىم) يايلىقىدىكى غازباي قەدىمكى خوتەن رايونى دائىرىسىدىكى نۇرغۇن دورىلارنى يەكۈنلەپ 312 ماددىلىق دورا قامۇسى يازغان، بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان يۇنانلىق ئالىم ئەپلاتۇن ئۆز شاگىرتلىرىنى ئۇنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن. ئۇلار مىڭ بىر مۇشەققەتتە ئالتە ئاي تاغ ـ دەريالارنى كېزىپ غازباينى تاپقان. غازباينىڭ يۇرتىدا ھەرخىل مېۋە ـ چېۋىلەرنىڭ يەرلەرگە تۆكۈلۈپ ياتقانلىقى، بىنەپشە، بادىيان، سانا، يۇمغاقسۇت، ئوغرى تىكەن، ئاق لەيلى، لالەئوت، ئاچچىق تاۋۇز... قاتارلىق نەچچە مىڭ خىل ئوت ـچۆپ دورىلارنىڭ تارىم ۋادىسىنىڭ ھەممىلا يېرىنى قاپلىغانلىقىنى كۆرگەن. غازباينىڭ 312 ماددىلىق دورىلار كىتابىنى كۆرۈپ ئاپىرىن ئوقۇغان ھەمدە ئەپلاتۇننىڭ ھەرخىل ئىلىملەر تەھسىل قىلىدىغان ئالىم ئىكەنلىكى، ئەگەر ئەپلاتۇن بۇ ئەسەرنى كۆرۈشكە مۇيەسسەر بولالىسا، غازباي ۋە تارىم خەلقىگە ھەر جەھەتتىن زور يارەملەر بېرىشكە تەييار ئىكەنلىكىنى ئېيتىقان. غازباي كۆپ ئويلىنىشلاردىن كېيىن ھەرقايسى ئەللەر ئارىسىدىكى دوستلۇق ۋە ئىلىم ـ پەن ئالماشتۇرۇشنى نەزەردە تۇتۇپ، قىممەتلىك ئەسىرىنى 40 ياشلىق ئوغلى بارىنىڭ قولىغا چىڭ تۇتقۇزۇپ، كەلگەنلەر بىلەن بىللە ئەپلاتۇننىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن. ئەپلاتۇن بارىنى ئالىي ئېھتىرام بىلەن قىزغىن قارشى ئالغان، غازباينىڭ ئەسىرىنى زور ئىشتىياق بىلەن كېچە ـ كۈندۈز ئوقۇپ چىقىپ، غازباينىڭ تىببىي ئىلىمدىكى ماھارىتىگە يۇقىرى باھا بەرگەن ھەمدە بۇنىڭغا جاۋابەن ئامراق قىزى ئەنفىيالۇسنى بارىغا نىكاھلاپ بەرگەن. مەلۇم مەزگىلدىن كېيىن بارى بىلەن ئەنفىيالۇس تارىمغا قايتىماقچى بولغاندا، ئەپلاتۇن غازباينىڭ ئىنسانىيەتكە قوشقان تۆھپىسىگە جاۋابەن ھازىرقى خوتەن رايونىغا قاراشلىق شەھەرلەرنى تېخىمۇ ھەيۋەت ـ گۈزەل قىلىپ قۇرۇشقا يارەملىشىش ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ھۈنەرۋەنلەرنى قوشۇپ ئەۋەتكەن، بۇ ھۈنەرۋەنلەر بارىنىڭ رەھبەرلىكىدە ئەينى ۋاقىتتىكى خوتەن دىيارى خەلقى بىلەن بىللە ھازىرقى كېرىيە، خوتەن، قاراقاش،

گۇما شەھەرلىرىنى تېخىمۇ كېڭەيتكەن، بىنالار سالغان. يەرلىك خەلق خاتىرە ئۈچۈن كېرىيەنى سېھراب، خوتەننى زىھراب، قاراقاشنى فاراب، گۇمىنى داراب دەپ يۇنانچە نامىلار بىلەنمۇ ئاتىغان.

ئەسەرنى تاز دېگەندىمۇ مىلادىيىدىن ئىلگىرى 350 يىل بۇرۇن يېزىلغان، دەپ قاراشقا بولىدۇ. چۈنكى، نۇرغۇن كىشىلەرگە ئايانكى، ئەپلاتۇن مىلادىيىدىن بۇرۇن 427 - يىلى تۇغۇلۇپ 347 - يىلى ۋاپات بولغان دۇنياغا مەشھۇر قەدىمكى يۇنانلىق ئالىم.

شۇبھىسىزكى، ئەينى ۋاقىتتا ئەپلاتۇن ۋە ئۇنىڭ شاگىرتلىرى غازىنىڭ دورىلار قامۇسىدىن ناھايىتى زور مەنپەئەتلەر ئالغان. مەزكۇر «قامۇس» نىڭ قايسى يېزىقتا يېزىلغانلىقى دەلىللىرىگە ئاساسلانغاندا، شىنجاڭدا مۇقەددەم زامانلاردىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە جەمئىي 26 خىل يېزىق قوللىنىلغانلىقى مەلۇم. ئۇيغۇرلار مىلادىيىدىن 300 - 400 يىللار ئىلگىرى كارۋىشتى ۋە بىراھمى يېزىقلىرىنى قوللانغان. خوتەن ئۇيغۇرلىرى كارۋىشتى يېزىقىنى ئىشلەتكەن. «شىنجاڭنىڭ خوتەن ۋىلايىتى لوپ ناھىيىسىدىكى ئاقسېپىل قەدىمكى شەھەر خارابىسىدا ساقلىنىپ قالغان سېپىل تاملىرىنىڭ كېسەكلىرىدىمۇ ... كارۋىشتى ھەرپلىرى تېپىلدى... ۋە خوتەن رايونىدىن مىلادىيە 3 - ، 4 - ئەسىردىن بۇرۇنقى تارشا، تېرە ۋە قەغەزگە يېزىلغان ئىجتىمائىي - مەمۇرىي ۋەسىقىلەر كۆپ تېپىلدى...» ، «ئاقسېپىل قەدىمكى شەھىرىدىن تېپىلغان يېزىقلارنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرىكى 3 - ئەسىرلەرگە مەنسۇپ كارۋىشتى يېزىقى ئىكەنلىكىنى ئىبارەت مادىدىي پاكىت... ئەينى زامانلاردا خوتەن رايونىدا كۆپ سانلىق ئىگىلىگەن ۋە ھاكىمىيەت ئۇستىدە تۇرغان تۇركىي خەلقلەرنىڭ كارۋىشتى يېزىقىنى ئۆزلىرى ئۈچۈن خىزمەت قىلدۇرغانلىقى» نى كۆرسىتىپ بېرىدۇ. شۇڭا، مەزكۇر «قامۇس» نىڭ كارۋىشتى يېزىقىدا يېزىلغانلىق ئېھتىمالى چوڭ دەپ قاراشقا بولىدۇ.

يۇقىرىقلاردىن ئەجدادلىرىمىزنىڭ مىلادىيىدىن ئىلگىرى 3 - ، 4 - ئەسىرلەردىلا تىببىي ئىلىم جەھەتتە زور مۇۋەپپەقىيەتلەر قازانغانلىقى، يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە يەكۈنلىرىنى ئورخۇن - يېنىسەي يېزىقى بىلەن مەنبەداش بولغان كاروشتى يېزىقى بىلەن كىتاب قىلىپ يازغانلىقى، قەدىمكى يۇنان تېبابەت ئالىملىرىنىڭ يۇقىرى باھاسىغا ئېرىشكەنلىكى ۋە شۇلار ئارقىلىق ئەڭگۈشتەر قاتارىدا پۈتۈپ دۇنياغا تاراپ، ئىنسانىيەتنىڭ تېبابەت ئىشلىرىغا زور تۆھپە قوشقانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

§ 2 . مەشھۇر بۇددا ئالىمى، ئۇيغۇر تېبابىتى تەرجىمىشۇناسى — كۇمارا جىۋا

ئەجدادلىرىمىزدىن يېتىشىپ چىققان ئەللامىلەرگە ھۆرمەت نەزىمىز بىلەن باقىدىغان بولساق، ئۇلارنىڭ ئىچىدە يالغۇز ئىلىم ساھەسىنىڭ بىرەر تۈرىدىلا تاكامۇللۇققا يېتىش بىلەنلا كۇپايىلەنمەي، شۇ دەۋر ئىلىم ساھەسىنىڭ باشقا تۈرلىرىدىمۇ يېتۈكلۈك

دەرىجىسىگە يەتكەن مۇتەپەككۇر، ئالىم، ئەدىبلىرىمىزنىڭ نۇرغۇن ئىكەنلىكىنى بايقايمىز. شۇلار قاتارىدا تەرجىمىشۇناسلىق، پەلسەپە، ئەدەبىيات، ماۋارىپ ساھەسىدە زور ئۆتۈق قازىنىپ تارىخ بېتىدىن مەڭگۈلۈك ئورۇن ئالغان ئالىم، مۇتەپەككۇر كۇماراجۋانىڭ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ساھەسىگە قوشقان تۆھپىلىرى كۆزگە ئالاھىدە چېلىقىپ تۇرىدۇ.

كۇماراجۋا مىلادىيە 344 ـ يىلى غەربىي يۇرتتىكى كۇسەن خانلىقىدا دۇنياغا كەلگەن. ئاتىسى كۇماراتان ھىندىستانلىق بولۇپ، ئەينى چاغدىكى ھىندىستاننىڭ مۇھىم دۆلەت ئەربابلىرىدىن بىرى ئىدى. ئانىسى جىۋا بولسا كۇسەن خانى ئاقارى پاكىنىڭ سىڭلىسى ئىدى. مۇشۇانداق ئەۋزەل ئائىلىۋى مۇھىت ۋە ئوخشىمىغان مەدەنىيەتلەر ئۆزئارا ئۇچرىشىپ تۇرىدىغان يىپەك يولىدىكى مۇھىم تۇگۈن بولغان كۇسەننىڭ قويۇق مەدەنىي مۇھىتى ئۇنى كىچىكىدىن باشلاپلا ئەتراپلىق تەربىيلىنىش ئاساسىغا ئىگە قىلغان. كۇماراجۋا توققۇز يېشىدا يەنى مىلادىيە 353 ـ يىلى ئانىسى جىۋا بىلەن شىمالىي ئەنەتكەك (شىمالىي ھىندىستان) كە ئىلىم تەھسىل قىلىشقا بارغان. بۇ يەردە ئاتاقلىق بۇددا ئۆلىماسى پانتۇدادۇدىن ھىنايانا بۇددىزمى بويىچە ئۇچ يىلدىن ئارتۇق سىستېمىلىق تەلىم ئالغان. ئۇ يەنە ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، تىبابەتچىلىك بىلىملىرىنىمۇ ئۆگەنگەن. 13 يېشىدا كۇسەنگە قايتقان ھەم 39 يېشىغىچە كۇسەندە ئىلمىي پائالىيەتتە بولۇپ توختىماي ئىلىم تەھسىل قىلغان.

كۇماراجۋا مىلادىيە 401 ـ يىلدىن 413 ـ يىلغىچە بولغان 12 يىلدا كېيىنكى چىن سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ياۋ شىڭنىڭ ئالاھىدە تەكلىپىگە ئاساسەن، چاڭئەندە دۆلەت ئۇستازى بولۇش سۈپىتى بىلەن بۇددا نوم ـ ئەھكاملىرىنى تەرجىمە ـ تەپسىر قىلىش ۋە شاگىرت تەربىيىلەش ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولغان.

كۇمارجىۋانىڭ زادى قانچە جىلدلىق بۇددا نوم ـ سۇترالىرىنى تەرجىمە قىلغانلىقى ھەققىدە ھەرخىل قاراشلار بار. زېڭ يۇنىڭ كۆرسىتىشچە، 32 پارچە، 300 جىلد. فېڭ چاڭغانىڭ كۆرسىتىشچە 98 پارچە، 425 جىلد بۇددا نوم ـ سۇترالىرىنى تەرجىمە قىلغان، 800 دىن كۆپرەك شاگىرت تەربىيىلىگەن. «ھەققىي ئالەم»، «كۇماراجۋا تەلىم بايانلىرى»، «ھەققىي ھېكمەتكە بېرىلىش ھەققىدىكى سوئاللارغا جاۋاب»، «راھىب خۇي يۇەننىڭ 18 جەھەتلىك سوئالىغا جاۋاب» قاتارلىق ئىجادىي ئەسەرلەرنىمۇ يازغان.

كۇماراجۋانىڭ ئەڭ زور تۆھپىسى يەنىلا تەرجىمە ساھەسىدە ئۆز ئىپادىسىنى تاپىدۇ. ئۇ «ۋىمالا كىرتى سۇتراسى»، «سادىدا ھاراما پوندانىكا سۇتراسى» قاتارلىق تالاي مەشھۇر بۇددا ئەھكاملىرىنى تەرجىمە قىلىش بىلەنلا قالماي، يەنە غەربىي يۇرتنىڭ كۆپلىگەن نادىر تىبابەتچىلىك رىسالىلىرىنىمۇ خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلغان. بۇنىڭدىن كۇماراجۋانىڭ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ساھەسىدىنمۇ خەۋەردار ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ ساھەگە ئىخلاس قىلىدىغانلىقىنىمۇ كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ.

كۇماراجۋانىڭ ئانىسى جىۋا خانىم يالغۇز بۇددا ئىلىم ساھەسىدىلا ئەمەس، بەلكى شۇ دەۋرنىڭ تىبابەتچىلىك ساھەسىدىمۇ مەشھۇر بولغان تېۋىبەسى ئىدى. تارىخىي

مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، جىۋا خانىم «جىۋا بەش ئەزا كېسەللىكلىرى توغرىسىدا» ناملىق ئەسەرنى يازغانلىقى مەلۇم. بۇ ئەسەردە ئىچكى بەش ئەزانىڭ نورمال خىزمىتى ۋە ئۇلارنىڭ نورمالسىزلىقىدىن كېلىپ چىققان ھەرخىل كېسەللىكلەرنىڭ داۋاسى، ھەرخىل دورىلارنىڭ نامى قاتارلىقلار تەپسىلىي يېزىلغان. بۇ ئەسەرنى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك تارىخىدىكى يېزىلغان ۋاقتى بىر قەدەر بۇرۇن، مەزمۇنى خېلى مۇكەممەل بولغان تېبابەتچىلىك رىسالىسى دېيىشكە بولىدۇ.

مىلادىيە 1902 ـ ۋە 1903 ـ يىللىرى گېرمانىيە ئېكسپېدىتسىيىچىلىرىدىن ۋون. لىكوك ۋە ئالبېرت. گرونۋېدىللار تۇرپاندا ئېلىپ بارغان قىدىرىپ تەكشۈرۈش جەريانىدا «جىۋا بەش ئەزا كېسەللىكلىرى توغرىسىدا» نى قېزىۋالغان. ئۇ ئىككى كىتابتىن تۇپلەنگەن قېلىن بىر دەپتەردىن ئىبارەت بولۇپ، دەپتەرنىڭ ئوڭ تەرىپى «جىۋا بەش ئەزا كېسەللىكلىرى توغرىسىدا» دېگەن ئەسەر، تەتۇر تەرىپى «تىببىي رېتسىپلار جەۋھىرى» دېگەن ئەسەردىن تەشكىل تاپقان. «جىۋا بەش ئەزا كېسەللىكلىرى توغرىسىدا» 13.5cm . 20 ئۇلچەملىك كىتاب بولۇپ، كەمتۇكلىشىپ كەتكەچكە قانچە بەت كېلىدىغانلىقىنى پەرق ئەتكىلى بولمىغان. ھازىر ئۇ گېرمانىيىدە ساقلانماقتا.

كۇماراجىۋا ئانىسى جىۋا يازغان «جىۋا بەش ئەزا كېسەللىكلىرى توغرىسىدا» ناملىق خاس ئەسەرنى مىلادىيە 383 ـ يىلى ئەترابىدا خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلغان.

ئۇنىڭدىن باشقا كۇماراجىۋا يەنە «جىۋا كاپوستا» 332 جىلدلىق «غەربىي دىيار تىۋىپلىرى ئېيتىپ بەرگەن مۇھىم رېتسىپلار» ئۈچ جىلدلىق «غەربىي دىيار ئەۋلىيالىرىنىڭ مۇھىم رېتسىپلىرى» تۆت جىلدلىق «غەربىي دىياردىكى مەشھۇر تىۋىپلار توپلىغان مۇھىم رېتسىپلار» تۆت جىلدلىق «بۇتساتۋا ناگار جۇنانىڭ ئىسىرىقلاش ئۇسۇللىرى» ۋە 2600 جىلدلىق «ھەر يەرلەردىن توپلانغان رېتسىپلار» قاتارلىق تېبابەت رىسالىلىرىنى تەرجىمە قىلغان.

بۇلاردىن «جىۋا بەش ئەزا كېسەللىكلىرى توغرىسىدا» ۋە «جىۋا كاپوستا» دېگەن ئەسەرلەر دۇخۇاڭدىكى مەخپىي نوم ـ پۇتۇكلەر ساقلانغان غاردا يېقىنقى دەۋرلەرگىچە ساقلانغان. 19 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدا چەت ئەل ئېكسپېدىتسىيىچىلىرى تەرىپىدىن گېرمانىيىگە ئېلىپ كېتىلگەن. ھازىر گېرمانىيىنىڭ پۇرس ماگىستىرلار ئىنستىتۇتىدا 1149 T لۇق نومۇر بىلەن، لوندۇندىكى ھىندىستانغا ئائىت ماتېرىياللار كۇتۇپخانىسىدا 300 iihC لۇق نومۇر بىلەن ساقلانماقتا.

يۇقىرىقىلاردىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، كۇماراجىۋا غەربىي يۇرتتىكى ئۇيغۇرلارنىڭ نادىر تېبابەتچىلىك رىسالىلىرىنى خەنزۇ تىلىغا تەرجىمە قىلىش ئارقىلىق ئۇنى ئوتتۇرا ئىقلىم رايونلىرىغا تونۇشتۇرۇپ، ئوتتۇرا ئىقلىم رايونلىرىنىڭ تېبابەتچىلىك ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشۇش بىلەن بىللە، يەنە ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئەينى دەۋرلەردىكى گۇللەنگەن تېبابەتچىلىك تارىخىنى مۇھىم تارىخىي پاكىتلار بىلەن تەمىن ئەتتى.

§ 3 . مەشھۇر تېۋىپ — گەنجۇ قاغىن ۋە جان باشلاق

گەنجۇ قاغىن

تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە (618 ـ 907) دىيارىمىزنىڭ نۇرغۇن دورا ـ ئۆسۈملۈكلىرى يىپەك يول ئارقىلىق ئوتتۇرا دىيارغا تارقىلىپلا قالماي، بەلكى بىر قىسىم تېۋىپلارمۇ كارۋان بىلەن بىللە بېرىپ لوياڭ، چاڭئەن قاتارلىق پايتەخت شەھەرلىرىدە تىببىي پائالىيەت بىلەن مەشغۇل بولغان. بۇلارنىڭ ۋەكىللىرىدىن بىرى گەنجۇ قاغىندۇر.

گەنجۇ قاغىن (مىلادىيە 7 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ياشىغان) ئۇيغۇر تىبابىتىنىڭ ئاتاقلىق تىببىي تەرجىمانى ۋە مەشھۇر تېۋىپى بولۇپ، دىيارىمىزنىڭ خوتەن (قەدىمكى ئۇدۇن) خانلىقىدا يېتىشىپ چىققان مەشھۇر تېۋىپ ۋە دورىگەر. مىلادىيە 710 ـ يىلى تاڭ سۇلالىسى مەلىكىلىرىدىن چۈەن چىڭ مەلىكە شىزاڭغا ئەۋەتىلىپ، تۇبۇتلار سۇلالىسىنىڭ تۆتىنچى ئەۋلاد پادىشاھى چىدې زۇزەن (مىلادىيە 704 ـ 754 ـ يىلغىچە تەختتە ئولتۇرغان) غا ياتلىق قىلىنغان. مەلىكە چۈەن چىڭ بىللە ئېلىپ بارغان زور بىر تۇركۈمدىكى تىببىي ئەسەرلەر گەنجۇ قاغىن يېتەكچىلىكىدە خەنزۇ راھىب تېۋىپ شىيەن رۇ، زاڭزۇ تەرجىمانلاردىن جىڭبۇزىسى، جىڭبۇ دۇنجۇ، جۇلامىن با قاتارلىقلار تەرىپىدىن تىبەتچىگە تەرجىمە قىلىنغان. گەنجۇ قاغىن يەنە خەنزۇ رەھىب ۋە تېۋىپ ۋۇجىڭ ۋە زاڭزۇ تەرجىمان ۋېي لۇزانا قاتارلىقلارغا يېتەكچىلىك قىلىپ نۇرغۇنلىغان تىببىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغاندىن سىرت، تىبەت خەلقى ئارىسىدىكى تىببىي تەجرىبىلەر ۋە ئۆز يۇرتىدىكى ھەمدە چەت ئەللەردىكى تىببىي تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىپ تىبەتلىكلەرگە يۆجى تىببىي تەجرىبىلىرىنى قوبۇل قىلىپ تىبەتلىكلەرگە «يۆجى ياۋجىن» (ئاي كەبى دورىلار بىلەن كېسەللىك داۋالاش) دېگەن داڭلىق تىببىي ئەسەرنى تۈزۈپ بەرگەن. بۇ ئەسەر خېلى زامانلارغىچە قوللانما سۈپىتىدە ئەتىۋارلىنىپ، قولدىن ـ قولغا ئۆتۈپ زور ئالقىشقا ئېرىشكەنلىكى مەلۇم.

جان باشلاق (شىراخان)

جان باشلاق

قەدىمىي غەربىي دىيار ئۇدۇن (خوتەن) لۇق مەشھۇر تىببىي ئالىم. مىلادى 7 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرىدىن 8 ـ ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىغىچە ياشىغان، تولۇق ئىسمى نامەلۇم. تىبەتلەر ئۇنى ھۆرمەتلەپ بىجى. زەنجى. شىراخان دەپ ئاتىغان. مىلادى 8 ـ ئەسىردە تىبەتلەرنىڭ 4 ـ ئەۋلاد خاقانى چىدې زۇزەن (704 ـ 754 گىچە تەختتە ئولتۇرغان) تەرىپىدىن تىبەتكە تەكلىپ قىلىنىپ، ئوردا تېۋىپلىق ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. ئۇ دەسلەپكى

مەزگىللەردە «تىببىي غەزىنە» (50 باب) «كۆكرەك بوشلۇقى ئاناتومىيىسى» (42 باب) ، «قورساق بوشلۇقى ئاناتومىيىسى» (23 باب) ، «پۈت قول تاشقى زەخملىرىنى داۋالاش» (42 باب) قاتارلىقلارنى قەدىمكى ئۇدۇن تىلىدىن تىبەت يىزىقىغا تەرجىمە قىلغان ھەم يۇقىرىقى كىتابلارغا 3 توم ئىزاھات يازغان. ئۇنىڭدىن باشقا «مۇرەككەپ زەخملەرنى داۋالاش كۆرسەتمىسى» ، «جاراھەتلەرنى كۆرسىتىپ دىئاگنوز قويۇش» ، «قىممەت باھالىق يىرىك تارىقۇچى دورا تالقانلىرى» ، «جاراھەتلەرنى يىرىكسىزلاندۇرۇش» قاتارلىق كىتابلارنى تەرجىمە قىلغان ۋە بۇ كىتابلار ئارقىلىق نۇرغۇن مەخپى رېتسىپلارنى تونۇشتۇرغان. ئۇ شاگىرتلىرىنى يېتەكلەپ «بىنەپشە تاشلىق دورىلار چۇشەندۇرۇلۇشى» (ئىككى قىسىم) ، «تىببىي دورىگەرلىك ئەسەرلىرىنىڭ چۇشەندۇرۇلۇشى» (3 قىسىم) ، «كۆكرەك بوشلۇقىنىڭ سىرى» (3 باب) ، «باش كۆكرەك زەخملىرىنى داۋالاش» ، «يۇرەك قان تومۇر زەخملىرىنى داۋالاش» ، «گۆھەرنىڭ گۆھىرى» (70 باب) ، «ئاياللار گۆھىرى» (7 باب) قاتارلىق كىتابلارنى تەرجىمە قىلغان. «جەسەت ئاتلىسى» (26 باب) ، «جەسەت بۆلەكلەر ئاتلىسى» ، «تىرىك تەن ۋە جەسەتنى ئۆلچەش» (10 باب) ، «كۆكرەك بوشلۇقى ئاناتومىيىسى» ، «سۆڭەكلەرنىڭ قۇرۇلمىسى» (13 باب) ، «ئاتالغۇلارغا ئىزاھات» (بىر قىسىم) ، «دورا خۇسۇسىيەتلىرى غەزىنىسى» (10 قىسىم) ، «تىۋىپلار دەستۇرى» (تۆت باب) ، «قىممەتلىك غەزىنىلەر» (50 باب) قاتارلىق تىببىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلىپ، ئەينى چاغدىكى تىبەت خاقانىغا تەقدىم قىلغان. تىبەت خاقانى بۇ كىتابلارنى توپلاپ تاۋار - دۇردۇن بىلەن مۇقاۋىلاپ، «ئوردىنىڭ كۇتۇنۇش ساقلىقنى ساقلاش دەستۇرى» دېگەن نام بىلەن غەزىنىدە ساقلىغان. تىبەت خاندانلىقىنىڭ 5 - ئەۋلاد خاقانى چىسۇڭ دېزەن تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن يۇقىرى تەمىنات بىلەن ھەرقايسى ئەللەرنىڭ داڭلىق تىۋىپلىرىنى تىبەتكە تەكلىپ قىلىپ، تىببىي ئىلىمدىن تەلىم يۇرگۇزۇپ، داڭلىق تىببىي ئەسەرلەرنى تەرجىمە قىلغۇزۇپ، تىبەت تىبابەتچىلىكىنى تەرەققىي قىلدۇرغان. شىراخان باشقىلار بىلەن بىرلىكتە «تىببىي قامۇس» (7 باب) ، «تىببىي ئىلمىنىڭ كەڭ مەنىدىكى چۇشەندۇرۇلىشى» ، «سۇيدۇك ئارقىلىق دىئاگنوز قويۇش» ، «تىببىي قائىدىلەر ئەينىكى» ، «تىببىي دورا پەرھىزلىرى» ، «خەندى تومۇر تۇتۇپ دىئاگنوز قويۇش ئۇسۇلى» ، «قىممەتلىك شىكەرلىك مەخپى رېتسىپلار» ، «دورا خۇسۇسىيەتلىرى كۆرسەتمىسى» ، «ئالاھىدە كۇتۇنۇش» ، «دورىلارنىڭ تەپسىلى چۇشەندۇرۇلۇشى» ، «ئۆسۈملۈك دورىلار بايانى» ، «رېتسىپلار توپلىمى» ، «قۇلاققا تېمىتىلىدىغان دورا رېتسىپلىرى» ، «قۇستۇرغۇچى دورىلار» ، «سۇرگۈچى دورىلار» ، «ئۇچەي تازىلىغۇچى ئاستا خاراكتېرلىك دورىلار» ، «ئۇچەي تازىلىغۇچى تېز تەسىر قىلغۇچى دورىلار» ، «دورا يىغىش ئۇسۇللىرى» ، «ئىسسىق سوغۇق دورا ۋاننىسى» ، «ئىسسىق - سوغۇق دورىلار بىلەن سۇرتۇش» ، «قان ئېلىپ داۋالاش» ، «ئەمەن شىكەر سۇيى تېمىتىلمىسى» ، «يىگنە سانجىش تېخنىكىسى» ، «ئىششىق قايتۇرغۇچى رېتسىپلار» ، «دورا خۇسۇسىيەتلىرىنى قىسقىچە چۇشەندۇرۇش» قاتارلىق ئىچىدىن داۋالاشقا ئائىت

تەببىي كىتابلارنى يازغان. يۇقىرىقىلاردىن باشقا يەنە سىرتىدىن داۋالاشقا ئائىت «بىباھا گۆھەر»، «خوتەننىڭ بويۇن زەخمىسىنى داۋالاش ئۇسۇلى» قاتارلىق كىتابلارنى يېزىپ، كىتابلارنىڭ ھەممىسىنى تىبەت خاقانى چىسۇڭ دېرىزىگە تەقدىم قىلغان. ئۇلار يەنە لۇڭشۇزۇشى يازغان تەببىي ئەسەرلەردىن «يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرنى داۋالاش»، «شېكەرلىك رېتسىپلار كۆرسەتمىسى»، «گۆھەرلەر غەزىنىسى» (17 باب)، «مەخپى رېتسىپلارنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى» (76 باب)، «ئۇچ ئامىلنىڭ تەڭپۇڭسىزلىقىدىن كېلىپ چىققان كېسەللىكلەر» (25 باب)، «ئىچكى ئەزالارنىڭ چۈشەندۈرۈلۈشى» (16 باب)، «مۇرەككەپ كېسەللىكلەر قوللانمىسى» (37 باب)، «باش كېسەللىكلىرى» (21 باب)، «كۆكرەك كېسەللىكلىرىنى داۋالاش ئاچقۇچى» (47 باب)، «پۇت قول كېسەللىكلىرى» (40 باب) قاتارلىقلارنى تەرجىمە قىلغان. ئۇ يۇرتىغا قايتىش ئالدىدا «قارا رەڭلىك تەببىي قامۇسى»نى ئوغلىغا قالدۇرۇپ كەتكەن. ئۇنىڭدىن باشقا ئادەم ئاناتومىيىسىگە مۇناسىۋەتلىك كىتابلار ۋە پۈتۈن بەدەن خاراكتېرلىك كېسەللىكلەرنى داۋالاش، تومۇر تۇتۇش ئۇسۇللىرى قاتارلىق مەزمۇنلارنى ئۆزئىچىگە ئالغان «سېرىق تاشلىق شىراخان تەجرىبىلىرى» نامىلىق كاتتا تەببىي ئەسىرىنى تىبەت خاقانى چىسۇڭ دېزەنگە تەقدىم ئەتكەن. كېيىن بۇ كىتابنىڭ نامى «خاقاننىڭ ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش رىسالىسى» گە ئۆزگەرتىلىپ، خان ئوردىسىدا ئارزۇلاپ ساقلانغان. بۇ ئەسەرلەر كېيىنچە تىبەت تېبابىتىنىڭ داڭلىق ئەسىرى «تۆت قىسىملىق تەببىي قامۇسى»نىڭ پەيدا بولۇشىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن.

§ 4 . بۇيۇك ئالىم، داڭلىق تېبابەتشۇناس ـ ئەبۇ نەسىر فارابى

ئەبۇ نەسىر مۇھەممەد ئىبىن ئۇزلۇق ئىبىن تارخان فارابى (870 ـ 950) مىلادىيە 870 ـ يىلى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى فاراب ـ ئوترار ـ چەۋھەر شەھىرىنىڭ ۋاسىج ھەربىي قەلئەسىدە، مانى دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان توققۇز ئوغۇز ـ توققۇز ئۇيغۇر چەۋەندار ھەربىي ئوفىسىتېر ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇ، 10 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىغىچە ئوتتۇرا ئاسىيادا ياشىدى، ئۇ ئاساسلىق شەھەرلەرنى كۆردى. ئۇيغۇر ـ تۈركىي تىل ـ ئەدەبىيات ۋە مۇزىكا سەنئىتىنى، جۈملىدىن پارس تىلىنى پىششىق ئىگىلىدى. 30 ياشتىن ھالقىغاندا ئەينى زامان ئىسلام شەرقىنىڭ مەدەنىيەت مەركىزى بولغان باغداد شەھىرىگە كەلدى. ئۇ ئەرەب تىلىنى بىلمىگەچكە باغدادتا ئەبۇ بەكرى ئىبىن سىراجدىدىن ئەرەب تىلىنى ئۆگىنىۋالدى. مەشھۇر خىرىستىئان ئالىمى ئەبۇ بەشەر مەتتە يۇنۇستىن گرېك تىلى بىلەن لوگىكا ئىلمىنى ئۆگەندى. كېيىن ھەرران شەھىرىگە بېرىپ ئەبۇ بەشەر مەتتەنىڭ ئۇستازى، ئەينى زاماندىكى ئاتاقلىق خىرىستىئان ئالىمى، ئارىستوتېل لوگىكىچىسى يۇھەننابىننى ھەيلان جىلىددىن پەلسەپە، لوگىكا، نەزەرىيىۋى تېبابەتچىلىكنى ئۆگەندى.

فارابى ناسىر ئىبىن ئەخمەت (914 ـ 943) زامانىدا ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بىر قېتىم

كىلىپ، سىياسىي ۋەزىيەت تۈپەيلى بۇ يەردە قالالماي ئوتتۇرا يېقىن شەرققە قايتىپ كەتتى. ئۇ ناسىر ئىبىن ئەخمەتكە «ئەتتەلىم ئەسسانى» (ئىككىنچى تەلىمات) ناملىق كىتاب سۈۋغا قىلدى ۋە «ئىككىنچى ئۇستاز» دېگەن ھۇرمەتلىك نامغا ئىگە بولدى. فارابى خەلىپە مۇقتەدىر (908 ـ 932) دىن باشلانغان ۋە بارغانسېرى ئۆتكۈرلەشكەن دىنىي ئەسەبىيلىك تۈپەيلى شىمالىي سۈرىيە ھەمەدان خانلىقىغا سۈلتان سەيپۇد ـ دەۋلە ھۇزۇرىغا سەپەر قىلدى. بۇ چاغدا شەرقنىڭ مەشھۇر مۇتەپەككۇر ۋە شائىرلىرى ـ مۇتەنەببى (915 ـ 965)، ئەبۇ پىراس (932 ـ 968)، مۇئەررى (937 ـ 1057) قاتارلىقلار سەيپۇد ـ دەۋلە سارىيىغا توپلانغاندى. فارابى سەرگەردان قىياپەتتە، تۈركىي لىباستا سەيپۇد ـ دەۋلە ئالدىغا كىرىپ كەلگىنىدە ئۇنىڭ كىملىكىنى ساراي ئەھلى بىلمىگەن بولسىمۇ، ئىلمىي مۇھاكىمىلەر ۋە مۇزىكا ماھارىتى كۆرسىتىش ئارقىلىق ئۇنى تونىدى ۋە ئۇنىڭغا دۆلەت ئۇستازى سۈپىتىدە ھۇرمەت بىلدۈردى. ئۇ ھەلەب، دەمەشق، مىسىرغا بېرىپ ئىلمىي لېكسىيىلەر سۆزلىدى. ئۇ ئۆز دەۋرىنىڭ مىسلىسىز ئۇلۇغ ئالىمى، شەرق ئارىستوتىلى، ناتۇرال پانتېزملىق پەلسەپە سىستېمىسىنىڭ ئاساسچىسى سۈپىتىدە غايەت زور شۆھرەت قازاندى.

فارابى ھىجرىيىنىڭ 339 ـ يىلى (مىلادىيىنىڭ 950 ـ يىلى)، ماھى رەجەپ (دېكابىر) ئېيىدا سۈرىيىنىڭ دەمەشق شەھىرىنىڭ سىرتىدا لېكسىيە قىلىش سەپىرىدە 80 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ جەستىنى سەيپۇد ـ دەۋلە باشلىق كىشىلەر دەمەشق شەھىرىنىڭ «بەبەس سەغىر» ناملىق كىچىك سېپىل دەرۋازىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلدى، فارابى ئۆيلەنمىگەن بولۇپ، پەرزەنتسىز ئىدى.

ئىنسانىيەتنىڭ پۈتكۈل بىلىش تارىخىدا پەن ـ مەدەنىيەت، پەلسەپە، مۇزىكىشۇناسلىق، تېبابەتشۇناسلىق، ماتېماتىكا، لوگىكا، مېخانىكا، ئېستېتىكا... قاتارلىق جەھەتلەردە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى ياراتقان، ئارىستوتىل ئەسەرلىرىگە شەرھى يېزىپ كېينىكىلەرگە قالدۇرغان، ئىسائاك نيوتۇننىڭ پۈتكۈل ئالەملىك تارتىشىش نەزەريىسىدىن 700 يىل بۇرۇن مەزكۇر نەزەريىنى ئوتتۇرىغا قويغان، ئىتالىيە ئالىملىرىدىن گالىلېي بىلەن تور چېللى ئاتموسفېرالىق بېسىم نەزەريىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇشتىن 700 يىل بۇرۇن مەزكۇر نەزەريىنى ئوتتۇرىغا قويغان «شەرقنىڭ ئەڭ ئالىي پەيلاسوپى ۋە ئارىستوتىلچىسى» ئاتاقلىق ئۇيغۇر قارلۇق ئالىمى ئەبۇ نەسىر فارابى ئىلىم ـ پەننىڭ ھەرقايسى تۈرلىرىدە مۇكەممەل بىلىم ئىگىلەش مەقسىتىدە بارلىق زېھنىنى تۈرلۈك ئىلىملەرنى ئىگىلەشكە قاراتقان بولۇپ، باغداد، ھىرات قاتارلىق ئىلىم ـ پەن مەركەزلىرىدە ئىلىم تەھسىل قىلىش جەريانىدا تەبىئىي ۋە ئىجتىمائىي پەن ساھەسىدە كۆرۈنەرلىك نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، كۆپلىگەن ئەسەرلەرنى ئىجاد ئەتتى (تۈركىيە ئالىمى ئەخمەت ئاتەش ئۆزىنىڭ «فارابى ئەسەرلىرىنىڭ ببلىئوگرافىيىسى» ناملىق كىتابىدا فارابىنىڭ 160 پارچە ئەسىرىنىڭ تىزىملىكىنى كۆرسەتكەن. شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى فىلولوگىيە ئىنىستىتۇتى ئەدەبىيات فاكۇلتېتىنىڭ ئوقۇتقۇچىسى ئەشرەپ

ئابدۇللا ئۆزىنىڭ «ئەبۇ نەسىر فارابى ئەسەرلىرىنىڭ بىبلىئوگرافىيىسى» نامىلىق ماقالىسىدە فارابىنىڭ 120 پارچە ئەسىرىنىڭ تىزىملىكىنى كۆرسەتكەن. «ئۇيغۇر كلاسسىك ئەدەبىياتى تىزىملىرى» نامىلىق كىتابتا «ئۇنىڭ 300 پارچىگە يېقىن ئەسىرى ئىلىم - پەن دۇنياسىغا تارقالدى» دېيىلگەن). ئۇ مەشھۇر خرىستىئان ئالىمى ئەبۇ بەشەر ئىبنى يۇنۇستىن تېبابەتچىلىك ئىلمىنى ئۆگەنگەندىن كېيىن، ئىلمىگە ئاتالغان ھاياتىنىڭ بىر قىسمىنى تېبابەتچىلىك ئىلمىنى تەتقىق قىلىشقا قارىتىپ، بۇ ساھەدىمۇ ئاز بولمىغان نەتىجىلەرنى قولغا كەلتۈردى. ئۇنىڭ بۇ جەھەتتە يازغان ئەسەرلىرىدىن مۇھىملىرى: «تەبىئەت جىسملىرىنىڭ ئىسىق، سوغۇق، ھۆل، قۇرۇقلۇقى ھەققىدە»، «پەسىل ۋە ھاۋا كېلىمات توغرىسىدا»، «ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان مەۋجۇداتلار توغرىسىدا» (ئەلمەۋجۇداتۇل مۇتەغەييىرە)، «ئادەم ئورگانىزمى ھەققىدە ماقالە» (كالام ئەزائىل ئىنسان)، «ھايۋان ئورگانىزمى ھەققىدە ماقالە» (كالام ئەزائىل ھەيۋان)، «روھنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە رىسالە» (رىسالەئى ماھىيەتى نەفەس)، «روھ ۋە پىسخولوگىيە ھەققىدە» (ماقالىتەيىن نەفسي)، «ئۆمۈرى تەبىئىيە»، «ھېس ۋە ئىدراك قىلىش ھەققىدە» (كىتابۇل ھېس ئىداراك)، «پىكىر قىلىش، ئەقىل - ئىداراك ۋە ئۇنىڭ تاكامۇللىنىشى»، «ئادەم ئۇخلىغاندا چۈش كۆرۈش ھەققىدە»، «ساراڭلىق ھەققىدە كىتاب» (كىتابۇل جۇنۇن)، «ئادەم نېمە ئۈچۈن خاتالىشىدۇ؟» (لىمازا يەختئول ئىنسان)، «چوڭ ئەقىل» (ئەلئەقلۇل كەبىر)، «ھېكمەت گۆھەرلىرى ھەققىدە رىسالىلەر» (رىسالەت فۇسۇسىل ھەكىم)، «مەسىلىلەر بۇلاقلىرى» (ئويۇنۇل ماسائىل)، «ئەقسائىل ئۇلۇم»، «مەنانى ئەقىل»، «ئىسكەندەر ئەل ئەفرۇدىسنىڭ نەفس - جان (روھ) ھەققىدىكى ماقالىسىگە شەرھى» (شەرھى ماقالەتۇل ئىسكەندەر ئەفرودىسى فىننە پىس)، «ئەقىل توغرىسىدا بۇيۇك كىتاب» (كىتاب فى ئەل - ئەقىل كەبىر)، «ئەقىل توغرىسىدا كىچىك كىتاب» (كىتاب فى ئەل - ئەقىل سەغىر)، «تەبىئەتشۇناسلار سۆزلىرىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان ئۆزگىرىشچان مەۋجۇدات ھەققىدە سۆز» (كىتاب ئەل مەۋجۇدات ئەل - مۇتەغەييىرە ئەل - مەۋجۇت بى ئەل كەلام ئەت تەبىئى)، «چۈش ھەققىدە ئەبە نەسىرنىڭ سۆزى» (كەلام لەھۇفى ئەر - رۇيا)، «چەكلىك ۋە چەكسىز قۇۋۋەتلەر ھەققىدە يېزىلغان كىتاب» (كىتاب فى ئەل - قۇۋۋە ئەل - مۇتەباھىيە ۋە غەير ئەل مۇتەناھىيە) «خىمىيە سانائىتىنىڭ زۆرۈرلىكى ۋە بۇ سانائەتنى يوققا چىقارغۇچىلارغا رەددىيە» (مەقالەئى ۋۇجۇبى سانائەت كىمىيا ۋە ئەر - رەدد ئەلا ئەل - مۇبتەلىما)، «تەبىئەت ۋە شەيئىنىڭ ئەسلى ۋۇجۇد ۋە ماھىيىتى ھەققىدە» (كەلام ئەملا ئەلا سايلىن سەلاھۇ ئەن مەنا زات ۋە مەنا جەۋھەر ۋە مەنا تەبىئە)، «نەفس - روھ - جاننىڭ ماھىيىتى ھەققىدە رىسالە» (رىسالەفى ماھىيەت ئەن - نەفس)، «گالېننىڭ ئادەم ئورگانىزمى ھەققىدە ئارىستوتېلغا بىلدۈرگەن ئېتىرازىغا رەددىيە» قاتارلىق 28 پارچە ئەسىرى بار.

فارابى تېبابەتچىلىك ئىلمىنى نەزەرىيىۋى تېبابەتچىلىك ۋە ئەمەلىي تېبابەتچىلىكتىن ئىبارەت ئىككى قىسمىغا بۆلگەن. ئۇ ئەمەلىي تېبابەتچىلىك بىۋاسىتە شەخسنىڭ

كېسەللىكنى داۋالاش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. «شۇنىڭ ئۈچۈن دوختۇرلۇق سەنئىتىنىڭ مەقسىتى - كېسەللىك تۈرلىرىگە قارىمۇ - قارشى ساغلاملىق تۈرلىرىدىن ئىبارەت ...تېبابەتچىلىكنىڭ قۇرالى ئۈزۈقلاندۇرۇش، دورىگەرلىك، يېرىپ داۋالاش ۋە باشقىلار ھېسابلىنىدۇ» دەپ كۆرسەتكەن ھەمدە «ئىنسان ئورگانىزمى ھەققىدە رىسالە» نامىلىق ئەسىرىدە ئادەم بەدىنىنى كېسەللىكتىن ئاسراپ قېلىش ئۈچۈن دوختۇرلارغا «ئادەم ئورگانلىرىنى مەخسۇس تەتقىق قىلىش؛ بەدەننىڭ ھەرقايسى ئەزالىرىنىڭ ساغلاملىق ھالىتىنى، ئۇنىڭ نورمال ۋە غەيرى نورماللىق ئەھۋاللىرىنى تەتقىق قىلىش؛ ساغلام ھالەت ۋە كېسەللىكنىڭ ئالامەتلىرىنى، ئۇنىڭ يۈتۈن بەدەندە ۋە ھەرقايسى ئورگانلاردىكى ئىپادىلىرىنى تەتقىق قىلىش؛ ھەرقايسى دورا - دەرمانلارنى، ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرىنى ۋە مەنپەئەتلىرىنى، دوختۇرلۇقتا قوللىنىلىدىغان ۋاستىلەر ۋە ئەسۋابلارنى بىلىش؛ ئورگانىزمىنىڭ ساغلاملىقىغا پايدىلىق بولغان ھەربىرىگە - مەشغۇلىيەت قائىدىلىرىنى بىلىش لازىم» دېگەن تەلەپلەرنى تەۋسىيە قىلغان.

فارابى تېبابەتچىلىككە ئائىت يازغان مەخسۇس ئەسەرلىرىدە يۇقىرىقىدەك تېبابەتچىلىك نەزەريىلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇش بىلەن بىرگە، بىر قىسىم كېسەللىكلەر ھەققىدىمۇ تەتقىقات ئېلىپ بېرىپ، سەۋەبى ئېنىقلانمىغان بىر قىسىم كېسەللىكلەرنىڭ سەۋەبىنى ھەققىدە خىيالا ئىشەنچىلىك تەتقىقات نەتىجىسىنى ئوتتۇرىغا قويغان. زېھنى ئېلىشىش ياكى ئېلىشىپ قېلىش كېسەللىكى ئەڭ كۆپ ئۇچرايدىغان بىر خىل روھىي كېسەللىك بولۇپ، فارابى بۇ خىل كېسەللىك ھەققىدە ئۆزىنىڭ «مەدەنىيەتۇل فازىلە، ۋەل مەدەنىيەتۇل فاسقە» نامىلىق ئەسىرىدە مۇنۇلارنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ: «ئىنسانىيەتنىڭ ئىجتىمائىي تۈرمۇشى ۋە باشقا مەسىلىلەرنىڭ ھازىرغا قەدەر ھېچقانداق يەردە توغرا مۇۋاپىق ھەل بولالماسلىقى، ئىنسانىيەت ئەقلى ۋە زېھنىي ئەينىكىنىڭ ئۆز تەبىئىي يارلىشى بويىچە تەرەققىي قىلىش شارائىتىگە ئىگە بولالماي، ھەرخىل ناتوغرا چۈشەنچىلەر بىلەن دۇغلىشىپ كەتكەنلىكى ۋە تاشقى شەيئىلەرنى ئۆز ھەقىقىي، ئۆز ئەينى ياكى ئۆز قىياپىتى بويىچە ئىدراك قىلالماسلىقتىن كېلىپ چىقىدۇ. چۈنكى ئىنسان تۇغۇلۇپ 15 - 16 ياشقا كىرگىچە ئۇنىڭ ھېسسىياتى غالىب بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇنىڭ روھىي دۇنياسى بىرەر ئۇي - پىكىر ۋە ھەرخىل خام خىياللار ۋە راست خىياللاردىن خالىي بولالمايدۇ. 18 ياشتىن 28 - 30 ياشقىچە بولغان ئارىلىقتىكى ياشلاردا ئىسيانكارلىق ۋە ئىتائەتسىزلىك روھى كۈچلۈك بولىدۇ. ئۇنىڭ زېھنىگە ھەر سائەت، ھەر مىنوت ھەرخىل ئۇي - خىياللار ۋەخۇراپىي پىكىرلەرمۇ كېلىدۇ ۋە توغرا ھەقىقەت بولمىغان ھەرخىل خاتا سېزىم، خام خىياللار ۋە خۇراپىي پىكىرلەرمۇ كېلىدۇ ۋە توغرا ھەقىقەت پىكىرلەرمۇ كېلىدۇ. بەزى ئادەملەر كىچىك ۋاقتىدىن تارتىپ، ھەقىقىي پىكىرلەرنى ئۆزلەشتۈرگەن ۋە تەبىئىي مەنتىقى كۆز قاراشلار بىلەن تەربىيىلەنگەن بولىدۇ. بەزىلەر ساختا پىكىرلەرنى سىڭدۈرگەن بولىدۇ، بۇ ئىككى خىل زېھىن ھادىسىسى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەتلەر ئىنسانلار ئارىسىدا ياكى شەخس ئىجتىمائىي ئەمەلىيەتلىرىگىمۇ تەسىر قىلىدۇ، ئۇلار ئارىسىدىكى زىددىيەت ۋە

كۆرەش ئەزەلدىن داۋام قىلىپ كەلمەكتە».

فارابىنىڭ «كىتابۇل ئەقلى كەبىر ۋە سەغىر» (چوڭ ئەقىل ۋە كىچىك ئەقىل)، «كىتابۇل جۇنۇن» (ساراڭلىق ھەققىدە)، «كىتابۇل روئيا» (چۈش ھەققىدە»، «كىتابۇل فى نەپسى ئىنسان» (ئىنسان زېھنى) دېگەن كىتابلىرىدا روھىي كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش سەۋەبلىرى، ئالامەت، داۋالاش چارىلىرى... قاتارلىقلار ھەققىدە بىر قەدەر ئەتراپلىق مەلۇماتلار بېرىلگەن بولۇپ، بۇنىڭدىن قەدىمكى ۋە ھازىرقى ئۇيغۇر تىۋىپلىرى پايدىلىنىپ كېلىۋاتىدۇ.

پۈتكۈل دۇنيا مۇتەپەككۇرلىرى خۇددى كېلىشىۋالغاندەكلا روھ، ئەقىل - پاراسەت ھەققىدە ئىزدەنگەن بولۇپ، بۇ خىل تارىخىي ئىزچىلىققا فارابىمۇ يېقىندىن ماسلاشقان. ئۇ ئۆزىنىڭ «ئەلئەقىل كەبىر» (چوڭ ئەقىل) كەبى كۆپلىگەن ئەسەرلىرىدە ئەقىل ۋە ئۇنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە ئەتراپلىق چۈشەنچىلەرنى بەرگەن بولسا، «رىسالەئى ماھىيەت ئەل - نەفىس» (نەفىس - روھ - جاننىڭ ماھىيىتى ھەققىدە رىسالە)، «فەلسەفەتۇ ئەرىستۇتالىس» (ئەرەستۇ فەلسەفەسى) ... دېگەندەك ئەسەرلىرىدە روھ ھەققىدە خېلى كۆپلىگەن بىلىملەرنى تەقدىم ئەتكەن. بۇ «فەلسەفەتۇ ئەرىستۇتالىس» ناملىق ئەسىرىدە بۇ ھەقتە مۇنداق دەيدۇ:

«ئەگەر ئىنسان خەير خاھلىق، گۈزەللىك، ئالىيجاناپلىق ۋە ئۇلۇغۋارلىققا باشقا ئادەملەر ئارقىلىق ئەمەس، بەلكى ئۆزى ۋە ئۆز روھى ئوتتۇرىسىدىكى مەۋجۇد نەرسە ئارقىلىق ئېرىشىدىغان بولسا، ئۇ ئادەم ھەقىقەتەنمۇ خەير خاھلىق ۋە كامالەتكە ئېرىشىدۇ. بۇنى ئۇنىڭ ئۆزىدىن باشقا ھېچكىم سەزمىگەن تەقدىردىمۇ ئۇنىڭ روھى ئۇلۇغۋار ۋە ئالىيجاناپ بولىدۇ؛ ئۇ ئادەم بۇ پەزىلەتلەرگە ئېرىشكەنلىكىدىن تولىمۇ خۇشال بولىدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇ ئادەم مەلۇم بىر دەرىجىدە شۇ خەيرخاھلىقلارنى ئۇنىڭغا خەلق بەخشىندە قىلغان، دەپ ئويلايدۇ ياكى ئۆزىدىكى پەزىلەتلەرنىڭ بەر كامالىلىقى، ئۇلۇغۋارلىقى ۋە ئالقىشىغا سازاۋەرلىكىگە، بولۇپمۇ كۆپچىلىك ئادەملەر ئېرىشەلمەيدۇ دەپ تەسەۋۋۇر قىلغان خەير خاھلىقلارغا ئېرىشكىنىگە خەلق سەۋەبچى دەپ ئويلايدۇ». «روھىي ھەقىقەتلەرگە ئېرىششتە نېمىلەرگە ئىنتىلىشنى، روھىيەتتىدە نېمىلەر پەيدا بولۇۋاتقانلىقىنى، كۆرۈنۈپ تۇرغان نەرسىلەرنىڭ ئاساسلىرىنى، ماھىيىتىنى بىلىشتە، بۇ ئاددىي ئىنسانىي بىلىمگە ئېرىششكە بولغان ئىنتىلىش ياكى نە پەنگە، نە ئادەمگە تەئەللۇق بولمىغان ھەددىدىن تاشقىرى خاھىشمۇ ياكى شۇ ئىزدىلىۋاتقان تۆت مەقسەتكە ئائىت بولغان، ھەقىقەتەنمۇ چىن ئىنسانىي خاھىشمۇ؟ مۇنداق مەسىلىلەرنى مۇلاھىزە قىلىشتا، ئىنسان كۆپ قېيىنچىلىقلارغا دۇچ كېلىدۇ. ئاشۇ ئىنسانغا خاس، ئىزدىلىۋاتقان تۆت مەقسەت ھايۋانغىمۇ تەئەللۇقتۇر. چۈنكى ھەربىر ھايۋاننىڭمۇ بەدىنى، ھېس - سەزگۈسى، پەرق ئېتىش ئىقتىدارى بار ۋە شۇلار سەۋەبلىك ئۆزىنىڭ بەدىنى ۋە ھېس سەزگۈسىنىڭ ساغلاملىقىنى ساقلاپ قېلىشقا ئىنتىلىدۇ. ئەمما ھايۋاندىن ھېس - سەزگۈ ئارقىلىق ئىدراك قىلىنىدىغان نەرسىلەرنىڭ مەۋجۇد بولۇش سەۋەبلىرىنى بىلىشكە ۋە يەردىكى ھەممە

نەرسىنىڭ مەۋجۇدلۇق سەۋەبلىرىنى بىلىشكە بولغان ئىنتىلىش يوق. مەۋجۇدلىقى سەۋەبلىرىنى بىلىشكە بولغان ئىنتىلىش پەيدا قىلغۇچى نەرسىلەرگە ھايۋان ھېچ بىر ھەيران بولمايدۇ».

فارابىنىڭ قارىشىچە، ئاسمان جىسىملىرى، ئىنسان، ھايۋانات ۋە ئۆسۈملۈكلەرنىڭ ھەممىسىدە روھ بولىدۇ. لېكىن ئۇلارنىڭ ماھىيەتلىرى ئوخشىمايدۇ. ئاسمان جىسىملىرى (پەلەك) روھ سەۋەبلىك ماھىيەتلىك دەۋرلىك ھەرىكەتكە ئىگە. ئۇلار پانىي دۇنيادىكى ھاياتلىق روھلىرىغا قارىغاندا تېخىمۇ يۇكسەك، تېخىمۇ مۇكەممەل، تېخىمۇ گۈزەل ھالەتتە مەۋجۇت. ئاسمان جىسىملىرىدا ھېس ۋە تەسەۋۋۇرغا ئىگە روھ بولمايدۇ. پەقەت چۈشىنىش روھى بولىدۇ. بۇ تەرەپتىن ئىنسان روھى بىلەن ئوخشىماسلىققا ئىگە. ئۇنىڭ قارىشىچە، ئۆسۈملۈك، ھايۋانات روھلىرىنىڭ قۇۋۋەتلىرى بىر ئاز ئاجىز، ئۆسۈملۈك روھلىرى كۆپەيمىش، ئۆسۈش ئىقتىدارىغا ئىگە، ھايۋانات روھلىرى يۇقىرىقى ئىقتىدارىدىن سىرت، يەنە پايدىغا ھېرىس قىلىش خاھىشىغا ئىگە. ئىنسان روھلىرى ئەقلىي روھتۇر. «ئىنسان روھلىرى تەننىڭ سۈرىتى، يەنى تەن ئوخشىمىغان روھلارنىڭ يەككە ماددىسى (ماھىيىتى)».

روھنىڭ ئىنسان ۋۇجۇدىدا مەۋجۇت بولۇشى ۋە يوقۇلۇشى توغرىلىق ئۇ مۇنداق قارىغان: «بىر تائىپە كۆچۈپ ۋۇجۇدلىرى يوقالغاندىن كېيىن، روھلىرى قوشۇلۇپ سائادەتكە ئۇلاشقاندىن كېيىن، ئۇلارنىڭ ئارقىسىدىن شۇلار بىلەن ئوخشاش ئىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. بۇلارمۇ كۆچۈپ ئاردىن يوقالغاندىن كېيىن ئاۋۋال كۆچكەنلەرگە ئوخشاش بەخت مەرتىۋىسىگە ئېرىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەر بىرى مىقدار ۋە خۇسۇسىيەت جەھەتتىن ئۆزى بىلەن ئوخشاش بولغان روھقا قوشۇلىدۇ».

ئۇلۇغ ئالىم فارابى قۇۋۋەتنى مۇتەسەررىپە (ھۆكۈم قىلىش قۇۋۋەتنى) - قۇۋۋەتنى مۇتەپەككۇر (تەپەككۇر قىلىش قۇۋۋەتنى) ھەققىدىمۇ توختىلىپ ئۆتكەن بولۇپ، «ئىلمۇن نەفسىي» (پسىخىلوگىيە) كىتابىنىڭ «ئادەم نېمە ئۈچۈن خاتالىشىدۇ؟» دېگەن ماۋزۇسىدا شۇنداق دېگەن: «ئىنسانىنىڭ زاھىرىي دۇنيا («ئوبيېكتىپ دۇنيا) دا خاتالىقلارنى سادىر قىلىشى ھېسسىياتقا بېرىلىپ كېتىشى، ھەر خىل بەختسىزلىكلەرگە ئۇچرىشىنىڭ ئەسلى مەنبەسىنى بەزىلەر ،پەقەت شۇ ئادەمنىڭ ئوبيېكتىپ دۇنيا ۋە ھادىسىلەرنى توغرا چۈشىنەلمىگەنلىكى ۋە مەركىزىي نېرۋا سىستېمىسىغا توغرا ئىنكاس قىلىنمىغانلىقى، يەنى ئەمەلىي ھەقىقەتنىڭ ئادەم تەپەككۇرىغا ئۆز ئەينى بىلەن ئىنكاس قىلىنمىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى، دەيدۇ. بۇمۇ توغرا. لېكىن خاتالىقنىڭ ناھايىتى كۆپ قىسمى ئىنسانىنىڭ ئۆز ئىچكى دۇنياسىدىن كېلىپ چىقىدۇ. خىيال دۇنياسىدا ئەكس ئەتكەن ھەر خىل ناتوغرا ۋە ئەمەلىيەتسىز نەرسىلەرنى ھەقىقەت دەپ ئويلىغانلىقى، ئادەم ھادىسىلەرنى، ماددىلارنى ۋە ئۇنىڭ سۈپەت خاراكتېرىنى ئەقىل ۋە تەپەككۇرغا ئاساسەن بىر تەرەپ قىلماستىن، ئۆز خىيالى قۇۋۋەتلەر ئەقىل دۇنياسىدا ھۆكۈمرانلىقنى ئىگىلىۋالغان ئادەملەر ياكى سارالىق بولىدۇ ياكى ھەمىشە خىيال دۇنياسىغا چۆكۈپ ياشايدىغان ئەخمەق ۋە نادانلاردىن بولىدۇ.

شۇنىڭ قۇۋۋەتنى مۇتەپەككۇر ئادەمگە نىجاتلىق ئېلىپ كېلىدىغان، خىزمەتلەردە

مۇۋەپپەقىيەتلىك نەتىجىلەرگە ئېرىشتۈرىدىغان مۇھىم كۈچتۈر. ئەقىلنى مەركەز قىلغان قۇۋۋەتتى مۇتەپەككۇر ھېسسىيات ئارقىلىق كەلگەن بىلىم ۋە چۈشەنچىلەر ئالامەت - بەلگىلەر بىلەن مەلۇم بولغان نەرسىلەرنىلا ئويلىيالايدۇ ۋە بىر تەرەپ قىلالايدۇ. ئەمما دۇنيادا ھېسسىيات، ئەقىل ۋە تەپەككۇر بىلەن ئىدراك قىلىشقا مۇمكىن بولمايدىغان ناھايىتى نۇرغۇن ھەقىقەتلەر مەۋجۇت بولۇپ، ئۇنى بەش سەزگۈ ئەزالىرى ئارقىلىق ياكى بىلىم ۋە تەپەككۇر بىلەن سېزىش، بىلىش، مۇمكىن ئەمەس، ئۇنى ئادەتتىكى ئەقىلدىن ئۈستۈن تۇرىدىغان ناھايىتى ئىقتىدارى يۈكسەك ئىنساندا يەنە بىر ئەقلىي قۇۋۋەت بار. ئۇ «ئىشىق» دېيىلىدۇ. بۇ دەرىجىگە يەتمەك ناھايىتى قىيىن. بۇنىڭغا يېتىش ئۈچۈن جىسمانىي ۋە روھىي جەھەتتىن ئۈزۈن مۇددەت تەربىيىلىنىشكە ۋە مەخسۇس ئۇسۇللارنى قوللىنىشقا توغرا كېلىدۇ. بۇ ئادەتتە تەسەۋۋۇپ، ئىجتىھاد، رىيازەت، ئىستىقامەت دېيىلىدۇ. بۇنداق «ئىشىق» ھەرگىزمۇ ئادەتتىكى شەھۋانىي ھېسسىياتتىن كېلىپ چىققان تەسىرات - ئاتالمىش «ئىشقى - مۇھەببەت» بولماستىن، بەلكى ئۇ ئەڭ يۈكسەك ئالىيجاناپ ۋە ئەڭ شەرەپلىك ئىقتىدارىدۇر. دېمەك، ئەقىل بىلەن ئىدراك قىلغىلى بولمايدىغان نەرسىلەرنى «ئىشىق» بىلەن ئىدراك قىلىش مۇمكىن. ئادەمنىڭ قۇۋۋەتتى نەپسانىيىسى ئىككى ئات قوشۇلغان ھارۋىغا ئوخشايدۇ. بىر ئات پەسكەش خىيالىي ھېسسىياتنىڭ ياكى نورمال تەبىئىي شەھۋانىي تەلەپلەرنىڭ مىسالى بولۇپ، يەنە بىر ئات ئەقلى، ئەخلاقىي ۋە يۈكسەك مەنىۋى چۈشەنچىلەرنىڭ مىسالىدۇر. ئەقىل ياكى قۇۋۋەتتى مۇتەپەككۇر بولسا، مۇشۇ ھارۋىنى باشقۇرىدىغان ھارۋىكەشنىڭ مىسالىدۇر...» دەيدۇ. ئالىمنىڭ تېبابەتچىلىك ۋە ئەخلاق توغرىسىدا يازغان خېلى كۆپ ئەسەرلىرى بولۇپ، بۇ يەردە بىرمۇ - بىر تونۇشتۇرۇلمىدى.

§ 5 . ئۇلۇغ ئالىم ئىبنى سىنا

ئىبنى سىنا مىلادى (980 - 1037) ئوتتۇرا ئەسىردە مەركىزىي ئاسىيادا ياشاپ ئۆتكەن، شەرقتە شەيخۇل رەئىسى (ئالىملار رەئىسى)، پەلسەپە شاھى، تېبابەت سۇلتانى، «ئىككىنچى فارابى» دەپ شۆھرەتلەنگەن ھەكىم ئەبۇ ئەلى ئەل ھۇسەين ئىبىن ئابدۇللا ئىبىن ئەل ھەسەن ئىبىن ئەلى ئىبىن سىنانىڭ تېبابەتكە قوشقان تۆھپىسى زور بولۇپ، غەربلىكلەر ئۇنى بەقىرات ۋە جالىنۇستىن ھۇرمەتلىكرەك ئورۇنغا قويىدى. ئۇنىڭ شەرق ۋە غەربنى زىل - زىلىگە سالغان چوڭ ھەجملىك تېبابەت ئىنسىكلوپېدىيىسى «ئەلقانۇن فىت تىب» بولسا قەدىمكى يىپەك ۋادىسىدا 1000 يىلدىن ئارتۇق ۋاقىتتىن بېرى توپلانغان تېبابەتچىلىك ئۇتۇقلىرىنىڭ مۇجەسسەملىنىشىدىن ۋۇجۇتقا كەلگەن بۇيۇك ئەسەر بولۇپ، ئۇ ئۆز زامانىسىدىلا ئەمەس، بەلكى مەيدانغا كەلگەن توققۇز ئەسىردىن بېرى پۈتكۈل ئاسىيا ۋە ياۋروپا ئەللىرىدە مىسلىسىز زور تەسىر قوزغاپ، يۈقىرى شۆھرەتكە ئېرىشتى. ئەينى زاماندا بۇ ئەسەر ۋۇجۇتقا كېلىشى بىلەنلا مەركىزىي ئاسىيا ئەللىرى تەرىپىدىن يېڭى تىببىي

ئۇتۇق سۈپىتىدە قىزغىن قارشى ئېلىندى ھەمدە ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ تېبابەتچىلىك جەھەتتىكى ئەڭ يۇقىرى نوپۇزى تىكلەندى. ئۇنىڭ شۆھرىتى ئىسپانىيە ئارقىلىق ياۋروپاغا تارقالدى. ئەينى زاماندىن تاكى ھازىرغىچە ياۋروپادا بۇ ئەسەر «مېدىتسىنا قانۇنى» دېگەن نام بىلەن مەشھۇر سانلىپ يۇقىرى ئابرويغا ئىگە بولدى.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ يېتۈك ئالىمى، دۇنيا تېبابەت ئۇستازى ئىبنى سىنا ئۆز زامانىسىغا نىسبەتەن ئويغانغان، ئارىق بىلىملىك، دانىش، پاك - دىل ئىنسانپەرۋەر زات ئىدى. ئۇ قامۇس بىلىم ئىگىسى بولۇپ، پەلسەپە، تېبابەتچىلىك، ماتېماتىكا، ئاستىرنومىيە، مىخانىكا، فىزىكا، گىئولوگىيە، مىنىرالوگىيە، خىمىيە، بوتانىكا، زوئولوگىيە، ئاناتومىيە، فىزىئولوگىيە، پسىخولوگىيە، تىلشۇناسلىق، لوگىكا، ئەدەبىيات، ئەخلاق، قانۇنشۇناسلىق، مۇزىكاشۇناسلىق پەنلىرى بويىچە نۇرغۇن تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان ھەمدە 450 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان. پەلسەپە ۋە تېبابەتچىلىك ئۇنىڭ تەتقىقاتىنىڭ ئاساسىي تېمىسى بولۇپ، بۇ جەھەتتە ناھايىتى زور تۆھپە ياراتقان. تېبابەتچىلىك جەھەتتە ئۇ ئەمەلىي تېبابەتچىلىكنى نەزەرىيىۋى تېبابەتچىلىك بىلەن يۇرۇتۇپ بەردى. شەرق ۋە غەربنىڭ تېبابەتچىلىكتىكى ئۇتۇقلىرىنى يەكۈنلەپ، قەدىمكى تېبابەتچىلىك سەۋىيىسىنى يېڭىنچە زامان تېبابەتچىلىك سەۋىيىسىگە تۇتاشتۇردى؛ ئۇ تېبابەتچىلىك ئىلمىدە بەقرات، جالىنۇس ۋە زىكىريا رازىلاردىن نەچچە ھەسسە ئۇستۇن بولغان سەۋىيىسىنى ياراتتى. شۇڭا تېبابەتچىلىكنىڭ «مىدىتسىنا» دەپ يېرىم گىرىكچە يېرىم ئىنبىنسىنانىڭ نامى بىلەن ئاتىلىپ قېلىشىمۇ ئەجەبلىنەرلىك بولمىسا كېرەك. ھەم ئۇنى يەكۈنلىشىگە قارىغاندا، تېبابەتچىلىكتىكى ئىجادىيىتى ۋە نەتىجىسى تېخىمۇ ئارتۇق بولدى. ئىبنى سىنانىڭ تېبابەتتىكى مول نەتىجىسىدىن ئۇنىڭ نۇقۇل ھالدا ئەرەب تىبابىتىنىڭ ياكى يۇنان تىبابىتىنىڭ داۋاملاشتۇرغۇچىسى بولۇپلا قالماستىن، بەلكى مەركىزىي ئاسىيا ساك - تۇركى (توران) تېبابەتچىلىكىنىڭ ئۇلۇغ ۋارىسى، ئۇيغۇر سوغدى تېبابەت ئۇتۇقلىرىنىڭ يېڭى نامايەندىسى ئىكەنلىكىنى كۆرۈۋالالايمىز. ھازىرقى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىمىزنىڭ تارىخىنى ئىبنى سىنانىڭ باي تىببىي مىراسلىرىدىن قىلچىمۇ ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ. ۋەھالەنكى، باي ۋە رەڭگارەڭ مەركىزىي ئاسىيا مەدەنىيىتىنى ياراتقان، ساك قانلىق ۋە تۇركىي تىللىق خەلقلەر ئىچىدە ئەڭ ئۇزاق تارىخىي يىلتىزغا ئىگە بولغان ئۇيغۇر خەلقى تىبابىتى ئوتتۇرا ئەسىردىن بۇيان ئىبنى سىنانىڭ تىببىي تەلىماتلىرىدىن مول ئۇزۇق ئالغان، ئۇنى بېيىتقان، راۋاجلاندۇرغان.

ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقىنىڭ يېتۈك ئالىمى، دۇنيا تېبابەت ئۇستازى ئىبنى سىنا ئۆز ھاياتىدا 450 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان بولسىمۇ، يىزگىچە ئۇلارنىڭ 242 پارچىسىلا يېتىپ كەلگەن. شۇ 242 پارچە ئەسەردىن 80 پارچىسى پەلسەپە، ئىلاھىيەت ۋە تەسەۋۋۇپقا ئائىت؛ 43 پارچىسى تېبابەتكە ئائىت؛ 19 پارچىسى مەنتىقىغە ئائىت، 26 پارچىسى پسىخولوگىيە؛ 23 پارچىسى تەبىئەت ئىلمىگە؛ 7 پارچىسى ئاستىرنومىيىگە، 1 پارچىسى ماتېماتىكىغا؛ 1 پارچىسى مۇزىكىغا؛ 2 پارچىسى خىمىيىگە؛ 9 پارچىسى

ئېتىكىغا؛ 4 پارچىسى ئەدەبىياتقا ۋە 8 پارچىسى باشقا ئالىملار بىلەن بولغان ئىلمىي مەكتۇپلارغا بېغىشلانغان. ئۇنىڭ تېبابەتكە ئائىت يېزىلغان «ئەل - قانۇن»، «ئەش - شىفا»، «ئەل - قۇلۇنج»، «ئەل - مىزاج»، «بەدەننى ئىداره قىلىش، شارابنىڭ پەزىلەتلىرى ۋە ئۇنىڭ زەرەرلىرى»، «تومۇرنىڭ سوقۇشى ھەققىدە رىسالە»، «قان ئېلىنىدىغان تومۇرلار ھەققىدە رىسالە»، «شەھۋانىي قۇۋۋەتلەر ھەققىدە رىسالە»، «تۇرمۇشتىكى سەۋەنلىكلەرگە تەدبىرلەر»، «يۇرەك دورىلىرى»، «قەلىب كېسەللىكلىرىنى داۋالاش»، «ئۇرجۇزە» (تىببىي داستان)، «غەمنى يوقىتىش»، «غەمنىڭ ماھىيىتى ھەققىدە»، «ئۆمۈرى تەبىئىيە»، «سانجىق رىسالىسى» ... قاتارلىق ئەسەرلىرى پەقەت تۈركىي مىللەتلەر تېبابەتچىلىك تارىخىدىلا ئەمەس، بەلكى دۇنيا تېبابەتچىلىك تارىخىدىمۇ مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ. بولۇپمۇ ئۇنىڭ ئاتاقلىق مېدىتسىنا تارىخچىسى ب. د. پتروۋ تەرىپىدىن «ئادەمنىڭ سالامەتلىكى ۋە كېسەللىككە ئائىت ھەممە مەسىلىلەرنى ئۆز دەۋرى ئىلمىي سەۋىيىسىدە ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە مۇكەممەل بايان قىلغان مېدىتسىنا ئېنسىكلوپېدىيىسىدۇر» دەپ نام بېرىلگەن مەشھۇر ئەسىرى «ئەل - قانۇن» تېبابەتچىلىك ساھەسىدىكى ھەر تۈرلۈك بىلىملەرنى ئۆزىدە مۇجەسسەملىگەن بولغاچقا، 12 - ئەسىردە ياشىغان نىزامى ئاروزى سەمەر قەندى ئۇنى تەرىپلەپ «ئەگەر بوقرات ۋە جالىنوس (ھىپپوگرات ۋە گالېن) تىرىلىپ قالسا، بۇ كىتاب ئالدىدا سەجدە قىلىشى لازىم بۇلار ئىدى» دەپ يازغان. «ئۇلۇمنىڭ سىرىنى ئېچىش» يولىدا بىر ئۆمۈر ئىزدەنگەن شەرقنىڭ ئەڭ مۆتىۋەر ئەللامەسى - ئىبنى سىنا ئۆز ئىسمىنىڭ ئاخىرىغا قوشۇلۇپ كەلگەن «سىنا» (ھەيكەل) تەخەللۇسىنىڭ نامىغا لايىق تۆھپە يارىتىپ ئىلىم - پەننىڭ ھەقىقىي «سىنا» سىغا ئايلانغان ئىدى. شۇ ۋەجىدىن قەدىمكى يۇنان تېبابەت ئىلمىي پىشۋالىرى ھىپپوگرات ۋە گالېن نامى بىلەن باغلىنىدىغان «مېدىئولوگىيە» ئىبنى سىنادىن كېيىن دۇنيا ئىلىم ساھەسى بىردەك ئېتىراپ قىلغان «مېدىتسىنا» نامىغا ئۆزگەردى. بۇ خەلقئارا نامدىكى «مېدىت» - گىرىكچە مېدىئولوگىيە (تېبابەت ئىلمى) دىن ئېلىنغان بولۇپ، «سىنا» مۇقەررەرىكى، ئىبنى سىنا نامى بىلەن باغلىنىپ، ئۇنىڭ بۇ پەن ساھەسىدىكى كاتتا شۆھرىتىنى نامايەن قىلغان! ھاياتلىقىدىلا «پەلسەپە شاھى»، «تېبابەت سۇلتانى»، «ئىككىنچى فارابى»، «ئاۋىسىنا» دەپ دۇنياۋى شۆھرەتكە ئىگە بولغان ئىبنى سىنا ۋاپاتىدىن كېيىن غەرب دۇنياسىدا زىلزىلە پەيدا قىلىپ، ئالبېرت دانتىنىڭ «ئىلاھى كومىدىيە» ناملىق شېئىرىي تىرىلوگىيىسىدە، جوردانوبرونونىڭ «دىئالوگلار» ناملىق ئەسىرىدە، ماركىس بىلەن ئېنگېلىسنىڭ «نېمىس ئىدىئولوگىيىسى» ناملىق ئەسىرىدە، جاۋاھىرول نېھرونىڭ «ھىندىستاننىڭ تېپىلىشى» ناملىق كىتابىدا ھەمدە يېقىنقى ۋە ھازىرقى زامانىنىڭ مىڭلىغان ئالىم ۋە ئاپتۇرلىرىنىڭ ئەسەرلىرىدە ھۆرمەت بىلەن تىلغا ئېلىندى. ئەنگلىيىلىك ئالىم ئىبنى . ژ. شللارد ئېيتقاندەك: «ئۇنىڭ نامى نۇرغۇن تۆھپىلىرى بىلەن بىللە شەرق ۋە غەرب مەدەنىيىتىدە پائالىيەت قىلماقتا». ئۇنىڭ مەڭگۈلۈك قىممەتكە ئىگە تېبابەتشۇناسلىق دەستۇرى «ئەلقانۇن فىت - تىب» ئىككىنچى

مىڭ يىللارنىڭ تەڭدىن تولىسى مابەينىدە XI ئەسىرنىڭ باشلىرىدىن X ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىغىچە غەرب ئالىي ئوقۇتۇش يۇرتلىرىنىڭ دەرسلىك قوللانمىسى قىلدى. ھەتتا ياۋروپادا بۇ «شەيخۇل رەئىس» نىڭ نامىدا «ئاۋ سىنا I» دېگەن مۇكاپات ئۇنۋانى تەسىس قىلىنىپ (ئىبنى سىنا غەرب دۇنياسىدا «ئاۋ سىنا» دەپ ئاتالغان. پادىشاھ كىكمونت V نىڭ بۇيرۇقى بىلەن مىلادىيە 1309 - يىلىدىن 1557 - يىللىرىغىچە ئىتالىيەنىڭ مونپىلىئى ئۇنىۋېرسىتېتىدا ئىبنى سىنانىڭ «ئەلقانۇن فىت - تىب» ناملىق ئەسىرى دەرسلىك قىلىنغان. تۇنجى قېتىم ئىتالىيەلىك دوختۇر ياندىر فۇلىم «ئاۋسىنا I» ئۇنىۋانىغا ئېرىشىپ مۇكاپاتلانغان)، ھازىرقى زامان «نوبېل مۇكاپاتى» نىڭ تەسىس قىلىنىشىغا ئىلھام ۋە تۈرتكە بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن دۇنيا جامائەتچىلىكى ئىنسان ئەقلىنىڭ ئۇلۇغ بىلىش ۋە تېزگىنلەش كۈچىنى نامايەن قىلغان بۇ ئۇلۇغ ھېكمەتنىڭ ئالەمشۇمۇل تۆھپىسىنى ئاجايىپ يۈكسەك ھۆرمەت تۈيغۇسى ئىچىدە ئەسلەپ كەلمەكتە. دۇنيا تىنچلىق كېڭىشىنىڭ 1952 - يىلىدىكى قارارىغا ئاساسەن، 1980 - يىلى بۇ ئېنسىكلوپېدىك ئالىم تۇغۇلغانلىقىنىڭ 1000 يىللىقىنى دۇنيا بويىچە داغدۇغلىق خاتىرىلەنگەن.

ئىبنى سىنانىڭ تېبابەتچىلىك ھەققىدە يازغان ئەسەرلىرى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك تارىخىدا ئىنتايىن مۇھىم ئورۇننى تۇتىدىغان بولۇپ، ئىبنى سىنا دەۋرىدىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە بولغان ئارىلىقتا ياشاپ ئۆتكەن ئۇيغۇر تۇغۇپلىرى ئىبنى سىنا ئەسەرلىرىدىن ئوزۇق ئېلىپ، داۋالاش ئەمەلىيىتى بىلەن شۇغۇللىنىپ كەلگەن. ئىبنى سىنانىڭ تىببىي تەلىماتلىرى ئۇيغۇر قارلۇق ئالىمى ئەبۇ نەسىر مۇھەممەت فارابىنىڭ ئىلغار نەزەريىۋى تەلىماتلىرىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇش سۈپىتى بىلەن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە يېڭى مەزمۇن قوشقان. قىسمەن ئالىملار ئىبنى سىنا تەلىماتلىرى ئىچىدىكى بىر قىسىم مەزمۇنلارنىڭ ئەرەب تېبابەت ئالىملىرىنىڭ قاراشلىرىغا ياندىشىپ كېتىدىغانلىقىغا قاراپ ئىبنى سىنانى «ئەرەب تېبابەت ئالىمى ۋە پەيلاسوپى» دېگەندەك قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇشقان. ئۇلار ماھىيەتتە «ئەرەب تېبابەتچىلىكى نوقۇل ئەرەب مىللىتىنىڭ ئىسلامىيەتتىن كېيىنكى تىببىي ئۇتۇقلىرىنىڭ مۇجەسسەمدىن ئىبارەت» (ئا. مۇھەممەتئىمىن) ئىكەنلىكىنى نەزەرگە ئېلىشمىغان. ئۇيغۇر تىبابىتى تەتقىقاتچىسى سۇن جىيەندى ئۇزىنىڭ «ئىبنى سىنا قەدىمىي ئەرەب تۇبىي ئەمەس» ناملىق ماقالىسىدا ناھايىتى ئېنىق قىلىپ مۇنۇلارنى يازىدۇ:

«تەكلىماكان قۇملۇقىدا ساقلىنىپ قالغان قەدىمىي مەدەنىيەت شۇنى ئىسپاتلىدىكى، ئىبنى سىنا تېخى دۇنياغا كەلمىگەن زامانلاردىلا تارىم ئويمانلىقىدا پەرغانە ئويمانلىقىدىكىگە ئوخشاش يۇقىرى سەۋىيىلىك تېبابەت مەدەنىيىتى ۋە مەرىپەت ئاللىقاچان مەۋجۇت بولغان»، «فارابىنىڭ پەلسەپە ئىدىيىسى ۋە تىببىي نەزەريىسى ئاللىقاچانلا ئىبنى سىنانىڭ ھەرخىل تەلىماتلىرى ئارىسىغا سىڭىپ كەتكەن». «ئىبنى سىنانىڭ «ئەلقانۇن» نىنى ئانالىز قىلغاندا مۇنداق بىر خۇلاسە چىقىرىشقا بولىدۇ: «ئەلقانۇن» قەدىمىي يۇنان

تىبابىتىگە مەنسۇپ ئەمەس ھەم ھىندى تىبابىتىگىمۇ مەنسۇپ ئەمەس. ئەرەب تىبابىتىگە تېخىمۇ مەنسۇپ ئەمەس، بەلكى ئۇ، غەربىي دىياردىكى ھەر مىللەت خەلقلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تىبابەت ئىلمىدۇر. ئوتتۇرا ئاسىيا تىبابىتىدە ھۆكۈمران ئورۇندا تۇرىدىغىنى يەنىلا پامىرنىڭ شەرقىي ۋە غەربىدىكى ئۇيغۇر تىبابىتىدۇر. مەسىلەن: تۇرپاندىن قېزىۋېلىنغان، ئىبنى سىنادىن 290 يىل بۇرۇن يېزىلغان «ئۇيغۇر تىبابىتى يازما يادىكارلىقلىرى» دا ئىچكى ئەزا يارا كېسەللىكلىرى سەۋەبىنىڭ كۆپىنچە قان ۋە سەپرادىن ئىكەنلىكى؛ بەلغەم، سوغۇق يەل، ئوت ۋە باشقا سەۋەبلەرنىڭ ساقايتقىلى بولمايدىغان ئۆسمە كېسەللىكلىرىنى كەلتۇرۇپ چىقىرىدىغانلىقى؛ ناماز شام قارىغۇسىنى داۋالاش؛ قان سىيىشنى داۋالاش، غالجىر ئىت كېسەللىكىنى داۋالاش؛ بەرەس كېسەللىكىدە ئارپا بەدىيان ئىشلىتىش قاتارلىقلاردىن ئىبارەت ئۇيغۇر تىببىي - دورىگەرلىك ساۋاتلىرىنىڭ قايسى ۋاقىتتا ۋە قانداق ئۇسۇلدا ئىبنى سىنا «ئەلقانۇن» نىغا قوبۇل قىلىنغانلىقى بىزگە نامەلۇم.

ئىبنى سىنا تىبابەتچىلىك ئىلمى توغرىسىدا تەبىر بېرىپ: «تىبابەتچىلىك شۇنداق ئىلىمكى، ئۇ ساغلاملىق ۋە كېسەللىك جەھەتلىرىدىن ئادەم بەدىنىنىڭ ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ مەقسىتى ساقلىقنى ساقلاپ، يوقىتىلغان ساغلاملىقنى ئەسلىگە كەلتۇرۇشتىن ئىبارەت»، دەيدۇ. ئۇ تىبابەتچىلىك ئىلمىنى خۇددى فارابىدەك «نەزەرىي تىبابەتچىلىك» ۋە «ئەمەلىي تىبابەتچىلىك» تىن ئىبارەت 2 تارماققا بۆلىدۇ. ئۇ: «تىبابەتچىلىك نەزەرىيىسى دېگەندە، بىز تىبابەتچىلىك قانۇنلىرىنى ئۆگىنىشنى چۈشىنىمىز» - دەيدۇ. ئىبنى سىنا تىبابەتچىلىكنى ساغلاملىق ۋە كېسەللىكتىن ئىبارەت قارىمۇ - قارشى ھادىسىنىڭ قانۇنىيەتلىرىنى تەتقىق قىلىدىغان ئىلىم سۈپىتىدە ئىزاھلاش بىلەن، ئۆز كىتابىغا «تىب قانۇنلىرى» دەپ نام بەرگەن. ئىبنى سىنا تىبابەتچىلىك قانۇنلىرىنى «ئومۇمىي قانۇنىيەتلەر ۋە خۇسۇسىي قانۇنىيەتلەر» دەپ 2 كاتىگورىيىگە بولگەن.

بىزگە مەلۇمكى، مەيلى تېۋىپ بولسۇن ۋە ياكى ئادەتتىكى بىر شەخس بولسۇن، ھەممىسى چوقۇم ئىنسان مىزاجىنى تولۇق بىلىشى زۆرۈر. ئۆز مىزاجىنى بىلگەن ئادەم ئۆز سالامەتلىكىنى كاپالەتكە ئىگە قىلالايدۇ. ھېكىم ئىبنى سىنا «ئەل قانۇن» نامىلىق كىتابىدا مىزاج ھەققىدە ئەتراپلىق مەلۇمات بەرگەن بولۇپ، ئىنسان ۋە ئۇنىڭ ئەزالىرىنىڭ مىزاجى ھەققىدە توختىلىپ مۇنداق دەيدۇ: «شۇنى بىلگىنكى، ھەربىر ھايۋان ھەربىر ئەزادا ئىمكانىيەت كۆتەرگىنىچە ئۆزىگە لايىق ۋە ئۇنىڭ ئىشلىرى ۋە ئەھۋالىغا مۇناسىپ دەرىجىدە مۇتىدىل مىزاجى بولىدۇ. شۇنىڭدەك ھەر ئەزاغا لايىق مىزاج بولىدۇ. يەنى بەزى ئەزا ئىسسىقراق ۋە بەزىسى سوغۇقراق، بەزىسى قۇرۇقراق، بەزىسى ھۆلرەك بولىدۇ. بەدەندىكى ئەڭ ئىسسىق نەرسە روھ ۋە روھنىڭ پەيدا بولۇش ئورنى - يۈرەكتۇر. ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەرىجىدە تۇرغۇچى قاندۇر. چۈنكى قان جىگەردە پەيدا بولىدۇ، يۈرەك بىلەن باغلانغانلىقى ئۈچۈن، جىگەردە يوق ئىسسىقلىقنى ئۇ يەردە ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىنكى دەرىجىدىكى ئىسسىق مىزاجلىق ئەزا جىگەردۇر. چۈنكى جىگەر قانقان قان

كەبىدۇر. ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆپكە، ئۇنىڭدىن كېيىن گۆش (مۇسكۇل) دۇر. مۇسكۇلغا سوغۇق مىزاجلىق ئەسەب تالالىرى تۇتاشقانلىقتىن، ئۇنىڭ ئىسسىقلىقى ئۆپكىنىڭكىدىن كەمرەكتۇر. مۇسكۇلدىن كېيىن ئىسسىق مىزاجلىق ئەزا مۇشەكلەردۇر. مۇشەك ئەسەبلەرنىڭ ۋە كۇمۇرچەكلەرنىڭ كېلىپ تۇتىشىش سەۋەبلىك ئىسسىقلىقتا ئادەم مۇسكۇلىدىن تۆۋەنرەكتۇر. ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى تالدۇر. چۈنكى تالدا قان قويۇلۇش (قويقاسى) باردۇر. ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى بۆرەكتۇر. بۇنىڭدا قان كۆپ ئەمەس. ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى ھەرىكەتلىك تومۇرلار (ئارتېرىيىلەر) تەبىقىسىدۇر. بۇ تەبىقىنىڭ ئىسسىقلىقى ئەسەبكە نىسبەتلىك ماددىدىن بولغانلىقى سەۋەبلىك ئەمەس، بەلكى ئۆزلىرىدىكى قان ۋە روھنىڭ ئىسسىقلىقىنى قوبۇل قىلىشلىرى سەۋەبلىكتۇر. ئۇنىڭدىن كېيىنكىسى ھەرىكەرتسىز تومۇرلار (ۋېنالار) تەبىقىسى تۇرىدۇ. بۇلار ئىسسىقلىقنى پەقەت قاندىن ئالىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن تېرە ۋە ئالغاننىڭ مۆتىدىل مىزاجلىق تېرىسى تۇرىدۇ.

بەدەندىكى ئەڭ سوغۇق مىزاجلىق نەرسە بەلغەم ، ئۇنىڭدىن كېيىن چاۋا ياغ، مويى، سۆڭەك، تاغاق، كۆمۇرچەك، پەيلەر، پەردىلەر، ئەسەبلەر، ئارقا مېڭە، باش مېڭە ۋە سىرتقى تېرىدۇر.

بەدەندىكى ئەڭ ھۆل نەرسە بەلغەم، قان، ياغ، چاۋا، باش مېڭە، ئەمچەك ۋە ئۇرۇقدان مۇسكۇلى، ئاندىن كېيىن ئۆپكە، جىگەر، تال، بۆرەكلەر، مۇشەكلەر، ئاندىن تېرىدۇر».

تېبابەت شاھى ئىبنى سىنانىڭ تىببىي ئەسەرلىرى ئىچىدە «ئەل قانۇن فىت ـ تىب» ئالاھىدە ئورۇن تۇتىدۇ. چۈنكى، تېبابەتچىلىكتە «شاھ ئەسەر» دەپ نام ئالغان «ئەلقانۇن فىت تىب» دۇنيا تېبابەتچىلىك ساھەسىدىكى چوڭ ھەجىملىك مۇكەممەل، زاھىر ھەم مەنۇىلىكى ئۈستۈن بولغان تىببىي قامۇس بولۇپ، بۇ ئەسەرنىڭ ۋۇجۇدقا كېلىشى تەبىئىي ھالدا جالىنۇس، رازى ۋە ئەلى ئىبنى ئابباسلارنىڭ تېبابەتچىلىك توغرىسىدىكى ئەسەرلىرىدىنمۇ يۇقىرى تەسىر پەيدا قىلدى. مەيلى شەرق، مەيلى غەربتە بولسۇن ئۇ تېبابەتچىلىك بىلىملىرى مۇشۇ ئەسەردىنلا قوبۇل قىلىنىپ كېلىندى.

«ئەلقانۇن فىت تىب» نى مۇئەللىپ جەمئىي 10 يىلدەك ۋاقىت (مىلادى 1029 ـ 1020) سەرىپ قىلىپ تاماملىغان بولۇپ، ئەسەرنىڭ ئومۇمىي مەزمۇنىدىن ئالغاندا، ئۇنىڭدا تىببىي قانۇن ـ قائىدىلەر ئاساسىدا ئەمەلىي داۋالاش مەسىلىلىرى بايان قىلىنغان. بۇ تىببىي قامۇسنىڭ مەزمۇنى باشقا تېبابەت قامۇسلىرىدىن ئالاھىدە پەرقلىنىپ تۇرىدۇ. «ئەلقانۇن فىت تىب» جەمئىي بەش تومدىن تەشكىل تاپقان. ئەسەرنىڭ بىرىنچى تومىدا ئادەم ئاناتومىيىسى، فىزىئولوگىيىسى، مۇھىت ۋە ھايات مەسىلىلىرىنى چۈرىدىگەن ھالدا ئومۇمىي تېبابەتچىلىك نەزەريىسى بايان قىلىنغان. تېبابەتچىلىك ئىلمى، ساغلاملىق ۋە كېسەللىك مەسىلىلىرىگە تەبىر بېرىلگەن. نېرۋا ۋە مېڭە، تومۇر، يۈرەك، ئىقتىدار، قۇۋۋەت، كېسەللىك ئالامەتلىرى، پاتالوگىيە، پروپلاكتىكا (ئالدىنى ئېلىش) مىدىتسىناسى، شىپاگەرلىك ئۇسۇللىرى تەتقىق قىلىنغان. ئىككىنچى تومىدا فارماكولوگىيە (دورىگەرلىك) بىلىملىرى تونۇشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇ تومنى ئىككى

قىسمغا بۆلگەن. بىرىنچى قىسىمىدا ئۆسۈملۈك دورىلار، ھايۋان، مەدەن دورا ماتېرىياللىرى ھەمدە ئۇلارنىڭ كەيپىياتى، تەسىرى، ئۇنى يىغىش، تەييارلاش، ساقلاش ئۇسۇللىرى چۈشەندۈرۈلگەن. ئىككىنچى قىسىمدا 811 خىل دورا ماتېرىياللىرى ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى ئېلىپبە تەرتىپى بويىچە تونۇشتۇرۇلغان. ئۈچىنچى تومدا پاتالوگىيىگە ئائىت مەزمۇنلار، يەنى كېسەل ئالامەتلىرى، دىئاگنوز يوللىرى، مېڭە، باش، مۇسكۇل، بەش ئەزا، بوغۇم، بېغىش كېسەللىرى تەتقىق قىلىنغان. تۆتىنچى تومدا پۈتۈن بەدەنگە تەسىر كۆرسىتىدىغان ئومۇمىي بەدەن خاراكتېرلىك كېسەللىكلەر، قىزىتما، ئىششىق، ماخاۋ، سۈنۈق، زەھەرلىنىش قاتارلىق كېسەللىكلەر ۋە ئۇلارنى داۋالاش، دورا بېرىش، سۈنۈقلارنى تېڭىش ئۇسۇللىرى تەپسىلىي چۈشەندۈرۈلگەن. بەشىنچى تومدا مۇرەككەپ دورىلار تۈرىگە كىرىدىغان، ئارىلاشتۇرۇپ پىششىقلاپ ئىشلىنىدىغان، تەجرىبىدىن ئۆتكەن 37 خىلدەك دورا تونۇشتۇرۇلغان ھەم مۇرەككەپ دورىلارنى تەييارلاش ئۇسۇللىرى كۆرسىتىلگەن.

ئىبنى سىنا «ئەلقانۇن فىت تىب» نامىلىق ئەسىرى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تەبىئەت پەلسەپىسىگە دائىر كۆز قاراشلىرىنى ئىلمىي ئاساستا چوڭقۇر شەرھىلەپ، ئەينى زاماندىكى شەرق ۋە غەرب تېبابەت ئىلمىنىڭ ھەرقايسى تەرەپلىرىنى نەزەرىيىۋى ۋە ئەمەلىي جەھەتتىن ئىجادىي ئەكس ئەتتۈرگەن. ئۇ بۇ ئەسەردە تېبابەت ئىلمى ۋە ئۇنىڭغا تەۋە بولغان كۆپلىگەن مەزمۇنلارغا ئىلمىي ئاساستا تەبىر بەرگەن. ئىلمىي ۋە ئىجادىي ھالدا يېڭىدىن - يېڭى كۆز قاراشلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپ ئۆتكەن. يەنە كېسەللىك ۋە ساغلاملىق ۋە كېسەللىك جەھەتلەردىن ئادەم بەدىنىنىڭ ئەھۋالىنى تەتقىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ مەقسىتى ساقلىقنى ساقلاپ، يوقۇتۇلغان ساغلاملىقنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش.» ئۇ يەنە كېسەللىك ۋە ساغلاملىق توغرىسىدا مۇنداق يازغان: «ئاغرىق ھايۋان بەدىنىدە يۈز بېرىدىغان نورمالسىز ھالەتلەرنىڭ بىرى بولۇپ، يېقىمسىز نەرسىنى سەزمەكتۇر.»، «ساغلاملىق شۇنداق ھالەتكى ئۇنىڭ سەۋەبىدىن بەدەن ئەزالىرىدا ساغلام پائالىيەت پەيدا بولىدۇ». «ئەلقانۇن فىت تىب» دا ساغلاملىق ۋە كېسەللىكنىڭ سەۋەبىنى مۇھىت، نەسىل، نەسەپ (ئىرسىيەت)، تاشقى كۈچنىڭ بۇزغۇنچىلىقى، كۆرۈنمەس جەرراھلار (مىكروپ)، ئەزالار ئىقتىدارىنىڭ بۇزۇلۇشى، خىلىتلارنىڭ نورمالسىزلىنىشى قاتارلىق سەۋەبلەر بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئىزاھلانغان بولۇپ، بۇلار ئارىسىدا خىلىتلار ۋە ئادەمنىڭ مىزاجىغا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىلگەن. بۇ جەھەتتە فارابىنىڭ تۇپراق (خاك)، سۇ (ئاب)، ھاۋا (بادى)، ئوت (ئاتەش) تىن ئىبارەت تۆت ئۇنسۇر قارىشىنى ئاساس قىلىپ، تۆت خىلىت تەلىماتى ئۈستىدە شەرھىلەش ئېلىپ بارغان. قان، سەپرا، بەلغەم، سەۋدا قارىشى بىلەن بىللە، ھۆل ئىسسىق، ھۆل سوغۇق، قۇرۇق ئىسسىق، قۇرۇق سوغۇق مىزاجلارنى تىلغا ئالغان.

«ئەلقانۇن فىت تىب» دا ئوتتۇرىغا قويۇلغان مۇھىت ۋە سەھىيە، سالامەتلىك، پەسىل، كىلىمات قاتارلىق گىگىنا ساھەسىگە مەنسۇپ نەزەرىيىلەر ھېلىمۇ ئۆز قىممىتىنى يوقاتماي كېلىۋاتىدۇ. ئەسەردە مېڭە نېرۋىلوگىيىسى توغرىلىق توختىلىپ «نېرۋا

بۆلەكلىرى بىر - بىرىگە ئوخشايدىغان تەنچە»، «نېرۋا مېڭە ۋە ئارقا مېڭىدىن ئۆسۈپ چىقىدىغان تاق مەيىن جىسىملار بولۇپ، ئۇلار ئەۋرىشىم، ئۇلارنىڭ ئۇزۇلۇشى ۋە ئاجرىلىشى ئانچە ئاسان ئەمەس، نېرۋىلار سەزگۈ ۋە ھەرىكەتنىڭ ئىزچىل بولۇشىنى تەمىنلەيدۇ»، دەپ ئوتتۇرىغا قويغان. بۇلار مېدىتسىنا تارىخىدا روبېرت گوكنىڭ مىكروسكوپ ئارقىلىق (1667 - يىل) نېرۋا ھۈجەيرىلىرىنىڭ تەسۋىرىنى بېرىشتىن ھەم رۇسىيە فىزىئولوگى پاۋلوۋنىڭ نېرۋالوگىيە توغرىسىدىكى سىستېمىلىق بايانلىرىدىن ئىلگىرىكى نېرۋا توغرىسىدا ئوتتۇرىغا چىققان ئەڭ ئىلمىي قاراش بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. ئەسەردە يەنە مېڭە پائالىيەتلىرىنى نۇقۇل فىزىئولوگىيىلىك نېرۋا نۇقتىسىدىن ئىزاھلاشتىن تاشقىرى، يەنە روھىيەتكە (پسىخولوگىيىگە) ئالاھىدە ئېتىبار ۋە قىزىقىش بىلەن مۇئامىلە قىلغان. ئەنگلىيە فىزىئولوگىيە ئالىمى ۋىلىيام فاۋى (ھارۋى، مىلادىيە 1578 - 1657) يۇرەكنىڭ خىزمىتى ۋە قان ئايلىنىش قانۇنى توغرىسىدا «قاننىڭ ئايلىنىش نەزەريىسى» دېگەن تېببىي ئەسىرىنى يېزىشتىن نەچچە يۈز يىل ئىلگىرىلا ئىبنى سىنا «ئەلقانۇن» دا تۇنجى بولۇپ يۇرەك خانىسى ۋە قاننىڭ يۇرەكتىكى پائالىيىتىنى يۇرۇتۇپ بەردى. ئۇ يەنە يۇرەك پەقەت بىر ئاناتومىيىلىك ئەزا بولۇپلا قالماستىن، خۇددى مېڭىگە ئوخشاش پۈتۈن بەدەن خاراكتېرلىك ئورگان، يۇرەك ۋە مېڭە، ھايات ۋە روھىيەت قۇۋۋەتلىرىنىڭ بۇلىقى دەپ ئىزاھات بەرگەن.

«ئەلقانۇن فىت تىب» دا يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر تەتقىق قىلىنىپ: «سىبلىس، قىزىل، ۋابا، ئۆپكە كېسىلى قاتارلىق كېسەللىكلەر سۇ بىلەن ھاۋادىكى كۆز بىلەن كۆرگىلى بولمايدىغان ئىنتايىن ئۇششاق مىكروبلارنىڭ ئادەم بەدىنىگە كىرىشىدىن پەيدا بولىدۇ»، دېگەن ھۆكۈم تۇنجى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويۇلۇپ، سۇ بىلەن ھاۋادا مەۋجۇت بولىدىغان كېسەل قوزغاتقۇچى باكتېرىيە، ۋىروسلار توغرىسىدا يۇقىرىقىدەك ئىلمىي پەرەز ۋۇجۇدقا كەلتۈرۈلگەن. بۇ خىل قاراش يەتتە ئەسىردىن كېيىن گوللاندىيە ئالىمى ئانتون لىۋىنگوك (مىلادىيە 1632 - 1723) تەرىپىدىن 1674 - يىلى مىكروسكوپتا باكتېرىيە، مىكروپلار بايقالغاندىن كېيىن، ھەقىقىي ئىسپاتلاندى. ئىبنى سىنا كۆز كېسەللىكلىرىنىڭ ئاساسچىلىرىدىن بىرى. ئەسەردە يەنە 60 تۈرلۈك ئاددىي، 30 تۈرلۈك مۇرەككەپ تومۇر ھەرىكىتى ھەمدە كۈچى، تېزلىكى، رېتمى، ئۇدارى ھەققىدە مەلۇمات بېرىلگەن. ئىبنى سىنا تۇنجى بولۇپ كۆكرەكنى بارماق ئۇستىدىن چىكىپ تەكشۈرۈش ئۇسۇلىنى قوللانغان. مۇئەللىپ ئەسەردە يەنە تېرە كېسەللىكلىرى توغرىسىدىكى بايانلاردىن باشقا جىنسىي كېسەللىكلەرنىڭ پەيدا بولۇش مېخانىزمى قاتارلىقلار ئۈستىدە مەخسۇس تەھلىل ئېلىپ بارغان. ئەسەردە يەنە يەككە دورىلارنىڭ تەسىرى ۋە پىششىق دورىلار ئۈستىدە تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغان. شۇنداقلا لوگىكا، ماتېماتىكا، فىزىكا، پەلسەپە، ئىلاھشۇناسلىققا دائىر مەزمۇنلارمۇ بايان قىلىنغان.

ئومۇملاشتۇرۇپ ئېيتقاندا «ئەلقانۇن فىت تىب» دىن ئىبارەت بۇ قامۇس قەدىمكى تېبابەتچىلىكنى ئىلمىي ئاساستا يەكۈنلەپ، ئۆزىدىكى يېڭى، مول، ئىلمىي مەزمۇنلار

ئارقىلىق تېبابەتچىلىك، بولۇپمۇ ئىچكى كېسەللىكلەر ئىلمىي ۋە دورىگەرلىك ئىلمىنى بېيىتقان ھەم راۋاجلاندۇرغان. ئوتتۇرا ئەسىر مېدىتسىنا ئىلمىنىڭ ئەڭ يۇقىرى نوپۇزىنى تىكلىگەن. ئۆزىدىكى قىممەتلىك، ئۆلمەس مەزمۇنلار ئارقىلىق پۈتۈن دۇنيا مېدىتسىنا ئاسمىنىدا چاقناپ تۇرغان بىر بۇرۇق يۇلتۇزغا ئايلانغان. قامۇس ۋۇجۇدقا كەلگەندىن بېرى ئۇنىڭغا شەرھى يازغۇچىلار ۋە ئەسەرنىڭ ئىلھامىدا تىببىي كىتابلارنى يازغۇچىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي كەلدى. مەسىلەن: ئىمادۇدۇن قەشقەرى، فەخرىددىن ئەل رازى، ئەل مەۋپۇقۇس سامىرى، ئىبنى خەتىبە، نەجمىدىن ئىبنى مۇنپاخ، ئىبنى ئالىمە، ئىبنول قەف، ئىبنى ئەرەب مىسرى، ئەل ئىمىنى، داۋۇت ئەنتاكى (قىسقارتىپ يازغان)، ئەل خوجەندى، رەببۇد جىبلى، شەرىپىدىن رەنجىسى، ئىبنول لەبۇدى، پەخرىدىن ئىبنى سائىتى، ئىبنى جەمھە، جەپەر ئىلى باھار، خۇئاجە، رىزۋان ئەخمەت (1953 ـ يىل) قاتارلىق ئالىم ـ ھۆكىمالار ئارقا ـ ئارقىدىن ئەسەر ئۈستىدە شەرھى يازدى.

ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنى مول ئۇزۇق بىلەن تەمىنلىگەن بۇ شاھانە ئەسەر 2000 ـ يىلى شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى تەرىپىدىن ئۇيغۇرچە نەشر قىلىنىپ، تۈپىلىرىمىز ئۈچۈن مۇھىم قورال كىتاب بولۇپ قالدى.

§ 6 . مەھمۇد قەشقەرى ۋە «تۈركي تىللار دىۋانى»دىكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىگە دائىر مەلۇماتلار

1105 - 1008

مەھمۇد قەشقەرى مىلادى (~~1080 ـ 1020~~) قەشقەرنىڭ ئوپال يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتىسى ھۈسەيىن ئىسىملىك بىر كىشى ئىدى. مەھمۇد قەشقەرى ياش ۋاقتىدا قەشقەر مەدرىسلىرىدە بىلىم تەسىل قىلغان. ئەرەب، پارس تىللىرىنى، ئەرەب تىل ـ ئەدەبىياتى ۋە گراممىاتىكىسىنىمۇ پۇختا ئۆگەنگەن. قاراخانىلار ھاكىمىيىتى تارا كېڭىيىپ، بۇخارا ۋە سەمەرقەندلەرگىچە يېتىپ كەلگەندە، پۈتۈن ئوتتۇرا ئاسىيانى ساياھەت قىلغان ۋە شۇ زاماندىكى تۈركي مىللەتلەرنىڭ شەھەر ۋە يېزا، قىشلاقلىرىنى ۋە قەبىلىلىرىنى ئايلىنىپ يۈرۈپ تۈركي مىللەتلەرگە مەنسۇپ ھەرقانداق بىر خەلقنىڭ يەرلىك تىل ئۇرپ ـ ئادەتلىرىنى، ماقال ـ تەمسىللىرىنى، ھەتتا يەرلىك تېبابەت ۋە دورىگەرلىك ئىشلىرىنى ئالاھىدە قىزىقىپ ئۆگەنگەن ۋە توپلاپ تەتقىق قىلغان. 1072 ـ يىلى يېزىپ تاماملىغان »دىۋانى لۇغاتىتۈرك» (تۈركي تىللار دىۋانى» دېگەن كىتابىدا، ئەڭ قەدىمكى زاماندا ئۇيغۇرلار ئىشلەتكەن دورىلاردىن 150 خىل ئۈسۈملۈك، مەدەن ۋە ھايۋاندىن ئېلىنغان دورىلارنىڭ ساپ ئۇيغۇرچە نامى يېزىلغان ۋە 50 خىلغا يېقىن كېسەلنىڭ نامى ۋە بىزقانچە رىتسىپلار كۆرسىتىلگەن ھەمدە مال دوختۇرلۇققا ئائىت سۆزلەرمۇ بار. مەھمۇد قەشقەرى گەرچە بۇ كىتابنى 11 ـ ئەسىرنىڭ ئاياغلىرىدا يازغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭدىكى ئاتالغۇ، شېئىر ۋە تەمسىللەرنىڭ مىلادىدىن بۇرۇنقى بىرنەچچە يۈز يىللار ئىچىدە بارلىققا كەلگەنلىكى مەلۇم. «دىۋان لۇغەتتۈرك» دە ھېكايە قىلىنغان

ئىسكەندەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋەقەشقەر چىگرىسىغىچە يېتىپ كەلگەنلىكى، مىلادىدىن 250 يىل بۇرۇنقى ۋەقە. ئالىپ ئەرتوغا (ئافراسياپ) نىڭ ئۆلۈمىدە ئېيتىلغان مەرسىيە شېئىرلارمۇ مىلادىدىن بۇرۇنقى كىيانىلار دەۋرىدە بارلىققا كەلگەن. دېمەك، ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ نەقەدەر ئۇزۇن تارىخقا ئىگە ئىكەنلىكى مۇشۇ كىتابتىنمۇ مەلۇم. ئۇلۇغ ئۇيغۇر ئالىمى مەھمۇد قەشقىرىنىڭ ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئائىت دەسلەپ ئوتتۇرىغا قويغان سۆزلىرى بۇ ئالىمنىڭ ئۇيغۇرلار ئىچىدىن چىققان بىر ۋەتەنپەرۋەر، مىللەتپەرۋەر ۋە ئەدىب ھەم تېۋىپ ئىكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ.

«تۈركىي تىللار دىۋانى» گەرچە ئۇيغۇر تېبابىتى ھەققىدىكى مەخسۇس ئەسەر بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆزىنىڭ مۇكەممەل قامۇس ئىكەنلىكى ئارقىلىق ئەينى دەۋردىكى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىقتىسادىي، مەدەنىي ھاياتىنى، جۈملىدىن ئىلىم - پەن، سەنئەت ساھەلىرىدىكى مۇۋەپپەقىيەتلىرىنى، ئۆرپ - ئادەتلىرىنى، تېخنىكا - ئىجادىيەتلىرىنى ... باي تىللار ئارقىلىق چۈشەندۈرۈپلا قالماي، يەنە بىزگە تېبابىتىمىزگە دائىر نۇرغۇن بىلىملەرنى قالدۇرۇپ كەتكەن. يەنى ئۇنىڭدا ساقلىق ساقلاش قائىدىلىرى، كېسەللىك نامىلىرى، كېسەللىك سەۋەبى ۋە كېسەللىك ئالامەتلىرى، شىپالىق يېمەك - ئىچمەك، مېۋە - چېۋە، كۆكتات، ئۆسۈملۈك، ھايۋانات ۋە مەدەنلەرنىڭ نامىلىرى، ئادەمنىڭ ئاناتومىيىلىك ئەزالىرىنىڭ نامىلىرى، داۋالاش ئۇسۇللىرى، تېببىي ئەسۋاب ۋە دورا سايمانلىرى، دورا تەييارلاش يوللىرى ۋە تەييار دورا نامىلىرى ھەققىدە مەلۇماتلار خاتىرىلەنگەن.

1. ھەر خىل كېسەللەرگە ئائىت مەلۇماتلار

ئالا 14 - 111. I ئالا، پىسە ئادەم ئانۇمى 7 - 185. I موغو كېسىلى. ئەنۇچ 5 - 74. I كۆزگە ئۆسكەن گۆش پەردە. ئەۋشۇك 5 - 142. I چاپلاشقان كېسەل. ئەزىك 12 - 96. I تېرىدىكى ئۇزۇنچاق تىرناق ئىزى. بالىغ 9 - 462. III ؛ II ؛ 8 - 530. I يارىدار. باش 10 - 386، 5 - 207. III يارا، جاراھەت. بەزگەك 18 - 421. II بەزگەك. بەزىك 8 - 500. I بەزگەك، تىترەك. بەز 15 - 169. III بەزگەك. بەز 15 - 169. III بەز. بىزى 1 - 309. III كۆيۈك، چاۋارتقۇ. بوقۇق 7 - 416. II پوقاق. بوغۇزنىڭ ئىككى يېنىدا، تېرە بىلەن گۆش ئارىلىقىدا پەيدا بولىدىغان بىر خىل بەزسىمان گۆش. فەرغانە بىلەن شىقى شەھەرلىرىدە مۇشۇنداق كېسەل تەگكەن كىشىلەر بار. پوقاق نەسىلدىن نەسىلگە ئۆتىدۇ. بەزىلىرى شۇنداق يوغىناپ كېتىدۇكى، ئۆزىنىڭ كۆكسىنى ۋە پۇتىنى كۆرەلمەيدۇ. مەن كېسەلنىڭ كېلىپ چىقىشىنى سوريدىم. ئۇلار ماڭا مۇنداق جاۋاب بېرىشتى: «بىزنىڭ بوۋىلىرىمىز ناھايىتى ئۇنلۇك كاپىرلار ئىكەن، تەڭرى يارلىقىغۇچى پەيغەمبەرنىڭ ساھابىلىرى ئۇلار بىلەن ئۇرۇشقاندا، ئاتا - بوۋىلىرىمىز كېچىلەپ چۇقان - سۈرەن سېلىپ، باسقۇن ياساپتۇ. ئۇلارنىڭ بۇ چوقان - سۈرەنلىرىدىن مۇسۇلمانلار ھودۇقۇپ كېتىپ، مەغلۇبىيەتكە يۈز تۇتۇپتۇ. بۇ خەۋەر خۇدا رازى بولغۇچى ئۆمەرگە يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۆمەر ئۇلارنى قاغاپتۇ.

شۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ بوغۇزىدا بۇ كېسەل پەيدا بولۇپتۇ ۋە ئەۋلادىغا مىراس بولۇپ قاپتۇ» . هازىر ئۇلارنىڭ ئارىسىدا ئۇنلۇك گەپ قىلىدىغان هېچقانداق ئادەم يوق. بۇرت 10 ـ 12 II ؛ 10 ـ 444. I قارا بېسىش. بۇكەن 9 ـ 519. I ئەرلىكى يوق ئادەم، ئەرلىكى زەئىپ كىشى. ئىگ 15 ـ 310. III ؛ 4 ـ 390، 7 ـ 1067 كېسەل. بىر خىل كېسەل. ئىرىك 3 ـ 182. I ئىرىك ∽ يىرىك. كەفگەك 18 ـ 422. II كېكەچ، كەم 18 ـ 440. I كېسەل. كەزىك 12 ـ 508. I كېزىك. كەزىك 14 ـ 508. I كېسەل. كۆگ 5 ـ 182. III داغ. خوتۇنلارنىڭ يۇزىگە چۈشىدىغان داغ. قامچىغۇ 14 ـ 639. I قاپارتقۇ. قاپارغان 3 ـ 671. I قاپارتقۇ. قىلتىق 12 ـ 620. I قوماق، باش كېپىكى. باشتا بولىدىغان كېپەك. قىزلاماق 15 ـ 683. I قىزىل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش سىرتىغا تېپىپ چىقىدىغان قاپارتقۇ. ئۆتۈك 5 ـ 93. I ئۆتۈگ ∽ ئۆتۈك. ئىچ ئۆتۈش ۋە قۇسۇش كېسىلى. پىچىغىل 13 ـ 627. I قول ۋە پۇتتىكى يېرىقلار. چاغراق 11 ـ 613. I تاز، تازچاق. چالقان 9 ـ 574. I يارىنىڭ ئەدەپ كېتىشى، بىر يەردىن بىر يەرگە تارقىلىشى. چەكەك 13 ـ 504. I چېچەك كېسىلى. چىگىلچە. سارىغىلىغ ئەر 12 ـ 646. I سېرىق كېسىلى بار ئادەم. سەڭىل 9 ـ 929. I سەپكۇن، يۇزدىكى سەپكۇن. داغ. سىگىل 11 ـ 512. I سۆگەل. ساۋۇشغان 18 ـ 673. I مەددەقۇرت، شۇ قۇرتتىن بولىدىغان سېرىق كېسەل. سىچغاق 3 ـ 615. I چىچقاق. سىزلاغ 20 ـ 605. I سىزلاش. سوغۇق سۇ ئىچكەندە ياكى مۇز چىشلىگەندە چىشنىڭ قاماپ كېتىشى. سۆگەل 3 ـ 290، 10 ـ 512. I كېسەل، ئاغرىق. ئوغۇزچە. سۇگىنەگۇ 1 ـ 640. I سەينۇگە ∽ سەينەك. تىرناق بىلەن گۆشنىڭ ئارىسىغا چىقىدىغان يارا. تالغان ئىگ 16 ـ 750. I تۇتقاق كېسىلى. تاپ 4 ـ 198. III تېرىدىكى يارا ياكى تاياق ئىزى. 16 ـ 570. I تۇتقاق كېسىلى. تاز 17 ـ 411. I ؛ 12 ـ 203. III تاز. تەلۋە 4 ـ 556. I تەلۋە، سارالىق. تەمرەگۇ 17 ـ 639. I تەمرەتكە. تەشۇك 3 ـ 503. I تۆشۈك، يېرىق؛ سېرىق ئەت يېرىقى، چىقۇق ∽ چۇقۇق. تەرسگەك 14 ـ 577. III يىگىناسقۇ. تۇبۇلغاق 16 ـ 653. I يەل تولغاق. قۇلۇجى، توغا 15 ـ 310. III كېسەل، كېسەللىك. تۇماغۇ 13 ـ 583. تۇمۇ، زۇكام، تۇتۇغ 7 ـ 483. I تۇتقاقلىق. تولغاق، قۇلۇجى. توغا 7 ـ 483. I تۇتقاقلىق. ئۇم 8 ـ 68. I مەيدىسى بۇزۇلۇش، گۆشنى كۆپ يېگەنلىكتىن ئادەمنىڭ مەيدىسى بۇزۇلۇش. ئۇچغۇق 11 ـ 133. I ئۇچۇق، زۇكام. ئۇررا 1 ـ 55. I ئەرلەردە بولىدىغان چىقىق (چۇقۇق) كېسىلى. ئوغۇزچە، ئۇزۇز 16 ـ 99. III ؛ 11 ـ 76. I قوتۇر (كېسىلى). ئۇزۇزلۇغ كىشى 1 ـ 199. I قىچىشقاق كېسىلىگە گىرىپتار بولغان كىشى. ئۇرۇك 13 ـ 181. I ئاق داغ. ئۆسمۈرلەرنىڭ تىرنىقىغا چۈشىدىغان ئاق. ئۇ يەنە «تىرناق ئۇرۇكى» دېيىلىدۇ. ئۇز 9 ـ 63. I گاس، پاك. يۇبا قۇلاق 2 ـ 76. III تىترەك، بەزگەك تىترىكى. ياباقۇ ۋە يەمەك تىللىرىدا.

يۇقىرىقى كېسەللىك تۈرلىرىدىن بىز ئىچكى كېسەل (بەزگەك، ئىنەگۇ، كەزىك،

ئۆتۈك، تۇماغۇ...) ؛ تاشقى كېسەل (ئەرىك، بىزى، قامچىغۇ، بالىغ...) ؛ بەش ئەزا كېسەللىكلىرى (ئەنۇچ، كەفگەك، تەرسگەك، ئۇز...) ؛ تېرە كېسەللىكلىرى (ئالا، ئانۇمى، كۆگ، چەكەك، تاز، تەمرەگۇ...) قاتارلىقلارغا ئېرىشىمىز. ئۇندىن باشقا بالىلار كېسەللىكلىرى (قىزلاماق، ئۇرۇك) ؛ ئاياللار كېسەللىكلىرى (كۆگ) ؛ جىنسىي كېسەللىكلىرى (بۇكسىن) قاتارلىقلارنىڭمۇ مىساللىرى بار.

كېسەللەرگە دىئاگنوز قويۇش ھەرقانداق بىر ئەلنىڭ تىبابىتىدە ئەڭ مۇھىم ئورۇندا تۇرىدۇ. كېسەلگە توغرا دىئاگنوز قويۇلغاندىلا، ئاندىن ئۇنىڭ سەۋەبلىرىنى تېپىپ چىقىپ، شۇنىڭغا ماس داۋالاش تەدبىرلىرى قوللىنىلىدۇ. يۇقىرىدىكى مەلۇماتلاردىن بىز ئەينى دەۋردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ كېسەللەرنى توغرا تونۇپلا قالماي، بەلكى كېسەللەرنىڭ بەزىبىر خۇسۇسىيەت ئالاھىدىلىكلىرىنى، بەزىبىر ئالامەتلىرىنىمۇ كۆرسىتىپ ئۆتكەنلىكىنى چۈشىنىۋالالايمىز. شۇنىڭ بىلەن بىللە، يۇقىرىدا «پوقاق» كېسىلى توغرىسىدىكى رىۋايەتمۇ بېرىلگەن بولۇپ، بۇنى ئەينى دەۋردىكى ئىسلام تەسىرىدىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدۇ.

2. يېمەك ـ ئىچمەك ئارقىلىق كېسەل داۋالاشقا دائىر مەلۇماتلار

«تۈركىي تىللار دىۋانى» بىر بىلىم خەزىنىسى بولۇش سۈپىتى بىلەن مىڭ يىل ھەتتا ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ يېمەك ـ ئىچمەك ئارقىلىق ساغلاملىققا يول ئېلىش ئادەتلىنىمۇ قىسقا ئەمما مېغىزلىق مەلۇمات بەرگەن.

مەسىلەن:

بۇ ئىچىگە شېكەر ئۇۋۇتۇپ سېلىنىدىغان غىزانىڭ نامى (1 ـ توم 13 ـ بەت).

ياغ. ياغلىق شورپا (1 ـ توم 50 ـ بەت).

بىرخىل غىزانىڭ نامى. گۈرۈچ قاينىتىلىپ سۇغاق سۇغا سېلىنىدۇ، كېيىن سۇزۇۋېلىنىپ شېكەر ۋە مۇز سېلىنىدۇ، بۇ غىزا سوغاقلىق يېيىلىدۇ (1 ـ توم 121 ـ بەت).

قېتىق بىلەن سۈت ئارىلاشمىسى. قۇرۇت ئىزىپ ئىچكەنلىكتىن ئىچى قېتىپ قالغان ئادەمگە ئىچىنى سۈردۈرۈش ئۈچۈن ئىچكۈزۈلىدۇ (1 ـ توم 137 ـ بەت).

سۈت ۋە قېتىقتىن قىلىنغان سۇزمىگە ئوخشاش يېمەكلىك (1 ـ توم 171 ـ بەت).

قوقاستا پىشۇرۇپ ئېلىنغاندىن كېيىن، توغراپ ياققا سېلىنىپ، ئۈستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك (1 ـ توم 192 ـ بەت).

بۇغداي ۋە ئارپا ئۇنى قاتارلىق نەرسىلەر ئارىلاشتۇرۇلۇپ قىلىنغان تاماق (قوشۇقلۇق نان) 1 ـ توم 197 ـ بەت).

بىرخىل يېمەكلىك. بۇغداي سۈدا قاينىتىلىدۇ، ئاندىن ئارپا خېمىرى بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، قاچىغا سېلىپ، ئىسسىق يەرە بولدۇرۇلىدۇ، بولغاندىن كېيىن ئېلىپ يېيىلىدۇ (1 ـ توم 417 ـ بەت).

شورپا، مەن ياغىملاردىن ئاڭلىدىم: «شورپا كەلتىر» دېيىشنىڭ ئورنىغا «من كلدر

mun kaldur» دەيدۇ ۋە ئۇگرىلىك شورپا كەلتۈرىدۇ (1 ـ توم 443 ـ بەت).

ھېسىپ، ئۇچەي ئىچىگە گۈرۈچ، گۆش ۋە دورا ـ دەرمەك سېلىپ قىلىندىغان يېمەكلىك (1 ـ توم 462 ـ بەت).

كۈلگە كۈمۈپ پىشۇرۇلغان نان (1 ـ توم 467 ـ بەت).

تېرىقتىن قىلىندىغان بىر تاماق. ئۇنى قىلىش ئۈسۈلى مۇنداق: تېرىق ئاۋۋال قاينىتىلىپ، كېيىن قۇرۇتۇلىدۇ. ئاندىن تۇگمەندىن تارتىپ ئۇن قىلىنىدۇ. ئاندىن كېيىن ياغ ۋە شېكەر ئارىلاشتۇرۇپ، تۇغۇتلۇق ئاياللارغا بېرىلىدۇ (1 ـ توم 528 ـ بەت).

ھېسىپنىڭ بىر خىلى. جىگەر بىلەن گۆش، دورا ـ دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ، ئۇچەيگە تىقىلىدۇ. ئاندىن پىشۇرۇپ يېيىلىدۇ (1 ـ توم 543 ـ بەت).

بىرخىل تۈرك سىركىسىنىڭ نامى. ئۇ مۇنداق ياسىلىدۇ: ئۈزۈم شىرنىسىنى كۈپتە ئېچىنىپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھاراق قويۇپ، بىر كېچە تۇرغۇزغاندىن كېيىن سىركە بولۇپ چىقىدۇ. بۇ سىركىنىڭ ئەڭ ياخشىسى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ (1 ـ توم 548 ـ بەت).

بىرخىل يېمەكلىكنىڭ ئىسمى. بۇ يېمەكلىك مۇنداق تەييارلىنىدۇ: قاينىتىپ ئېلىنغان بۇغداينىڭ ئۈستىگە بادام مېغىزى سېلىنىدۇ، ئاندىن ھەسەل ۋە سۈت بىلەن قىلىنغان بۇلماقنى قۇيۇپ، شۇ پېتى ئېچىتىلىدۇ. تەييار بولغانا، بۇغدىيى يېيىلىدۇ، سۈيى ئىچىلىدۇ (1 ـ توم 551 ـ بەت).

قورساقنى توق تۇتىدىغان قۇۋۋەتلىك ئاش (1 ـ توم 577 ـ بەت).

قورساقتا تۇرمايدىغان قۇۋۋەتسىز ئاش (1 ـ توم 577 ـ بەت)

ھورنانىڭ بىرخىلى، نېپىز ۋە سىڭىشلىك كېلىدۇ (1 ـ توم 578 ـ بەت).

قۇيماق خېمىرىغا ئوخشاش سۈيۇق قىلىپ چىلىنىدىغان بىرخىل خېمىر. سېمىز توخۇنى ياكى سېمىز گۆشنى قورىغاندا ياكى كاۋاپ قىلغاندا، يېغى ئېقىپ كەتمىسۇن دەپ، ئۇنىڭغا شۇ خېمىر سۈرتىلىدۇ (1 ـ توم 580 ـ بەت).

چۆپ، تۈركلەرنىڭ ئاتاقلىق تاماقلىرىدىن بىرى. بۇ تاماق زۇلقەرنەيىن ۋاقتىدا پەيدا بولغان ئىكەن، ئۇنىڭ جەريانى مۇنداق ئىكەن: زۇلقەرنەيىن قاراڭغۇلۇقتىن چىققاندا، ئەسكەرلىرىنىڭ ئوزۇقى تۈگەي دەپ قالغان، ئۇلار ئاچلىقتىن زۇلقەرنەيىنگە زارلىنىپ، «بىزنى ئاچ قويما» دېگەن مەنىدە «بىزنى تىتما اج» «bizni tutma aq» دەپ خىتاب قىلغان ۋە «بىزنى قويۇۋەت، يۇرتىمىزغا كېتەيلى» دېگەن. زۇلقەرنەيىن دانىشمەنلەر بىلەن كېڭىشىپ، ئاخىرى مۇشۇ تاماقنى تاپقان. بۇ تاماق بەدەنگە قۇۋۋەت بېرىپ، يۈزنى قىزارتىدۇ ۋە قورساقتا ئۇزاق تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئۆزىنى يەپ، شورپىسىنىمۇ ئىچىدۇ. تۈركلەر بۇ تاماقنى كۆرۈپ ئۇنى «تتماج tutmaq» دەپ ئاتىغان. بۇ سۆزنىڭ ئەسلى «تتما اج tutmaqa» بولۇپ، ئىككى «1 ـ ئېلىق» نىڭ بىر قىلىپ ئوقۇلۇشى نەتىجىسىدە «تتماج» بولۇپ قالغان. بۇنىڭ مەنىسى «ئۇزەڭنى ئاچ تۇتما، مۇشۇ تاماقنى قىلىپ يە» دېمەكتۇر

(1 ـ توم 591 ـ بەت).
رەسمى تاماق ئالدىدا يېيىلىدىغان ئىشتەي ئېچى غىزاسى (1 ـ توم 591 ـ بەت).
سوكنى سۇ ياكى سۈتتە قاينىتىپ، ئۈستىگە ياغ قويۇپ يېيىلىدىغان بىرخىل تاماق (1 ـ توم 625 ـ بەت).
بىرخىل يۇپقا نان (1 ـ توم 628 ـ بەت).
ئىچىگە دورا ـ دەرمەكلىك، گۆش تىقىلغان ئۇچەي (1 ـ توم 629 ـ بەت).
ئىچىگە قۇرۇق ياكى هۆل ئۇچۇم سېلىپ تەييارلىنىدىغان بىرخىل يېمەكلىك (1 ـ توم 640 ـ بەت).
قاتلىما. ماي بىلەن يۇغۇرۇلۇپ، تونۇر ياكى ئۇچاقتا پىشۇرۇلىدىغان بىرخىل نان (1 ـ توم 672 ـ بەت).
قۇشقاچ تىلى ئاش. سۈيۇقئاشنىڭ بىر تۈرى. بۇنىڭ خېمىرى نۇقۇت چوڭلىقىدا كېسىلىدۇ. بۇ ئاش كېسەل ۋە شۇنىڭغا ئوخشاش كىشىلەرگە بېرىلىدۇ (1 ـ توم 683 ـ بەت).
ئاق تىكەن. بۇ بىرخىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، سۈيىنى تۇتماچقا قويسا، تۇتماچقا رەڭ بېرىدۇ (3 ـ توم 33 ـ بەت).
يقغان اش ـ گۆشسىز ئاش (1 ـ توم 48 ـ بەت).
قېرىن ۋە ئۇچەينى ئىنچىكە ئۇچۇيگە تىقىپ، كاۋاپ قىلىپ ياكى پىشۇرۇپ يېيىلىدىغان يېمەكلىك. هېسىپ (3 ـ توم 75 ـ بەت).
كۈنەكلگە. بۇ قاچىنىڭ تېگىدە قالدۇرۇلغان ئازاراق قېتىق ياكى قېمىز كۈنەلگىسى بولۇپ، بۇنىڭ ئۈستىگە سۈت قويۇپ قېتىق ئويۇتۇلىدۇ ياكى قېمىز ئېچىتىلىدۇ (3 ـ توم 168 ـ بەت).
بىرخىل تاماق. باش پىشۇرۇلغاندىن كېيىن، ئۇششاق توغرىلىپ، دورا ـ دەرمەك ئارىلاشتۇرۇلۇپ بىرقاچىغا سېلىنىدۇ ۋە ئۈستىگە ئاچچىق قېتىق قۇيۇلۇپ، سىڭىشكەندىن كېيىن يېيىلىدۇ (3 ـ توم 187 ـ بەت).
قاغۇت، تۇغۇتتا خۇنسىرىغان خوتۇنلارغا بېرىلىدىغان تاماق. قۇرۇلغان تېرىق ئۇنى ياغ بىلەن شېكەرگە ئارىلاشتۇرۇلۇپ يېيىلىدۇ (3 ـ توم 223 ـ بەت).
قۇيماق، خېمىر سۈيۇق يۇغۇرۇلۇپ، قازاندىكى ياققا سېلىپ پىشۇرۇلىدۇ. ئاندىن ئۈستىگە شېكەر سېپىپ يېيىلىدۇ (3 ـ توم 239 ـ بەت).
قارا ئەتمەك. ناننىڭ بىرخىلى، بۇ مۇنداق تەييارلىنىدۇ: گۆش ئېزىلگۈچە پىشۇرۇلىدۇ، كېيىن ئۈستىگە سېرىق ياغ، شېكەر قويۇپ ئارىلاشتۇرۇپ، قويۇلغىچە قاينىتىلىدۇ. ئاندىن يېيىلىدۇ (3 ـ توم 307 ـ بەت).
بىرل سۈيۇق تاماق. بۇ تاماق سۇ، قار، مۇزغا ئوخشاش نەرسىلەر بىلەن سۇۋۇتۇلىدۇ، ئىچىگە دورا ـ دەرمەك سېلىنىپ سوغۇقلۇق ئۈچۈن بېرىلىدۇ (3 ـ توم 227 ـ بەت).

ئادەمنىڭ مىجەزىگە ئىسسىقمۇ كەلمەيدىغان، سوغۇقمۇ كەلمەيدىغان مۆتىدىل تاماق (3 ـ توم 331 ـ بەت).

كويسايەماكون ئەزكۇ. يىلىقسىمۇ ياغ ياخشى، كۆيدۈرسىمۇ كۈن ياخشى. ئادەم ياغدىن ھەرقانچە زېرىكسىپ كەتسىمۇ، قۇرغاق، تۈزلۈق تاماقتىن ياخشى، كۆيدۈرسىمۇ كۈن ياخشى. ئادەم ياغدىن ھەرقانچە قىزدۇرسىمۇ قاراڭغۇ تۈماندا تۇرغاندىن ياخشى (3 ـ توم 592 ـ بەت).

دېمەك، مول تىببىي ئۇزۇقلۇقشۇناسلىق ئىلمىگە كامىل بوۋىمىز مەھمۇد قەشقەرىي ئۆزىنىڭ «دىۋان» دا ئۆزى ياشىغان قاراخانىيلار دەۋرى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى دەۋرلەردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھەرخىل يېمەك ـ ئىچمەكلەر بىلەن كېسەللىكلەرنى شىپا تاپقۇزىدىغانلىقى، ھەركىشى ئۆزىنىڭ مىجەزىگە قاراپ يېمەك ـ ئىچمەك ئېستىمال قىلىدىغانلىقى، ھەمدە تۇرلۇك كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىپ مۇداپىئەلىنىدىغانلىقىغا ئوخشاش كۈندىلىك تۇرمۇشتىكى قىممەتلىك تەجرىبىلەرنى خاتىرىلەپ قالدۇرغان.

3. ھەرخىل شىپالىق مېۋە ـ چېۋە، كۆكتات ۋە زىرائەتلەرگە دائىر مەلۇماتلار

ئۇيغۇرلار دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىشقا باشلىغاندىن كېيىن، كىشىلىك تۇرمۇشتا ئېھتىياجلىق بولغان ئاشلىق زىرائىتى ۋە ئىقتىسادىي زىرائەت تۇرلىرىنىڭ ھەممىسىنى دېگۈدەك تېرىغان. مەسىلەن، بۇغداي، ئارپا، قوناق، شال، تېرىق، كېۋەز، قىچا، زاراڭزا... قاتارلىقلارنى تېرىپ ئۆستۈرۈشكە ئادەتلەنگەندىن تاشقىرى، مېۋە ـ چېۋىلەردىن: ئالما، شاپتۇل، ئۆرۈك، ئۈزۈم، ياڭاق، بادام... قاتارلىقلارنى؛ كۆكتاتلاردىن: پېدىگەن، چامغۇر، يۇمغاقسۇت، پىياز، سەۋزە، تەرخەمەك، سامساق... قاتارلىقلارنىمۇ تېرىپ ئۆستۈرگەن ھەمدە ئۇلارنى قانداق تېرىش، قانداق پەرۋىش قىلىش، قانداق يىغىپ ساقلاش ۋە ئېستىمال قىلىش يوللىرى ئۈستىدىمۇ بەلگىلىك چۈشەنچىلەرنى تۇرغۇزغان.

«دىۋان» دا زىرائەت، كۆكتات، مېۋە ـ چېۋىلەرگە ئالاقىدار ئاتالغۇلاردىنمۇ 80 دىن كۆپرەكى ئۇچرايدۇ. بۇلار بىزنىڭ دېھقانچىلىق، باغۋەنچىلىك ۋە كۆكتاتچىلىق ئىشلىرىمىزنى تەرەققىي قىلدۇرۇشىمىز، شۇنداقلا قەدىمكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ بۇ ھەقتىكى چۈشەنچىسىنى ھەمدە ئۇنىڭ شىپالىق رولىدىن قانداق پايدىلىنىپ كېسەل داۋالغانلىقىنى تەتقىق قىلىشىمىزدىمۇ يارىدىمى ئىنتايىن زور. ئەمدى بۇ ئاتالغۇلارغا نەزەرىمىزنى ئاغدۇرايلى:

ئالما 5 ـ 176. I ئالما. ئوغۇزچە ئالمىلا 10 ـ 23. III ؛ 3 ـ 456. II ؛ 10 ـ 186. I ئالما. ئالۇچ 9 ـ 164. I ئالۇچا. ئالۇچىن 4 ـ 186. I يېگىلى بولىدىغان بىر خىل بوغۇملۇق ئوت. ئامشۇي 15 ـ 155. I ئالگىرات. ئارموت 7 ـ 414. III ؛ 4 ـ 128. I ئاموت. ئارپا؛ 9 ـ 167. I 6 ـ 168. II ئارپا. 17 ـ 455. II ؛ 8 ـ 154. I ئايۋا. بىر خىل بېھى. بىر شۇبدە ئەگۈرگەن 7 ـ 214. I بىر خىل ئۆسۈملۈك. ئۇرۇقىنى قارلۇق تۇركمەنلىرى يەيدۇ. ئەرۈك 12 ـ 94. I شاپتۇل، ئۆرۈك ۋە قارا ئۆرۈككە ئوخشاش مېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى. بانزى I

ـ 551. I ئۇزۇم ئۇزۇلۇپ بولغاندىن كېيىن بىدىشتا قېپقالغان ئۇزۇم ـ كەنچەكتە. بار يىگىدە 14 ـ 202. III نان جىگدە. بەنەك 12 ـ 501. I پېنەك، دان، ئۇرۇق، ئارغۇ ۋە بەزى قەبىلىلەر تىلىدا. بەزىنچ 6 ـ 510. III غولى يوپۇرماقلىرى قىزىل بىر خىل ئۆسۈملۈك بولۇپ، باغلاردا ئۆسىدۇ، دورا قاتارىدا يېيىلىدۇ. ببىلى 6ـ 561. I پىلپىل. بوي 3 ـ 192. III شۇمشە، يېيىلىدىغان بىر خىل ئوت، ئوغۇزچە. بۇغداي 8 ـ 330. III ؛ 7 ـ 340. II بۇغداي. پۇرچاق 609. I پۇرچاق. بۇكەن 11 ـ 519. I ھىند قوغۇنى. بۇتۇكە 15 ـ 583. I پىدىگەن ~ پەتىنگان. بۇشىنچەك 8 ـ 659. I چىرىك، ئۇزۇم سىپى كەنچەكچە. دەڭگەل 9 ـ 523. III داڭگال، چار ـ چاپماق (بۇغداينىڭ چار ـ چاپمىقى). خۇچۇنەك 10 ـ 635. I خوچۇنەك. قوغۇننىڭ بىر خىلى. خۇشپۇراق چىپار قوغۇن. كەپەز 11 ـ 399؛ 5 ـ 386. I كېۋەز. كۇلى 8 ـ 322. III گۇلى ~ گۇلە. ئاجراتماي ئۇچكىنسى بىلەن قۇرۇتۇلغان ئۆرۈك، شاپتۇل قاتارلىقلار. كۇچ 5 ـ 167. III كۇنجۇت، چىگىلچە. كۇۋۇركەن 6 ـ 681، 1 ـ 678. I تاغ پىيىزى. قاغۇن 16 ـ 145. III ؛ 12 ـ 423. II ؛ 15 ـ 533. I قوغۇن. قاق 9 ـ 212. II قاق، شاپتۇل قېقى. قاپاق 2 ـ 496 I قاپاق. قاتمىغان ۋاقتىدا يېيىلىدىغان ھۆل قاپاق. قارا ئەرۇك 94. I ـ 15 قارائۆرۇك. قات 13 ـ 200. III قات. ھەممە تىكەنلىك دەرەخلەردە بولىدىغان مېۋە. قاتۇت 7 ـ 414. II قاق. بارسغانچە. قىلدرۇق 6 ـ 569. III قىلتىرىق، بۇغداينىڭ باشاقلىرىدا بولىدىغان قىلتىرىق. قىچى 8 ـ 327. III قىچى ~ قىچا. قوناق، 7 ـ 499. I 15 ـ 228. III چۇڭگۇن قوناق. قۇچغۇندى 12 ـ 641. I پىياز، چىگىلچە. مايىل يەمىش ـ 231. I III پىشىپ ئۆتۈپ كەتكەن يىمىش. مەشىچ ئۇزۇم 4 ـ 467. I قارا ئۇزۇم. مۇرچ 14 ـ 447. I مۇچ، قارامۇچ. ئوغلى 5 ـ 175 I قەشقەردە تېرىلىدىغان تاتلىق سەۋزە. پامۇق. III ؛ 10 ـ 497. II 17 ـ 473 پاختا. پۇستۇلى 6 ـ 641، 20 ـ 588. I لويلا. يېگىلى بولىدىغان بىر خىل ئوت. چاغمۇر ~ چامغۇر 2 ـ 597، 1 ـ 597. I چامغۇر. چاخشاق 10 ـ 613. I ئۆرۈك قېقى ۋە ئۇزۇم ۋاسالغۇسى، قارلۇقچە. چاۋلى 8 ـ 599. III ياڭاق ۋە شاپتۇل شاكاللىرى، كەنەكچە. چەنشتۇرۇك 9 ـ 686. I جىنەستە. چىپىقاق 7 ـ 585. I چىلان. ساغناغۇ 12 ـ 639. I قۇرۇق قاپاق. سامۇرساق 13 ـ 683. I سامساق. سارىغ ئەرۇك 15ـ 94. I ئۆرۈك. سارمۇ ساق 12 ـ 683. I سامساق. سەنكەچ 6 ـ 502. III ، 1 ـ 594. I سەركەچ ئالما. فىندىق ياڭىقى چوڭلۇقىدا بولىدىغان بىر خىل تاتلىق ئالما. ئۇنىڭ ئاق ۋە قىزىل تۈرلىرى بولىدۇ. سىۋت 4 ـ 462. I سۇۋۇت، يۇمغاقسۇت، قەشقەرچە. سۇنۇ 11 ـ 327. III ، 1 ـ سىياھدان. تالقا 13 ـ 241، 18 ـ 556. I تەركە ئۇزۇم، غوراپ، غورا ئۇزۇم. تانا 18 ـ 324. III تانەكچە ~ دانەكچە، يۇمغاقسۇت ئۇرۇقى، ئۇچ تىلدا «بۇغداي» دېگەن بولىدۇ. يالغۇز ئوغۇزلارنى ئۇنى «تېرىق» مەنىسىدە قوللىنىلىدۇ. تارقا 10 ـ 556. I تەركە ئۇزۇم، غوراپ، غورا ئۇزۇم. تارماز 18 ـ 597. I تەرخەمەك. تىقما ئۇزۇم 11 ـ 21. II

دانلىرى غۇجمەكلىشىپ، تىقىلىپ تۇرغان ئۇزۇم. تۆگى 8 ـ 217. Ⅲ ئاقلانغان تېرىق، سۆك، ئوغۇزچە. تۇتۇرقان 17 ـ 675. Ⅰ گۇرۇچ. تولۇگ ئەرۇك 14 ـ 94. Ⅰ شاپتۇل. ئۇلبان 13 ـ 163. Ⅰ ئۆلەن، خۇشپۇراق بىر ئۆسۈملۈكنىڭ يىلتىزى، يېگىلى بولىدۇ. ئۇرۇغلۇق بۇغداي 3 ـ 203. Ⅰ ئۇزۇقلۇق بۇغداي. ئۇگۇت 18 ـ 75. Ⅰ تېرىق، تۇركچە. ئۇزۇم، 1 ـ 103. Ⅰ 5 ـ 279. Ⅲ، 19 ـ 23. Ⅱ ئۇزۇم، ئۇجمە 11 ـ 175، Ⅰ ئۇژمە. شامۇشا 19 ـ 581. Ⅰ شۇمشە، يېگىلى بولىدىغان بىر خىل خۇشپۇراق ئوت. يافىشغۇ 8 ـ 64. Ⅲ قىزىلقات. ياغ ئۇگۇرى 1 ـ 76. Ⅰ كۇنجۇت، ئوغۇزچە. ياغاق 16 ـ 121. Ⅰ ؛ 18 ـ 36. Ⅲ ياڭاق. ياش 9 ـ 589. Ⅲ بىدە. يۇگۇرگۇن 10 ـ 73. Ⅲ تېرىققا ئوخشاش قىزىل دانلىق بىر خىل ئۆسۈملۈك. ئۇنى تۇركمەنلەر يەيدۇ. زازانزا ـ 587. Ⅰ زاراڭزا.

يۇقىرىدىكى مەلۇماتلاردا، بىز ئادەتتە ئېستىمال قىلىدىغان زىرائەتلەر، كۆكتاتلار ۋە مېۋە ـ چېۋىلەر بېرىلىپلا قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ بەزىبىر ئالاھىدىلىكلىرىمۇ ئىزاھلانغان. مەسىلەن، «ئەرۇك ـ شاپتۇل، ئۇرۇك ۋە قارا ئۇرۇككە ئوخشاش مېۋىلەرنىڭ ئومۇمىي نامى؛ كۇلى ـ گۇلى ~ گۇلە، ئاجراتماي ئۇچكىسى بىلەن قۇرۇتۇلغان ئۇرۇك، شاپتۇل قاتارلىقلار؛ مايىل يەمىش ـ پىششىپ ئۆتۈپ كەتكەن يېمىش؛ ئوغلى ـ قەشقەردە تېرىلىدىغان تاتلىق سەۋزە؛ سەنكەچ ـ سەركەچ ئالما، فىندىق ياڭىقى چوڭلۇقىدا بولىدىغان بىر خىل تاتلىق ئالما، ئۇنىڭ ئاق ۋە قىزىل تۇرلىرى بولىدۇ؛ ئۇرۇغلۇق بۇغداي ـ ئوزۇقلۇق بۇغداي» دېگەندەك. مانا بۇنىڭدىن بىز دېھقانچىلىق ۋە كۆكتاتچىلىق ئىشلىرىنىڭمۇ ئەينى دەۋردە شىنجاڭ ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا رايونىدا خېلى كەڭرى تارقالغانلىقىنى، مېۋە ـ چېۋە، دېھقانچىلىق زىرائەتلىرى ۋە كۆكتاتلارنىڭ تۇرلىرىنىڭمۇ ئىنتايىن مول ئىكەنلىكىنى بىلىۋالالايمىز.

4. ھەرخىل دورا ئۆسۈملۈكلىرىگە دائىر مەلۇماتلار

ئۇلۇغ ئالىم بوۋىمىز مەھمۇد قەشقەرى ئۇيغۇر تىببابەتچىلىكىنىڭ ماددىي مەنبەسى بولغان ھەرخىل دورا ئۆسۈملۈكلىرىگە «دىۋان» دىن مۇناسىپ ئورۇن بەرگەن. شۇڭلاشقا «دىۋان» دا ھەرخىل دورۇلۇق ئۆسۈملۈك ۋە ئوت ـ چۆپ، گۇل ـ گىياھقا ئائىت ئاتالغۇلارمۇ خېلى كۆپ. مانا بۇ ئاتالغۇلار ئارقىلىق بىر ئەينى دەۋردىكى ئەجدادلىرىمىزنىڭ دورىگەرلىك ـ تىببابەتچىلىك قاراشلىرىنىمۇ بىر قەدەم ئىلگىرىلىگەن ھالدا چۈشىنىۋالالايمىز. مەسىلەن، «دىۋان» دا:

ئاباباشى 7 ـ 117. Ⅰ تاغلاردا ئۆسىدىغان، تەرخەمەككە ئوخشايدىغان، پىلىكىدە تىكىنى بار ئوت. ئاپارغان 2 ـ 189. Ⅰ ئارپىغان. ئارپىغا ئوخشاش بىر خىل ئۆسۈملۈك، باشقى بولسىمۇ، دېنى بولمايدۇ. ئاۋۇزغۇن 1 ـ 213. Ⅰ ئۇزغۇن. تۇخۇمەك دەرىخىنىڭ مېۋىسى، تېرە ئەيلەشكە ئىشلىتىلىدۇ. ئايرىق 9 ـ 153. Ⅰ ئاجرىق ~ ئىجرىق (بىر خىل ئوت). ئوغۇزچە. ئازرىق 10 ـ 153. 12 ـ 133. Ⅰ ئاجرىق ~ ئىجرىق (بىر خىل ئوت) تۇركچە. ئەگىر 11 ـ 57.1 ئىگىر، قورساق ئاغرىقىغا دەۋا بولىدىغان بىر

خىل ئۆسۈملۈك يىلتىزى. ئەلدرۈك 6 ـ 563. III ئادراسمان ئۇرۇقى. ئەڭدۈز 2 ـ 156. I ئەندىز. يەردىن قىزىۋىلىنىپ، ئاتنىڭ قورساق ئاغرىقىغا دورا قىلىنىدىغان بىر خىل يىلتىز. بوتۇرغاق 12 ـ 653. I بۇدۇشقاق. بۇژىن 12 ـ 518. I بىر خىل زەھەرلىك ئوتنىڭ ئىسمى. داۋا 7 ـ 326. III داۋا. يۇلغۇن چېچىكى. دۇنۇشكە 7 ـ 636. I بىسلىغاق. بىر خىل سىسىق ئوت. كەنچەكچە. ئىڭلىچ 9 ـ 156. I ئىڭلىچ. سامساققا ئوخشايدىغان بىر خىل تاغ ئوتى. كەكرە 1 ـ 551. I كەكرە. تۆگە يەيدىغان ئاچچىق ئوت. كەلەپ 4 ـ 459. I كىلەپ. تۇرك يايلاقلىرىدا ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت. كەنپە 1 ـ 543. I كامپا. بىر خىل ئوتنىڭ ئىسمى. قامىش 8 ـ 288. III ؛ 3 ـ 479. I قومۇش. قارائوت 10 ـ 307. III قارائوت. ئاق پارپا. بىر خىل زەھەرلىك ئوت. قارامۇق 3 ـ 635. I قارامۇق. قارغاي تارماقى 12 ـ 611. I بىر خىل ئۆسۈملۈك. قاشاق 7 ـ 497. I بىر خىل قومۇش. قاياچۇق 7 ـ 244. III تاغدا ئۆسىدىغان بىر خىل خۇشپۇراق ئۆسۈملۈك. قىرت ئوت 14 ـ 446. I قىسقا ئوت. قۇملاق 14 ـ 446. I قۇلماق. قىپچاق يۇرتلىرىدا ئۆسىدىغان، ھەشقىپەچەككە ئوخشايدىغان بىر ئۆسۈملۈك. قۇشغۇن 7 ـ 573. I قۇژغۇن. مال يەيدىغان ھۆل قومۇش. ماندار 11 ـ 597. I ماندار. دەرەخلەرگە ئورۇلۇۋىلىپ، كۆپ چاغلاردا دەرەخنى قۇرۇتۇپ تاشلايدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك. ئوغۇزچە. ئوت 14 ـ 48. I ئوت. ئۆسۈملۈك. چاخشۇ 9 ـ 552. I كۆز ئاغرىقىغا داۋا بولىدىغان بىر خىل ئوت. چەچەك 6 ـ 415. II ؛ 12 ـ 504. I چېچەك، گۇل. چىكىن 1 ـ 541. I چۇژگۇن ئوت. ئۇزۇملۈك باغلاردا ئۆسىدىغان بىر خىل باشاقلىق ئوت. چىم 12 ـ 440. I چىم. يەردىن ئورۇۋىلىپ، ئاپتاپتا قۇرۇتۇپ، تۇترۇق قىلىنىدىغان ئوت. چىڭلەك 7 ـ 523. III چىڭگىلەك. چۇمگەن 7 ـ 577. I چىمەنلىك. سارقاچ 8 ـ 330. III ؛ 8 ـ 593. I كاسىنى، كۆكچېچەك (قارىمۇق). سارغان 10 ـ 571. I ساراغان. شورتاڭ يەرلەردە ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت. سغۇن ئوتى. I 18 ـ 532 ئادەمگىياھ. تاپان 15 ـ 520. I تۆگىتاپىنى (ئۆسۈملۈك). توبۇلغاق 15 ـ 653. I بىر خىل دورا ئوت. توي ئوتى 1 ـ 193. III دورا قىلىندىغان بىر خىل ئوت. ئۇلىكە 2 ـ 185. I يۆگىمەچ ئوت. شاۋ 3 ـ 212. III شاپ. ئۇشلەڭگە ئوخشاش بىر خىل ئوت. شوغلۇ 14 ـ 561. I ئىت ئۇزۇم. شۇڭلە. 12 ـ 517. III شۇڭلە، ئارغۇ ئىلىندە ئۆسىدىغان بىر خىل ئوت. ياقرىقان. III 6 ـ 75 فىندىق چوڭلۇقىدا مېۋىسى بولغان بىر خىل ئۆسۈملۈك. يانداق 4 ـ 59. III يانتاق. ياپچات 3 ـ 48. III جۇۋسان، شىۋاق. ياپۇشغاق 9 ـ 68. III بۇدۇشقاق. يارپۇز 6 ـ 52. III يالپۇز. يىكەن 1 ـ 28. III يىكەن. يىز 4 ـ 195. III چىغ. بۇنىڭدىن چىغدان توقۇيدۇ. يىلغۇن. III 13 ـ 48 يۇلغۇن. يىزىغ ئوت 4 ـ 14. III ئادراسمان. قەشقەر تىلدا. يولدۇرۇغا 6 ـ 586. III قىلىچقا ئوخشايدىغان، ئىبگىز ئۆسىدىغان ئۆسۈملۈك. يۇرگەنچ 13 ـ 527. I يۆگىمەچ. بىر خىل ئۆسۈملۈك. يۇنغۇق 14 ـ 59. III شۇلتا چىقىرىدىغان بىر خىل ئۆسۈملۈك. ئۇشلەڭ. زارغۇنچمۇد

دورلىق هايۋانلارغا

2 ـ 687. I زەيھانى چىن. خۇشپۇراق بىر خىل ئۆسۈملۈك.

مانا بۇلار «دىۋان» دىكى 60 خىلدىن ئوشۇق ھەرخىل دورا ئۆسۈملۈكلەرنىڭ نامىلىرى بولۇپ، ئاپتور مۇجىزىكار تەبىئەت دۇنياسىدىكى بۇ خىل ئۆسۈملۈكلەرنىڭ نامىنىلا ئېيتىپ قالماستىن، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىشلىتىش ئورۇنلىرى، قىسقىچە بەلگە ـ ئالامەتلىرى ۋە رولىنى قوشۇمچە قىلىپ كۆرسەتكەن.

5. دورىلىق ھايۋانلارغا دائىر مەلۇماتلار

بىزگە مەلۇمكى، ئۇيغۇر تىببابەتچىلىك ـ دورىگەرلىكىدە ناھايىتى نۇرغۇن دورىلار ھەرخىل ھايۋانات ئەزالىرىدىن ئېلىنىدۇ. مەسىلەن، گېرمانىيە ئارخېئولوگلىرى تۇرپاندىن تېپىپ ئېلىپ كەتكەن ۋە تۇركىيىلىك ئالىم رەشت رەخمەتى ئاران 1930 ـ يىلى WABS (بېرلىن پروسىيە پەنلەر ئاكادېمىيىسى) كونفىرىنسىيىسىدە قىلىنغان دوكلاتىنىڭ پەلسەپە ـ تارىخ قىسمىنىڭ 1 ـ توم 451 ـ 473 ـ بەتلىرىدە ۋە 1932 ـ يىلى WABS نىڭ 1 ـ توم 401 ـ 448 ـ بەتلىرىدە تەتقىق قىلىپ ئېلان قىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تىببابەتچىلىككە ئائىت يازما يادىكارلىق پارچىسى» دا ناھايىتى نۇرغۇن دورىلارنىڭ ھايۋاناتلاردىن ئېلىنىدىغانلىقى ۋە ئۇنىڭ شىپالىق رولى ناھايىتى ئېنىق سۆزلەنگەن. گەرچە مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ يېگانە شانلىق قامۇسى «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا ھايۋانات ئەزالىرىنىڭ شىپالىق رولىنى بىر ـ بىرلەپ تونۇشتۇرمىغان بولسىمۇ، ئەمما قەدىمكى تېۋىپ ـ دورىگەر ئەجدادلىرىمىز ئۆز تىببابىتىدە پايدىلانغان دورۇلۇق ھايۋانات نامىلىرىنى خېلى تولۇق تونۇشتۇرغان. ھايۋانات ئەزالىرى قەدىمدىلا ئەمەس، ھازىرمۇ نۇرغۇن كېسەللەرگە شىپا بولىدىغانلىقىنى، نۇرغۇن ئېسىل ۋە قىممەتلىك دورىلار ھايۋاناتلاردىن ئېلىنىدىغانلىقى ھەممىگە مەلۇم. «دىۋان» دا دورۇلۇق ھايۋاناتلار نامىلىرى خېلى كۆپ تىلغا ئېلىنغان، مەسىلەن:

ئورۇل ئات 63 ـ 1، قاشقا ئات 74 ـ 1، ئايغىر 129 ـ 1، ئارغۇن، شالغۇت ئات 146 ـ 1، جەدە ئات 568 ـ 1، موزاي 582 ـ 1، ئىرىك، ئەركەك قوي 60 ـ 1، ئالتە ئايلىق قوزا 561 ـ 1، ئالا قوي 629 ـ 1، پاقلان 578 ـ 1، قوي، ئارغۇنچە 191 ـ 3، قوي 193 ـ 3، قوزا 309 ـ 3، قوچقار 520 ـ 3، ئېيىق 86 ـ 1، ئېيىق كۆچىكى 627 ـ 1، تاغ ئۆچكىسى 91 ـ 1، ئوغلاق 162 ـ 1، ئۆچكە 173 ـ 1، تاغ تېكىسى 196 ـ 1، چۈشن، ئوغلاق 477 ـ 1، ئۆچكە، ئوغۇزچە، 362 ـ 3، ئەركەك كىيىك، 316 ـ 3، بالىلىق ئارسلان (شىر) 208 ـ 1، ھىنگان 163 ـ 1، بوتا، بوتىلاق 515 ـ 1، بۇغرا 548 ـ 1، سىرتلان، يالبۇرە 108 ـ 1، ئارجۇ چىشى چىلبۇرە 172 ـ 1، بۇرە 304 ـ 1، ئېشەك 150 ـ 1، قولان ـ ياۋا ئېشەك 541 ـ 1، يولۋاس 449 ـ 1، سۇغۇر 471 ـ 1، قېچىر 471 ـ 1، غالجىر ئىت 473 ـ 1، قانجۇق ـ قانجىق 621 ـ 1، تايغان 240 ـ 3، ئىت 49 ـ 1، تۇرۇشەن ـ چوچقا كۆچىكى 494 ـ 1، توڭغۇز 497 ـ 3، ئەركەك مۇشۇك 225 ـ 3، مايمۇن 523 ـ 1، تۈلكە 559 ـ 1، قارىساق 618 ـ 1، قوندۇز 598 ـ 1، كىرپە 542 ـ 1، توشقان 666

ـ 1، چاشقان 570 ـ 1، سىرىققۇيرۇق ـ تۇلۇم چاشقان 675 ـ 1، كوسۇتكە ـ ئېتىز چاشقىنى 638 ـ 1، بوغما يىلان 37 ـ 3، ئوق يىلان 37 ـ 3، پىل 37 ـ 3، قارابۇلغۇن 175 ـ 3، تىمساھ ـ لەھەك 213 ـ 3، كىيىك 230 ـ 3، لەڭمەنتاقتاق ـ چاشقاننىڭ بىر خىلى 584 ـ 1، پاقا 312 ـ 3، ساغلىق 616 ـ 1، ھۆپلەن ـ ھۆپىگەن 162 ـ 1، ئاتان ـ تۆگە 103 ـ 1، ئەركەچ بىر باشلىق تېكە 128 ـ 1، تۆگە 311 ـ 3، پىل ـ بۇنى ئوغۇزلار بىلمەيدۇ. 514 ـ 3، سۆسەر 629 ـ 1، قاشقا ئات 173 ـ 3، توقال (مۇڭگۇزسىز ھايۋان) 433 ـ 1، تاي 216 ـ 3، بوغاز بايتال 639 ـ 1، كۇسۇتكە 582 ـ 1.

قەدىمكى ئەجدادلىرىمىز يۇقۇردىكى ھايۋانلارنىڭ مۇڭگۇزى، چىشى، سۆڭىكى، گۆشى، تېرىسى، ئىچكى ئەزالىرى، سۈتى ھەتتا تېرەك ۋە مايالىرىنىڭ خۇسۇسىيىتىدىن ئۈنۈملۈك پايدىلىنىپ، ھەرخىل كېسەللىكلەرگە شىپا بولىدىغان دورىلارنى مۇشۇ ھايۋانلاردىن ئېلىپ ياسىغان.

6. دورىلىق قۇشلارغا دائىر مەلۇماتلار

قەدىمدىن ھازىرغىچە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىكىدە ناھايىتى نۇرغۇن دورىلار ھەرخىل قۇشلاردىن ئېلىنىپ كەلگەن. تۇرپاندىن تېپىلغان «قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تېبابەتچىلىكىگە ئائىت يازما يادىكارلىق پارچىسى» دا ناھايىتى نۇرغۇن دورىلارنىڭ قۇشلاردىن ئېلىنىدىغانلىقى بايان قىلىنغان. گەرچە «دىۋان» دا قۇشلارنىڭ دورۇلۇق خۇسۇسىيىتى بىر ـ بىرلەپ تونۇشتۇرۇلمىغان بولسىمۇ، ئەمما دىيارىمىزدا ياشىغان قۇشلارنىڭ دىيارىمىز ئاھالىلىرى تەرىپىدىن خېلى ئىلگىرىلا بايقالغانلىقى، قۇشلارنىڭ دورۇلۇق خۇسۇسىيىتى پەيدىنپەي ئىگىلىگەنلىكى ۋە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىكىدە مۇھىم دورا مەنبەسى بولۇپ خىزمەت قىلىپ كەلگەنلىكى دەرھەقىقەت.

مول تېببىي بىلىمگە ئىگە بوۋىمىز مەھمۇد قەشقەرى ئۆزىنىڭ قامۇس خاراكتېرلىك يېگانە تەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» دا قۇشلارنىڭ نامىنى مۇنداق بايان قىلغان:

سا 530 ـ 3، توغراق 193 ـ 3، ھۆپۈپ 107 ـ 1، قوداي ـ يىغى دورا بولىدىغان بىر خىل قۇش 57 ـ 1، ھاڭگىت ـ ماڭغىت 125 ـ 1، قۇشقاچ 594 ـ 1، خوراز 156 ـ 1، ئارغۇن ـ ئاغمىخان 162 ـ 1، لاچىن 533 ـ 1، قارچىغا 549 ـ 1، ئۆدەك 140 ـ 1، توخۇ 582 ـ 1، چۈمگەك ـ قاغا تىپىدىكى بىر خىل قۇش 619 ـ 1، قىزىل ئىشتان 619 ـ 1، كەكلىك 626 ـ 1، ھوقۇش ـ مۇشۇك ياپىلاق 636 ـ 1، قارىغۇجا 652 ـ 1، بېلىقئاغۇچ 665 ـ 1، بۆدۈنە 666 ـ 1، سېغىزخان 673 ـ 1، قارلىغاچ 682 ـ 1، قاشقالداق ـ ئۆدەكتىن كىچىكرەك سۇ قۇشى 683 ـ 1، بۇلبۇل 685 ـ 1، توخۇ ـ تۇركمەنچە 417 ـ 2، كاككۇك 418 ـ 2، سۆمۈرگۈك ـ بۇلبۇلغا ئوخشايدىغان بىر خىل قۇش 423 ـ 1، مۇشۇكياپىلاق ـ ھوقۇش 76 ـ 3، تورغاي 204 ـ 3، قۇشقاچ 302 ـ 3، قۇ، ئاققۇ 331 ـ 3، تۇرنا 329 ـ 3، قودا ـ قوداي 331 ـ 3، قىرغۇي ـ قۇرغۇي 332 ـ 3، تۇرۇمتاي 334 ـ 3، شۇڭقار 520 ـ 3، كەپتەر 571 ـ 3،

قارغا ـ قاغا 554 ـ 1، چىۋە قۇرغۇي 504 ـ 1، قۇش 432 ـ 1، ئۇكە ـ ھوقۇش 218 ـ 1، ئاق باش قارغا 513 ـ 3، بىغىرتاق 654 ـ 1 ..... قاتارلىقلار.

7. دورىلىق ھاشاراتلارغا دائىر مەلۇماتلار

قەدىمكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ـ دورىگەرلىكى دىيارىمىزدا بار بولغان ھەرخىل ھاشاراتلارنىڭ دورۇلۇق خۇسۇسىيىتىنى خېلى بالدۇرلا بايقاپ، ئۇنىڭدىن دورىكەرلىك ۋە ھەرخىل كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىشتا ئۇنۇملۇك پايدىلانغان. ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك فولكلور قاتلىمىغا سىڭىپ كەتكەن بۇ ئادەت ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كەلدى. «تۇرپاندىن تېپىلغان قەدىمكى ئۇيغۇر يېزىقىدىكى تىبابەتچىلىككە دائىر يازما يادىكارلىق پارچىسى» دىمۇ نۇرغۇن ھاشاراتلارنىڭ شىپالىق رولى، خۇسۇسىيىتى كۆپلەپ تىلغا ئېلىنغان. «تۇركىي تىللار دىۋانى» دا تونۇشتۇرۇلغان ھاشاراتلار تۆۋەندىكىچە:

ئۆيەز ـ بىر خىل پاشا، ئوغۇزچە 114 ـ 1، ھەرە ـ ھەسەل ھەرىسى 118 ـ 1، ئۆمۈچۈك 206 ـ 1، قۇرۇت ـ ھاشارات 446 ـ 1، چايان 573 ـ 1، كۈمۈتا 580 ـ 1، يالتىراق قۇڭغۇز 641 ـ 1، چۈمۈلە 334 ـ 3، قۇڭغۇز ـ ئۇسسۇرغاق قۇڭغۇز 497 ـ 3، پاشا 501 ـ 3، چۈمۈلە، ئوغۇزچە 512 ـ 3، قىسقۇچ پاقا، ئوغۇزچە 523 ـ 3، قارا چېكەتكە 598 ـ 3، چىۋىن 554 ـ 1، سىركە (باشتا بولىدىغان) 560 ـ 1، قۇمچاق 635 ـ 1، چېكەتكە 636 ـ 1، ساقانقا ـ كانا 637 ـ 1، مەددە قۇرۇت 673 ـ 1 ..... قاتارلىقلار.

قىسقىسى، يىتۈك ئالىم مەھمۇد قەشقەرىنىڭ «تۇركىي تىللار دىۋانى» دىكى تىبابەتچىلىك ـ دورىگەرلىككە دائىر مەلۇماتلاردىن بىز ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئۆزىگە خاس، مۇكەممەل سىستېما ۋە ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغان تىبابەتچىلىك ئىلمى ۋە ئۇلۇغ ئالىمنىڭ تىبابەتچىلىكىدىن خېلى يۇقىرى دەرىجىدە خەۋىرى بارلىقىدىن دېرەكلىنىمىز.

«دىۋان» بىزنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تىببىي ئىلمى، دورىگەرلىكى، تىبابەت تارىخى ھەققىدىكى يەنى ئاتا ـ بوۋىلىرىمىزنىڭ ئىشلەپچىقىرىش، تۇرمۇش ئەمەلىيىتى جەريانىدا تەبىئەت ۋە كېسەللىكلەر بىلەن كۈرەش قىلغانلىقى، ھەرخىل داۋالاش تەدبىرلىرىنى ئىجاد قىلغانلىقى، دىيارىمىزنىڭ يەر، سۇ، ھاۋاسى؛ خەلقىمىزنىڭ تۇرمۇش، ئۆرپ ـ ئادەتلىرى، غىزالىنىش ئەھۋاللىرى، بۇ جايلاردا ئۆسكەن ئۆسۈملۈكلەر، مەدەن دورا ـ دەرمەك بايلىقلىرى بىلەن، يىغىپ ئېيتقاندا كېسەللىكلەرنى داۋالاش ۋە دورىگەرلىك ئىلمى توغرىسىدىكى نۇرغۇن ماتېرىياللار بىلەن تەمىنلەيدۇ.

ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئادەم بەدىنىنىڭ بىر پۈتۈنلۈكىنى ئالاھىدە تەكىتلەش بىلەن بىللە، تەبىئەت دۇنياسىنىڭ ھاياتلىققا دائىم تەسىر قىلىپ تۇرىدىغانلىقىنىمۇ ئالاھىدە كۆرسىتىدۇ. شۇڭا «دىۋان» دا ساقلىق ساقلاش جەھەتتىكى بىر نەچچە زۆرۈرىيەت ۋە قائىدىلەر، يەنى ھاۋا، يېمەك ـ ئىچمەك، ھەرىكەت ـ ئىستىراھەت، ئۇيقۇ ـ ئويغاقلىق، تۇتۇش ۋە چىقىرىش، روھىي ھالەتلەر، تازىلىق، يامان ئادەتلەردىن ساقلىنىش قاتارلىقلار ھەمدە ياشانغانلار، ھامىلدارلار، بالىلار ـ ئاياللارنىڭ سالامەتلىكىنى ئاسراش جەھەتتىكى

بىلىملەر تەپسىلىي تونۇشتۇرۇلغان. شۇڭا «دىۋان» نى نوقۇل سىلىشتۇرما تىلشۇناسلىق قامۇسى دەپلا قارىماستىن، بەلكى ئۇنى يەنە «تىبابەتچىلىك دورىگەرلىك قامۇسى» دەپ ئاتاشقىمۇ ھەقلىقمىز.

7 § . يۇسۇپ خاس ھاجىپ ۋە «قۇتادغۇبىلىك»تىكى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىگە دائىر مەلۇماتلار

يۇسۇپ خاس ھاجىپ (1019 ـ ؟) دە قەشقەردە قاراخانىلار سۇلالىسى ئەك گۇللەنگەن دەۋردە ياشىغان داڭلىق ئۇيغۇر ئالىمى، پەيلاسوپى، شائىرى ۋە دۆلەت ئەربابى. يۇسۇپ خاس ھاجىپ يازغان «قۇتادغۇ بىلىگ» (بەخت ـ سائادەتكە ئېرىشتۇرگۇچى بىلىم) نامىلىق ئالەمشۇمۇل نادىر ئەسەر 11 ـ ئەسىردىكى قەدىمكى ئۇيغۇر ئەدەبىي تىلىنىڭ ئەڭ ياخشى نەمۇنىسى بولۇش بىلەن بىللە، ئۇيغۇر مەدەنىيەت تارىخىغا گۇۋاھلىق بېرىدىغان ئۆلمەس دەلىل ۋە خەلقىمىزنىڭ ئىپتىخارىدىن بىرىدۇر.

ئۇلۇغ ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز ئەسىرىدە دۆلەت ئىشلىرىنى ئىدارە قىلىش، ئاسترونومىيە، ئىجتىمائىي ئەخلاق توغرىسىدا شۇ دەۋرگىچە دۇنيانىڭ ھېچقايسىئ ئېلىدە تەڭدىشى بولمىغان تەلىماتلارنى ئوتتۇرىغا قويۇپلا قالماي، بەلكى تىبابىتىمىزنىڭ قەدىمدىن مەۋجۇت بولغان نەزەرىيە ئاساسلىرى بويىچە دۇنيانىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى ئاساسىي تۆت چوڭ ماددا (تۆت تادۇ) ۋە كېسەللىكنىڭ سەۋەبى، كېسەل داۋالاشتا مىزاج تەڭشەشنىڭ زۆرۈرلۈكى ۋە چارىلىرى، بىرقىسىم دورا نامىلىرىنىمۇ بايان قىلغان. يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئوتتۇرىغا قويغان بۇ تەلىماتلار تىبابىتىمىزدە ھازىر سۆزلىنىۋاتقان تۆت ئۇنسۇر (ئاتا سۇرى ئەربەئە)، مىزاج تەلىماتى، سىتتە زۆرۈرىيە تەلىماتلىرى بىلەن پۈتۈنلەي ئوخشايدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» داستاندا تىبابەتچىلىككە دائىر بايانلىرىنى بىر نەچچە بابلارغا كىرگۈزۈش بىلەن تىبابەتچىلىكتىكى «تۆت تادۇ» ۋە ئۇنىڭ ئادەم بەدىنىدىكى ئىپادىسى. تۆت خىلىت ھەققىدىمۇ ئالاھىدە توختالغان.

تىبابەتچىلىكنىڭ دورىگەرلىك ئىلمىدە دېئاگنوستىكا ئىلمى، داۋالاش ئىلمى جەھەتلەردىكى تىببىي قانۇنىيەتلىك پرىنسىپلارنى خېلى سىستېمىلىق شەرھىلىگەن.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ «قۇتادغۇبىلىك» داستاندا تىبابەتچىلىك ھەققىدە توختىلىش نوقۇل ھالدىكى تاساددىپىي ئىش بولماستىن، قاراخانىيلار دەۋرىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ئەبۇ ناسىر فارابى (950 ـ 870) ئەسەرلىرى ئارقىلىق يۇنان ۋە باشقا تىبابەتلەردىن خەۋەردار ئىكەنلىكى ھەم ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ مەشھۇر ئالىمى ئەبۇ ئەلى ئىبنىسىنا (1037 ـ 980) نىڭ «تىپ قانۇنلىرى» دىنىمۇ تولۇق خەبىرى بارلىقى بىلىنىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ تىبابەتچىلىك ھەققىدىكى ئىلمىدىن، بولۇپمۇ ئىلمىي دېئاگنوستىكا ـ داۋالاش كۆزقاراشلىرىدىن قارىغاندا ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى پەقەت قاراخانىيلار دەۋرىدىلا شەكىللىنىپ بارلىققا كەلگەن تىبابەت بولماستىن، ئۇزۇن

ئەسرلەردىن بۇيان قوشنا ئەللەردىن ئۆزئارا ئۆگىنىش ۋە بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق مىللىي تۈسكە ئىگە بولۇپ تەرەققىي قىلغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. شامانى دەۋرلىرىدىن تارتىپلا ئىپتىدائىي مىللىي تىبابەتچىلىكىنىڭ پەيدا بولغانلىقى ھەققىدە «تارىخى ئەدىيان» دېگەن كىتابتا ئېيتىلىشچە: «بۇرۇنقى تۈركلەر بەش ئۇنسۇر (ماددا) غا تۈنىمپ (چوقۇنۇپ) شۇ ئۇنسۇرلارغا ئىمان ئېيتىقان. بۇلار: «يەر، ياغاچ، مەدەن، ئوت، سۇ» دېيىلگەن.

يەر، ياغاچ، ئالتۇن، ئوت، سۇدىن ئىبارەت بۇ بەش خىل زات (ماددا) كۆز قارشى ھازىرقى جۇڭگۇنىڭ تىبابەتچىلىكىنىڭ ئىلمىي نەزەريىە ئاساسىي بولۇپ، ئەينى چاغلاردا ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى بىلەن ئۆز ئارا تەسىر ۋە ئۆتۈشۈش ئېھتىماللىقىنى چەتكە قاققىلى بولمايدۇ.

«سىرىقپادىشاھ نامىغا يېزىلغان ئىچكى كېسەللىكلەر دەستۇرى» نىڭ «غەيرى ئۇسۇل ۋە رېتسپىلار بىلەن داۋالاشنىڭ پايدىسى ھەققىدە» قىسمىدا: «غەرب ئالتۇن، قاشتېشى ماكانى، تاشلىق - قۇملۇق جاي بولۇپ ئۇپۇقتا ئورۇنلاشقان. شامال كۆپ، زېمىنى قاتتىق، ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ كىيىم - كېچىكى ئاددىي ۋە يىپىنجاقلاپ يۇرىدۇ. ئۇلارنىڭ تامىقى ياخشى ۋە مايلىق، شۇڭا ئىللەتلەر ئۇلارنىڭ تىنىنى زەھەرلىيەلمەيدۇ. ئۇلارنىڭ كېسىلى ئىچكى جەھەتتىن پەيدا بولۇپ، داۋالاشقا زەھەرلىك دورىلارنى ئىشلىتىدۇ. شۇ سەۋەبتىن زەھەرلىك دورىلارمۇ غەرپتىن كېلىدۇ» دېيىلگەن. بۇ، دىيارىمىز ئاھالىلىرى مىلادىيىدىن خېلى ئىلگىرىلا ئۆز ئەتراپىدىكى ھەرخىل دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى، ھەرخىل مەدەن دورىلارنى، ھايۋاندىن ئېلىنىدىغان دورىلارنى پەرق ئېتىپ، ئۇنىڭ دورىلىق خۇسۇسىيىتىنى چۈشىنىشكە قادىر بولغانلىقىغا قارىتىلغانلىقى ئېنىق.

«قۇتادغۇبىلىك» دۇنياغا كەلگەن دەۋر قاراخانىيلار خانلىقىدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ كۆپ قىسمى ئىسلام دىنىغا كىرىپ بولغان. بىراق شامان پائالىيەتلىرى يەنىلا مەۋجۇت ئىدى. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 53 - بابى - «ئەپسۇنچىلا بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇش بايانىدا» دېگەن بۇ باب شامانلارنىڭ يەنىلا بىر قاتلام سۈپىتىدە قاراخانىيلار خانلىقىدا مەۋجۇت بولۇپ تۇرغانلىقىنى چۈشەندۈرىدۇ. تىبابەتچىلىك بىلەن پېرىخونلۇقنىڭ ئارىلىشىپ كېتىشى بۇ بىرخىل تارىخىي ھادىسە، بىراق تىبابەتچىلىك - ئىلمىي ئەمەلىيەت، پېرىخونلۇق بولسا خۇراپاتلىق. شۇڭا، پېرىخونلار پەيدا بولغاندىن تارتىپ، تىبابەتچىلىك بىلەن پېرىخونلۇق ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش زادىلا توختىغان ئەمەس. تىبابەتچىلىك بىلەن پېرىخونلۇق ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەش - ئوخشاشمىغان ئىككى خىل دۇنيا قاراش ئوتتۇرىسىدىكى كۆرەشنىڭ تىبابەتچىلىك ساھەسىدىكى ئىنكاسى، بۇخىل كۆرەش «قۇتادغۇبىلىك» تە بۇۋاست ئەكس ئەتتۈرۈلگەن:

«تېۋىپلار ئەپسۇنچىلارنىڭ سۆزىگە ئىشەنمەيدۇ،
ئەپسۇنچىلار (مۇ) تېۋىپلاردىن يۈز ئۆرۈيدۇ.

ئۇ (تېۋىپ) دەيدۇ: دورىنى يېسە، كېسەل شىپا تاپىدۇ.
بۇ (ئەپسۇنچى) دەيدۇ: تۇمار ئاسسا، جىنلار قاچىدۇ.»
(4364 ـ، 4365 ـ بېيىتلار، نەسرىي شەكلى)

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز شئېرىدا يەنە پېرىخونلۇق بىلەن كېسەل داۋالاشنى ناھايىتى ئەپچىل مەسخىرە قىلغان:

«ئەگەر كۇمۇش ئۆلۈمدىن ساقلاپ قالالىسا ئىدى،
كىشىلەر كۇمۇشنى ئۆزى ئۈچۈن بەدەل قىلغان بولاتتى.»
«ئىنسان ئۆلۈمگە بىرەر بەدەل قىلالىغان بولسا،
ئەل باشقۇرغۇچى (پادىشاھلار) بەدەل بېرىپ ئۆلمىگەن بولاتتى.»
(1113 ـ 1114 ـ بېيىتلار، نەسرىي شەكلى)

بۇنىڭدا XI ئەسىردىلا ھەرخىل كېسەللىكلەرگە نىسبەتەن توغرا تونۇشقا ئىگە بولغان. «قۇتادغۇبىلىك» تىكى نۇرغۇن شېئىر ـ جۈملىلەر قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ كېسەللىككە بولغان ئىلمىي پوزىتسىيىسىنى ئىپادىلىگەن:

«ئادەم بالىسى تىرىك ئىكەن، كېسەل بىلەن ئاغرىيدۇ،
ھەربىر كېسەل ئۆلۈم بىلەن ھايات يىلتىزىنى كەسمەيدۇ.»
«ھەممە كىشى كېسەل بولىدۇ، ھەم ياخشى بولىدۇ.
ئەي قۇدرەتلىك، بۇ كېسەل يالغۇز ساڭىلا (كەلگەن) ئەمەس.»
(5991 ـ، 1081 ـ بېيىلار، نەسرىي شەكلى)

تېبابەتچىلىك بىلەن پېرىخونلۇق ئارىلىشىپ كەتكەن باسقۇچتا، تېۋىپ بىلەن پېرىخون ئوتتۇرىسىدىكى كۇرەش تېبابەتچىلىكنىڭ تەرەققىياتىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئاخىرى تېبابەتچىلىكنىڭ پېرىخونلۇقتىن ئازاد بولۇپ مۇستەقىل كەسىپگە ئايلىنىشىغا سەۋەب بولغان. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 52 ـ بابى ـ «تېۋىپلار بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇش بايانى» دېگەن بابى قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرىدە پېرىخونلارنىڭ داۋالاش ۋە دورىگەرلىككە بولغان ھۆكۈمرانلىق ئورنىنىڭ تېۋىپلار تەرىپىدىن ئىگىلەنگەنلىكىنى، تېبابەتچىلىك بىلەن پېرىخونلۇق ئارىلىشىپ كەتكەن باسقۇچ ئاخىرلىشىپ، قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكنىڭ مۇستەقىل بىر تەبئىي پەن بولۇپ شەكىللەنگەنلىكىنى چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ 29 ـ بابى ـ «بەختنىڭ داۋامسىزلىقى ۋە دۆلەتنىڭ تۇراقسىزلىقى بايانى» دا، تېۋىپلار ئايتولدىنىڭ كېسىلىنى تەكشۈرۈپ داۋالىغانلىقى بايان قىلىنغان.

بۇ بايانلاردىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، مىلادىيە XI ئەسىردىكى ئۇيغۇرلار ئالۋاستى ۋە ئىلاھلار كېسەللىكنىڭ مەنبەسى دېگەن سەپسەتىنى چۈرۈپ تاشلاپ، «تۆت مىزاج» نىڭ بۇزۇلۇشى كېسەل كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، دېگەن تەلىماتنى تىكلىگەن، دىناگىنوز قويۇش، داۋالاش جەريانىدا پېرىخونلۇققا تۈپتىن ئوخشىمايدىغان ئۇسۇلنى

قوللانغان. كېسەلگە دىئاگنوز قويۇشتا پال ئېچىشقا تايانماستىن، بەلكى ئوبيېكتىپ تەكشۈرۈشتىن ئۆتكۈزگەن.

«قۇتادغۇبلىك» تە تۆۋەندىكىدەك 11 خىل كېسەل نامى ۋە كېسەللىكلەر بايان قىلىنغان: قان تۈتۈلۈش (قان قېتىش)، ئىچى قېتىش، تاماق سىڭمەسلىك، ئىسسىقى ئېشىپ كېتىش، سوغۇقى ئېشىپ كېتىش، بەلغەم كۆپ بولۇش، قان كۆچىيىش، مېڭە قىزىپ باش ئاغرىش، ئېلىشىپ قېلىش، پالەچ بولۇپ قېلىش، ساقايماس كېسەل قاتارلىق. «قۇتادغۇبلىك» تە مۇنداق بەش خىل تەييار دورا نامى بار، جۇۋارىش، مەئىجۇن، تەرياق، ماتريىدۇس ۋە سۇرگە قاتارلىقلار. ئۇنىڭدىن باشقا يەنە 32 خىل دورا نامى بار: ئىپار، قەلەمپۇر، شەلىسە، ئۆرۈك مېغىزى، زەپىران (گۈلى)، بۇغداي، تەرەنجىۋىل، فۇقا (بۇغدايدىن ئىشلەنگەن شاراپ)، مىزاپ (ئۈزۈم هارىقى)، جۇلاپ (ئەترگۈل شەربىتى)، قىمىز، ئولاي، ئارقار (تاغ ئۆچكىسى)، بۇغرا تۆگە، ئىلان زەھىرى قاتارلىقلار، چۈشەندۈرۈپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، يۇقىرىقى بىر قىسىم دورىلارنىڭ ئىسمى ئەسەردە دورا سۈپىتىدە ئوتتۇرىغا چىقمىغان بولسىمۇ، لېكىن قەدىمكى زامان ئۇيغۇرلىرى بۇلارنى «قۇتادغۇبلىك» يېزىلىشتىن 300 يىل بۇرۇن هەتتا ئۇنىڭدىنمۇ خېلى ئۇزاق يىللار ئىلگىرى دورا سۈپىتىدە ئىشلىتىشكە باشلىغان.

«قۇتادغۇبلىك» — قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئالەم ۋە ئادەم بەدىنى هەققىدىكى قاراشلىرىنى، يەنى ئالەمدىكى بارلىق شەيئىلەرنىڭ هەممىسى تۆپراق، سۇ، هاۋا، (يەل) ۋە ئوتتىن ئىبارەت تۆت خىل ماددىنىڭ ئۆزگىرىشىدىن پەيدا بولغان؛ شەيئىلەر ئارىسىدا بىر بىرىنىڭ ئۆسۈشىگە يارەدەم بېرىش ۋە ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىش مۇناسىۋىتى مەۋجۇت بولۇپ، بۇ ئارقىلىق هەرىكەت هالەتتىكى تەڭپۇڭلۇقنى ساقلايدۇ هەمدە دەۋرىيلىك ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدۇ؛ باهار، ياز، كۈز، قىش ـ دەل مۇشۇ تۆت ماددىنىڭ ئازىيىش ۋە كۆپىيىش ئۆزگىرىشىدىن شەكىللەنگەن؛ تۆت ماددا ئادەم بەدىنىدە بولسا سوغۇق، ئىسسىق، قۇرۇق، هۆل قاتارلىق تۆت خىل هالەتتە ئىپادىلىنىدۇ، (قىسقارتىلىپ «تۆت تەبىئەت» دەپ ئاتىلىدۇ) «ئوت قۇرۇق ئىسسىق، يەل (هاۋا) هۆل ئىسسىق، سۇ هۆل سوغۇق، تۆپراق قۇرۇق سوغۇق»؛ تۆت تەبىئەت ئادەم بەدىنىنى تەشكىل قىلىدۇ، ئۇ — هاياتلىق پائالىيىتى ئېلىپ بارىدىغان تۆت خىل ئېنېرگىيە ۋە ماددىي ئاساس، شۇنداقلا ئۇلارنىڭ غەيرى تەبىئىي ئۆزگىرىشى بارلىق كېسەللىكلەرنى پەيدا قىلىدىغان تۈپ ئامىل؛ شۇڭا ئادەم بەدىنىنىڭ فىزىئولوگىيىلىك ئىقتىدارى ۋە كېسەللىك مېخانىزمى هەققىدىكى چۈشەندۈرۈشلەرنىڭ هېچبىرى بۇ تۆت تەبىئەتنىڭ شەكىللىنىشى ۋە ئۆزگىرىشىنى ئاساس قىلماي قالمايدۇ، دەيدىغان قاراشلىرىنى جانلىق هەم ئوبرازلىق ئەكس ئەتتۈرگەن.

قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ تېبابەتچىلىك نەزەرىيىسى هەققىدە «قۇتادغۇبلىك» تە نۇرغۇن ئوبرازلىق تەسۋىرلەر بار. مەسىلەن:

«كىشىنىڭ تەبىئىتى تۆت (خىل) بولۇپ ئۆزئارا دۇشمەندۇر، بىرى كۆلدۈرىدۇ، بىرى جاڭجال - ماجرا تۇغدۇرىدۇ.»

(5866 - بېيىت، نەسرىي شەكلى)

مەن سېنىڭ مىزاجىڭنى ئىزاھلاپ بېرەي، بۇ قىزىل، ئاق، ياكى قارا بولىدۇ. (4633 - بېيىت)

ئىسسىق بىلەن سوغۇقنى، قۇرۇق بىلەن ھۆلنى ماسلاشتۇرۇپ، خەلققە تېگىشلىك بەھر ئاتا قىلدى. (3726 - بېيىت)

(بىر - بىرىگە) ماس مىزاجلار (ئۆزئارا) زىتلاشتى، بىرى كۆچىيىپ، ئۇچىنى بېسىپ چۈشتى. (1053 - بېيىت)

مىزاجى ئاينىدى، تامىقى تېتىقسىز بولدى، روھى ئېغىرلاشتى، كېسەل (ئۇنى) قاتتىق تۇتتى. (1054 - بېيىت) ۋە باشقىلار.

بۇ بېيىتلاردا، قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك نەزەريىسىدىكى تۆت تەبىئەتنىڭ ئۆز ئالاھىدىلىكى ۋە رولى بولىدىغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن بىللە، ئۇلار يەنە بىر - بىرىنى تەقەززا قىلىدىغانلىقى، بىر - بىرىنى ئىلگىرى سۈرىدىغانلىقى، ئۆزئارا تەسىر كۆرسىتىدىغانلىقى ھەمدە ئادەم بەدىنىنىڭ نورمال ھاياتلىق ئىقتىدارى پائالىيىتىنى ئورتاق شەرت قىلىدىغانلىقى، بىراق ھەر خىل كېسەل كەلتۈرۈپ چىقارغۇچى ئامىللارنىڭ تەسىرىدە تۆت تەبىئەت بەزىدە كۆچىيىپ بەزىدە ئاجىزلاش، بىر تەرەپ بەك كۆچىيىپ، باشقا تەرەپ ئاجىزلاپ كېتىشتەك نورمالسىز ھالەت پەيدا بولۇش بىلەن ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى نىسبىي تەڭپۇڭلۇق بۇزۇلۇپ، ئادەمدە كېسەللىك پەيدا بولىدىغانلىقى، شۇڭا بارلىق كېسەللىكلەرنى داۋالاش جەريانى، ئەمەلىيەتتە، تۆت تەبىئەتنى تەڭشەپ ئۇنى تەڭپۇڭلۇق ھالىتىگە يەتكۈزۈش جەريانى ئىكەنلىكى بايان قىلىنغان.

يۇسۇپ خاس ھاجىپ ئۆز داستانىدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ نەزەريىۋى ئاساسى بولغان تۆت تادۇ (ئوت، سۇ، ھاۋا، تۇپراق) ھەققىدە ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن مۇتەپەككۇرلاردىن ئارىستوتېل، فارابى ۋە ئىبىن سىناغا ياندىشىپ يەر (تۇپراق) نى سۇ قورشاپ تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ ئۈستىنى ھاۋا (يەل) قورشاپ تۇرىدۇ، ئوت بولسا ئالەمنىڭ ئۈستىدە تۇرىدۇ دېگەن پىكىر بىلەن، بۇ تۆت زاتنىڭ تۆت خىل فىزىكىلىق خۇسۇسىيىتى ئۈستىدە توختىلىپ مۇنداق يازىدۇ:

3725 تىگىدۇر قوڭۇر يەر بىلەن يېشىل سۇ،
ئۈستى سۇپ - سۈزۈك يەل بىلەن ئوتتۇر ئۇ.

3726 قۇرۇق - ھۆل بىلەن بۇ ئىسسىق، سوغۇقنى -
ياراشتۇردى، بەردى خەلققە رىزقىنى.

ناملىق بابىنىڭ 143 ـ ، 144 ـ ، 145 ـ بېيىتلىرىدا تۆت زاتنىڭ تۆت پەسىلگە ئاساس سالغانلىقى، تۆت زاتنىڭ ئالەم قۇرۇلۇشىنىڭ نېگىزى ئىكەنلىكى توغرىسىدا توختىلىپ مۇنۇلارنى يازىدۇ: ئۇ ئۆز داستانىنىڭ 60 ـ بېيىتىدا:

143 ئۇچى سۇ، ئۇچى يەل، ئۇچى بولدى ئوت،
ئۇچى توپراق، بۇلاردىن دۇنيا ۋۇجۇت.

144 يېغىدۇر بۇلارنىڭ بىرىگە ـ بىرى،
قويۇپ ياۋغا ياۋ، قىلدى جەڭنى نېرى،

145 ئۇرۇشماس بۇ ياۋلار ياراشقان ئۇچۇن،
كۆرەشمەس بۇ ياۋلار كۆتەرگەچ ئۆچىن.

شۇنداق قىلىپ، خۇددى فارابىغا ئوخشاش يۈسۈپ خاس ھاجىپمۇ «تۆت تادۇ» تۈپراقنى مەركەز قىلىپ، سۇ، ھاۋا ۋە ئوتنىڭ ئېغىر ـ يەڭگىللىك تەرتىپى بويىچە بىر ـ بىرىنى چۈرىدەپ چەمبەر ھاسىل قىلىشىدىن ئالەم قۇرۇلىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويىدۇ.

60 بۇ تۆت يار ماڭا تۆت تادۇدەك ئىرۇر.
تۇزۇلسە تادۇچىن ھاياتلىق بولۇر.

ـ دەپ يېزىپ، «ھاياتلىقنىڭ ئاساسي ماددا» دېگەن پىكىرنى ئىلگىرى سۈرسە؛

4623 يېشىك ياش بولۇپ، ئۆمرۇڭ بولسا باھار،
سوغۇقنى كۆپ ئىشلەت قېنىڭ سوۋۇتار.

4624 ياشىڭ قىرىقتىن ئېشىپ، كۇن ـ ئاي بولسا كۇز،
ئىسسىق نەرسە بىرلە مىزاجىڭنى تۇز.

4625 يېشىك بولسا ئاتمىش، ۋاقتىڭ بولسا قىش،
ئىسسىقلىق قىل، تۇتما سوغۇقلۇقنى ئەش.

4626 قۇرۇق سوغۇق ئاشسا، ھۆل ئىسسىقنى تاپ،
بولۇر بۇ ئىككىسى ئۇنىڭغا جاۋاب.

4627 ئېشىپ بۇ ھۆل سوغۇق گەر سالما زىيان،
ئاڭا ئىسسىق قۇرۇق بىلەن قارشىلان.

4628 سوغۇق بولسا تەبىئىك ئىسسىقلىق كۆچەيت،
ئىسسىق بولسا، ئاڭا سوغۇقلۇق ئىشلەت.

4629 مىزاجىك ئەگەر كىم بولۇر مۆتىدىل،
ئىسسىقلىق، سوغۇقلۇق ئارا چارە قىل.

4630 مىزاجنى شۇ ياڭلىغ دۇرۇس تەڭشىسەڭ،
هاياتىك ئۆتەر تىچ، ياشارسەن ئىسەن.

— قاتارلىق بىيىتلاردا قۇرۇق، هۆل، ئىسسىق، سوغۇقتىن ئىبارەت تۆت زات تۆت خۇسۇسىيىتىنىڭ تۆت مىزاج شەكلىنى تىلغا ئېلىپ، بۇ قارىمۇ - قارشى مىزاجلارنىڭ بىر تەرىپى ئېشىپ كەتسە، ئۇنى ئۇنىڭ قارشى تەرىپىدە داۋالاش لازىملىقىنى تىلغا ئالىدۇ.

يۇسۇپ خاس هاجىپ تۆت زات، تۆت خۇسۇسىيەتتىن هاسىل بولغان ئورگانىزم سۇيۇقلۇقى تۆت خىلتىنى تۆت رەڭ بىلەن ئىزاهلاپ، داستاننىڭ تۆۋەندىكى بىيىتلىرىدىن تەشكىل تاپقان رۇبائىيىسىدا مۇنداق دەيدۇ.

4632 مىزاجىڭنى ئېيتاي ئۇچۇق ساڭا، بىل،
سىرىق، ئاق، قارادۇر ۋە ياكى قىزىل.

4633 بۇلارنىڭ بىرسى بىرىگە يېغى،
يېغىلارنى بۇ رەڭ بىلەن ئايرىغىل.

يۇسۇپ خاس هاجىپ بۇ يەردە «سەپرا» نى سىرىق، «سەۋدا» نى قارا، «بەلغەم» نى ئاق، «قان» نى قىزىل رەڭ بىلەن سىموۋوللاشتۇرغان.

ئالىمنىڭ قارىشىچە، كىشى كۆپ زامانلار ئۆتۈپ، هەتتا يېشى 40 تىن ئېشىپمۇ يەنە ئۆز مىزاج تەبىئىتىنى بىلىدىغان پاراسەتكە ئىگە بولالمىغان بولسا، ئۇ هايۋان بىلەن باراۋەر ئورۇندا تورىدىغان بولۇپ، بۇ هال داستاننىڭ 4638 - بىيىتىدا رۇشەن هالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان.

4638 قىرىققا كىرىپمۇ مىزاج بىلمىسە،
تولۇق هايۋان ئېرۇر، گەرچە سۆزلىسە.

هاياتلىق ئۇچۇن جان پىدا ئەيلەيدىغان هەر قانداق ئىنسان ئۆزىنىڭ مىجەز - تەبىئىتىنى بىلىپ، ئۆز سالامەتلىكىنى ئاسراشقا ئەهمىيەت بېرىشتە، ئالدى بىلەن تىبابەت ئىلىمىدىن ئاز - تولا خەۋەردار بولۇش زۆرۇر. بولۇپمۇ قارا خانىيلار

دەۋرىدىكىدەك ئىلىم ـ پەن زور تەرەققىياتلارغا ئېرىشكەن، تېبابەتچىلىكتىن خەۋەردار بولۇش ئەقەللىي ساۋات بولۇپ قالغان جەمئىيەتتە ياش جەھەتتە چوڭىسىپمۇ تېبابەتچىلىكتىن ئاز ـ تولا خەۋەردار بولالماسلىقنىڭ ئۆزى ئالىمنىڭ قارىشى بويىچە ئېيتقاندا «هايۋان» دىن پەرقلەنمەسلىكتىن دېرەك بېرىدۇ. بۇ خىل قاراش ئەسەردە:

4640 ئۆتۈپ كۆپ زامان ئەر ھېكىم بولمىسا،
بولۇر ئادەم دېمەي، بىر هايۋان دېسە.

ـ دېگەن بېيىت ئارقىلىق ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. ئەينى زاماندا مۇتەپەككۇرنىڭ مەسىلىنى مۇنداق كەسكىن ئوتتۇرىغا قويغانلىقى بىلەن ئۇيغۇرلاردا دائىم تەڭشىگۈچى دورا ـ دەرمەكلەردىن ئايرىلماسلىق ئادەتتىنىڭ ئومۇملاشقانلىقى، يىراق ـ يىراق سەھرالاردىمۇ دورىپۇرۇشلارنىڭ بولىدىغانلىقى، ياش جەھەتتە چوڭ مويسىپىتلارنىڭ ئاساسەن ئاددىي تېبابەتچىلىك نەزەريىسىدىن ـ ئەمەلىيىتىدىن خەۋەردار ئىكەنلىكى، بىر مەزگىل تېبابەتچىلىك مەدەنىيىتى ۋە مىجەز ـ تەبىئىتىنى بايقاش ئېڭىنىڭ ئۈستۈن بولغانلىقىنى دەلىللەيدۇ.

ئالىمنىڭ يەنە ئادەملەرنىڭ جىسمانىي ۋە پىسخىك ھالىتىدىكى پەرقلەرنى تۆت تۈرگە ئايرىپ ھۆل ئىسسىق، ھۆل سوغۇق، قۇرۇق ئىسسىق، قۇرۇق سوغۇق دەپ ھەربىر ئادەمنىڭ ئۆزىگە خاسلىق ھالىتىنى تۆت خىلتىنىڭ قارىمۇ ـ قارشىلىق خۇسۇسىيەت ئېتىبارى بىلەن تەڭشەشنى ۋە شۇ ئارقىلىق بەدەن ساغلاملىقىنى ئىشقا ئاشۇرۇشنىڭ تەدبىرلىرىنى ئېيتقانلىقى ئۇنىڭ پىشقان، كامىل تىببىي ئالىم ئىكەنلىكىگە شۇبھە قالدۇرمايدۇ.

يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ بۇ يەردە نەقىل كەلتۈرۈۋاتقان قۇرۇق سوغۇق دېگىنى «تۆت تادۇ» نىڭ بىرى ـ تەبىئەتتىكى تۆپراق ماددىسى بولۇپ، ئادەم بەدىنىدىكى ئىپادىسى سەۋدادۇر. ئۇنىڭ تەبىئىتى قۇرۇق سوغۇقتۇر. ھۆل ئىسسىق دېگىنى «تۆت تادۇ» نىڭ بىرى ـ تەبىئەتتىكى ھاۋا بولۇپ، ئادەم بەدىنىدىكى ئىپادىسى قاندۇر، ئۇنىڭ تەبىئىتى ھۆل ئىسسىقتۇر. قۇرۇق ئىسسىق دېگىنى «تۆت تادۇ» نىڭ بىرى ـ تەبىئەتتىكى ئوت بولۇپ، ئۇنىڭ ئادەم بەدىنىدىكى ئىپادىسى سەپرادۇر، ئۇنىڭ تەبىئىتى قۇرۇق ئىسسىقتۇر. ھۆل سوغۇق دېگىنى «تۆت تادۇ» نىڭ بىرى — تەبىئەتتىكى سۇ بولۇپ، ئۇنىڭ ئادەم بەدىنىدىكى ئىپادىسى بەلغەمدۇر.

ئالىم يۇسۇپ خاس ھاجىپ داستاندا كېسەللىكنىڭ پەيدا بولۇشى ھەققىدىمۇ توختالغان بولۇپ، ئۇنىڭ بۇ ھەقتىكى قاراشلىرى ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنانىڭ قاراشلىرى بىلەن بىردەكلىككە ئىگە. ئۇ داستانىنىڭ:

632 ئېشىپ قالغان ئىشلار هامان خام قالۇر،

چالا پشقان ئاشتىن كېسەللىك كېلۈر.

2895 كېسەل دەردى ئەرگە گېلىدىن كىرۈر،
ئۈنىڭ دورىسى ھەم ئېغىزدىن بولۈر.

— دېگەن بېيىتلىرىدا ئېنىق ھالدا كېسەلنىڭ گالدىن كىرىدىغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. بۇ ھال ئىبىن سينا قاراشلىرىدا ئەكس ئېتىش بىلەن بىرگە، خەلق ئارىسىدا تارقالغان ئاغزاكى تېبابەت نەزەريىسىدىمۇ رۇشەن ھالدا ئۆز ئىپادىسىنى تاپقان. بىز ئۇيغۇر خەلق رىۋايەتلىرى، چۆچەكلىرى، قوشاقلىرى، ماقال ـ تەمسىللىرىنىڭ ئىنچىكىلىك بىلەن كۆزىتىدىغان بولساق، گالنى كۆزىتىش ئارقىلىق روھىي ھالىتىنى ساغلام تۇتۇپ، ساقلىق دەرياسىدا بىمالال ئۈزگىلى بولىدىغانلىقىدەك ئەمەلىي پاكىتلارنى ئۇچرىتالايمىز. مەسىلەن: ئۇيغۇر خەلق ماقال ـ تەمسىللىرىدىكى «كېسەلنىڭ باشلىنىشى زۇكامدىن، ساقىيىشى پوكاندىن»، «كېسەل كېرەر گېلىڭدىن، بېشىڭ كېتەر تىلىڭدىن» ... ۋاھاكازالار.

كۆپچىلىككە ئايان بولغىنىدەك، خۇلۇق ـ مىجەزى ياخشى بولغان كىشى كەڭ قورساق، خاپىلىقتىن يىراق بولىدۇ، بۇنداق كىشىلەردە يۈرەك قان تومۇر كىسەللىكلىرى ئاز ئۇچرايدۇ. بۇ ھازىرقى زامان تىببىي ئىلىمىدىكى خاراكتېر بىلەن يۈرەك كېسەللىكى توغرىسىدىكى تەلىماتقا ئۇيغۇن كېلىدۇ. بۇ توغرىسىدا ئۇلۇغ ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئاجايىپ ئاقىلانە تەلىم بەرگەن. ئۇ ئەسىرىدە مۇنداق دەيدۇ:

322 ئەي ئاقىل، غەزەپنى قىل ئۈزدىن يىراق،
ئاچچىقتىن يىراق بول، ئال ياخشى ئاتاق.

323 بۇ ئاچچىق، غەزەپتىن سەن ئەيلە ھەزەر،
بېقىن كەلسەڭ بولغاي ھاياتىڭ خەتەر.

324 غەزەپلىك ئىشىڭ ئۇ پۇشايمان بېرۈر،
قىزىققانلىق ئولساڭ ئىشىڭ بۇزۇلۇر.

325 كىشىگە چىداملىق، ئېغىرلىق كېرەك،
كۈن ـ ئاي تۇغسا بەگكە تەمكىنلىك كېرەك.

332 غەزەپ بىرلە ئاچچىق كىشىگە يامان،
چېكەر تەن ھەمىشە بۇلاردىن زىيان.

334 قىزىققاق بولسا ئىنسان بىلىمسىز بولۇر،
غەزەپلەنسە ئادەم ئەقىلدىن قالۇر.

335 غەزەپ ئەرگە يامان، بىلىم كەتكۈزۈر،
غەزەپتە يۈمشاقمۇ قوپاللىق قىلۇر.

ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ خۇلۇق ـ مىجەزنى تەڭشەپ، روھىي كەيپىياتنى تۇراقلاشتۇرۇپ، غەزەپلىنىش، ئاچچىقلىنىشتىن قول ئۈزۈپ، دۇنياغا ئىللىق چىراي باققاندا، تۇرلۇك خىيىم ـ خەتەرلەر يۈز بېرىشنىڭ ئالدىنى ئالغىلى بولىدىغانلىقى ھەققىدىكى يۇقىرىقىدەك ئىلغار قاراشلىرى بۇنىڭدىن 1000 يىللار ئاۋۋال قانداق ئىلمىي قىممەتكە ئىگە بولغان بولسا، بۇگۈنكى كۈندىمۇ شۇنداق ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

چۈشكە تەبىر بېرىش ـ ئىنسانلارنىڭ قەدىمكى تۇرمۇشىنىڭ بىر قىسمى، شۇنداقلا قەدىمكى مەدەنىيەتنىڭ بىر تەرىپى. ئۇ ئېنىوگرافىيە، پىسخولوگىيە ۋە تېبابەتچىلىك قاتارلىق نۇرغۇن مەزمۇنلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «قۇتادغۇبىلىك» نىڭ ئۈچ بابىدا مەخسۇس چۈشلەر تەبىرى سۆزلەنگەن. بۇ مىلادىيە X I ئەسىردە ئۇيغۇرلار ئارىسىدا چۈشكە تەبىر بېرىشنىڭ كەڭ تۈردە ئومۇملاشقانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. «چۈش ئۆرۈگۈچىلەر بىلەن مۇناسىۋەتتە بولۇش بايانى» دېگەن بابتا بېرىلگەن تەسۋىرلەر قارا خانىيلار خانلىقى دەۋرىدە چۈش ئۆرۈگۈچىلەرنىڭ بىر ئىجتىمائىي قاتلامنى شەكىللەندۈرگەنلىكىنى چۈشەندۈرىدۇ.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ تېبابەت ئىلمى ساھەسىگە قوشقان تۆھپىلىرى ئىچىدە يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتكەنلىرىمىزدەك گەۋدىلىك ئورۇنى ئىگىلەيدىغان يەنە بىر تەرەپ بار. ئۇ بولسىمۇ كۆرگەن چۈشكە تايىنىپ تۇرۇپ كېسەللىك ئەھۋالىغا دىققەت قويۇش ۋە داۋالاش تەدبىرلىرىنى تۈزۈپ چىقىشتۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ چۈش چۈشىگۈچىنىڭ ياش قورامى بىلەن پەسىل ۋە سالامەتلىكى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋىتى ئارقىلىق ئەكس ئېتىدىغان خاسلىقنىڭ ئىپادىلىنىش شەكلىگە كۆپرەك ئەھمىيەت بەرگەن. بۇ جەھەتتىكى نەزەريىنى تۆت تادۇ، تۆت پەسىل ۋە ھاياتلىقتىكى تۆت باسقۇچنىڭ ئۆزئارا تەسىرى ئارقىلىق ئىپادىلەنگەن ئورگانىزمدىكى ئۆزگىرىشلەرنىڭ چۈشكە كۆرسىتىدىغان تەسىرى ھەققىدىكى چۈش ئىلمى بىلەن تېبابەتچىلىك ئىلمى بىرلەشتۈرۈلگەن بىر پۈتۈن سىستېما ئارقىلىق خۇلاسىلىغان. ئالىم ئىبىن سىنا چۈشنى پىسخولوگىيە، فىزىئولوگىيە نۇقتىسىدىن تەھلىل قىلىپلا قالماي، يەنە ئاناتومىيە، كېسەللىك ۋە ئۆزىنىڭ ئالەم قاراشلىرى بىلەن زىچ بىرلەشتۈرۈپ، چۈشنى ئىنسان بەدىنىدىكى تۆت خىلىت بىلەن باغلاپ چۈشەندۈرۈپ، بەدەندە قايسى بىر خىلىت تەڭپۇڭلىقىنى يوقاتسا، چۈشتە بۇ خىل ئالامەتلەر ئوبرازلىق

ئەكس ئېتىدۇ، دەپ قارىغان بولسا، يۈسۈپ خاس ھاجىپ ئۇنى تېخىمۇ بېيىتىپ، چۈش كۆرۈشنىڭ سەۋەبى، چۈشلەرنى تۈرگە ئايرىش، چۈشنىڭ مەنبەسى، چۈش ئوبيېكتى، چۈش كۆرگۈچىنىڭ ياش قۇرامى، ئىجتىمائىي ئورنى، تاشقى مۇھىت، مىزاج ئەھۋالىغا قاراپ تەبىر بېرىش؛ چۈشكە تەبىر بېرىشنىڭ ئۇسۇللىرى، چۈشنىڭ رولى، چۈشتىكى يوشۇرۇن روھىي مەزمۇنلارنى ئېنىقلاش، سىمۋوللۇق مەنىسىنى يېشىش قاتارلىق تەرەپلەردە چۈش ئىلمىنى ئالدىنقىلاردىن بىر بالداق يۇقىرى ئورۇنغا كۆتۈردى. بولۇپمۇ ئۇنىڭ چۈشكە قاراپ كېسەلگە دىئاگىنوز قويۇشى ئالاھىدە ئۆزگىچىلىككە ئىگە بولۇش سۈپىتى بىلەن 11 ـ ئەسىر ئۇچۇن ئېيتقاندا زور بىر مۆجىزە بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. داستاندىكى:

6005 تالاي چۈشلەر بارىكى، غىزاغا قارار،
ئۇ بولسا يارامسىز، چۈش خۇنۇك بولار.

6006 يانا بىر چۈشكى، ئۇ پەسلىگە قارار،
كۈچەيسە تادۇسى ئاڭا ئۇ باقار.

6007 باھار پەسلى بولۇپ، كىچىك بولسا ئەر،
كۆرۈنسە قىزىل ھەممە ھەم قوڭۇر يەر.

6008 ئۇنىڭ قانى كۈچەيگەن بولۇر بەلگىلىك،
دېگىن سەن ئۇنىڭكى قېنىن ئالغۇلۇق.

6009 گەر ئولسا پەسلى ياز، چۈش كۆرسە يىگىت
چۈشىسە سىرىق، ھال ياكى كۆركۈم ئوگىت

6010 ئېشىپتۇر ئۇنىڭ، ئى ھېكىم سەپراسى،
سۇرگە ھەم تەرەنجىۋىل ئۇنىڭ دورىسى.

6011 كۈز پەسلى چۈشىسە ئورتا ياش بىر ئەر،
چوقۇر، تاغ ـ قۇدۇق يا قارا نەرسىلەر.

6012 سەۋداسى كۈچەيگەن بولۇر ئەي قاياش،
يىسۇن دورا مېڭە ساپلاشقا، ئاداش.

6013 قىش پەسلى بولۇپ چۈش كۆرسە گەر قېرى،
ئاقار سۇ چۈشسە يا مۇز، قار، تولى.

6014 ئۇنىڭ بەلغەمى، كۆر، كۈچەيگەن بولۇر،
ئىسسىقلىق ئىچۈرۈپ يىدۈرسە بولۇر.

يۈسۈپ خاس ھاجىپنىڭ يۇقىرىقى بېيىتلاردا يەكۈنلىگەن بىلىش نەتىجىسىدىن قارىغاندا، چۈشتە ئەكس ئەتكەن قىزىل ۋە قارا رەڭ قاننىڭ كۆپىيىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. پەسىل ئۆلچىمى باھار، ئىپادىلىنىش ئوبيېكتى كۆپىنچە كېچىلەر، سېرىق ھال ياكى زەپىرەڭلەر سەپرانى كۆرسىتىدۇ. پەسىل ئۆلچىمى ياز، ئىپادىلىنىش ئوبيېكتى ياشلار. چۈشتە ئەكس ئەتكەن قارا تاغ ۋە ھەرقانداق چوڭقۇرلۇق سەۋداسىڭ ئىپادىسى بولۇپ، كۈز پەسلىدە كۆپرەك كۆرۈنىدۇ، ئىپادىلىنىش ئوبيېكتى ئوتتۇرا ياشلىقلار. چۈشتىكى قار، مۇز، سۇ، مۆلدۈر قاتارلىقلار سوغۇق مىجەزنىڭ ئېشىپ، بەلغەمنىڭ كۆپىيىۋاتقانلىقىنىڭ ئىپادىسى بولۇپ، بۇ خىل ئەھۋال قىش پەسلىدە كۆپرەك كۆرۈنىدۇ. ئىپادىلىنىش ئوبيېكتى كۆپىنچە ياشانغانلار.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ چۈشتە بىشارەتلەنگەن كېسەللىك ئالامەتلىرىگە قاراپ تەدبىر قوللىنىش ئارقىلىق كېسەل داۋالاش نەزەريىسىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ، ئۆزىنىڭ پىشقان تېبابەت ئالىمى ۋە پىسخولوگ ئىكەنلىكىدىن بىشارەت بەرگەن. ئۇ بۇ ھەقتىكى مۇناسىۋەتلىك بايانلىرىدا: «بەزى چۈشلەر بارىكى، يېمەك ـ ئىچمەككە مۇناسىۋەتلىك، يارىمايدىغان يېمەكلىكلەرنى يېگەن بولسا چۈش قالايمىقان بولىدۇ. يەنە بىر قىسىم چۈشلەر پەسلىگە باقىدۇ. تادۇسى كۈچىيىپ كەتكەن بولسا چۈشمۇ شۇنىڭغا تارتىپ كېتىدۇ. ئەگەر يىل پەسلى باھار بولۇپ، چۈشىگۈچى كىچىك بالا بولسا، چۈشىدە يەردىن تارتىپ ھەممە نەرسە قىزىل كۆرۈنگەن بولسا، رۇشەنكى، ئۇنىڭ قېنى كۈچىيىپ كەتكەنلىكىنىڭ ئالامىتىدۇر. ئۇنىڭغا ئېيتىش كېرەككى، مەلۇم مىقداردا قان ئالدۇرۇۋەتسۇن. يىل پەسلى ياز بولۇپ، چۈشىگۈچى يىگىت چۈشىدە سېرىق، ھال رەڭ نەرسىلەرنى ۋە ئۇۋۇتىلگەن نەرسىلەرنى چۈشىگەن بولسا، سەپراسى كۈچەيگەنلىكىنىڭ ئالامىتىدۇر. ئۇ سۈرگە، تەرەنجىۋىل ئىچىپ ئۆزىنى بوشىتىشى لازىمدۇر. ئەگەر ئوتتۇرا ياش كىشىلەر كۆز مەۋسۇمىدە چۈشىدە قۇدۇققا ئوخشاش چوڭقۇرلۇقلارنى ۋە قارا نەرسىلەرنى كۆرگەن بولسا، ھەي قېرىنداش، بۇ ئۇلارنىڭ سەۋداسىنىڭ كۈچىيىپ كەتكەنلىكىنىڭ ئىپادىسىدۇر. ئۇلار دورا ئىچىپ مېڭىسىنى ساپلاشتۇرسۇن. قىش پەسلى بولۇپ، چۈشىگۈچى قېرى بولسا، چۈشىدە ئاقار سۇ، مۇز، قار، مۆلدۈرگە ئوخشاش نەرسىلەرنى چۈشىگەن بولسا، ئۇنىڭ سوغۇقى ئېشىپ، بەلغىمى كۆپىيىپ كەتكەن بولىدۇ. ئۇلارنى ئىسسىقلىق قىلىپ، ئىسسىقلىق دورىلار بىلەن مىزاجىنى تەڭشەشكە بۇيرۇغۇلۇق» دەپ يېزىش ئارقىلىق ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن ئالىم ـ

ئۆلىمالار ئويلاپمۇ باقمىغان قاراشنى قايىل قىلارلىق ھالدا ئوتتۇرىغا قويغان. ئۇنىڭ چۈش تەبىرى ھەققىدىكى قاراشلىرى دۇنيا چۈش ئىلمىي تەتقىقاتچىلىرىنىڭ قاراشلىرى بىلەن رۇشەن ئۆزگىچىلىككە ئىگە.

ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر، شائىر ۋە تىببىي ئالىم يۈسۈپ خاس ھاجىپ بۇ مىسرالار ئارقىلىق چۈشنىڭ تەبىرى كۆپ، لېكىن ئۇنى بىلىم ۋە تەپەككۇر بىلەن ئۆرنىگىن، چۈش كۆپىنچە «تادۇ»غا قاراپ بولىدۇ. ھەرقايسى ياشتىكى كىشىلەرنىڭ ھەرقايسى پەسىللەردە كۆرگەن چۈشلىرىگە قاراپ، ئۇلارنىڭ مىزاجىدىكى ئۆزگىرىشلەرنى، كېسەللىك ئالامەتلىرىنى بىلگىلى بولىدۇ، دەپ تېبابەت ئىلمىنىڭ دىئاگنوستىكا قىسمىنى شەرھىلەيدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن قەدىمكى تېبابەتچىلىكتە قان ئېلىش ئارقىلىق داۋالاش، مەسىلەن: تىل ئاستى كۆك قان تومۇردىن قان ئېلىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قەيت قىلىشى تېبابەت ئىلمىگە پۈتۈنلەي ئۇيغۇن ئىدى. بۇ ئۇسۇل يېقىنقى ۋاقىتلارغىچە داۋاملىشىپ كەلگەن.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ كىشى چۈشىدە سېرىق ياكى تالقانسىمان ئۇۋاق نەرسىلەرنى كۆرسە ئۇنىڭ سەپراسى (قۇرۇق ئىسسىقى) ئېشىپ كەتكەنلىكى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭغا قارىتا يانتاق شىكىرى ۋە سۇرگە دورىلىرىنى بېرىش لازىم. ئەگەر ئوتتۇرا ياش ئەرلەرگە كۆز پەسلىدە ئويمان ـ دۆڭ، ھاك ـ قۇدۇق ۋە تاققا ئوخشاش قارا رەڭلىك نەرسىلەرنى كۆرسە ئۇنىڭ سەۋداسى (قۇرۇق سوغۇقى) ئاشقان بولىدۇ. ئۇنىڭغا قارىتا مېڭىنى ساپلاش (نېرۋا پائالىيىتىنى ياخشىلاش) چارىسى قىلىش لازىم، دەيدۇ. ئۇ يەنە قىش پەسلىدە قېرى كىشىلەر ئېقىۋاتقان سۇ، قار، مۇز ياكى تولىبىغا ئوخشاش ئاق رەڭلىك نەرسىلەرنى كۆرسە، ئۇنىڭ بەلغەمى (ھۆل سوغۇق) ئېشىپ كەتكەنلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۇنىڭغا قارىتا ئىسسىقلىق يېمەكلىك يېمەك ـ ئىچمەكلىرى بىلەن تەڭشەش لازىم، دەيدۇ.

دەرۋەقە ئۇيغۇر تىبابىتىدە سەپرانى ـ سۇرۇش بىلەن، سەۋدانى تازىلاش بىلەن، قاننىڭ قويۇقلىشىشىنى ـ قان ئېلىش بىلەن، بەلغەمنى سۈيۈلدۈرۈش بىلەن داۋالاش ھازىرغىچە داۋاملىشىپ كېلىۋاتقان ئەنئەنىۋى داۋالاش چارىسىدۇر.

يۇقىرىدىكى مىساللاردىن داستاننىڭ 77 ـ بابىدىكى چۈشكە بېرىلگەن تەبىرلەرنىڭ قانداقتۇر «چۈش تەبىرى»، «تەبىرنامە» دېگەنگە ئوخشاش نەرسىلەرگە تۈپتىن قارىمۇ ـ قارشى ھالدا خىلىلا ئىلمىيلىكى بولغان تەبىرلەر ئىكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ نەزەرىيىۋى ئاساسى بولغان تۆت خىلىت كۆز قارىشىغا ئۇيغۇن كېلىدىغانلىقىنى كۆرۈۋالالايمىز.

ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدە ئوتتۇرىغا قويۇلغان «تۆت تادۇ» (ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراق) ۋە ئۇنىڭ ئادەم بەدىنىدىكى ئىپادىسى بولغان تۆت خىلىت (سەپرا، قان، بەلغەم، سەۋدا) نىڭ قارىمۇ ـ قارشىلىق بىرلىكى ۋە ئۇنىڭ بىر ـ بىرىگە تەقەززالىقى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تۈپكى قارىشىدۇر.

يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ياشىغان دەۋرى 11 ـ ئەسىر قارا خانىيلار دۆلىتىنىڭ گۈللەنگەن دەۋرى بولۇش بىلەن بىللە ئىسلام دىنىنىمۇ راسا كۆچىيۋاتقان بىر ۋاقىت ئىدى. بۇ دەۋر خۇددى ف. ئېنگلىس: «لىيۇدۋىگ فىيىر باخ ۋە گېرمانىيە كلاسسىك پەلسەپىسىنىڭ ئاخىرى» دېگەن ئەسىرىدە: «ئوتتۇرا ئەسىردە ئاڭ فورماتسىيىسىنىڭ باشقا بارلىق شەكىللىرى پەلسەپە، سىياسىي، قانۇنشۇناسلىقلارنىڭ ھەممىسى ئىلاھىيەتكە قوشۇۋېلىپ، ئىلاھىيەتنىڭ بىر بۆلىكى قىلىپ قويۇلدى. شۇڭا، شۇ چاغدىكى ھەر قانداق ئىجتىمائىي ھەرىكەت ئىلاھىيەت تۈسىنى ئېلىشقا مەجبۇر ئىدى» دېگىنىدەك بىر دەۋر بولۇپ، مۇشۇنداق بىر دەۋردە ياشىغان يۇسۇپ خاس هاجىپنىڭ ئۆز دەۋرىنىڭ تارىخىي چەكلىمىلىرىدىن ئۈزۈل ـ كېسىل ھالقىپ كېتىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى.

شۇڭا، بىز «قۇتادغۇبىلىك» نى ئۆگەنگىنىمىزدە ۋە تەتقىق قىلغىنىمىزدا ئۇنىڭدىكى تېبابەتچىلىككە دائىر مەزمۇنلارنىمۇ تارىخىي ماتېرىيالىزم ئاساسىدا شاكىلىنى چىقىرۋېتىپ، مېغىزىنى ئېلىش پرىنسىپى بويىچە ئۆگىنىشىمىز ۋە ئۇنىڭدىكى پايدىلىق پىكىرلەرنى ئۈيغۇر تېبابەتچىلىكىمىزنى زامانىۋىلاشتۇرۇش يولىدا خىزمەت قىلدۇرۇشىمىز لازىم.

8 § . داڭلىق مۇددەرىس، تېبابەت ئۇستازى — ئىمادۇددىن قەشقەرى

قارا خانىيلار خانلىقى دەۋرىدە ياشاپ ئۆتكەن ئۇلۇغ مۇتەپەككۇر ـ ئالىملار، شۇنداقلا تېبابەتچىلىك ساھەسىدىكى بۇيۇك ئەللامىلەر ئىچىدىن ھۆرمەتلىك ئۇرۇن ئىگىلىگەن. «ساچىيە مەدرىسى» نىڭ تۆھپىكار مۇددەرىسى بولغان ئىمادۇددىن قەشقەرى گەرچە ئىلىم ـ پەن تەرەققىياتىغا، بولۇپمۇ ئۈيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تەرەققىياتىغا زور تۆھپىلەرنى قوشقان كاتتا ھەكىم بولسىمۇ، ئەمما تۇرلۇك سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن ئۇنىڭ ھاياتىي پائالىيىتى ۋە تېبابىتىمىزگە قوشقان تۆھپىسى ھەققىدىكى تارىخىي ماتېرىياللار بىزگىچە تولۇق يېتىپ كېلەلمىگەن. شۇنداقتىمۇ بىز يېقىنقى يىللاردا ئېلىپ بېرىلغان ئىمادۇددىن قەشقەرى ھەققىدىكى تەتقىقاتلار ئاساسىدا ئۇنىڭ تېبابىتىمىزگە قوشقان زور تۆھپىسىنى قىسقىچە تونۇشتۇرىمىز.

ئىمادۇددىن قەشقەرى «ساچىيە مەدرىسى» نىڭ مەشھۇر مۇددەرىسلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۇ تەخمىنەن 10 ـ ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرى قەشقەردە ياشاپ ئۆتكەن. ئۇنىڭ ياشىغان ھەم پائالىيەت ئېلىپ بارغان دەۋرى دەل قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ئىقتىساد، مەدەنىيەت، ئەدەبىيات ـ سەنئەت، تېبابەتچىلىك قاتارلىق ساھەلەردە تەڭ تەرەققىي

قىلىۋاتقان ئالتۇن دەۋر بولغاچقا، بۇ خىل ئىلغار پىكىر ئېقىمى تەرەققىي قىلغان دەۋرنىڭ تامغىسى ئۇنىڭ ھاياتىنى ئىلىم - پەن بېزەكلىرى بىلەن جۇلالاندۇرغان. شۇ سەۋەبتىن ئۇ ئۆز ھاياتىدا بىر تەرەپتىن ھەرخىل ئىلىملەردىن دەرس بېرىدىغان قابىلىيەتنى شەكىللەندۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن ئىجادىيەت - شەرھىچىلىك بىلەن شۇغۇللىنىپ، «ساچىيە مەدرىسى» تالىپ تالىبەلىرىنىڭ ھەر تەرەپتىن بىلىم ئېلىشىغا تېگىشلىك تۆھپىلەرنى قوشقان ھەمدە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ماس قەدەملىك تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن مۇناسىپ ئەجىرلەرنى سىڭدۈرگەن. «ساچىيە مەدرىسى» تارىختا ئۇيغۇر ئالىملىرىدىن ئەبۇ ناسىر فارابى، ئەبۇ ئەلى ئىبىن سىنا، شۇنىڭدەك ئەرەب، يۇنان ۋە ھىندى ئالىملىرىنىڭ كىتابلىرىدىن زور كۆچىلىكى تەرجىمە قىلىنغان ھەم ئۆتۈلگەن بولغاچقا، بۇ مەدرىسىدە ئىلمىي پائالىيەت بىلەن بولغۇچى ھەرقانداق كىشى شۇ خىل كىتابلار بىلەن تونۇشۇپ چىقىشتىن ھەرگىزمۇ چەتنە قالمىغان. مەدرىسىتە ئاساسلىقى ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنا ۋە ئابۇبەكرى مۇھەممەد زىكرىيا رازىنىڭ تېبابەت توغرىسىدىكى كىتابلىرىدىن ئەلقانۇن، زەخىرە خارازمى، زەخىرەلوقمان، داۋۇت ئەنتاكىي دېگەن كىتابلار كەڭ تۈردە تارقالغانلىقى سەۋەبلىك ئۇيغۇر تېۋىپلىرىنىڭ ئۆز ئەمەلىيىتىگە بىرلەشتۈرۈپ، تېبابەت ئىلمىنى ئۆگىنىشى ۋە تەرەققىي قىلدۇرۇشىدا كۆۋرۈكلۈك رول ئوينىغان. يۇنان تېبابىتىنىڭ ئەرەب ۋە ئەرەب بولمىغان مىللەتلەردىن يېتىشىپ چىققان ئالىملار شەرھىلىگەن، بېيىتىپ تولۇقلىغان كىتابلىرى ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا خەلقلىرىنىڭ ئۇلۇغ ئالىمى ئىبنى سىنانىڭ ئۆز ئىلمىي كۆزىتىشلىرى ئاساسىدا يېزىپ چىققان تېببىي ئەسەرلىرى مەزكۇر مەدرىسىنىڭ تېببىي ئوقۇتۇشلىرىدا كۆپ قوللىنىلغان بولغاچقا، ھەركىم ئىمادۇددىن قەشقەرى شۇ ئۇستازلىرىدىن قېتىرقىنىپ ئۆگىنىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى جەھەتتە خېلى مۇكەممەل بىلىملەرگە ئىگە بولغان. نەتىجىدە ئۇ بۇ ساھەنىڭ كۆزگە كۆرۈنگەن مەشھۇر ھۆكۈماسى بولۇپ يېتىشىپ چىققان. ئۇ ئۆگىنىش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى بىلەن ئەمەلىي ئىزدىنىش ئارقىلىق ئېرىشكەن ئىلمىي ھاسىلاتلىرىنى زىچ بىرلەشتۈرۈپ، بىر تەرەپتىن تېبابەت ئىلمىنى بىلەن شۇغۇللانسا، يەنە بىر تەرەپتىن «ساچىيە مەدرىسى» دە مۇددەرىسلىك قىلىپ، مۇھەممەد ئىبنى رەشىد ئىبنى ئەلي قەشقىرى (1083 - يىلى ۋاپات بولغان)، 30 تومدىن ئارتۇق ھەرخىل ئەسەرلەرنىڭ ئاپتورى، مەشھۇر ئالىم ۋە تارىخشۇناس ئۇبۇل فەيزى مۇھەممەت ئىبنى ھۇسەيىن بەيھەقى (996 - 1039) گە ئوخشاش نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەن.

تېببىي ئالىم ئىمادۇددىن قەشقەرى بىر ئىزدا تۇرۇشنى ئۆزى ئۈچۈن نومۇس دەپ بىلىدىغان، يېڭىلىق يارىتىشنى ئۆزىنىڭ ئالىي نىشانى ۋە ئىنسانلىق بۇرچى، دەپ قارايدىغان ئىلغار دۇنيا قاراشقا ئىگە بولغاچقا، قولىدا بار بولغان تېببىي كىتاب - رىسالىلەردىكى ئازغىنە بايانلار بىلەن قانائەت تېپىپ ئولتۇرماستىن، بەلكى شۇ ئاساستا تېخىمۇ يېڭى تېببىي بىلىملەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن داۋاملىق تىرىشقان ۋە

مۇناسىپ نەتىجىلەرگە ئېرىشكەن.

ئۆز ھاياتىنى مۇددەرسلىك قىلىش، تىبابەت ئىلمى ئۈستىدە ئىزدىنىش بىلەن ئۆتكۈزگەن ئالىم ئىمادۇددىن قەشقەرى ئىلىم تەھسىل قىلىش، مۇتالىيە قىلىش، مۇددەرسلىك قىلىش بىلەنلا قالماي، ئەبۇناسىر فارابىنىڭ «ئەقسا ئىل ئۇلۇم»، ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنانىڭ «ھىكمە تول ئەلا»، ئەبۇ بەكرى مۇھەممەت رازىينىڭ «كىتابوش شاھىد»، «كىتابۇل ھاۋى»، «دائىرە تۇل مۇئارىپ تىببىيە» قاتارلىق ئەسەرلىرىنى شەرق ئەللىرى خەلقلىرىگە تونۇشتۇرۇشتىمۇ مۇھىم خىزمەتلەرنى كۆرسەتكەن. ئۇنىڭ مەشھۇر تىببىي ئەسەرلەرنى تونۇشتۇرۇش جەھەتتە قوشقان تۆھپىسى ئىچىدە ئەڭ گەۋدىلىكى شۇكى، ئالىم ئەبۇ ئەلى ئىبنى سىنانىڭ «ساچىيە مەدرىسى» دە مۇھىم دەرسلىك قوللانمىسى سۈپىتىدە ئىشلىتىلىپ كېلىنىۋاتقان مەشھۇر ئەسەرلىرىدىن «ئەلقانۇن فىت تىپ»، «ئەش شىپا» كەبى ئەسەرلىرىنى ۋە باشقا ئەللامەلەرنىڭ تىبابەتچىلىككە دائىر ئەسەرلىرىنى قېتىرقىنىپ ئۆگىنىش، ئىجادىي ئۆزلەشتۈرۈپ پايدىلىنىش، ئىش قوشۇش ئارقىلىق «شەرھى ئەلقانۇن» نامىلىق مەشھۇر تىببىي ئەسىرىنى يېزىپ چىققانلىقىدۇر. «شەرھى ئەلقانۇن» يالغۇز تىببىي قوللانما، تىبابەت ئىلمي دەرسلىكى بولۇپلا قالماستىن، يەنە ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ سېھرىي كۈچىنى تېخىمۇ نامايان قىلىدىغان زور ئىلمي قىممەتكە ئىگە تارىخي دەرسلىك. كىتابتا قەيت قىلىنىشچە، ئاتا ـ بوۋىلىرىمىز قاراخانىيلار دەۋرىدىن بىرقانچە مىڭ يىللار بۇرۇن ساقلىقنى ساقلاشنىڭ بىر قاتار ئىلمي ئاساسلىرىنى بىلىۋېلىشقا، ئۇلار قارا سۆگەتنىڭ تۈرلۈك ۋاپا تارقاتقۇچى مىكروبلارنى سۈمۈرۈۋېلىپ، سىرتقا ساپ ھاۋا چىقىرىپ بىرىۋاتقانلىقىنى سەزگەندىن كېيىن، ئۆي ـ ئىمارەت سېلىشتىن بۇرۇن تۆت ئەتراپىغا قارا سۆگەت قويۇپ ئاندىن ئۆي سېلىشتەك ياخشى ئادەتنى شەكىللەندۈرگەن. بۇ بىر مىللي خاسلىق بىزگە «شەرھي ئەلقانۇن» ئارقىلىق قىسقىچە مەلۇم بولغانلىقى ھەممەيلەنگە ئايان.

ئالىم ئىمادۇددىن قەشقەرىنىڭ مەزكۇر ئەسىرى يېزىلىپ تاماملانغاندىن كېيىن، ئالىم بۇ يىگانە ئەسىرنى ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمي ئەنئەنىسى بولغان كىتاب تەقدىم قىلىش ئادىتى بويىچە، ئۇنى سۇلتان سۇتۇق بۇغراخانغا تەقدىم قىلغان. سۇلتان سۇتۇق بوغراخان بۇ كىتابنى كۆرۈپ چىققاندىن كېيىن مەمنۇنلۇق بىلەن ئىمادۇددىن قەشقەرىنى ئۆز ھوزۇرىغا چاقىرىپ تىببىيەت ئىلمى خۇسۇسىدا ئۇنىڭ بىلەن ئىلمي سۆھبەتتە بولغان ھەمدە ئالىمنىڭ مەزكۇر ئەسىرنى قاراخانىيلار خانلىقىنىڭ ساقلىقنى ساقلاش دەستۇرى قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن. ئۇنىڭ سۇتۇق بوغراخان بىلەن ئېلىپ بارغان سۆھبىتى زور ئىلمي قىممەتكە ئىگە بولۇپ، بۇ سۆھبەت مەزمۇنى ھېلىھەم ئۆز قىممىتىنى جۇلالاندۇرىدۇ.

ئالىم ئىمادۇددىن قەشقەرى ئەمەلي تىبابەتكە خېلىلا پىششىق بولغاچقا، كۈندىلىك تۇرمۇشتا ئۆز ـ ئۆزىنى كۈتۈش، ساقلىقنى ساقلاش ھەققىدە ئۆزگىچە قاراشلارغا ئىگە

بولغان. ئۇ: «بىر قېتىم يىگەن تاماق سىڭىپ بولمىغىچە، ئىككىنچى قېتىم تاماق يېمەسلىك، تەجرىبىلەردىن پەرەز قىلىپ كۆرگەندە، دۇنيادا ئاچلىقتىن ئۆلگەنلەرگە قارىغاندا كۆپ يەپ ئۆلگۈچىلەر جىقراقتۇر» دەپ ئېيتىش ئارقىلىق يېمەك ـ ئىچمەكنىڭ مۇۋاپىق ئۆلچەمدە بولۇشىنى، چەكتىن ئاشۇرۇۋېتىشنىڭ خەتەرلىك ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ. ئۇنىڭ بۇخىل قارىشى يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «قۇتاتغۇ بىلىك» تىكى مۇشۇ خىل مەزمۇنلارغا مۇناسىپ تەسىرلەرنى كۆرسەتكەنلىكى مۇقەررەر.

ئۇ يەنە: «سېمىز بولغان ياش قوي گۆشى ياخشى، پۇراپ قالغان، تۇزلانغان گۆشنى يېيىشتىن ساقلىنىش لازىم. ئۆچكە، كالا، تۆگە گۆشلىرىنىڭ ھەزىم قىلىنىشى ئېغىر ۋە خاسىيەتلىرى دېگەندەك ئەمەس»، «مېۋىلەرنىڭ پىشقىنى ياخشى، شاخ ۋە پىلىكىدىن ئۇزۇۋىلا يېگۈ ۋاقتىدا يېيىش مەنپەئەتلىكتۇر. ۋاقتى ئۆتكەن مېۋىنى يېيىشتىن ساقلىنىش لازىم»، «سۇ پاكىزە ھەم سوغۇق بولسا، نورمىدىن ئارتۇق ئىچىلمىسە ئەڭ ياخشى ئىچىملىكتۇر. بەدەننىڭ قۇۋۋىتى ۋە ھاياتىنى ياخشى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن غايەت پايدىلىقتۇر. پەقەت ئۇخلاپ ئورنىدىن تۇرۇۋىلا سۇ ئىچىش زىيانلىق»، «بەدەندە تۆت تۈرلۈك تەبئىيەت بولۇر، بىرىنچى، سەۋدايى ـ قۇرغاققا مايىل بولۇر، ئىككىنچى، سەپرا ـ قىزىققا مايىل بولۇر، ئۈچىنچى، بەلغەم ـ ھۆللۈككە مايىل بولۇر؛ تۆتىنچى، شامال قورغاققا مايىل بولۇر»، «ئىنسان ھەممە نەرسىدە ئوتتۇرھال بولۇشقا تىرىشماق لازىم. تويغاندىن كېيىن ئارتۇقچە زورلاپ يېمەسلىك كېرەك. ئەگەر ئۇنداق بولمىغاندا، كۆڭۈلنىڭ تارىيىشىغا، ئۆمۈرنىڭ قىسقا بولۇشىغا سەۋەب بولىدۇ. زەررىي مەلۇم بولغان نەرسىلەرنى ئىستېمال قىلماسلىق، نەپسىنىڭ راھىتىنى بەدەن راھىتىدىن، سالامەتلىكتىن ئىلگىرى قويۇش ـ ئەقىللىق ئادەمنىڭ ئىشى ئەمەستۇر» دېيىش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ تىببىي بىلىمىدىن قىسقا ئۇچۇر بەرگەن. بۇ ئىدىيىلەر روشەن ئىلمىيلىككە ئىگە بولغاچقا، ئالىمدىن كېيىن ئۆتكەنلەرگە مۇئەييەن دەرىجىدە تەسىر كۆرسەتكەن.

ئالىم ئىمادۇددىن قەشقىرى شاگىرىت تەربىيىلەش ۋە ئىلمىي نەزەرىيىۋى مەسىلىلەرگە ئەھمىيەت بېرىش بىلەنلا يېتىدىغان، كۆچلۈك كەسپىي پەزىلەتكە ئىگە ھۆكۈما بولغانلىقتىن، سۇتۇق بوغراخانىمۇ ئۆزى يولۇقتۇرغان بەزى ئېغىر كېسەللەرنى ئۇنىڭ داۋالىشىغا ئەۋەتىپ تۇرىدىغانلىقى، تىببىي ئىشلاردا ئۇنىڭ مەسلىھەتىگە ئېتىبار بىلەن قارايدىغانلىقى، جەڭدە يارىلانغان ئېغىر يارىدارلارنىمۇ ئۇنىڭغا داۋالاتقانلىقى تارىخىي ماتېرىياللاردا بىردەك خاتىرىلەنگەن. ئۇنىڭ تېبابەت كەسپىگە جىددىي ۋە ئەستايىدىل مۇئامىلە قىلىدىغانلىقى خۇسۇسىدىكى تارىخىي مەنبەلەرنىڭ بىرىدە، بىر قېتىم دۇمبىسىگە تۆمۈر پارچىسى پېتىپ كەتكەن بىر ئەسكەرنى داۋالاشقا توغرا كېلىپ، بىمار ئەھۋالىنىڭ ئېغىرلىقىنى كۆرگەندىن كېيىن، ئىشخانىسىدىن، جەرراھلىق ئەسۋابلىرىنى كەلتۈرۈشكىمۇ تاقەت قىلالماي، يارىدارنىڭ دۇمبىسىدىكى تۆمۈر پارچىسىنى چىشى بىلەنلا چىشلەپ تارتىپ ئېلىش جەريانىدا ئىمادۇددىن قەشقىرىنىڭ ئۇدۇلىدىن ئىككى چىشى سۇنۇپ كەتكەنلىكى، شۇنداق ھالەتتىمۇ بىمارنىڭ جاراھىتى

بىلەن ھەپىلىشىپ، بۇ ئوپىراتسىيىنى مۇۋەپپەقىيەتلىك تاماملىغانلىقى ۋە شۇ مۇناسىۋەت بىلەن سۇلتان سۇتۇق بوغراخاننىڭ ئۇنىڭ كەسىپچانلىقىدىن تەسىرلىنىپ، ئات، دەستار (سەللە)، قىلىچ تەقدىم قىلغانلىقى بايان قىلىنغان.

§ 9 . ئەللامە ئالائىددىن مۇھەممەد خوتەنى

ئەللامە ئالائىددىن مۇھەممەد خوتەنى 12 ـ ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا خوتەن ۋىلايىتىنىڭ شۇ ۋاقىتتىكى مەركىزىي شەھىرى يوتقان كەنتى (ھازىر بۇ يەر «ئەسكەنتى»، يەنى كونا شەھەر دېيىلىدۇ) دە، غوجا مۇھەممەد ئىسىملىك بىر دىنىي زات ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. بۇ ۋاقىتتا خوتەن ئاھالىسى ئىسلام دىنىنى يېڭىراق قوبۇل قىلغان بولۇپ، قاراخانىيلار ھاكىمىيىتىگە قارايتتى. ئۇنىڭ ئاتىسى دىنىي زات بولغاچقا، ئوغلىنى ئەتراپلىق تەربىيىلەشكە كۆپرەك ئەھمىيەت بەرگەن. ئۇ ئۆسمۈرلۈك ۋاقتىدا ئاتىسىنىڭ دىنىي ئىلمىدە خېلىلا نەتىجە قازانغان بولغاچقا، ئاتىسى ئۇنىڭ ئىلىمگە بولغان قىزغىنلىقىغا يېتەرلىك شەرت ـ شارائىت يارىتىپ بېرىش مەقسىتىدە ئۇنى ئەينى ۋاقىتتىكى داڭلىق ئىلىم يۇرتى ـ قەشقەر «ساچىيە مەدرىسى» گە دىنىي ئىلىم ۋە تىببىي ئىلىم ئىگىلەپ، ئۆزىنى ئەتراپلىق تەرەققى قىلدۇرۇشقا ئەۋەتىدۇ. ئالائىددىن قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن ئەرەب، پارس تىللىرىنى تېخىمۇ قېتىرقىنىپ ئۆگىنىش، ئۆزلەشتۈرۈش، مەزكۇر مەدرىسنىڭ بارلىق ئوقۇتۇش مەزمۇنلىرى بىلەن تونۇشۇپ چىقىش بىلەن بىرگە، ئاساسلىقى زېھنىي كۈچىنى تېبابەت ئىلمىنى ئۆگىنىشكە قاراتقان. بۇ مەدرىسته ئىمادۇددىن قەشقىرى قاتارلىق مەشھۇر بۇيۇك ئۇستازلار تىببىي ئىلمىدىن كۆڭۈل قويۇپ دەرس بەرگەچكە ۋە ئەمەلىيەت بىلەن باغلاشقا دىققەت قىلغاچقا، ئۇ ئۇستازلىرىنىڭ يارىدىمىدە قىسقا مۇددەت ئىچىدىلا تىببىي ئىلمىدىن خېلىلا مۇكەممەل بىلىمگە ئىگە بولغان ۋە ئوقۇشنى تاماملاپ، تۇغۇلۇپ ئۆسكەن يۇرتى خوتەنگە قايتىپ كەلگەن. ئالىم ئالائىددىن خوتەنگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يۇرت جامائىتى ئىچىدە ئۇنىڭ «ساچىيە مەدرىسى» نى ئەلا نەتىجە بىلەن تاماملاپ ئەللامە دېگەن يۇقىرى ئۇنۋانغا ئېرىشكەنلىك خەۋىرى ناھايىتى تېزلا باش كۆتۈرىدۇ. نەتىجىدە ئۇنىڭدىن تىببىي ئىلىم ئۆگىنىشكە كېلىدىغانلار بىردىنلا كۆپىيىپ، ئۇنىڭ ئۆيى تارچىلىق قىلغان. ئوغلىنىڭ مانا شۇنداق خەيرلىك ئىش بىلەن مەشغۇل بولۇۋاتقانلىقىدىن سۆيۈنگەن خوجامۇھەممەت ئۇنى ئۆز بىلىمىنى تېخىمۇ كۆپلەپ تارقىتىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىش مەقسىتىدە چوڭ بىر مەدرىس ئېچىپ بېرىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ، ئەللامەئالائىددىنىڭ كۈنلىرى تېخىمۇ ئالدىراشلىقتا ئۆتۈشكە باشلايدۇ. بەزى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇنىڭ نامى تارىم ۋادىسىدىن ھالقىپ چەت ئەللەرگىچە تارقالغان بولۇپ، يىراق ئەللەردىن ئۇنى ئۇستاز تۇتۇپ كېلىدىغانلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمىگەن. قىسقىغىنە بىر قانچە يىل ئىچىدە ئۇنىڭ ئوقۇغۇچىلىرى 3000 دىن ئېشىپ كەتكەن.

ئۇ بىر تەرەپتىن شەرىئەت ئىشلىرى بىلەن مەشغۇل بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن تىببىي ئىلىم تارقىتىش، مەخسۇس تىببىي ئىزدىنىش ئېلىپ بېرىش، ئۆزىدىن ئىلگىرى ئۆتكەن تىببىي ئالىملارنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن ئىجادىي پايدىلىنىش ئارقىلىق بىر قىسىم مەخسۇس ئەسەرلەرنى يېزىپ چىققان. يېقىنقى بىر قانچە يىلدىن بېرى بۇ ھەقتە يەنى ئالىمنىڭ ئىجادىي ئەسەرلىرى ھەققىدە ئېلىپ بېرىلغان تەتقىقاتلاردا ئۇنىڭ تىببىي خادىملارنىڭ قەستەن ياكى سەۋەن سادىر قىلغان خاتالىقلىرىنى شەرىئەت ھۆكۈمى بويىچە بىر تەرەپ قىلىش توغرىسىدىكى بىر قانچە ماددىلىق قانۇن ھەمدە يالغان تۆھپىلار ۋە باشقىلارنىڭ ئادەملەرنىڭ سالامەتلىكىگە زىيان يەتكۈزگەن جىسمانىي ۋە روھىي جىنايەتلىرى ئۈچۈن بېرىلىدىغان جازالار كىرگۈزۈلگەن «ئەلفىقھۇ تىببىيە» (تېبابەتچىلىك قانۇنلىرى) نامىلىق كىتابى بىلەن 11 ـ ئەسىردىن بۇرۇنقى دەۋرلەردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تېبابەتچىلىك نەزەريىلىرى سۆزلەنگەن ھەم ھەرخىل كېسەللىكلەرنى داۋالاش قائىدە ـ پرىنسىپلىرىنىڭ جەۋھەرلىرى ناھايىتى يىغىنچاق ۋە مۇكەممەل بايان قىلىنغان «زۇبدەتىل قاۋانىل ئىلاج» (داۋالاش قائىدىلىرىنىڭ جەۋھەرلىرى) نامىلىق ئىككى پارچە كىتابىنىڭ بارلىقى ھەققىدە مەلۇماتلار بېرىلىپ كەلگەنىدى. يېقىندا مۇھەممەت باقى ئالىم قاتارلىقلار ئالىمنىڭ يۇقىرىقى ئىككى پارچە ئەسىردىن باشقا «كۆپ ئۇچرايدىغان كېسەللىكلەرنى داۋالاش رېتسىپلىرى»، «داۋالاش قانۇنلىرىدىن خۇلاسە» قاتارلىق ئەسەرلىرىنىڭمۇ بارلىقىنى، بۇ ئەسەرلەرنىڭ يەنى كېيىنكى ئۈچ پارچە ئەسەرنىڭ ئۆز قولىدا ساقلىنىۋاتقانلىقىنى، بۇلارنى تېبابەتچىلىك ژۇرناللىرىدا داۋاملىق ئېلان قىلىدىغانلىقىنى ئاشكارلىدى. بۇ بىر يېڭى نەتىجە سۈپىتىدە ئۇيغۇر تېبابەت تارىخىدا تېگىشلىك ئورۇن ئىگىلەيدۇ.

ئالىمنىڭ «ئەلفىقھۇ تىببىيە» (تېبابەتچىلىك قانۇنلىرى) نامىلىق ئەسىرىنى مەرھۇم تۇردى مۇھەممەت ئاخۇنۇم مىراس سۈپىتىدە ساقلاپ كەلگەن بولۇپ، 1950 ـ يىللىرى ئۆپچۆرىسىدە مەرھۇم تىببىي ئالىم ئابلىمىت يۈسۈپ ھاجىغا كۆرسەتكەن. ئۇزاق ئۆتمەي باشلانغان «مەدەنىيەت زور ئىنقىلابى» دەۋرىگە كەلگەندە مەدەنىيەت بۇزغۇنچىلىرى تۇردى مۇھەممەت ئاخۇنۇمنىڭ ئۆيىدىكى كۆپلىگەن قىممەتلىك ئەسەرلەرنى بۇلاپ ـ تالاپ كۆيدۈرگەندە، شۇلار قاتارى «ئەلفىقھۇ تىببىيە» مۇ يوقاپ كەتكەن. بىر قانچە قېتىملىق مەدەنىيەت بۇزغۇنچىلىقىدىن خالىي قالغان ئەسەرلەرنى بولسا تۇردى مۇھەممەت ئاخۇنۇم ۋاپات بولۇشىدىن بىر ئىككى يىل ئىلگىرى كۈيئوغلى باقى ئالىمغا كۆمۈپ قويغان جايىدىن ئېلىپ بەرگەن، ھازىر ئۇنىڭ قولىدا ساقلىنىۋاتىدۇ. («داۋالاش قانۇنلىرىدىن خۇلاسە» دېگەن ئەسەر بولسا «شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2001 ـ يىللىق 2 ـ سانىدىن باشلاپ كەڭ ئاممىا بىلەن يۈز كۆرۈشۈۋاتىدۇ).

خوتەندە ئىسلام دىنى ۋە ئىلىم ـ مەرىپەت تازا گۈللىنىۋاتقان، خەلق خاتىرجەم تۇرمۇش كەچۈرىۋاتقان تىنچ شارائىتتا، نايمان شاھزادىسى كۈچلۈك مىلادىيە 1213 ـ

1214 يىلغىچە

يىلدىن 1214 ـ يىلغىچە خوتەنگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، خوتەن رايونىغا ھۆكۈمرانلىق قىلۋاتقان قىلىچخاننىڭ قوشۇننى مەغلۇپ قىلىدۇ، قىلىچخان جەڭدە قازا قىلىدۇ (قىلىچخان دەپنە قىلىنغان جاي ھازىرغىچە «ئۇلۇغ قىلىچخان پادىشاھىم مازىرى» نامى بىلەن مەشھۇر). كۈچلۈك خوتەننى ئىشغال قىلغاندىن كېيىن، خەلق ئاممىسىنى ئۆز دىنىدىن ـ ئىسلام دىنىدىن يېنىپ بۇددا دىنىغا كىرىشكە ۋە ئۆرپ ـ ئادەتنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇرلايدۇ. بۇ خىل تەتۇر ئېقىم ئالىم ئالائىددىنغا يىلىكىنى شورىغاندەك بىلىندۇ. ئۇنىڭسىزمۇ ئالىمنىڭ ئۆز ئىشلىرىنى قوللايدىغان خان قىلىچخاننى ئۆلتۈرگەن كۈچلۈككە بولغان نارازىلىقى ناھايىتى يۇقىرى ئىدى. خەلق ئارىسىدا كۈچلۈك بىلەن ئالائىددىن مۇھەممەت خوتەنىنىڭ ئوتتۇرىسىدا سۈركىلىشنىڭ بىۋاستە سەۋەبچىسى ھەققىدە ئوخشىمىغان قاراشلار مەۋجۇت.

ئىران تارىخچىسى جۇۋەينى ئۆزىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «تارىخي جاھانكۇشاي» دا: كۈچلۈكنىڭ خوتەننى ئىستىلا قىلغاندىن كېيىن، خوتەن خەلقىنى ئىسلام دىنىدىن ۋاز كېچىشكە، كىيىم ـ كېچەكنى ئۆزگەرتىپ كىيىشكە مەجبۇر قىلغانلىقى، نەتىجىدە ئىسلام دىنى مۇرتلىرى بىلەن كۈچلۈك ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈر زىددىيەت يۈز بېرىپ، ئامالسىز بەس ـ مۇنازىرە ئېلىپ بېرىشقا مەجبۇر بولغانلىقى، شۇنىڭ بىلەن 3000 دىن ئارتۇق ئۆلىما يىغىلىپ ئۇنىڭ بىلەن بەس مۇنازىرە ئېلىپ بارغانلىقى، مۇنازىرىدە ئالدى بىلەن ئەللامەئەلائىددىن مۇھەممەت خوتەنى مەيدانغا چۈشۈپ، كۈچلۈكنى مات قىلغانلىقى، يېڭىلىپ قالغانلىقىغا تەن بەرمىگەن كۈچلۈكنىڭ ئالىمنى تۈتۈپ يالىڭاچ ھالدا پۇتىغا كىشەن سېلىپ ئۇدا بىر نەچچە كۈن نەزەربەنت قىلغانلىقى، ئۇ ئاچلىقتىن، ئۇسسۇزلىقتىن قىينىغانلىقى، ئاخىرى ئۇنى مەدرىسىنىڭ قوۋۇقىغا مىخلاپ ئۆلتۈرگەنلىكى، ئۇ ئۆلۈش ئالدىدا ئەتراپتىكىلەرگە: «ئېتىقاد بۇ پانىي ئالەمدىكى ئادەمزاتلارنىڭ جازاسى بىلەن يوقىلىپ كەتمەيدۇ، شۇنداقلا ئۇنى ئازاب ئوتى بىلەن چەكلىگىلىمۇ بولمايدۇ! ...» دېگەندەك ئۆتكۈر سۆزلەرنى قىلىپ، خەلقنى قەتئىي تەۋرەنمەستىن كۈچلۈككە قارشى تۇرۇشقا ئۇندىگەنلىكى ... قاتارلىقلار سۆزلەنگەن. ئالائىددىن ھەققىدە مۇنداق بايانلار خاتىرىلەنگەن:

«كۈچلۈك بۇتپەرەس بولۇپ، ئۇنىڭ خوتۇنى خىرىستىئان دىنىدا ئىدى. ئۇلار ئىسلام دىنىغا ۋە مۇسۇلمانلارغا يامان كۆز بىلەن قاراپ زۇلۇم قىلاتتى. كۈچلۈك ۋە خوتۇنى ھەربىرى ئۆز دىنىغا خەلقنى دەۋەت قىلاتتى. ئۇنىڭ دىنىنى قوبۇل قىلمىغان كىشىلەر ئۆلتۈرۈلەتتى.

ئىمام ئەلائىددىننى ئىسلام دىنىدىن قايتۇرۇشتىن ئۈمىدسىزلەنگەندىن كېيىن ئۇنى بىر نەچچە كېچە ـ كۈندۈز ئىمام ئەلائىددىنىڭ ئۆزى بىنا قىلغان مەدرىسىنىڭ دەرۋازىسىغا «چاھار مىق» قىلىپ (پۇت ـ قولىنى تۆت تەرەپكە مىقلاپ) ئازابلىدى. شۇ سەۋەبتىن كۈچلۈكنىڭ ئەللامەئەلائىددىن مۇھەممەت خوتەننى ئۆلتۈرگەن ۋاقتىنىڭ 1222 ـ يىلى ئەمەس، بەلكى 1218 ـ يىلدىن بۇيانقى ۋاقىتلارغا توغرا كېلىدۇ.

§ 10 . مەشھۇر تېۋىپ مىجىت، سادىرمىش ۋە تارىم

مىجىت

مىجىت 12 ـ 13 ـ ئەسىرلەردە ئۆتكەن چاغاتاي دەۋرى كەسپىي مائارىپىنىڭ مەشھۇر ۋەكىلى، ئاتاقلىق دوختۇر.

مىجىتنىڭ ھاياتى، ئىجتىمائىي پائالىيىتى ھەققىدە تولۇق مەلۇمات يوق، پەقەت ئۇنىڭ چاغاتاينىڭ باش دوختۇرى بولغانلىقى ھەمدە ئالمىلىق (ئىلى) تا سۇنۇق كېسەللىكلىرىنى داۋالاش مەكتىپىنى ئاچقانلىقى ھەققىدىلا مەلۇمات بار.

مىجىت يۇقىرىقى ئېھتىياج تۈپەيلى چاغاتايخان ئوردىسىغا تەكلىپ قىلىنغان ۋە چاغاتاينىڭ دوختۇرى بولغان.

مىجىت ئۆز دەۋرىدە ئەتراپلىق بىلىم ئالغان، تېبابەتچىلىك ئىلمىدە زور شۆھرەت قازانغان مەشھۇر دوختۇر بولۇپلا قالماي، تالانتلىق ئۇيغۇر كەسپىي مائارىپچى ئىدى. ئۇ ئالمىلىقتا سۇنۇق كېسەللىكنى داۋالاش مەكتىپىنى ئېچىپ، داۋالاش ئىلمى، دورا ـ دەرمان ياساش ئۇسۇلى، شىپالىق دورىلارنى يېغىش، ئوپېراتسىيە قىلىش قاتارلىق كەسىپ ۋە مەزمۇنلاردا دەرس ئۆتۈپ ئۆز دەۋرى ئۈچۈن نۇرغۇنلىغان ۋراچلارنى، دوختۇرلارنى يېتىشتۈرۈپ بەرگەن. چاغاتاي دەۋرىدىكى كەسىپىي مائارىپىنىڭ راۋاجلىنىشىنى كۆچلۈك ئىلگىرى سۈرگەن. مىجىت ئاچقان بۇ مەكتەپكە چاغاتاي خانلىقىغا تەۋە بولغان جايلارنىڭ ھەممىسىدىن دېگۈدەك ئوقۇغۇچىلار كېلىپ ئوقۇغان ۋە ئۇلار ۋراچ، دوختۇر دەرىجىسىگە يېتىپ، ئوتتۇرا ئاسىيا ۋادىلىرىدا، ھەتتا ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك (ئىچكى ئۇلكىلەر) تە ۋراچلىق ۋە تېڭىقچىلىق قىلغان.

مىجىت موڭغۇل ئوردىسىدا ئىشلەش جەريانىدا، نەچچە مىڭلىغان ئىختىساسلىق تىببىي خادىملارنى تەربىيىلەپ قاتارغا قوشۇپلا قالماي، بەلكى دورىگەرلىك ۋە داۋالاش ئىشلىرىغىمۇ گەۋدىلىك تۆھپە قوشقان. ئۇ دورىگەرلىك ۋە داۋالاشقا ئائىت مول بىلىمى ئاساسىدا نۇرغۇن كىتاب يازغان، ئۇنىڭ بۇ كىتابلىرى ئۆز دەۋرىدە قايتا ـ قايتا نەشر قىلىنىپ، دەرسلىك، قوللانما ۋە دەستۇر سۈپىتىدە ناھايىتى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىلگەن. ئەپسۇسكى، كېيىنكى زامانلاردىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئېتىبار قىلىمىغانلىقى، يۈەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىدىكى دەھشەتلىك كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇشلار، يېغىلىقلار ۋە دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ چاڭ ـ توزانلىرى ئىچىدە ئۇ كىتابلارنىڭ بىرەر ۋارىقىمۇ ساقلىنىپ قالمىغان.

سادىرمىش

يۈەن سۇلالىسى (1279 ـ 1368) دەۋرىگە ئالاقىدار تارىخىي ھۆججەتلەرگە قارىغاندا، تىبابەتچىلىك ساھەسىدە موڭغۇل ئىمپىرىيىسى ئۈچۈن زور تۆھپە قوشقان ئۇيغۇر دوختۇرلاردىن يوپۇرۇچ قايا، نىزەر، چاقاي، ئاشۇ، تارىم ۋە سادىرمىش قاتارلىق ئون نەچچە مەشھۇر دوختۇر ئۆتكەن بولۇپ، بۇلارنىڭ ئىچىدە سادىرمىش ئالاھىدە مۇھىم ئورۇن تۇتىدۇ.

سادىرمىش ئەسلىي ھىشىبالىق (ھازىرقى جىمسار ئەتراپى) لىق ئۇيغۇر دوختۇرى بولۇپ، ئۇ موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ خىزمەت ئېھتىياجى بىلەن شىنجاڭدىن ئىچكى ئۆلكىلەرگە يۆتكىگەن ئۇيغۇر زىيالىيلىرى قاتارىدا پايتەخت خانبالىق تايىدۇ (خانبالىق ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى) غا ئېلىپ بېرىلىپ، ھەربىي ئەمەلدارلارنى داۋالاش ئورنىدا دوختۇرلۇق قىلغان. كېيىن موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا ۋە ياۋروپاغا قىلغان ئىستىلا خاراكتېرىدىكى يۈرۈشى توختىغاندا، سادىرمىش خان يارلىقىغا بىنائەن جىيەنچاڭ (بۇگۇنكى سىچۇەندىكى دادۇخې دەرياسىنىڭ غەربىدىكى كەڭ جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئايماق دەرىجىلىك مەمۇرىي رايون) غا تەپتىش بېگى قىلىپ ئەۋەتىلگەن، ئۇ بوش ۋاقىتلىرىدا كېسەل كۆرۈش، داۋالاش، دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى توپلاش، دورا ياساش، خەلق ئارىسىدىكى قەدىمكى رېتسېپلارنى توپلاپ تەتقىق قىلىش، يېڭى دورىلارنى كەشىپ قىلىش بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ، ئەمەلدارلارلىقىنى ياقتۇرمايدىغان، دوختۇرلۇق ، دورىگەرلىككە چوڭقۇر ئىشتىياق باغلىغان تىببىي ئالىم بولغاچقا، ياشىنىپ قالغىچە كېچە ـ كۈندۈز تىببىي پائالىيەتلەر بىلەن مەشغۇل بولغان. يىللارنىڭ ئۆتۈشى بىلەن ئۇنىڭ تىبابەت ساھەسىدىكى بىلىمىنىڭ چوڭقۇرلىشىغا ئەگىشىپ، ئۇنىڭ دورا تۈرلىرى ۋە ئۆز قولى بىلەن ئەمەلىيەت تەجرىبىسىدىن ئۆتكۈزگەن رېتسېپلىرىمۇ نەچچە مىڭ پارچىغا يەتكەن. ئۇ ئاخىرقى ئۆمرىدە، ھاياتىدا ئېلىپ بارغان تىببىي ئىلىم ساھەسىدىكى ئەمگىكىنىڭ نەتىجىسى بولغان بارلىق رېتسېپلىرىنى رەتلەش، قايتا ئىشلەش، تولۇقلاش ۋە تۈزىتىش ئاساسىدا 15 جىلدلىق چوڭ ھەجىملىك بىر كىتاب يېزىپ، ئۇنىڭ نامىنى «بامبۇكزارلىق سارايدا تەجرىبە قىلىنغان رېتسېپلار» دەپ قويىغان.

سادىرمىشنىڭ «بامبۇكزارلىق سارايدا تەجرىبە قىلىنغان رېتسېپلار» ناملىق تىببىي ئەسىرى 15 جىلدلىق بولۇپ، مىڭ سۇلالىسى (1368 ـ 1644) دەۋرىدە ئۆتكەن ياڭ شىچې قاتارلىقلار تۈزگەن «ۋېن يەن قەسىرىدىكى كىتابلار كاتولىكى» بىلەن ياۋلى تۈزگەن «باۋ ۋېنتاڭ سارىيىدىكى كىتابلار كاتولىكى» دا سادىرمىشنىڭ ئەسىرىنىڭ ئەسلىي 15 ـ جىلد ئىكەنلىكى، ئۇنىڭدا بايان قىلىنغان رېتسېپلارنىڭ ۋە دورا تۈرىنىڭ نەچچە مىڭ خىلغا يېتىدىغانلىقى خاتىرىلەنگەن. مىڭ دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدىن كېيىن بۇ كىتابنىڭ تارقىلىپ يۈرگەن نۇسخىسى بارغانچە ئازىيىپ، چىڭ دەۋرى (1644 ـ

1911) گه كەلگەنده تامامەنلا يوقالغان. «بامبۇكزارلىق سارايدا تەجربه قىلىنغان رېتسىپلار» نىڭ هازىر ساقلىنىۋاتقان نۇسخىسى بولسا «نۇسرەتلىك ئۇلۇغ قامۇس» تىكى مەزمۇنلارغا ئاساسەن قايتا تەهرىرلىنىپ ئىشلەنگەن. بۇ نۇسخىسىدا بارلىق رېتسىپلار 24 تۇرگە بۆلۈنۈپ، بەش جىلدلىق قىلىپ تەهرىرلىنىپ ئىشلەنگەن. يوقىلىپ كەتكەن (مىڭ، چىڭ دەۋرلىرىگىمۇ يېتىپ كېلەلمىگەن) رېتسىپلار ئەسلىدىكى پۈتۈن كىتابنىڭ بەش - ئالتە هەسسىگە باراۋەر بولۇپ، هازىر ساقلىنىپ قالغىنى ئەسلىدىكىسىنىڭ يېرىمىغىمۇ يەتمەيدۇ.

«تۆت يۈرۈش كىتابلارنىڭ ئومۇمىي مۇندەرىجىسى» دە سادىرمىشنىڭ «بامبۇكزارلىق سارايدا تەجربه قىلىنغان رېتسىپلار» دېگەن مەشهۇر تىببىي ئەسىرنىڭ ناهايىتى يۇقىرى باها بېرىلگەن. ئۇمرىنىڭ ئاخىرىغىچە 80 دىن كۆپرەك دورىگەر ۋە دوختۇرلارنى تەربىيلەپ قاتارغا قوشۇپ، يۇەن سۇلالىسىنىڭ تىبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئىشلىرىغا مۇهىم تارىخىي تۆهپىلىرىنى قوشقان.

ئاتاقلىق دوختۇر، دورىگەر ۋە تىببىي ئوقۇتقۇچى سادىرمىش گەرچە بىر ئۇمۇر تىببىي ئىلىم بىلەن شوغۇللىنىپ، كۆپلىگەن شىپالىق دورا ۋە رېتسىلارنى كەشىپ قىلىش، كەلگۈسى ئۇچۇن نەچچە ئونلىغان ئىختىساسلىق تىببىي خادىملارنى تەربىيلەپ قاتارغا قوشۇش بىلەن ئېلىمىزنىڭ مېدىتسىنا ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتىغا شۇنچە زور تارىخىي تۆهپىلىرىنى قوشقان بولسىمۇ، ئەپسۇسكى ئالىمنىڭ قاچان، قەيەردە ۋاپات بولغانلىقى هەققىدە هېچقانداق خاتىرە قالدۇرۇلمىغان.

تارىم

تارىم (مىلادىيە 1279 — 1347 - يىللىرى ياشىغان) ئىدىقۇت ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ خان جەمەتىدىن بولۇپ، يۇەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا پايتەخت خانبالىق (هازىرقى بېيجىڭ شەهىرى) تا يۇقىرى هۇرمەتكە سازاۋەر بولغان مەشهۇر دورىگەر، دوختۇر ۋە ئارخېتىكتور. ئۇنىڭ هاياتى ۋە پائالىيىتى هەققىدە «يېڭى يۇەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 144 - جىلد يەنى «تارىم تەزكىرىسى» دە قىممەتلىك خاتىرىلەر قالدۇرۇلغان. «يېڭى يۇەن سۇلالىسى تارىخى» نىڭ 29 - جىلد يەنى ئورۇق - نەسەب جەدۋىلى» گە كىرگۈزۈلگەن ئۇيغۇر ئالىملىرى قاتارىدىمۇ ئالاهىدە تىلغا ئېلىنغان.

تارىم پادىشاه يۇەن چىڭزۇڭ (مىلادىيە 1294 — 1307 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) ۋە يۇەن شۇندى (مىلادىيە 1333 — 1368 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان) نىڭ يېنىدا توققۇز يىل دوختۇرلۇق قىلغاندىن باشقا، هاياتىدا ئوردا دوختۇرلۇق - دورىگەرلىك مەهكىمىسىنىڭ دورغاچى (ئىداره بەشلىقى)، خۇبىي ئۆلكىسىنىڭ باش تەپتىشى، يۇقىرى ئاستانە مۇهاپىزەتچىلەر بېگى، خېنەن مەمۇرىي مەهكىمىسىنىڭ ئوڭ قول ۋەزىرى، پايتەخت باش ئۆلىمالار پەرمانبەرداری، سەنشى مەمۇرىي ئۆلكىسىنىڭ

ئوتتۇرانچى ۋەزىرى قاتارلىق مۇھىم يۇقىرى مەنسەپلەردە بولغان.

ئەسلىدە تارىمنىڭ بوۋىسى سانجىس بىلەن دادىسى داۋتۇڭمۇ ئىچكىرىگە ئېلىپ كېتىلگەن. سانجىس پادىشاھنىڭ ئىنىسى ۋوجىننىڭ مەخسۇس ئوقۇتقۇچىسى، شەندۇۋاڭ ئۆلكىسىنىڭ تۇتۇق ۋالىيسى قاتارلىق مەنسەپلەرگە قويۇلغان. دادىسى داۋتۇڭ شىنجۇ ئوبلاستىنىڭ باش بۇغى، جياڭجې مەمۇرىي ئۆلكىسىنىڭ مۇئاۋىن ۋەزىرى، سىياسەت مەسلىھەتچىسى، دىۋان ۋازارەت مەئەككىلى قاتارلىق مۇھىم مەنسەپلەرگە قويۇلغان.

تارىم كىچىكىدە تىرىشچان ھەم سۆزمەن بولۇپ، دەسلەپ ئۇيغۇر ئۆلىمالىرىدىن تەلىم ئالغان، كېيىن موڭغۇلچە ۋە خەنزۇچە تىل - يېزىقلارنىمۇ تىرىشىپ ئۆگەنگەن. لېكىن ئۇ ئەمەلدار بولۇشنى خالىماي، دادىسىنىڭ ئەمەلدار بولۇش توغرىسىدىكى نەسىھەتىنى رەت قىلىپ شىنجاڭدا يۇقىرى شۆھرەت قازانغان دوختۇرلار ۋە دورىگەرلەرنىڭ رىسالىلىرىنى، مۇھىم رېتسىپلىرىنى، دورا ياساش، تەڭشەش، دورا ئۆسۈملۈكلىرىنى پەرق ئېتىش، دورا مىقدارىنى بەلگىلەش، تومۇر تۇتۇپ دىئاگنوز قويۇش جەھەتتىكى مول تەجرىبىلىرىنى ئۆگىنىپ ئۆزلەشتۈرگەن ھەمدە دوختۇرلۇق، دورىگەرلىك كەسپىي بىلىملىرى ئۈستىدە خېلى چوڭقۇر تەتقىقات ئېلىپ بارغان. نۇرغۇن ئۆسۈملۈك دورىلىرىنىڭ ئەۋرىشكىلىرىنى توپلاپ، دورا ياساش، سىناق قىلىش، ئەمەلىي ئىشلىتىش ھەم يۇزلىگەن بىمارلارنى ئازابتىن خالاس قىلىش ئارقىلىق خېلى داڭلىق دوختۇر بولۇپ قالغان. شۇڭا، قۇرامىغا يەتكەندە ئالدى بىلەن يۇقىرى ئاستانە (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇلدىكى جېڭلەن خۇشۇنى چېگرىسى ئىچىدە بولۇپ، بۇ جاي موڭغۇل ئىمپېرىيىسىنىڭ تۇنجى پايتەختى ئىدى) دا قۇرۇلغان ئۇيغۇر دورىگەرلىك (فارما كولوگىيە) مەھكىمىسىگە تېخنىكىلىققا تەكلىپ قىلىنغان. كېيىن تارىمنىڭ دورىگەرلىك ۋە دوختۇرلۇق ساھەسىدىكى داڭقىنى ئاڭلىغان موڭغۇل ھۆكۈمرانلىرى ئۇنى تايدۇ (ھازىرقى بېيجىڭ شەھىرى بولۇپ، موڭغۇلچە «پايتەخت» دېگەن مەنىدە) دىكى ئۇيغۇر دورىگەرلىك مەھكىمىسىگە يۆتكەپ ئەكەلگەن. بۇ جاينىڭ شارائىتى خېلى ياخشى بولۇپ، ناھايىتى قىممەتلىك، ئاسانلىقچە تېپىلمايدىغان دورا ئۆسۈملۈكلىرىنىڭ ئەۋرىشكىلىرى تولۇق ساقلانغان، دورىگەرلىك، ساقلىق ساقلاش ۋە داۋالاشقا دائىر قەدىمكى كىتابلار، رېتسىپلارمۇ ساقلانغان. تارىم بۇ شارائىتتىن پايدىلىنىپ، تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپ ۋە ئەمەلىي مەشغۇلات ئېلىپ بېرىپ، كەسپىي بىلىمىنى تېخىمۇ ئاشۇرغان، پايتەختتىكى خان - پادىشاھلار، ئالىي دەرىجىلىك ئەمەلدارلار ۋە ئۇلارنىڭ پەرزەنتلىرىنى داۋالىغاندىن تاشقىرى يېڭى دورىلارنى كەشىپ قىلغان، يېڭى بايقالغان كېسەللىكلەرگە دىئاگنوز قويغان ۋە داۋالىغان.

تارىمنىڭ كەسپىي جەھەتتىكى بىلىمگە قايىل بولغان موڭغۇل خانلىرى ئۇنى چىڭزۇڭنىڭ دادىي 11 - يىلى (مىلادىيە 1307 - يىلى) بىر نەچچە دەرىجە ئاتلىتىپ ئۆستۈرۈپ، ئوردا دورىگەرلىك مەھكىمىسىنىڭ دورغاچلىقىغا (ئىدارە باشلىقى) تەيىنلىگەن، بۇ چاغدا مەنسەپپەرەس موڭغۇل ئاقسۆڭەكلىرى ئەمدىلا 28 ياشقا كىرگەن

تارىمنىڭ ئوردىدا بۇنداق مەنسەپكە ئولتۇرغىنىغا ھەسەت قىلىپ، پادىشاھ چىڭزۇڭ تۆمۈرگە ئەرز قىلىپ، مەسلىھەت بەرگەن بولسىمۇ، ئەمما تارىمنىڭ پايتەختتىكى ئابرۇي ـ مەرتىۋىسى شىكايەت قىلغۇچىلار ئۈستىدىن غالىب كەلگەن. ئۇ ئوردا دورىگەرلىك مەھكىمىسىدىكى نەچچە يۈزلىگەن ئۈستىلارغا تېخىنكا جەھەتتە يېتەكچىلىك قىلىش، ھەرخىل ئىشلارنى تەقسىم قىلىپ باشقۇرۇش، مەھكىمىنىڭ تامغا، ھېسابات، ئۈسكۈنە، خام ئەشيا، قىرائەتخانا قاتارلىق ئىشلىرىغا رەھبەرلىك قىلغاندىن تاشقىرى، مەھكىمىگە قاراشلىق تېببىي مەكتەپكە ئىچكى كېسەللىك، تاشقى كېسەللىك، نېرۋا، سۆڭەك كېسەللىكلىرىنى داۋالاش بىلىملىرىدىنمۇ دەرس بەرگەن. ئۇ يۇەن سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ دورىگەرلىك مەھكىمىسىگە 20 نەچچە يىل مەسئۇل بولۇپ ئىشلەش جەريانىدا، نەچچە مىڭلىغان ئىختىساسلىق تېببىي خادىملارنى تەربىيىلەپ قاتارغا قوشۇپلا قالماي، بەلكى دورىگەرلىك ۋە داۋالاش ئىشلىرىغىمۇ گەۋدىلىك تۆھپە قوشقان. ئۇ دورىگەرلىك ۋە داۋالاشقا ئائىت مول بىلىمى ئاساسىدا، ئون نەچچە كىتاب يازغان، ئۇنىڭ بۇ كىتابلىرى ئۆز دەۋرىدە قايتا ـ قايتا نەشر قىلىنىپ دەرسلىك، قوللانما ۋە دەستۇر سۈپىتىدە ناھايىتى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىلگەن. ئەپسۇسكى، كېيىنكى زامانلاردىكى ھۆكۈمرانلارنىڭ ئېتىبار قىلمىغانلىقى، يۇەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى دەھشەتلىك كەڭ كۆلەملىك ئۇرۇشلار، يىغلىقلار ۋە دېھقانلار قوزغىلاڭلىرىنىڭ چاڭ ـ توزانلىرى ئىچىدە ئۇ كىتابلارنىڭ بىرەر ۋارىقىمۇ ساقلىنىپ قالمىغان.

§ 11 . ئاتاقلىق ئوزۇقلۇقشۇناس قوسقوي

قوسقوي يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئۇيغۇلار ئىچىدىن يېتىشىپ چىققان ئاتاقلىق ئوزۇقلۇقشۇناس بولۇپ، ئۇ يۇەن سۇلالىسىنىڭ ساقلىقىنى ساقلاش، كېسەللىكنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە تۇرلۇك ھۇنەر ـ سەنئەت بىلەن خىلمۇ خىل تائام تۈرلىرىنى تەييارلاشقا ئوخشاش بىر قاتار پەن ـ تېخنىكا تەرەققىياتىغا زور تۆھپە قوشقان.

ھازىرچە قوسقۇينىڭ بىئوگرافىيىسىگە ئائىت مەلۇماتلار ئانچە تولۇق ئەمەس. ئەمما، ئۇنىڭ پادىشاھ يۇەن چىڭزۇڭتېمۇر (مىلادىيە 1294 ـ 1307 ـ يىللار تەختتە ئولتۇرغان) يۇەن شۇندى — توقۇن تېمۇر يەنى ئولجايتۇقاغان (مىلادىيە 1333 ـ 1368 ـ يىللار تەختتە ئولتۇرغان) زامانىدا يۇەن سۇلالىسى ئوردىسىدا ساراي داستىخانچىسى بولغانلىقى ھەققىدە ئېنىق مەلۇمات بار.

قۇبلايخان غەربكە يۇرۇش قىلىپ، ئىلى دەرياسى بويىغا بارغاندا، قوسقوينىڭ ئاتا ـ بوۋىسى موڭغۇل قوشۇنلىرى بىلەن بىللە ئىچكى ئۆلكىلەرگە كېلىپ ئولتۇراقلىشىپ قالغان. قوسقوينىڭ بوۋىسى ھەربىي ئەمەلدار ۋە ئايماق ۋالىيىسى بولغان. دادىسى ئوقۇنقۇچى، كېيىن مىرزا بېگى بولغان. قوسقوي بولسا، كىچىكىدىن تارتىپلا زېرەك، تىرىشچان، سۆزمەن بولۇپ، دەسلەپتە بۇددا راھىبلىرىدىن تەلىم ئالغان. كېيىن

موڭغۇلچىنى ۋە خەنزۇچىنى پۇختا ئىگىلەپ، تىببابەتچىلىك ۋە ھەرخىل تائام تۈرلىرىنى تەييارلاش جەھەتتە خېلى چوڭقۇر مەلۇماتقا ئىگە بولغان. قۇرامىغا يەتكەندە، دادىسى ئۇنى تۈرغاۋۇتلارنىڭ ئامبىلىغا تونۇشتۇرغان، ئەمما قوسقوي ئەسكەر بولۇش ۋە قورال تۇتۇشنى خالىمانلىقتىن يەنىلا كىتاب ئوقۇپ، يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان ساھەدە بىلىم ئاشۇرغان. ئۇنىڭدىن كېيىن خانبالىقتا ئەمەلدارلىق ئىمتىھانىغا قاتنىشىپ، ئەلا نەتىجە بىلەن ئىمتىھاندىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئارزۇسى بويىچە يۈەن سۇلالىسى ئوردىسىنىڭ ساراي داستىخانچىسى — يەنى خان جەمەتىنىڭ غىزا - تائاملىرىنى تەييارلاش، تائام تۈزىنى تەكشەشكە مەسئۇل بولغان.

قوسقوي يېمەك - ئىچمەكلىكلەرنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى، تازىلىقى ئۈستىدە كۆپ يىللار ئىزدىنىپ، ئوزۇقلۇقشۇناس دەپ نام ئالغاندى. ئۇنىڭ «تائام تەييارلاش دەستۇرى» دېگەن داڭلىق ئەسىرى — ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى زاماندىكى يېمەك - ئىچمەكلىكلەر تازىلىقى ۋە ئوزۇقلۇقشۇناشلىققا دائىر تۇنجى ۋە مەخسۇس ئەسەر ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئەسەردە تۈرلۈك يېمەكلىكلەرنىڭ ئوزۇقلۇق قىممىتى، دورا - دەرمەكلەرنىڭ قۇۋۋەتلەندۈرۈش رولى، يېمەك - ئىچمەكلەرنىڭ تازىلىقى ۋە يېمەك - ئىچمەكتىن زەھەرلىنىش قاتارلىقلار ئۈستىدە خېلى چوڭقۇر ھەم مۇكەممەل تەتقىقات ئېلىپ بېرىلغان، «تائام تەييارلاش دەستۇرى» نەشر قىلىنىش بىلەنلا، پۈتۈن جەمئىيەتكە كەڭ تارقالغان، ھەتتا بۇ كىتاب بىر نەچچە قېتىم كۆپەيتىلىپ بېسىلغان. شۇنىڭدەك پايتەخت لوياڭدىكى ئەڭ قىممەتلىك كىتابلاردىن بىرى بولۇپ قالغان. شۇنىڭدىن كېيىن ساراي ئىچى - سىرتىدا قوسقوينىڭ مەرتىۋىسى ۋە جەمئىيەتتىكى ئابرويى بارغانسېرى ئۆسۈپ، ۋەزىر - ۋۇزۇرالار تەرىپىدىن نەچچە يۈز تىزىق يامبۇ بىلەن تارتۇقلىنىش بىلەن بىرگە، كىشىلەر تەرىپىدىنمۇ ئالاھىدە ھۆرمەتلىنىدىغان بولغان.

قوسقوينىڭ بۇ «تائام تەييارلاش دەستۇرى» جەمئىي ئۈچ جىلد بولۇپ، 1 - جىلدتا تۈرلۈك يېمەكلىكلەر: گۆش، تۇخۇم، سەۋزە، بېلىق ۋە ھەرخىل مېۋە - چېۋە ... قاتارلىقلار؛ 2 - جىلدتا يېمەك - ئىچمەكلەرنىڭ خۇرۇچلىرى، مەسىلەن، ئائىلىدە ئىشلىتىدىغان ھاراق، ئاچچىقسۇلارنى ياسىغاندا، ئۇنىڭغا قايسى خىلدىكى خام ئەشيا ۋە ماتېرىياللارنى ئارىلاشتۇرۇش، تەمىنى ۋە ۋاقىتنى قانداق تەكشەش؛ قايسى خىلدىكى دورا - دەرمەكلەرنى ئارىلاشتۇرغاندا غىزانىڭ تەمىنى تەكشىگىلى، پۇراقلىق، مەززىلىك قىلغىلى ۋە بەدەننى قۇۋۋەتلەندۈرۈپ، كېسەلدىن خالي بولغىلى بولىدىغانلىقى، دىققەت قىلىمسا قانداق كېسەلگە مۇپتىلا بولىدىغانلىقى ... قاتارلىقلار؛ 3 - جىلدتا ئاشلىق بىلەن كۆكتات يەنى، بۇغداي، قوناق، گۈرۈچ، تېرىق، چامغۇر، پەمىدۇر، يېسۇئىلەك، يۇمغاتسۇت، قوغۇن - تاۋۇز ۋە باشقىلار ... ھەم مېۋە - چېۋە قاتارلىقلار ھەققىدە سۆزلەنگەن.

قوسقوي «تائام تەييارلاش دەستۇرى» دا ئوزۇقلۇقنىڭ داۋالاشتىكى رولىنى ئالاھىدە تەكىتلەپ، «ئەڭ ياخشىسى دورىنى ئاز يېيىش كېرەك، ئادەتتىكى چاغلاردا يېمەك -

ئىچمەكنىڭ ئوزۇقلۇق نىسبىتىنى تەڭشەپ تۇرۇشقا ئەھمىيەت بېرىلسە، دورا ئىچمەيمۇ كېسەلنى داۋالغىلى بولىدۇ» دەپ قارىغانىدى. قوسقوي كىتابتا يەنە، تۆت پەسلدە قانداق يېمەك ـ ئىچمەك بىلەن ئوزۇقلانسا مۇۋاپىق بولىدىغانلىقىنى تەكىتلەپ كېلىپ، قىش پەسلى گۆش ۋە باشقا يېمەكلىكلەرنى پاكىز جايدا ساقلاش، قىشلىق كۆكتاتلارنى مۇۋاپىق تېمپېراتۇرىدا ساقلاش، توڭلىغان، ئۇششۇقەن كۆكتاتلارنى ئېستىمال قىلماسلىق، قىش كۈنلىرى ئادەم بەدىنى ئىسسىقلىققا مۇھتاج بولغاچقا، گۆشنى كۆپرەك ئېستىمال قىلىش، ھەرخىل كۆكتاتلارنى ئالماشتۇرۇپ يەپ تۇرۇش؛ ياز كۈنلىرى گۆشنى ئاز ئېستىمال قىلىش، مۇھىمى ياز كۈنلىرى يېگەن نەرسىگە ۋە ئۇنىڭ تازىلىقىغا ئالاھىدە دىققەت قىلىش ... قاتارلىقلار ئۇستىدە ئايرىم ۋە ئالاھىدە توختالغان. قوسقوينىڭ بۇ كىتابىدا يەنە تېخى تۇرلۇك تائاملارنىڭ شەكلى توغرىسىدا چۈشەندۈرۈلگەن رەسىملەرمۇ بېرىلگەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئادەم تېنىگە بولىدىغان پايدا ـ زىيىنى، قايسى كېسەلگە شىپا بولىدىغانلىقى توغرىسىدا كۆرسەتمىلىك چۈشەنچە بېرىلگەن. ئۇنىڭدا تاماقتىن كېيىن ئېغىز چايقاش، ئەتىگەن ۋە كەچتە چىشنى مىسۋاك بىلەن تازىلاش، كەچتە پۇت يۇيۇش، تاماقنى مۇۋاپىق يېيىش، ھاپىلا ـ شاپىلا يۇتماسلىق، شەخسىي تازىلىققا ئالاھىدە دىققەت قىلىش ... قاتارلىق ئىشلارمۇ ئالاھىدە تەكىتلەنگەن.

قوسقوي ۋە ئۇنىڭ «تائام تەييارلاش دەستۇرى» يۇەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ساقلىقنى ساقلاش، سەھىيە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ئۈچۈن كۆچلۈك تەسىر كۆرسەتكەن ۋە ئېلىمىزنىڭ كېيىنكى زامان سەھىيە ئىشلىرىنىڭ تەرەققىياتى ئۈچۈنمۇ مۇئەييەن ئىجادىي رول ئوينىغانىدى.

قوسقوينىڭ «تائام تەييارلاش دەستۇرى» نامىلىق 3 جىلدلىق كىتابى ھازىر ياپونىيىدە ساقلىنىۋاتىدۇ.

§ 12 . خۇدۇيۇمخان ھاجى غوجام ۋە «خۇي خۇي رېتسىپلىرى» ھەققىدە

خۇدۇيۇمخان ھاجى غوجام 1567 ـ يىلى كۇچادا تۇغۇلغان. ئۇ يۇقىرى بىلىملىك، خەلق ئىچىدە تونۇلغان، ئۆز زامانىسىدا كۇچا «ساقىيە» مەدرىسىدە بۇخارالىق ئەينىدىن مۇدەررىس بىننى جالالىدىندىن دەرس ئاڭلىغان ئالىم ۋە ھۆكۈما بولۇپ، 1619 ـ يىلى تۇزۇلگەن 36 تومىلوۋۇق كلاسسىك تىببىي ئەسەر «خۇي خۇي دورا رېتسىپلىرى» دېگەن كىتابقا ئۇنىڭ قىممەتلىك ئىلمىي ئەمگىكى بولغان بىر يۇرۇش تىببىي مۇھاكىمىلىرى كىرگۈزۈلگەن. ئۇ 1658 ـ يىلى ۋاپات بولغان، لېكىن نەدە ۋاپات بولغانلىقى ھازىرچە نامەلۇم. ئۇ كۇچا «بىلقىيە» مەدرىسىدە، كېيىن بۇخارادا ئوقۇغان بىننى مەنسۇر ئەللامىدىندىن تىبابەتچىلىككە دائىر بىر يۇرۇش ئىلىملەرنى ئۆگەنگەن. ئۇ تۇرك تىلىدا «جىنسىيەت ھەققىدە تەلىمات ۋە داۋاسى» دېگەن ئەسەرنى يېزىپ، ئوغلى مۇھەممەد

خوي - خوك ئاتالغوسى هەققىدە

بىننى شىرىپخان هاجىغا قالدۇرغان.

1. «خوي خوي» ئاتالغوسى هەققىدە

نوپۇزلۇق تارىخشۇناس چىن يۇەن ئەپەندىنىڭ «خوي خوي دىنىنىڭ جۇڭگوغا تارقىلىش تارىخى» («شەرق ژورنىلى» 1928 ـ يىل 1 ـ ئاي، 25 ـ توم 1 ـ سانىدا) دىگەن ماقالىسىدا كۆرسىتىلىشىچە، ئازادلىقتىن بۇرۇن بۇ «خوي خوي» دىگەن نامنى تەتقىق قىلغان شۇ زامانلاردىكى تارىخشۇناسلاردىن چىەنداشىن، لى گۇاڭنىڭ، دېڭ چىەن قاتارلىقلارمۇ «回回» دىگەن سۆزنىڭ ئۆز دەۋرىدە پەقەت ئۇيغۇر «乞回» غىلا قارىتىلغانلىقىنى، بۇ سۆز 乞回 ياكى 鶻回 دىگەن سۆزدىن ئۆزگىرىپ كەلگەنلىكىنى ناھايىتى ئېنىق تارىخىي پاكىتلار بىلەن ئىسپاتلاشقان.

لى سۇڭماۋ ئەپەندى «خوي خوي دىگەن سۆز ۋە ئىسلام دىنى» دىگەن ماقالىسىدا 回回 دىگەن ئاتالغۇ هەققىدىكى تەتقىقاتلارنى يىغىنچاقلاپ هەم خۇلاسىلاپ مۇنداق يازغان: «يۇقىرىقىلارنى يىغىنچاقلاپ مۇنداقچە دېيىشكە بولىدۇ: 回回 دىگەن سۆز 乞回، 鶻回 (ئۇيغۇر) دىگەن سۆزلەرنىڭ ئاھاڭ ئۆزگىرىشى، ئاممىباب ئاتىلىشى، X I ئەسىرنىڭ ئاخىرىدا يەنى شىمالىي سۇڭ سۇلالىسى دەۋرىدە شىن كونىڭ «مېڭشى باغچىسى پۈتۈكلىرى» دىگەن كىتابىدا ئەڭ بۇرۇن كۆرۈلگەن. ئۇ چاغدا بۇ سۆز بېشىبالىق، قوچۇ ئەتراپىدىكى ئۇيغۇرلارنى كۆرسەتكەن. ئۇ چاغلاردا شۇ جايدىكى ئۇيغۇرلار بۇددا دىنىغا ئېتىقاد قىلاتتى، ئىسلام دىنىغا تېخى ئېتىقاد قىلمىغان. شۇڭا 回回 دىگەن سۆز دەسلەپ پەيدا بولغاندا ئىسلام دىنىي بىلەن ئالاقىسى يوق ئىدى»

تۇ جى يازغان «موڭغۇل تارىخى» نىڭ 155 ـ جىلد «رەڭدار كۆزلۈك ئۇرۇق ـ قەۋملەر» پاراگراپىدا: «خوي خوي» دىگەن سۆز «乞回» (خوىخى) دىگەن سۆزنىڭ ئاھاڭ ئۆگىرىشى... موڭغۇللار غەربكە يۇرۇش قىلغاندا، ئوبدان پەرق ئېتىشكە ئۇلگۇرەلمەي، تىيانشاننىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىدىكى، پامىرنىڭ شەرقىي ۋە غەربىدىكى مۇھەممەدنىڭ مۇرىتلىرىنى، مەيلى ئۇلار پارس، توخارلاردىن بولسۇن ياكى كانگىيىلىك، ئۇيسۇن، تاجىك، تۇركتىن بولسۇن، هەممىسى ئۇيغۇر (乞回) دەپ ئاتىغان، ئەمما ئۇنى توغرا ئېيتالماي (回回) دەپ ئاتىغان» دىگەن. دېمەك، ئومۇمەن ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان غەربىي يۇرتتىن جۇڭگوغا كەلگەنلەرنىڭ هەممىسى مىللىتى، دۆلىتى بويىچە ئايرىلماي بىردەك «خوي خوي» دەپ ئاتالغان. شۇنىڭ بىلەن كېيىنكى ۋاقىتلاردا «خوي خوي» دىگەن سۆز ئىسلام دىنى ئېتىقادچىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامىغا ئايلىنىپ قالغان.

ئومۇمەن چىڭ سۇلالىسى دەۋرىدىن تاكى جۇڭخۇا مىنگو يىللىرى هەم ئازادلىققىچە بولغان ئارىلىقتا، جۇڭگودىكى ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ هەممىسى «خوي خوي» دەپ ئاتالغان. ئۇلار ئوتتۇرىسىدىللىك خوي خوي»، «قارا خوي خوي»، «سالا خوي خوي»، «تىبەت خوي خوىلىرى»،

«موڭغۇل خۇي خۇيلىرى» دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەندەك، خۇي خۇي (回回) ئاتالغۇسىنىڭ پەيدا بولۇشىدىن تارتىپ تاكى ئۆز تاريخي ۋەزىپىسىنى ئاخىرلاشتۇرغانغا قەدەر بولغان ئارىلىقتىكى تەرەققىي قىلىش، ئۆزگىرىش ھەم يوقىلىش جەريانلىرىدىن شۇنداق ئۇقۇم ئېنىقكى، بىرىنچىدىن، خۇي خۇي ئاتالغۇسى ئەسلىدە پەيدا بولۇشىدىلا ئۇيغۇرلارغا قارىتىلغان ھەم ئىزچىل تۈردە قوللىنىلغان؛ ئىككىنچىدىن، بۇ ئاتالغۇ پەيدا بولغاندا ئىسلام دىنى بىلەن ھېچقانداق ئالاقىسى بولمىغان، بەلكى «ئۇيغۇر» دېگەن ئۇقۇمنىلا بىلدۈرگەن؛ ئۈچىنچىدىن، تاريخي تەرەققىياتنىڭ ئۆزگىرىشىگە ئەگىشىپ، كېيىنچە ئىسلام دىنىغىمۇ قارىتىلغان ھەم 14 ـ 15 ـ ئەسىرلەردە، ئەرەب، پارس ئەۋلادلىرى بىلەن خەنزۇلارنىڭ ئارىلىقى (نەسىلى قوشۇلۇشى) دىن پەيدا بولغان يېڭى بىر مىللەت ـ خۇيزۇلارمۇ مۇشۇ نام ئاستىدا خۇي خۇي دەپ ئاتالغان؛ تۆتىنچىدىن، چىڭ سۇلالىسى (مىلادىيە 1644 ـ 1911 ـ يىللار) دەۋرىدە خۇي خۇي دېگەن بۇ نامنىڭ دائىرىسى يەنىمۇ كېڭىيىپ، مەزمۇنى بېيىپ ئۇيغۇرلاردىن باشقا، ئىسلام دىنىغا ئېتىقاد قىلىدىغان خۇيزۇ، سالا، دۇڭشياڭ، موڭغۇل ھەتتا زاڭزۇلارمۇ مۇشۇ نامغا ئۆز مىللىتىنىڭ ئىسمىنى قوشۇپ ئاتاش رەسىم بولۇپ قالغان.

ئاخىرىدا شۇنى ئالاھىدە ئەسكەرتىپ ئۆتۈش زۆرۈركى، يۇەن سۇلالىسى (مىلادىيە 1279 ـ 1368 ـ يىللار) ۋە مىڭ سۇلالىسى (مىلادىيە 1368 ـ 1644 ـ يىللار) دەۋرلىرىدە ئۆتكەن خېلى بىر قىسىم داڭلىق تاريخي شەخسلەرنىڭ خۇي خۇي دەپ ئاتالغانلىقىغا، مۇشۇ دەۋرلەردە يېزىلغان بىر قىسىم كىتاب، قوليازما، ماقالە ھەم ئەسەرلەرنىڭ «ئاپتورى خۇي خۇي ئىدى» دەپ ئاتالغانلىقىغا قاراپ، بۇلارنى «خۇيزۇلارنىڭ ئەسەرلىرى» ياكى «خۇيزۇ ئالىمى» دەپ يەكۈنلەشكە ھەرگىز بولمايدۇ. چۈنكى خۇيزۇلار رەسمىي بىر مىللەت بولۇپ شەكىللىنىپ بولغىچە ئارىلىقتا، ئىچكى ئۆلكىلەرنىڭ ھەرقايسى جايلىرىدا خۇي خۇي نامى بىلەن ئاتالغان خېلى كۆپ ساندىكى ئۇيغۇر ئالىملىرى ئۆتكەن ھەم ئۇلار پەن، مەدەنىيەت ۋە تېخنىكا ساھەسىگە دائىر نۇرغۇنلىغان ئىلمىي ئەسەرلەرنى يازغانلىقى روشەن تاريخي پاكىت.

2. «خۇي خۇي رېتسىپلىرى» نىڭ ئالاھىدىلىكى

خۇي خۇي رېتسىپلىرىنىڭ ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن 19 ـ جىلدى ۋە مۇندەرىجىسىدىن قارىغاندا، مەزكۇر رېتسىپ ئىچكى كېسەل، تاشقى كېسەل، ئاياللار كېسىلى، بالىلار كېسىلى، سۆڭەك كېسەللىكلىرى، جاراھەت، كۆيۈك، نېرۋا كېسىلى ۋە روھي كېسەل قاتارلىق ھەرخىل كېسەلنى داۋالاشتىكى مۇھىم بىر قوللانما دېيىشكە بولىدۇ. رېتسىپتا بولۇپمۇ سۆڭەك ۋە جاراھەتلەرنى داۋالاشقا نىسبەتەن ئىنتايىن ئەھمىيەت بېرىلگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ تۈرلىرى ھەم ئۇنى داۋالاش ئۇسۇللىرى ئىنتايىن ئىنچىكلىك بىلەن بايان قىلىنغان. بۇلارغا ئىشلىتىدىغان

خۇي خۇي

دورىلار ئىسىملىرى ئاساسەن ئوتتۇرا ئاسىيادىن باشقا، يەنە غەربىي ئاسىيا، جەنۇبىي ئاسىيا، شىمالىي ئافرىقا، جەنۇبىي ياۋروپا ھەمدە شىزاڭ (تىبەت) رايونلىرىغا مۇناسىۋەتكىلىك بولغان. شۇنداقلا بۇ جايلارنىڭ نامىمۇ ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرچىلى بىلەن، يەنى خەنزۇچە ئاھاڭ تەرجىمىسى بىلەن يېزىلغان. مەسىلەن، بۇگۇنكى سۇرىيەنى ئەينى ۋاقىتتىكى ئۇيغۇرچە ئاتىلىشى بويىچە 沙迷 (شام) دەپ، ھىندىستاننى 忻都 (شىندۇ) دەپ، مىسرنى 密斯儿 (مىسر) دەپ، رۇما (رىم) نى 鲁米 (رۇمى) دەپ، تىبەتنى 西蕃 (شىپەن) دەپ يازغان.

مەزكۇر رېتسىپ نۇقۇل ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىدە قوللىنىلىدىغان دورىلار ۋە كېسەل تۇرلىرى بىلەن چەكلىنىپ قالمىغان، بەلكى ئەرەبلەرنىڭ، تىبەتلەرنىڭ، ئوتتۇر ئاسىيانىڭ ھەم خەنزۇلارنىڭ بەزى ئىلغار تەجرىبىلىرىنى ۋە دورىلىرىنمۇ ئىجابىي يوسۇندا قوبۇل قىلىپ، ئۇيغۇر تىبابەچىلىكىنى مەزمۇن جەھەتتىن بېيىتقان، دائىرىسى جەھەتتىن كېڭەيتكەن.

خۇي خۇي رېتسىپلىرى ئوتتۇرا ئەسرلەردىن بۇيانقى مۇسۇلمان دۇنياسىنىڭ تىبابەتچىلىك جەۋھىرىنى قوبۇل قىلغان، ئۆزلەشتۈرگەن ھەم ئىجادىي يوسۇندا راۋاجلاندۇرغان.

خۇي خۇي رېتسىپلىرىدا ئادەم بەدىنىدىكى فىزىئولوگىيىلىك ئامىللار، كېسەلنىڭ پاتولوگىيىسى، كېسەل سەۋەبى قاتارلىقلارغا نىسبەتەن خېلى پىشىپ يېتىلگەن نەزەريىۋى قاراشلارمۇ ئوتتۇرىغا قويۇلغان. مەسىلەن، خۇي نۇي رېتسىپلىرىنىڭ 31 ـ جىلدىدىكى «ئايالار بەدىنىدىكى ئىچكى ھالەت (ئەھۋال) تۇرلىرى» دە سۆزلەنگەن «ھەيز (ئادەت) كەلگەن كۈننى دېيىش»، «سۈت ئۈستىدىن كېسەل تۇرلىرىنى ئىسپاتلاش» تا سۆزلەنگەن «ئايالارنىڭ سۈت ئەھۋالىنى دېيىش» قاتارلىقلاردا ئادەم بەدىنىدىكى فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلەر سۆزلەنگەن بولسا، «ھامىلدار ئايالارنىڭ نەپەس بۇغۇلۇشىنى داۋالاش» دېگەن بۆلۈمدە پاتولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلەر سۆزلەنگەن، بۇلۇپمۇ رېتسىپتىكى 12 ـ جىلدىنىڭ باشلىنىشىدىكى «پالەچنى داۋالاش» دېگەن قىسمىدا: «باش بولسا نېرۋىنىڭ ئۆۋىسى» دېگەندەك ئومۇمىي پرىنسىپلارنى سۆزلەش ئارقىلىق، پالەچ كېسىلى كۆپىنچە باش، پۇت، قول، سىگىر ۋە نېرۋىدىن بولىدىغانلىقى، ئادەم بەدىنىدىكى سەزگۈ ئەزالارنىڭ ھەممىسى نېرۋىغا مۇناسىۋەتلىك بولىدىغانلىقى قاتارلىق پاتولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلەرنى كۆرسىتىپ ئۆتكەن. شۇنداقلا بۇ خىل پالەچ كېسىلىنىڭ تاشقى سەۋەبى ئەر ـ ئايالار بىللە بولۇش (جىنسىي مۇناسىۋەت قىلىش)، ئېغىر ئىشلارنى قىلىش، چۆچۈش، تويۇقسىز قورقۇش، ئېگىز جايغا چىقىش، زور خۇشاللىققا چۈمۈش، ئېغىر مەست بولۇش ۋە يېمەك ـ ئىچمەك، ھاۋا كېلىماتى قاتارلىقلاردىن كېلىپ چىقىدىغانلىقى ئېنىق چۈشەندۈرۈلگەن. يەنە پۇت، قول ۋە بەدەننى ئېگىزگە كۆتۈرۈش ئارقىلىق قان چىقىشنى ئازايتىش ياكى قان توختىتىش ئۇسۇلىنى

چۈشەندۈرۈشتەك تېخنىكىلىق ئۇسۇللاردىن قارىغاندا، خۇي خۇي رېتسىپىلىرىنىڭ ئاپتورى بولغان تىببىي ئالىم ئادەم بەدىنىدىكى قاننىڭ قىزىل قان تومۇرى ۋە كۆك قان تومۇرىدىن چىقىدىغانلىقىنى ئاللىقاچانلا بىلىپ يەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. بۇ رېتسىپىنىڭ ئاپتورىنىڭ ئىلمىي، نەزەريىۋى سەۋىيىسى ئەينى ۋاقىتتا ئوتتۇرا دىيار تېبابەتچىلىك سەۋىيىسىدىن زور دەرىجىدە ھالقىپ كەتكەنلىكىنى ئېنىق چۈشەندۈرۈپ بېرىدۇ، ئەلۋەتتە.

يۇقىرىقىلاردىن باشقا، رېتسىپىنىڭ 32 ـ جىلدىدىكى «كۆكرەك، جىگەر، تال، بۆرەك، ئىششقىنى داۋالاش» دېگەن قىسمىدا، بولۇپمۇ ئۇنىڭ «يىپىشقاق ئىششىق، زەھەرلىك قاتتىق ئىششىقنى داۋالاش» دېگەن قىسمىدىكى رېتسىپ مەزمۇنلىرىدىن قارىغاندا، مەزكۇر رېتسىپنىڭ ئاپتورى يامان سۈپەتلىك ئۆسمە (يەنى راك) نىڭ ئىچكى ئەزالاردىن قوزغىلىدىغانلىقىنى ئاللىقاچانلا چۈشىنىپ يەتكەنلىكىنى كۆرۈۋالغىلى بولىدۇ. رېتسىپىنىڭ 30 ـ جىلدىدا «بۆرەكتىكى تاش پارچىلىرىنى ئىتتىرىپ چىقىرىش» ۋە ئۇنى داۋالاش ئۇسۇلى سۆزلىنىش بىلەن بىللە، بۆرەككە تاش چۈشۈش، ئۆتكە تاش چۈشۈش قاتارلىقلارغا دىناگنور قويۇش ھەم ئىچكى كېسەل دورىلىرى ئارقىلىق داۋالاپ، تاشنى چىقىرىش ئۇسۇللىرى سۆزلەنگەن. بولۇپمۇ رېتسىپىنىڭ 31 ـ جىلدىدىكى «ھامىلدارلارنىڭ ئۇن ـ تىن (شەپە) تۇرلىرى» دېگەن قىسمىدا، فىزىئولوگىيىلىك خۇسۇسىيەتلەر ۋە پاتولوگىسىيىلىك خۇسۇسىيەتلەرنى بىلىش ھەم بۇلارنى پەرقلەندۈرۈشتىن تاشقىرى، يەنە «ھامىلىنىڭ ئوغۇل ياكى قىزلىقىنى بىلىش ئۇسۇلى» ۋە «ئەر ـ ئاياللارنى داۋالاش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ ھامىلىسىدا ئۆزگىرىش پەيدا قىلىش، ئوغۇل تۇغۇشقا بۇيرۇق قىلىش» قاتارلىق كىشىنى ھەيران قالدۇرىدىغان ئاجايىپ مول تېببىي بىلىملەر سۆزلەنگەن. دېمەك، بۇنىڭدىن 600 ـ 700 ـ يىللار ئىلگىرىكى زامانلاردا يېزىلغان بۇ رېتسىپتىكى بەزى كېسەل تۇرلىرى، داۋالاش ئۇسۇللىرى ئۆز دەۋرىدىكى ئۇيغۇر دوختۇرلىرىنىڭ تېببىي ئىلمىنىڭ ئەڭ يۇقىرى پەللىسىگە چىققانلىقىنى ئىسپاتلايدۇ، بۇلارنى ئەسىرىمىزدىكى ئاتوم دەۋرى، ئېلېكترون دەۋرى ھەتتا ئۇچۇر دەۋرىدىكى تېببىي خادىملارنىڭ داۋالاش، دىئاگنوز قويۇش سەۋىيىسىگە سېلىشتۇرغاندا، يۇەن دەۋرىدىكى ئۇيغۇر مىللىي تېبابەتچىلىكىنىڭ قانچىلىك دەرىجىدە تەرەققىي قىلغانلىقى ھەم ئىپتىدائىي تېببىي ئەسۋابلارغا تايىنىپمۇ خېلى مۇرەككەپ كېسەللەرنى داۋالىغانلىقى ئۆز ـ ئۆزىدىن مەلۇم بولىدۇ. مانا بۇ خۇي خۇي رېتسىپلىرىنىڭ باشقا مىللەت ۋە خەلقلەر مىللىي رېتسىپلىرىدىن ئېشىپ چۈشىدىغانلىقىنى، بولۇپمۇ يۇەن دەۋرىدىكى شەرق تېبابەتچىلىكىگە مۇئەييەن تەسىر كۆرسەتكەنلىكىنى ئىسپاتلايدىغان روشەن تارىخىي پاكىتتۇر.

خۇي خۇي رېتسىپلىرى ئۆز سىستېمىسىنى شەكىللەندۈرگەن. ۋەھالەنكى، رېتسىپتا قايسى دورىلارنىڭ «مىللىي دورىلار» ئىكەنلىكى، قايسى دورىلارنىڭ

«خەنزۇ دورىلىرى» ئىكەنلىكى ئېنىق ئەسكەرتىلگەن. مەسىلەن، رېتسىپتا پىشقان ئاپىلسىن (جۈزە) پوستى، ياخشى زەنجىۋىل، ياپونىيە ساناسى، مودەن يىلتىزى پوستى، زەمچە (سۈمۈق) قاتارلىق دورىلار خەنزۇ مىللىي دورىلىرى دەپ ئاتالغان. يەنە بەزىدە، خەنزۇ تېۋىپلىرىمۇ ئىشلىتىدىغان، ئۇيغۇر تېۋىپلىرىمۇ ئىشلىتىدىغان بىر قىسىم دورىلارنىڭ خەنزۇچىلا نامىنى قوللانغان. لېكىن رېتسىپتىكى دورىلارنىڭ مۇتلەق كۆپچىلىكى پەنىلا مىللىي (ئۇيغۇر) دورىلارنى ئاساس قىلغان ھەم مىللىي سىستېمىنى گەۋدىلەندۈرگەن. رېتسىپنىڭ ھازىر ساقلىنىۋاتقان ئۈچ جىلدىكى 446 خىل دورا ئىسىملىكىدىن قارىغاندا، رېتسىپتا ئىشلىتىلگىنى يەنىلا مىللىي دورىلاردىن ئىبارەت. يەنە دورىلارنى تەڭشەش، مىقدارى بويىچە ئارىلاشتۇرۇش ۋە تەييارلاش جەھەتلەردىن قارىغاندا، ھەسەلنى كۆپ ئىشلەتكەن.

رېتسىپتا خاتىرىلەنگەن يۇقىرىقىدىكى دورا ئىشلىتىش ۋە داۋالاش ئۇسۇللىرى گېرمانىيە ئارخېئولوگلىرى تۇرپاندىن تاپقان قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنى ھەققىدىكى ۋەسىقىلەر بىلەن ئورتاقلىققا ئىگە ئىكەنلىكىمۇ مەلۇم بولىدۇ. مۇشۇ نۇقتىدىن بىز خۇي خۇي رېتسىپلىرىدىكى ئەنئەنىۋى داۋالاش ئۇسۇللىرى بىلەن شىنجاڭنىڭ قەدىمكى يەرلىك مىللىي داۋالاش ئۇسۇللىرىدا خېلى كۆپ ئوخشاشلىقلار ۋە ئورتاقلىقلار بارلىقىنى، ئېنىقىنى ئېيتقاندا، خۇي خۇي رېتسىپلىرى شىنجاڭنىڭ قەدىمكى مىللىي تېبابەتچىلىك ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىنغان ۋە ئۇنى راۋاجلاندۇرغان ئاساستا يېزىلغان ئۇيغۇر رېتسىپلىرى ئىكەنلىكىنى ئېنىق چۈشىنىۋالالايمىز. شۇنداقلا بۇ رېتسىپنىڭ ئۆز نۆۋىتىدە يەنە «قۇتادغۇبىلىك» ۋە «تۈركىي تىللار دىۋانى» قاتارلىق قامۇسلاردىكى ئۇيغۇرلارنىڭ تېببىي داۋالاش، ساقلىقنى ساقلاش ھەققىدىكى مىللىي تېبابەتچىلىك سىستېمىسىنى مەنبە قىلغان ھەمدە ئۇنىڭ بىلەن تومۇرداش بولغانلىقىمۇ ئېنىق مەلۇم بولىدۇ.

3. خۇي خۇي رېتسىپلىرى» بىلەن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىدىكى كېسەللىك ئەزالار، ياسالما شەكىللىرى، دورا ـ كىشى ئىسىملىرى ناملىرىنىڭ ئوخشاشلىقى ھەققىدە

تۆۋەندە ھەرقايسى تۈرلەر بويىچە (回回药方) (ئۇيغۇر دورا رېتسىپلىرى) دىكى ئاتالغۇلارنىڭ ئاز بىر قىسمىنىڭ خەنزۇچە پىنىنى بىلەن ئۇيغۇرچە سېلىشتۇرمىسى پايدىلىنىش ئۈچۈن ئەينەن كۆرسىتىلدى.

كېسەللىك ئالامەتلىرى

« 回回药方 » دا	خەنزۇچە پىنىنى	ئۇيغۇر تېبابەتچە ئاتىلىشى
八哈黑	bahahei	بەھەق
忽领只	hulingzhi	قولىنجى

喇卜,喇勃	labu,labo	رەبۇ
马法西里	mafaxili	مەفاسىل
散喇唐	sanlatang	سەرەتان
遠阿里	suali	سوئال
他温	ta wen	تائون
亦而浑纳撒	yi er hun na sa	ئىرقۇننىسا
咱土里占必	zan tu li zhan bi	زاتىلجەنبى

都摆喇	dou bai la	دۇبەيلە
法里阿木尼证侯	fa lia mu ni zheng hou	فەلغەمونى
忽木喇证侯	hu mu la zheng hou	ھۇمرە
纳速而证侯	na su er zheng hou	ناسۇر
马沙喇证侯	ma sha la zheng hou	ماشىرا
他卜黎证侯	ta bu li zheng hou	تەبەل
撒里阿证侯	sa li a zheng hou	سەلئە
洼者乌黎马法西里	wa zhe wu li ma fa xi li	ۋەجئۇل مەفاسىل
亦黎体洼亦	yi li ti wa yi	ئىلتىۋا
者喇卜	zhe la bu	جەرەب
者木喇证侯	zhe mu la zheng hou	جەمرە

ئەزالار نامى

《回回药方》 دا	خەنزۇچە پىنىنى	ئۇيغۇر تىببابەتچە ئاتىلىشى
俺阿	an a	ئەمئا
八撒黎黑	ba sa li hei	باسلىق
失儿阳	shi er yang	شىريان

ياسالما شەكلىنىڭ نامىلىرى

《回回药方》 دا	خەنزۇچە پىنىنى	ئۇيغۇر تىببابەتچە ئاتىلىشى
阿图西	a tu xi	ئەتۇس
阿牙喇只	a ya la zhi	ئاياەنجى
古阿里失	gu a li shi	جاۋارىش
哈必	ha bi	ھەب

哈木里	ha mu li	ھەمەل
忽谷纳	hu gu na	ھوقتە
胡而西	hu er xi	قۇرس
鲁卜必	lu bu bi	لوبۇب
麻而哈迷	ma er ha mi	مەرھەم
马体卜黑	ma ti bu hei	مەتبۇخ
马竹尼	ma zhu ni	مەجۇن
速福肥	su fu fei	سۇپۇپ
失牙肥	shi ya fei	شىياق
沙喇必	sha la bi	شاراب
西刊古宾尼	xi kan gu bin ni	سىركەنجىبىن
咱卢黎	zan lu li	زەرۇر
咱麻的	zan ma di	زىماد

ياسالما ناملىرى

回回药方 دا	خەنزۇچە پىنىيىنى	ئۇيغۇر تىببابەتچە ئاتالغۇسى
阿徒西方	a tu xi fang	ئەتۇس II
古阿里失安古当方	gu a li shi an gu dang fang	جاۋارىش ئەنجۇدان
哈必撒吉别拿只方	ha bi sa ji bie na zhi fang	ھەببى سەكبىنەج
胡而西可福而方	hu er xi ke fu er fang	قۇرسى كافۇر
鲁卜必方	lu bu bi fang	لوبۇب (مەجۇن)
马体卜黑哈里喇	ma ti bu hei ha li la	مەتبۇخى ھىلىلە
麻而哈迷升歌而福方	ma er ha mi sheng ge er fu fang	مەلھەمى شىڭىرىپ
马竹尼普的纳方	ma zhu ni pu di na fang	مەجۇنى پۇدىنە
失亚肥不纳福沙方	shi ya fei bu na fu sha fang	شىياقى بىنەپشە
舍喇必笋卜黎	she la bi sun bu li	شارابى سۇنبۇل
西刊古宾尼卜租黎	xi kan gu bin ni bu zu li	سىركەنجىبىن بۇزۇرى
咱麻的亦西潭里浑	za ma di yi xi li hun	زىمادى ئىستەمخىقۇن

دورا ناملىرى

« 回回药方 » دا	خەنزۇچە پىنىيىنى	ئۇيغۇر تىببابەتچە ئاتالغۇسى
安伯儿	an bai er	ئەنبەر

八西法亦只	ba xi fa yi zhi	بىستىپايەج
彻答喇	che da la	شاتارە
丹的	dan de	دەندە
法而非荣	fa er fei rong	فەرفىيۇن
谷里纳而	gu li na er	گۇلنار
哈失哈失	ha shi ha shi	خەشخەش
即喇	ji la	زىرە
可木你	ke mu ni	كوممۇنى
喇则牙纳	la ze ya na	رازىيانە
木失其	mu shi qi	مىشىك
难花	nan hua	نانىخا
普的纳	pu di na	پۇدىنە
齐喇弯	qi la wan	زىراۋەندى
撒纳	sa na	سانا
突论只	tu lun zhi	تۇرۇنجى
失拿	wu shi na	ئۇشىنە
西必思唐	xi bi si tang	سەربىستان
雅胡提	ya hu ti	ياقۇت
祖伐	zu fa	زۇفا

كىشى ئىسملىرى

《回回药方》 دا	خەنزۇچە پىنىيىنى	ئۇيغۇرچە
阿喇思他黎西	a la si ta li xi	ئەرىستوتىل
阿不阿里撒纳	a bu a li sa na	ئەبۇئەلى ئىبنى سىنا
虎迹、虎即	hu ji, hu ji	خۇزى
扎里奴思	zha li nu si	جالىنۇس
改撒儿	gai sa er	قەيسەر
马哈麻的咱可里牙	ma ha ma di zan ke li ya	مۇھەممەت زىكرىيا
亦西刊达而	ye xi kan ya	ئىسكەندەر
牙黑牙	ya hei ya	يەھيا
加喇八丁	jia la ba ding	قارابادىن

يەر جايلىرى ناملىرى

« 回回药方 » دا	خەنزۇچە پىنيىنى	ئۇيغۇرچىسى
阿而马尼	a er ma ni	ئەرمىنىيە
巴黑尼	ba hei ni	باغدات
鲁米	lu mi	رۇم، رىم
密斯儿	mi si er	مىسىر
你沙不里	ni sha bu li	نىسابۇر
阿喇必	a la bi	ئەرەب
西喇子	xi la zi	شىراز
沙迷	sha mi	شام

«جۇڭگو تىببىي قامۇسى تارماق تومى ئۇيغۇر تىببابەت قامۇسى» 6 ـ جىلدى 112 ـ بەتتىكى مەجۇنى مۇبەددىلمىزاج دېگەن رېتسىپتا مۇنداق كۆرسىتىلگەن: زەنجىبىل، ئاقىر قەرھا، سىياھدان، قۇستە، ئېگىز بالادۇر ئەسلى ھەر بىرى 30g سوزاب، ھىلۋ، زىراۋەند، جىنتىيانا، شەترەنجى ھىندى، ھەببۇلغار، قۇندۇز قەھرى، قىچا (قىزىل) ھەربىرى 15g، ھەسەل 3 ھەسسە، مەجۇن ياساش قائىدىسى بويىچە مەجۇن تەييارلىنىدۇ. پالەچ، لەقۋا، تىترىمە كېسەل، سېزىم يوقىلىش، ئاق كېسەل قاتارلىقلارغا مەنپەئەت قىلىدۇ ۋە ئىشلىتىلىدۇ. ئەھۋالغا قاراپ 3g دىن ئىستېمال قىلىنىدۇ.

ئۇيغۇر تىببابەتچىلىكى ئادەم ئورگانىزمىدىكى ماددا ئالمىشىش جەريانىدا يالغۇز خىلىتلار كېسەلچىلىكى (سۈيۇقلۇق پاتولوگىيىسى) نەزەريىسىنى ئۇستۇن ئورۇنغا قويۇش بىلەن چەكلەنمەيدۇ. ئۇ يەنە كېسەلگە بىۋاستە سەۋەب بولىدىغان يەل («بار»)، سىپىق گاز (ئۇفۇنەت)، كۆزگە كۆرۈنمەس جاندارلار (جەراسىم)، تۇرلۇك زەخىم ـ زەخمەت ۋە باشقىلارنىمۇ ئۆز نۆۋىتىدە مۇھىم ئورۇنغا قويۇپ كەلگەن.

ئۇيغۇر تىببابەتچىلىكىدە شىپاگەرلىك يالغۇز نوقۇل دورا ئارقىلىق داۋالاش بىلەن چەكلەنمەيدۇ. ئۇ كېسەلنىڭ مۇھىتىنى ياخشىلاشنى، روھىي داۋالاشنى، دورا، ئۇزۇق بىلەن داۋالاشنى، ئارشاق، كۈن نۇرى بىلەن داۋالاشنى، ئۇۋلاپ، ئىسسىقلاپ، ئوپراتسىيە (دەرىستىكار) قىلىش ئۇسۇلىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئۇ ھەرقاچان مۇھىتنى ۋە پۈتۈن ئورگانىزمنىڭ جىسمانىي قۇۋۋىتىنى ياخشىلاشنى دورا بىلەن داۋالاشنىڭ ئالدىنقى شەرتى دەپ ھېسابلايدۇ. ئۇيغۇر تىببابەتچىلىكى ئەتراپىمىزدىكى تەبىئەت دۇنياسىدا كېسەللىكنىڭ سەۋەبلىرى قانداق مەۋجۇت بولۇپ تۇرغان بولسا، ئۇنىڭغا تەسىر قىلىدىغان ئۇنۇملۇك شىپا مەنبەلىرىمۇ خۇددي شۇنداق مەۋجۇت بولۇپ تۇرىدۇ، دەپ تونۇيدۇ. تۇرلۇك دورىلارنى، ئۇلارنىڭ ئىسسىقلىق، سوغۇقلۇق، قۇرۇقلۇق، ھۆللۈك خۇسۇسىيەتلىرىگە ۋە ئۇلارنىڭ ئاساسلىق تەسىر كۈچىگە قاراپ، تۇرلۇك كېسەل سەۋەبلىرى، مىجەز بۇزۇلۇشلارغا قارىمۇ

قارشى ۋاستە سۈپىتىدە قوللىنىلىدۇ.

دېمەك، خۇي خۇي رېتسىپلىرىنىڭ ئاپتورى ئونتۇرىغا قويغان ھەم داۋالاشتا ئەمەلىي قوللانغان «تۆت خىلىت» (ھاۋا، ئوت، سۇ، تۇپراق) ۋە «تۆت تەن سۈيۇقلۇقى» قەدىمكى ئۇيغۇر تىببابەتچىلىكى ئىلمىي نەزەريىسىنىڭ داۋامى ۋە راۋاجى بولۇپ، ئاپتور ئۆز مىللىتىنىڭ تىببىي نەزەريىلىرىگە باشتىن - ئاياغ ۋارىسلىق قىلغان.

ئاپتور يەنە رېتسىپتا ئونتۇرىغا قويغىنىدەك، كېسەلنىڭ پەيدا بولۇشى ۋە قوزغىلىشى قاتارلىقلار ھەققىدىمۇ بەزى مۇكەممەل ئىلمىي نەزەريىلەرنى ئېيتقان. مەسىلەن، رېتسىپتا بىر تەرەپتىن كېسەل بولۇشنىڭ تاشقى سەۋەبى كىلمات، كەيپىيات، يېمەك - ئىچمەك، يېتىش - قوپۇش، زەخملىنىش ۋە زەھەرلىنىش ئىكەنلىكى كۆرسىتىپ ئۆتۈلسە، يەنە بىر تەرەپتىن، پاتولوگىيىلىك ئامىلنىڭ بەدەن سۈپىتى، كېسەل قوزغىلىشنىڭ داۋاملىشىشى، كېسەل ئورنىنىڭ ئۆزگىرىشى قاتارلىقلاردا ئىكەنلىكى؛ شۇنىڭ ئۈچۈن داۋالاشتا كېسەل داۋالاش تەدبىرلىرى بىلەن ئىسپاتلاشنى زىچ بىرلەشتۈرۈش ھەم تۈپكى داۋالاش بىلەن ئۈلگە كۆرسىتىپ داۋالاشقىمۇ ئەھمىيەت بېرىش لازىملىقى تەكىتلەنگەن. رېتسىپنىڭ «سۇنۇق ۋە جاراھەت» قىسمىدا جاراھەت، سۇنۇق ۋە ئۈگە ئاجراشتىن ئىبارەت ئۈچ خىل كېسەلنى داۋالاشنى ئىلمىي نەزەريە جەھەتتىن خېلى مۇكەممەل بايان قىلىنغان ھەمدە نەزەريە جەھەتتىن بۇنىڭ سەۋەبىنىڭ پەيدا بولۇش جەريانى، دىئاگنوز قويۇش ۋە داۋالاشتا بۇنىڭ يەنە باشقا خىلدىكى كېسەللەر بىلەن چېتىشلىقى، مۇناسىۋىتى بار - يوقلۇقىنى نەزەرگە ئېلىشنىڭ مۇھىملىقىنى ئەسكەرتىپ ئۆتۈلگەن. بۇ مەزمۇنلار ھازىرقى زامان مېدىتسىنا ئىلمىدىكى ئوخشاش مەزمۇنلاردىن كۆپ پەرق قىلمايدۇ، ئەلۋەتتە.

يۇقىرىدا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن خۇي خۇي رېتسىپلىرى ھەققىدىكى مەزمۇنلاردىن شۇنداق بىر ئۇقۇم ناھايىتى ئېنىقكى، مەزكۇر رېتسىپ ئەينى زاماندا پەقەت كىلىنكىلىق داۋالاشتا قوللىنىپلا قالماي، بەلكى ئاساسىي مېدىتسىنا، مېدىتسىنا ۋارىسلىقى ۋە تەرەققىياتى، رېتسىپشۇناسلىق، دورىگەرلىك، تاشقى كېسەل ئوپراتسىيىسى نەزەريىسى قاتارلىق مەزمۇنلارنى، خۇسۇسەن تىببىي ئىلمىنىڭ ھەرقايسى تارماق پەنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 600 يىللار ئىلگىرىكى «تىببىي قامۇس» بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. شۇڭا، بۇ رېتسىپنى تەتقىق قىلىش ئۇيغۇرلارنىڭ قەدىمكى تىببابەتچىلىك ئىشلىرىنى جۈملىدىن تىببىي نەزەريە، دىئاگنوز قويۇش، داۋالاش، دورىگەرلىك، رېتسىپشۇناسلىق، سەھىيە - ساقلىقنى ساقلاش ۋە تىببابەتچىلىك تارىخىنى يورۇتۇشتا ئىنتايىن يۇقىرى ئىلمىي قىممەتكە ئىگە.

§ 13 . ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك ئىشلىرىغا تەسىر كۆرسەتكەن باشقا بىرقىسىم ئالىم - ھۆكۈمالار

جامالىدىن ئاقسارايى 19 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئۆتكەن ئۇيغۇر تىبابەت ئالىمى. ئۇ قاراقاش ناھىيىسىنىڭ ئاقساراي كەنتىدە تۇغۇلغان. باشلانغۇچ ساۋاتىنى ئۆز يېزىسىدىكى دىنىي مەكتەپلەردە چىقارغاندىن كېيىن، خوتەن مەدرىسلىرىدە ئىلىم تەھسىل قىلىپ ئەرەب، پارس، ئوردۇ تىللىرىنى ئۆزلەشتۈرۈۋالغاندىن باشقا ئەدەبىيات، ئىلمىي نۇجۇم، تىبابەت، دىن، شەرىئەت ئىلمى قاتارلىق ساھەلەردە ئەتراپلىق بىلىم ئىگىسى بولۇپ يېتىشكەن. بولۇپمۇ ئۇنىڭ تىبابەتچىلىك ئىلمىدە قولغا كەلتۈرگەن نەتىجىلىرى گەۋدىلىك بولۇپ، يەرلىك تېۋىپلارنىڭ كېسەل كۆرۈش ۋە داۋالاش ئۇسۇللىرىنى تەتقىق قىلىپ، ئۇنى ئىلمىي يۇكسەكلىككە كۆتۈرگەن ھالدا داۋالاش رېتسىپلىرىنى تۈزگەن. ھەر خىل شىپالىق دورىلارنى ياسىغان. يىراق يېقىندىن كەلگەن بىمارلارنى ساقايتىش بىلەن بىرگە، خەلقنىڭ دەردىگە دەرمان بولغان.

جامالىدىن ئاقسارايى ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ كۆپ ئەسىرلىك تەجرىبىلىرىنى توپلاش، تەتقىق قىلىش ۋە ئۆزىنىڭ بۇۋاستە داۋالاش ئەمەلىيىتىدىن ھاسىل قىلغان تەجرىبە - ساۋاقلىرىنى يەكۈنلەش ئاساسىدا «كىتابى تىب ئاقسارايى» نامىلىق ئەسەرنى يېزىپ چىققان. ئۇنىڭدا ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ ئەنئەنىۋىي قانۇن - قائىدىلىرى، كېسەل كۆرۈش - داۋالاش ئۇسۇللىرى، شىپالىق دورىلارنى ياساش، ئىشلىتىش ئۇلچەملىرى، دورىگەرلىك سايمانلىرى ۋە دورا مەنبەلىرى قاتارلىق مەزمۇنلار تونۇشتۇرۇلغان.

ئالىمنىڭ ئەرەب تىلىدا يېزىلغان بۇ ئەسىرى 1899 - يىلى ھىندىستاننىڭ لاكنۇ شەھىرىدە نەشر قىلىنغان ۋە مۇشۇ ئەسىرنىڭ 30 - يىللىرىغا قەدەر ھىندىستاننىڭ دېھلى شەھىرىدىكى ئىسلام تىبابىتى دارىلفۇنۇندا رەسمىي دەرسلىك قىلىپ ئۆتۈلۈپ كەلگەن.

نوروزى ئاخۇن يارگەندى بۇ كىشى توغرىلىق قولىمىزدا بىرەر قانداق يازما ماتېرىيال بولمىسىمۇ، ئەمما قەشقەر ۋە يەكەن يەرلىك خەلقلىرى ئېغىزلىرىدىن بۇ كىشى ھەققىدە نۇرغۇن داستان ۋە رىۋايەتلەرنى ئاڭلايمىز. قارىغاندا، بۇ كىشى 14 - ئەسىردە مارالبېشى ناھىيىسىدە تۇغۇلغانلىقى، ياش ۋاقتىدا يەكەن، قەشقەر مەدرىسلىرىدە ئوقۇغانلىقى ھەم تىبابەتتە خېلى داڭ چىقارغانلىقى، بولۇپمۇ تومۇر كۆرۈشتە ۋە يەرلىك چۆپ دورىلار بىلەن داۋالاشتا بەك ئۇستا ئادەم ئىكەنلىكى ۋە نۇرغۇن شاگىرتلارنى يېتىشتۈرگەنلىكى مەلۇم. ھازىر بۇ كىشىنىڭ مەكىت خاڭدى ئارىلىقىدا قەبرىسى بولۇپ ئۇنى خەلق «ئاخۇنلۇقۇم مازىرى» دەپ زىيارەت قىلىپ تۇرىدۇ.

ئۇيغۇر تىبابەت ئالىمى موللا ئارىپ خوتەنى ئۇ ھازىرقى خوتەن ناھىيىسىنىڭ لاسكۇي يېزىسىدا مىلادىيە 1564 - يىلى مەرىپەتپەرۋەر ئائىلىدە تۇغۇلغان. تىبابەت ئىلمىدە

هەرقايسى پەنلەرنى ئۆگەنشكە، بولۇپمۇ يەككە دورىلارنىڭ تەبىئىتى، خۇسۇسىيىتى ۋە ئىشلىتىلىشى؛ مۇرەككەپ دورىلارنىڭ لايىقلاشتۇرۇلۇشى، ياسىلىشى، يەنى داۋاسازلىق ئىلمىنى ئۆگەنشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بىرىپ، خېلى يۇقىرى سەۋىيىگە يەتكەن. 28 ياشقا كىرگەندە بوۋىسى موللا ئالىم داموللا ھەزرىتى ئونى ئەينى زاماندا ئىككىنچى ئۇستاز ئەبۇ نەسىر فارابىنىڭ شاگىرتلىرىدىن دەپ قارالغان يەكەنلىك تىببىي ئالىم ئۇلۇغ بەگ يەركەندىنىڭ ھۇزۇرىغا تېبابەت ئىلمى بويىچە بىلىم ئاشۇرۇشقا ئەۋەتكەن. ئالىم بۇ پىر ئۇستازى ئالدىدا نەزەرىيە جەھەتتە ئۇيغۇر تىببىي ئالىمى ئوبۇلھەسەن قەرشىنىڭ مۇجىزىلقانۇنىنى، كېسەللىك تەشخىسى (دىئاگنوزى) جەھەتە شەرھى ئەسبابنى، كېسەللىك داۋالاش جەھەتتە ئەلقانۇننىڭ ئۇچىنچى جىلدىنى، تەزكىرە تۇل ئەنتاكى ۋە فىردەۋسۇلھىكمەت قاتارلىق كىتابلارنى ئۆگەنگەن ھەمدە تېبابەت ئىشخانىلىرى ۋە داۋاسازلىق كارخانىلىرىنىڭ ھەممىسىگە كىرىپ، ئەمەلىي تېبابەت ساھەسىدە خېلى چىنىققان. كېيىن ئۇ پىر ئۇستازىنىڭ ئەمرى بىلەن ھىندىستاننىڭ سەرھىندى دېگەن شەھىرىگە بېرىپ، ھەيدەر ئەلىخان ساھىب دېگەن تېبابەت ئۇستازىنىڭ ھۇزۇرىدا يەنە ئۇچ يىل بىلىم ئاشۇرغان، ئۇ يەردىن يەكەنگە قايتىپ كېلىپ، خوتەن خەلقىنىڭ ساقلىق ساقلاش ئىشلىرى ئۈچۈن جان كۆيدۈرۈپ ئىشلىگەن ۋە نۇرغۇن قىممەتلىك ئەسەرلەرنى يېزىپ، ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئۆچمەس تۆھپىلەرنى قوشقان ۋە قىممەتلىك تەجرىبىلەرنى يەكۈنلەپ پارسچە «گۈلدەستەئى ئافىيەت» (ساغلاملىق گۈلدەستىسى)، چاغاتايچە «تۈركمي دەستۇرۇلئىلاج» (تۈركچە داۋالاش قوللانمىسى)، پارسچە «مۇجەررەباتى ئارىف» (ئارىپنىڭ تەجرىبىدىن ئۆتكەن رېتسىپلىرى)، ئەرەبچە «ئەسرارۇلنەبزى ۋەلبەۋلى ۋەلبىراز» (تومۇرنىڭ ۋە چوڭ ـ كىچىك سوقۇشى تەرەتنىڭ سىرلىرى)، پارسچە «مۇئالىجا تىل فۇقرائى ۋە ئەھلىل سەھرائى» (كەمبەغەل ۋە سەھرالىق ئاجىزلارنى داۋالاش)، پارسچە «رىسالەئى فەسەد ۋە ھىجامەت» (قان ئېلىش، شەخەك قويۇش ھەققىدىكى رىسالە) قاتارلىق نۇرغۇنلىغان كىتابلارنى يازغان. بۇ ئۇلۇغ زات خوتەن دىيارى مىقياسىدىلا ئەمەس، بەلكى پۈتۈن تارىم ۋادىسى دائىرىسىدىن كەلگەن نى ـ نى بىمارلارغا شىپالىق ئەتكەن، نۇرغۇن شاگىرتلار يېتىشتۈرگەن ۋە يۇقىرىقىدەك نۇرغۇن بىباھا ئەسەرلەرنى يېزىپ، داڭلىق تىببىي ئالىم بولۇپ تونۇلغان. ئالىمنىڭ بۇ تۆھپىلىرى ھازىرغا قەدەر ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تىللاردا داستان، دىللاردا ياد ئېتىلىپ كەلگەن.

مۇھەممەد مۇراتبېك ئەلىبېك ئوغلى 17 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئۇيغۇر تېبابەت ئالىمى. ئۇ، قەشقەردە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن ۋە قەشقەر مەدرىسىلىرىدە ئىلىم تەھسىل قىلىپ، ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر تېۋىپ ـ ھۆكۈمالىرىدىن بولۇپ يېتىشكەن.

مۇھەممەد مىراتبېك ئەلىبېك ئوغلى ئۆمۈر بويى تېبابەتچىلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كېسەللەرنىڭ دەردىگە دەرمان بولغاندىن باشقا، ھىجرىيىنىڭ 1150 ـ يىلى (مىلادى 1640 ـ يىلى) «ئەغزار تىببىي» (تېبابەتچىلىك مەقسەتلىرى) نامىلىق ئەسەرنى

يازغان. ئۇنىڭدا يەرلىك دورا ئەشيالىرى ۋە ئاددىي چارىلار بىلەن كېسەل داۋالاش ئۇسۇللىرى كۆرسىتىلگەن بولۇپ، بۇ كىتاب مۇھەممەد مىراببكنىڭ ئوغلى نەسرۇللا ئاخۇنۇمدىن باشلاپ، كىچىك نەۋرىسى سوپى ئاخۇنۇم ۋە ئۇنىڭ پەرزەنتلىرىگە قەدەر بولغان بىر قانچە ئەۋلاد كىشىلەر تەرىپىدىن ئاتا كەسپى سۈپىتىدە 400 يىل مابەينىدە ئىزچىل داۋاملاشتۇرۇپ كېلىنگەن. بۇ نەسەبنىڭ تىبابەتچىلىك تارىخىدىكى مۇھىم دەستۇر بولۇپ قالغان.

ئوسمان بەگ ۋە مۇرات بەگ بۇلار 18 ـ ئەسىرنىڭ باشلىرىدە خوتەن ۋىلايىتى كېرىيە ناھىيىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئۇلار كېيىن تۈركىيىگە بېرىپ ئوقۇپ تىبابەتچىلىك ئىلمىنى پۇختا ئىگىلىگەندىن كېيىن، ئۆز يۇرتىغا قايتقان. ئاكا ـ ئۇكا ئىككىسى ھەمكارلىشىپ ئۇيغۇر تىبابەت ئىشلىرىنى ئىلگىرى سۈرۈپ، ئۆزىنىڭ ئەمەلىي تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، «شارائىتى سەمەھەت» (ساقلىق شەرتلىرى) ۋە «تەجرىباتى تىببى» دېگەن ئەسەرلەرنى تۈركچە يېزىپ چىققان. بۇ كىتابلار قازاندا باستۇرۇلغان. ئوسمان بەگ خوتەنده ئۇزاق مۇددەت تېۋىپلىق ۋە دورىگەرلىك قىلغان. ئۇنىڭ ئوغۇللىرىدىن دۆلەت يار دېگەن كىشى خوتەننىڭ مەشھۇر تېۋىپ ـ دورىگىرى بولۇپ، شەھەر ئىچىدە بىر نەچچە جايدا دۇكىنى بار ئىدى. ھازىر بۇ كىشىنىڭ ئەۋلادلىرىدىن بىر نەچچە نەپەر نەۋرە ـ چەۋرىلىرى خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك شىپاخانىسىنىڭ پېشقەدەم تېۋىپلىرى بولۇپ ئىشلىمەكتە.

خوجاھەم ئاخۇنۇم (تەخمىنەن 18 ـ ئەسىرلەردە ياشىغان) خوتەنلىك ئۇيغۇر تىبابىتى رېتسىپتورا ئالىمى بولۇپ، كىچىك چاغلىرىدە خوتەندىكى داڭلىق مەدرىسلەردە ئاتا تىل ۋە ئەرەب، پارس تىللىرىنى ئۆگەنگەن. ياش چاغلىرىدا ئىلمىي فىقھى ۋە ئىلمىي تىب كەسىپلىرىنى شۇ مەدرىسلەردە زور ئىجتىھات بىلەن ئوقۇغان ھەمدە ئاخۇنۇملۇق دەرىجىسىگە يەتكەن. باشقىلاردىن ئۆزگىچە ھالدا خوتەن دىيارىدىن چىقىدىغان دورىلار بىلەن كېسەللىكلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە داۋالاشقا ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىپ، خەلق ئارىسىدە زور شۆھرەت قازانغان.

1837 ـ يىلى ئۆزىنىڭ ئۇزاق يىللىق تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، خوتەننىڭ ئەمەلىي ئەھۋالىغا ماس كېلىدىغان دورا ۋە دورا نۇسخىلىرىنى توپلاپ، چاغاتاي تىلىدا «تىببىي چوڭ» دېگەن چوڭ قارابادىن كىتابنى يېزىپ چىققان. ھەكىم ـ تېۋىپلەرنى يەرلىك دورا ۋە دورا نۇسخىلىرىنى قېزىشتا بىباھا مەنبە بىلەن تەمىنلىگەن.

مەۋلانە سەيىپ ئەللامە يەركەندى (تەخمىنەن 18 ـ ئەسىرلەردە ياشىغان) ئۇيغۇر تىبابىتى ئالىمى بولۇپ، يەكەندە تۇغۇلغان. ئۆسمۇر چاغلىرىدا يەكەندىكى مەشھۇر مەدرىسلەردە ئاتا تىلى ۋە ئەرەب ـ پارس تىللىرىنى ئۆگەنگەن ھەم بۇ مەدرىسلەرنىڭ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىك كەسپىدە تىرىشىپ بىلىم تەھسىل قىلغان. كېيىن، ھىندىستانغا چىقىپ بۇ جەھەتتە تېخىمۇ چوڭقۇر ئىزدەنگەن ۋە «مەۋلانە» دېگەن ئىلمىي ئۇنۋانغا ئېرىشكەن.

يۇرتىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى بىلەن شۇغۇللىنىپ، خەلقنىڭ ساقلىق ساقلاش ئىشلىرىغا كۆپ تۆھپىلەرنى قوشۇپ، شۆھرەت قازانغان. مول ئىلمىي نەزەرىيىلىرى ۋە ئۇزاق يىللىق داۋالاش تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ، 1780 - يىلى تۈركچە (چاغاتايچە) «مۇفەرھىلقۇلۇپ» دېگەن ئەسەرنى يازغان. يېقىنقى زامان تېۋىپلىرىمىز ھېلىمۇ ھەم بۇ ئەسەرنى ناھايىتى ئەتىۋارلاپ ئوقۇپ كەلمەكتە.

بەدرىددىن سوپى ئاخۇنۇم بۇ كىشى يېزىپ قالدۇرغان «شىپائول قۇلۇپ» دېگەب كىتابنىڭ بەزى سىرلىق ئىشارەتلىرىدىن قارىغاندا، 17 - ئەسىرنىڭ ئاياغلىرى قەشقەردە تۇغۇلغانلىقى مەلۇم. 1864 - يىلى قەشقەردە مەشھۇر ياقۇپ بەگ بەدۋلەتنىڭ ھاكىمىيىتى ۋاقتىدا سوپى ئاخۇنۇم ئوردا تېۋىپى بولۇپ ئىشلىگەن. مەزكۇرنىڭ «شىپائول قۇلۇپ» دېگەن نام بىلەن چاغاتاي تىلىدا يېزىلغان تېبابەت كىتابى ھازىرمۇ تېۋىپلىرىمىز تەرىپىدىن قەدىرلىنىپ ئوقۇلىدۇ. سوپى ئاخۇنۇمنىڭ بىر شاگىرتىغا تېۋىپلىق قىلىشقا رۇخسەت بېرىپ يېزىپ بەرگەن ۋە ئۆز مۆھرىنى باسقان قول يازما ئەسىرىدىكى بىر مۆھرىدە ئۆزى، ئۆزىنىڭ تۆت بوۋىسىنىڭ نامى ئالدىغا تىزىپ پالانى دەپ خەت ئويدۇرۇلغان. بۇ مۆھۇردىكى ئەجدادلىرىمۇ مەشھۇر تېۋىپلەر بولۇپ، بەش ئەۋلاد تېۋىپلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقى مەلۇم بولىدۇ.

ھۇسەينخان ئەكبەر تەجەللى مەشھۇر ئالىم، ئاتاقلىق شائىر، داڭلىق تېۋىپ، مائارىپچى ۋە خىمىك ھۇسەينخان ئەكبەر تەجەللى ھەزرەتلىرى مىلادىيە 1856 - يىلى خوتەن ۋىلايىتىنىڭ قاغىلىق ناھىيىسى زوڭلاق يېزا ئايكەن كەنتىدىكى دىنىي ئالىم، ماھىر تېۋىپ قۇتبىدىن شاھ ھەزرەتلىرىنىڭ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن. ئوقۇغ يېشىغا يەتكەندە ئاتا - ئانىسى ئۇنى مەككىگە ئېلىپ بارغان ۋە باشلانغۇچ مەلۇماتىنى مەككىدە ئالغان. قۇتبىدىن شاھ پەرزەنتىنى يۇقىرى مەلۇماتلىق كىشى قىلىپ يېتىشتۇرۇش مەقسىتىدە، ھىندىستانغا ئېلىپ بېرىپ ئىمتىھانغا قاتناشتۇرغان. ئىمتىھاندىن ئۆتكەندىن كېيىن، دېھلى شەھىرىدىكى «دېھلى دارىلئۇلۇم» مەدرىسىدە، ئاندىن ئىراننىڭ «ئىسپاھان دارىلفۇنۇنى» دا، كېيىن ئافغانىستاننىڭ «كابۇل دارىلفۇنۇنى» دا ئوقۇتقان. تەجەللى ئوقۇش جەريانىدا خىمىيە، تېبابەت، ئىلمىي نۇجۇم، تارىخ، لوگىكا، تىلشۇناسلىق، جۇغراپىيە قاتارلىق ئىلىملەرنى ئۆگىنىپ، يۇقىرى ماھارەت ۋە ئىقتىدارىنى يېتىلدۇرۇپلا قالماستىن، ئەرەب، پارىس، ئوردۇ ۋە ھىندى تىللىرىنىمۇ مۇكەممەل ئۆگەنگەن. بۇلاردىن تاشقىرى دۇنيا ئەدەبىياتى ۋە شەرق كلاسسىك ئەدەبىياتى بىلەنمۇ پىششىق تونۇشقان، ئاشۇ ساھەدىكى پېشۋالارنىڭ ئىجادىيەتلىرى ئۈستىدە ئىزدىنىپ، مەلۇم تەتقىقاتلارنى ئېلىپ بارغان. بۇ نەتىجىلىرى بىلەن مەۋلىۋى» لىككە ئېرىشىپ، مەدرىسىنى تاماملىغان تەجەللى مەككە، مەدىنە، دېھلى، كابۇل، تېھران، ئىستانبۇل، ھەتتاكى روسىيىدىكى بەزى شەھەرلەرگىچە بېرىپ، خېلى بىر مەزگىللەرگىچە ساياھەت ۋە سودا - سېتىق ئىشلىرى بىلەن تۇرۇپ قالغان. تەجەللى ھەج ۋە ئوقۇشنى تۈگىتىپ، ئاتا - ئانىسىنىڭ ھەمراھلىقىدا ۋەتەنگە

قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يەكەن، قەشقەر، قاغىلىق، گۇما قاتارلىق جايلاردا مۇدەرىسلىك قىلغان ۋە ئەدەبىي ئىجادىيەت بىلەن شۇغۇللانغان. خىمىيە ئىلمى بويىچىمۇ تەجرىبە تەتقىقاتى ئېلىپ بېرىپ، ئۇنى تېبابەتچىلىك بىلەن بىرلەشتۈرگەن ئاساستا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ سەۋىيىسىنى يۇقىرى پەللىگە كۆتۈرۈش ئۈچۈن تىرىشچان. تېبابەتچىلىك، ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، كېسەللەرنىڭ دەردىگە داۋا، رەنجىگە شىپا بولۇپ، يوقسۇللارنى داۋالىغاندا ھەق ئالمىغان ياكى ئاز ھەق ئالغان. ئۇ ئۆزىنىڭ تېببىي ماھارىتى بىلەن خەلق ئارىسىدىكى ھەر خىل كېسەللىكلەرنى، جۈملىدىن يۈرەك كېسىلى، ئۆپكە ۋە سىل كېسىلى قاتارلىق كېسەللىكلەرنى مۇۋەپپەقىيەتلىك داۋالاپلا قالماي، بەلكى راك (سەرتان) كېسىلىنىمۇ يىلان گۆشى (زەھىرى) بىلەن مۇۋەپپەقىيەتلىك ھالدا داۋالاپ ساقايتقان.

تەجەللى يەرلىك ئوت - چۆپ دورىلارنىڭ خىمىيىلىك تەركىبلىرىنى تەكشۈرۈپ، ئىنىقلاپ كېسەل كىشىلەرنى كۆپىنچە ئاددىي دورىلار بىلەن داۋالاپ ساقايتقان. دورىگەرلىك جەھەتتە قەدىمكى تېببىي كىتابلاردىكى نۇقتىلار ۋە ئۆزى تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈپ چىققان نۇسخىلار ئاساسىدا تەرياك، ھەببى زوفا، ھەببى جەۋھىرى، ھەببى ئازارىقى (سترخنىن كومۇلىسى)، پولات كۈشتىسى، سماب كۈشتىسى، پۈتۈن بەدەننى كۈچلەندۈرىدىغان ھالۋايى بىزە قاتارلىق ئېسىل دورىلارنى ئىجاد ۋە ئىختىرا قىلىپ، خەلقنى داۋالاپ كېسەللىك ئازابىدىن قۇتۇلدۇرغان.

تەجەللى 7000 خىل دورىنىڭ ئىسمىنى بىلگەن، 5000 خىل دورا ياسىيالىغان ھەمدە «تەجەللى نۇسخىلىرى» نامىلىق قول يازما كىتابىنى قالدۇرۇپ كەتكەندىن باشقا، نۇرغۇنلىغان شاگىرتلارنى تەربىيىلەپ ۋارىس قالدۇرۇپ كەتكەن. ئۇنىڭ شاگىرتلىرى خەلقىمىزنىڭ سەھىيە ئىشلىرىغا زور تۆھپە قوشقان. خوتەن ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېببەت شىپاخانىسىنىڭ 125 ياشلىق مۇدىر ۋراچى مەرھۇم تۇردى ھاجى، قاغىلىقتىن يۈسۈپ ئەپەندى، ياسىن ئاخۇن دامۇللا، سەيدىنا ئەپەندىم (ئافغانىستانلىق)، سادىق مەخسۇم، گۇمىدىن مەھمۇد ھاجى، ئىبراھىم ھاجى، قەشقەردىن يۈسۈپ ھاجى قەشقەرى (سۆھبەتدىشى)، مۇسا ئاخۇنۇم قاتارلىقلار تەجەللىنىڭ تېببىي ماھارىتىدىن تەربىيە ئالغان پېشقەدەم داڭلىق تىۋىپلاردۇر.

ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سۆيۈملۈك ئوغلانى ئالىم ھۈسەينخان ئەكبەر (تەجەللى) نىڭ تېببىتىمىزگە قوشقان تۆھپىسى ئۇ ئۆزى ياشىغان دەۋردىن باشلاپ تا ھازىرغىچە كىشىلەر ئارىسىدا مەدھىيلىنىپ كەلمەكتە.

مولا يۈسۈپ يەركەندى (تەخمىنەن 18 — 19 ـ ئەسىرلەردە ياشىغان) ئۇيغۇر تېببىتىنىڭ مەشھۇر ئالىمى بولۇپ، يەكەن شەھىرىدە دۇنياغا كەلگەن. كىچىك چاغلىرىدا يەكەندىكى داڭلىق مەزدرىسىلەردە ئۇيغۇر تېببەتچىلىك كەسپىنى ئوقۇغاندىن كېيىن، تېببەتچىلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ يەكەن خەلقى ئارىسىدا ئابروي قازانغان. 1887

ـ يىلى ئۆزىنىڭ ئۇزاق يىللىق كېسەللىكلەرنى داۋالاشقا دائىر مول تەجرىبىلىرىنى يەكۈنلەپ چاغاناي تىلىدا «تېرىقۇل ئىلاج» نامىلىق مەشھۇر ئەسىرىنى يازغان. ئۇنىڭدا ئاساسلىق ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ئىلمىنىڭ كېسەللىكلەرگە دىئاگنوز قويۇش، داۋالاش پرىنسىپلىرى ۋە ھەرخىل ئىچكى ـ تاشقى كېسەللىكلەرگە ئىشلىتىلىدىغان ئۇسۇللار ۋە دورا ھەم دورا نۇسخىلىرى تونۇشتۇرۇلغان. بۇ تۈركىي نۇسخىسىدىكى مەشھۇر ئەسەرنى ھازىرقى زامان تېۋىپلىرى ھازىرمۇ ھەم ناھايىتى قەدىرلەپ ئوقۇيدۇ.

تۇردى ھاجى 1863 ـ يىلى خوتەن ناھىيىسىنىڭ تەۋەككۈل يېزىسىدا دۇنياغا كەلگەن. 1885 ـ يىلى مەككىگە بېرىپ ھەج قىلىش سەپىرىدە، پاكىستاننىڭ كاراچى دوختۇرخانىسىدا ئالتە ئاي تۇرۇپ تېبابەتچىلىك ئىلمىنى ئۆگەنگەن. يۇرتىغا قايتقاندىن كېيىن، 1894 ـ يىلىغىچە توختى ئاخۇن ھاجىدىن تېبابەت ئىلمىنى ئۆگىنىپ، ئەمەلىي داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. 1894 ـ يىلىدىن 1975 ـ يىلىغىچە لوپ ناھىيىلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك بىرلەشمىسى ئامبۇلاتورىيىسىدە خۇسۇسىي ۋە كوللېكتىپ تېبابەتچىلىك ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ئۆزىنىڭ تېبابەتچىلىك ئەمەلىيىتى جەريانىدا يارانقان مول تەجرىبىلىرىگە ئاساسەن، ئون نەچچە يىل ۋاقىت سەرپ قىلىپ «ئۇيغۇر تېبابىتىدە كۆپ قوللىنىلىدىغان مۇرەككەپ دورا نۇسخىلىرى» دېگەن كىتابنى يېزىپ، قالدۇرۇپ كەتتى. تۇردى ھاجى 1987 ـ يىلى 124 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.

ئابدۇلھەمىد يۇسۇپ داموللاھاجى 1924 ـ يىلى خوتەن شەھىرىدە بىر مەرىپەتپەرۋەر تېۋىپ ئائىلىسىدە دۇنياغا كەلگەن ۋە قاراقاش، خوتەن، قەشقەر قاتارلىق جايلاردا ئەرەب، پارس، تۈرك، ئوردۇ تىللىرى ۋە ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك نەزەرىيىسىنى ئۆگىنىپ، چوڭقۇر ئىلىم تەھسىل قىلغان. 1945 ـ يىلىدىن باشلاپ ئاتىسى يۇسۇپ ئاخۇنۇم ۋە باشقا داڭلىق تېۋىپلاردىن ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك، دورىگەرلىك ئىلمىنى ئۆگىنىپ، ئەمەلىي داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئاتىسى يۇسۇپ ئاخۇنۇم ۋاپات بولغاندىن كېيىن، خۇسۇسىي ھالدا داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللىنىپ، خەلق ئارىسىدىكى كۆپ ئۇچرايدىغان، داۋالاش قىيىن بولغان كېسەللىكلەرنى يەرلىك دورىلار بىلەن ئاددىي ئۇسۇلدا داۋالاپ ساقايتىپ، كىشىلەرنى ئاغرىق ئازابىدىن خالى قىلغان. 1954 ـ يىلى خوتەن ۋىلايەتلىك خەلق دوختۇرخانىسىدا ئېچىلغان مىللىي تېۋىپلارنى تەربىيىلەش كۇرسىغا قاتنىشىپ، غەرب تېبابەت ئىلمىنى ئۆگەنگەن. 1977 ـ يىلى ۋىلايەتلىك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك شىپاخانىسىغا خىزمەتكە قويۇلۇپ، ئىچكى كىسەللىك بۆلۈمىنىڭ مۇدىرى بولۇپ ئىشلىگەن. ئۇ، بۆلۈمنىڭ خىزمەتلىرىگە رىياسەتچىلىك قىلىپ، ئەمەلىي داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ ئۆزىگە شاگىرت تەربىيىلەش بىلەنلا قالماي، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ خوتەن تېببي مەكتەپتە ئېچىلغان ئۇيغۇر تېبابەت ئوتتۇرا تېخنىكوم سىنىپى، خوتەندە ئېچىلغان ئاپتونوم رايون بويىچە ئۇيغۇر تېبابەت خادىملىرىنى تەربىيىلەش كۇرسى، ئۇرۇمچى تېببي مەكتەپتە ئېچىلغان ئۇيغۇر تېبابەت پەرۋىش سىنىپى ۋە ئاقسۇ ۋىلايىتىدە

ئېچىلغان ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك كۇرسلىرىغا نەزەرىيە ئاساسى، ئىچكى كېسەللىك، ئوردۇ تىلى، تېببىي ئەخلاق قاتارلىق دەرسلەرنى ئۆتۈپ ئوقۇغۇچىلار ۋە كۇرسانتلارنىڭ ياخشى باھاسى ۋە ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. 1985 ـ يىلى شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومىنى قۇرۇش تەييارلىق خىزمەتلىرىگە ۋە ئوقۇغۇچى قوبۇل قىلىپ ئوقۇتۇش ئېھتىياجىغا ئاساسەن، مەزكۇر مەكتەپكە رەسمىي يۆتكىلىپ ئوقۇتۇش پىلانلىرىنى تۈزۈش، دەرسلىك تەييارلاش ـ تۈزۈش، دەرس ئۆتۈش، قوشۇمچە داۋالاش ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللانغان. ئۇ، دەرسلىك تۈزۈش ۋەزىپىسىگە ئاساسەن، كېچىنى كۈندۈزگە ئۇلاپ، ئىلگىرى ـ ئاخىر بولۇپ «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى ئاساسىي نەزەرىيىسى» ، «ئۇيغۇر تېبابىتى دىئاگنوستىكا ئىلمى» (ھاجى باقى ئالىم بىلەن بىرلىشىپ يازغان) ، «ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى روھىي ۋە ئەسەبىي كېسەللىكلەر ئىلمى» قاتارلىق دەرسلىك كىتابلارنى يېزىپ نەشر قىلدۇرغان ھەمدە باشقا دەرسلىك كىتابلارنىڭ مەسئۇل مۇھەررىرى بولۇپ ئىشلەپ، تەھرىرلەش، تۈزىتىش، نەشر قىلدۇرۇش ئىشلىرى ئۈچۈن كۆپ ئەجىر سىڭدۈرگەن. 1990 ـ يىلى 11 ـ ئايدا سەھىيە نازارىتى ئۇنى مەكتەپنىڭ پەخرىي مۇدىرلىقىغا تەيىنلىدى. مەكتەپ رەھبەرلىرىنىڭ ئوقۇتۇش، پەن ـ تەتقىقات ئىشلىرىنى پىلانلىشى، باشقۇرۇشىغا يارەملىشىپ، ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ ئىز باسارلىرىنى تەرىبىيلەپ يېتىشتۈرۈش ئۈچۈن، ئىزچىل تۈردە ئۆزىنىڭ يۈرەك قېنىنى سەرپ قىلدى.

ئابدۇلھەمىت يۈسۈپ داموللاھاجى مول تىل، تارىخ ۋە شېئىرىيەت بىلىمىگە ئىگە ئىدى. ئۇ، قەدىمكى زامان ئۇيغۇر تىلى، ئەرەب، پارس، تۈرك، ئوردۇ تىللىرىنى پىششىق بىلەتتى. خەنزۇ، ئىنگلىز تىللىرىدىكى ماتېرىياللاردىن پايدىلىنالايتتى. ئۇ، 1978 ـ يىلى مەھمۇد قەشقەرىنىڭ مەشھۇر ئەسىرى «تۈركىي تىللار دىۋانى» نى ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلىشقا قاتناشقان. خوتەن تارىخىغا ئائىت قىممەتلىك ماتېرىياللارنى يېزىپ، جامائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتۈرگەن.

ئابدۇلھەمىت يۈسۈپ داموللاھاجى 1994 ـ يىلى 11 ـ ئاينىڭ 12 ـ كۈنى سەھەردە 70 يېشىدا ۋاپات بولغان.

5. باب دۇنياۋى تېبابەت ئىشلىرىغا زور تەسىر كۆرسەتكەن بىرقىسىم ئاتاقلىق ئالىملار، ھۆكۈمالار

بەقرات (ھىپوكرات)
(مىلادىدىن 460 - 377)

بەقرات (بۇقرات) مىلادىدىن بۇرۇن يۇنانىستاندا يېتىشىپ چىققان يۇقىرى ئىقتىدارلىق پەيلاسوپ، ھەكىم بولۇپ، تۇنجى قېتىم شۇ زاماندىكى تەبىئەت ئىلمىگە مۇۋاپىقلاشقان تېبابەت نەزەريىە ئاساسلىرىنى ئوتتۇرىغا قويغان. تېبابەتچىلىك خېلى بۇرۇن مەۋجۇت بولغان بولسىمۇ، ئۇنى بىلگەن كىشىلەر ئاشكارا قىلمىغان ۋە داۋاملىق مەخپى تۇتۇپ كەلگەندى. تۇنىپلەر ئۇنى پەقەت ئۆز ئەۋلادلىرى ۋە يېقىنلىرىغىلا ئۆگىتەتتى. بەقرات بۇ ئىلمنى مەخپىلىكتىن ئاشكارا قىلىپ، ئۆگىنىشنى خالىغانلار، مەيلى ئۇلار كىم بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، ئۇلارغا ئۆگەتتى. يۇنانىستان (گىرىتسىيە) نىڭ مەشھۇر تارىخچىسى ھېرودوتنىڭ شەرقىي مەملىكەتلەر ۋە ئۇ يەردىكى خەلقلەرنىڭ تەبىئەت دۇنياسىغا بولغان كۆزقاراشلىرىنى بايان قىلغان ساياھەتنامە تارىخى ۋە باشقا فىزىكاشۇناسلار مەسىلەن: دىموكرىتىس، (ئەڭ دەسلەپكى ئاتوم نەزەريىسىنى ئىجاد قىلغان ئادەم) قاتارلىقلارنىڭ تەبىئەت ھادىسىلىرى توغرۇلۇق يازغان بايانلىرىدىن پايدىلىنىپ ۋە ئۆزى ياش ۋاقتىدا ئاسىيادىكى قىرىم يېرىم ئارىلىدا ياشىغان چاغدا تۇركىي خەلقلەردىن بولغان سىكىتلەر (ساكلار) نىڭ تەبىئەت دۇنياسى ھەققىدىكى ئىپتىدائىي ماتېريالىستىك كۆزقاراشلىرىنىڭ ئاساسى بولغان ئوت، ھاۋا، سۇ، تۇپراقلاردىن ئالغان تەسىراتى ئاساسىدا «تۆت چوڭ ماددا» تەلىماتىنى يېزىپ چىققان. شۇنىڭدەك ئادەم بەدىنىدىكى ھاياتلىقنىڭ ئەڭ مۇھىم سۈيۇقلۇقلىرى «تۆت خىلىت نەزەريىسى» نى ئوتتۇرىغا قويغان.

بەقرات 83 ياش ئۆمۈر كۆرگەن بولۇپ، 25 يېغىشچە يۇنانىنىڭ مەشھۇر ئالىملىرىدىن ئىسقىلىبوس (دەسلەپ قېتىم تېبابەت توغرىسىدا سۆزلىگەن ئەمما ئۇنى يوشۇرۇن تۇتقان ئالىم - بەقراتنىڭ تاغىسى)، سوقرات، دىموكرىتىس دېگەنلەردىن پايدىلىنىپ ۋە تەبىئەت ئىلمى ئۆگەتكەن. 25 يېشىدىن باشلاپ تەتقىق قىلىشقا ۋە ئەسەر يېزىشقا كىرىشكەن. پۈتۈن ئۆمرىنى تېبابەتنى تەتقىق قىلىشقا بېغىشلىغان ۋە تېبابەت توغرىسىدا 72 جىلدتىن ئارتۇق كىتاب يازغان. بەقراتنىڭ ئەسەرلىرى ھازىرقى دۇنيا تېبابىتىنىڭ ئاساسىنى قۇرغان. ئۇ كىتابلاردىن تۆۋەندىكىلەر 7 - 8 - ئەسىرلەردە ئۇمەۋىي ۋە ئاببباسى خەلىپىلىرى زامانىسىدا ئەرەبچىگە تەرجىمە قىلىندى. 1525 - مىلادىدا رومالىقلار ئەرەبچىدىن لاتىنچىغا تەرجىمە قىلدى. 16 -، 17 - ئەسىرگە كەلگەندە، بىرقانچە خىل ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنغان.

1. كىتابۇلئەجىننە (ھامىلە ھەققىدە): بۇ كىتابىدا، ئەر سىپىرمىسنىڭ نېمە ئىكەنلىكى، بالىنىڭ تۇرۇلۇشى ۋە يېتىلىشى ۋە ئۇنىڭ ئەزالىرىنىڭ شەكىللىنىپ چىقىشى ھەققىدە سۆزلىگەن.

2. تەبىئەتىلئىنسان (ئىنسان تەبىئىتى ھەققىدە): بۇ كىتابتا ئادەم بەدىنىدىكى تەبىئەت ۋە ئۇنىڭ خىزمىتى ھەققىدە سۆزلىگەن.

3. كىتابولئەھۋىيە ۋە لىمياھى ۋە لىبولدان (ھاۋالار، سۇلار ۋە شەھەرلەر) دېگەن كىتاب. بۇنىڭدا، ئۈچ ماقالە بولۇپ، 1 - ماقالىدا شەھەر ۋە يېزىنىڭ، تاغ - يايلاق، چۆل - باياۋان ۋە ھەرقايسى ئىقلىملاردىكى شەھەرلەرنىڭ مىزاجى (ھاۋا كىلىماتى) نى تونۇش ۋە ئۇنىڭ شۇ يەردىكى دەريا - دېڭىزلەرگە بولغان تەسىرىنى ۋە قانداق شەھەردە قانداق كېسەللەرنىڭ كۆپ پەيدا بولىدىغانلىقى، 2 - ماقالىدا ئىچىدىغان سۇلار ھەققىدە، 3 - ماقالىدا يەرلىك چىقىرىندىلارنىڭ كېسەل پەيدا قىلىدىغانلىقى ھەققىدە سۆزلەنگەن.

4. كىتاب. كىتابولفۇسول (پەسىللەر ھەققىدە)

5. تەقەددۇمۇلمەئرىفە (ئالدىن تونۇش). بۇ كىتاب، ئۈچ ماقالىدىن ئىبارەت بولۇپ، 1 - ماقالىدا تېۋىپ كېسەلنىڭ ئۆتمۈشى، ھازىرقى ئەھۋالى ۋە كېلەچىكى ھەققىدىكى ئەھۋالىنى ئىگىلەش ۋە كېسەلنىڭ ئاقىۋىتى ھەققىدە خۇلاسە چىقىرىشنى ئۆگىتىدۇ.

بۇ كىتابنىڭ 2 - ماقالىسىدا، مەلۇم بىر خىل كېسەلدىن قانداق ئىككىلەمچە كېسەللەرنىڭ پەيدا بولىدىغانلىقىنى ئالدىن مۆلچەرلەپ، ئۇنىڭدىن ساقلىنىشنىڭ چارىلىرىنى تېپىپ چىقىش بايان قىلىنىدۇ. 3 - ماقالىسىدا، جىددىي ئۆزگىرىشلەر ئالدىدا قانداق مەۋقەدە بولۇش ھەققىدە سۆزلەنگەن.

6. كىتاب، امراخى الھادىە (جىددىي كېسەللەر ھەققىدە): بۇ كىتاب ئۈچ ماقالىدىن ئىبارەت بولۇپ، ئۆتكۈر كېسەللەرنى ئوزۇقلاندۇرۇش ۋە زەھەرلىك مادىلارنى سۈرۈپ چىقىرىپ تېز قۇتقۇزۇش.

سۈرگە ئىچۈرۈش ۋە مۇناسىۋەتلىك دورىلارنىڭ نۇسخىلىرى كۆرسىتىلىدۇ. شاراپ، مائۇلئەسەل، ئىسكەنجىبىن، سوغۇق سۇ ۋە ئىسسىق سۇ ئارقىلىق داۋالاش ئۇسۇللىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ.

7. كىتاب ئەۋجائىننىسا (ئاياللار كېسىلى): بۇنىڭدا ھامىلدارلىق ۋە بالا ئېمىتىش ۋە ھېيز مەسىلىلىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ.

8. كىتابى ئەمرازىلۇابا. بۇ كىتابنىڭ يۇنانچە ئىسمى (ئېپىدېمىيە) يەنى تارقىلۇچان كېسەللىكلەر.

9. كىتابى ئەخلات (خىلىتلار توغرىسىدىكى كىتاب) بۇ كىتاب، ئۈچ ماقالىدىن ئىبارەت بولۇپ، بىرىنچى ماقالىدا خىلىتلارنىڭ نېمە ئىكەنلىكى ۋە ئۇلارنىڭ بەدەندىكى رولى تونۇشتۇرۇلىدۇ. 2 - ماقالىدا، خىلىتلارنىڭ پەيدا بولۇش ئەھۋالى ۋە ئۇنىڭ سۈپەتلىرى ۋە بەدەندىكى مىقدارلىرى تونۇشتۇرۇلىدۇ. 3 - ماقالىدا، ھەرقايسى خىلىتلارنىڭ ئۆزگىرىشىدىن پەيدا بولىدىغان كېسەللىكلەر سۆزلىنىدۇ.

10. كىتابۇلئەغزىيىە. ئادەم يەيدىغان ئوزۇقلۇقلارنىڭ تورى ۋە رولى تونۇشتۇرۇلىدۇ.

11. كىتابۇلمۇفرىدات. بۇنىڭدىمۇ ئۇچ ماقالە بار. ئۇنىڭدا پۇتۇن يالغۇز دورىلار، مۇرەككەپ دورىلار ۋە كونا يەرلىك ئۇسۇللار تونۇشتۇرۇلىدۇ، شۇنىڭدەك تېڭىقچىلىق ۋە جەرراھلىق ئۇسۇللىرىمۇ تونۇشتۇرۇلىدۇ.

بەقراتنىڭ بۇنىڭدىن باشقا يەنە 54 كە قەدەر كىتابلىرى ۋە دورا نۇسخىلىرى بولۇپ، ھازىر تۆۋىلا بەقراتنىڭ «رىسالە قەبرىيە» دېگەن كىتابىنى قىزىقىپ ئوقۇيدۇ ھەم «مەجۇنى بەقرات» دېگەندەك دورىلار ياسىلىدۇ. بەقرات 95 يېشىدا پالەچ كېسىلى بىلەن ئاغرىپ ئافىنا شەھىرىدە ۋاپات بولغان.

بەقراتنىڭ ۋەسىيەتلىرى:

تېبابەت ئىلمى ناھايىتى شەرەپلىك، ئېسىل كەسىپ. چۈنكى بۇ ئادەمگە مۇناسىۋەتلىك ئىشتۇر. ئادەم بولسا، پۇتۇن كائىناتتىكى مەخلۇقاتنىڭ ئەڭ ئۇلۇغى ۋە ئەڭ ئېزىزىدۇر. ئادەمدىن ئۇلۇغ نەرسە يوق. ھەرقانداق ئىنسانغا ھۆرمەت قىلىش ۋە ئۇنىڭ ئىنسانىي ھوقۇقى ۋە ئىنسانىي شەرىپىنى تونۇش ۋە ئۇنىڭغا ھەرقاچان ياخشى داۋالىنىش شارائىتى يارىتىپ ئېتىبار بېرىش لازىم. باشقا ئىنسانلىنىڭ دەرت ئالەملىرىدىن ئىچى ئاغرىپ تەسىرلەنمىگەن ئىنسان، ئىنسان ئەمەستۇر.

جالىنۇس (كلاۋدىي گالېن)
(ميلادى 130 ـ تەخمىنەن 200)

قەدىمكى رۇما تېببىي ئالىمى خالىنۇسنىڭ نامى دۇنياىدىكى ھەرقايسى مىللەت تېبابىتىدە ۋە تېبابەت كىتابلىرىدا كۆپ ئۇچرايدۇ ۋە شۇنىڭدەك ئۇيغۇر تېبابەتچىلىك ۋە دورىگەرلىك كىتابلىرىدىمۇ جالىنۇسنىڭ بەزى نەزەرىيىلىرى ۋە ئۇنىڭ يېزىپ قالدۇرغان ئايرىم نۇسخىلىرى بار. يۇنان تېبابىتى دورىگەرلىكىدە دەسلەپكى قاراباىدىن (فارماكوپىيە) نى تۈزۈپ چىققان كىشى جالىنۇستۇر. بۇگۈنكى كۈندىمۇ تېۋىپلىرىمىز ئىشلىتىۋاتقان مەجۇنى جالىنۇس، مۇرەككىباتى جالىنۇس قاتارلىق نۇرغۇنلىغان نۇسخىلار يېزىلغان كىتابلار، بۇيۇك بىرىتانىيە فارماكوپىيىسىگە كىرگۈزۈلگەن.

جالىنۇسنىڭ دۇنياۋى كلاسسىك تېبابەت ساھەسىدە تۇتقان ئورنى ناھايىتى يۇقىرى. دۇنياىدىكى سەككىز ئىجادكارنىڭ بىرى جالىنۇس ھېسابلىنىدۇ. جالىنۇس ئۆزىنىڭ 70 يىللىق ئۆمرىنى پۇتۇنلەي تېبابەت ئىلمىگە بېغىشلىغان. ئۇ يالغۇز ئىلمىي تەتقىقات بىلەن شۇغۇللىنىپلا قالماي، بەلكى نەزەرىيىنى ئەمەلىيەت بىلەن بىرلەشتۈرۈپ ئىشلىگەن. قەيەردە كېسەل بولسا، شۇ يەرگە بېرىپ داۋالىغان ھەم توشقان، مايمۇن قاتارلىق ھايۋانلارنى تەجرىبە قىلىپ، تۇنجى بولۇپ ھايۋانلار ئۇستىدە تەجرىبە ئېلىپ بارغان كىشى بولۇپ قالغان. ئەمەلىيەتنىڭ تەكرار سىنىقىدىن ئۆتكەن نەرسىلەرلا ھىپپوكراتنىڭ بولۇپ

هېسابلىنىدۇ. بەقرات (هىپپوكرات) تىن كېيىنكى بەزى بىر مېتافىزىك پەيلاسوپلار تېبابەتكە بەزى سوفىستىك كۆزقاراشلارنى قوشۇپ ئۇنى ئەسلىدىكى ماددىي ئاساسىدىن چىقىرىۋەتكەنىدى. جالىنۇس يېتىشىپ چىققاندىن كېيىن، تېبابەتنى مېتافىزىك پەلسەپە تەسىرىدىن قۇرۇلدۇرۇپ ماددىي پەلسەپە ۋە ماددىي پاكىت ۋە ئەمەلىي تەجرىبىلەرنى ئاساس قىلغان پەنگە ئايلاندۇرغان.

جالىنۇس مىلادىنىڭ 95 - يىلى قوستەنتەنىيە (هازىرقى ئىستانبول) نىڭ فورموسا دېگەن ئارىلىدا تۇغۇلغان.

جالىنۇس شۇ ۋاقىتتىكى يۇنانىستاننىڭ ئافىنا شەھىرىگە بېرىپ شۇ يەردىكى پەيلاسوپ ۋە ھۆكۈمالاردىن پەلسەپە ۋە تېبابەت ئۆگەنگەن. رۇما، يۇنان، مىسىر ۋە ئوتتۇرا شەرقنىڭ نۇرغۇن جايلىرىغا سایاھەت قىلىپ ئىلمىي مەلۇماتنى كۆپەيتكەن. ئافىنا شەھىرىنىڭ چوڭ ئۆلۈما ۋە پەيلاسوپلىرى توپلاشقان «توبرول كۇبىرا» دېگەن پادىشاھلىق كىتابخانىسىدا خېلى ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇپ نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان. ئەپسۇسكى، بۇ كىتابلار كىتابخانىغا ئوت كېتىشى سەۋەبى بىلەن كۆيۈپ كەتكەن. بۇنىڭغا ھەكىم جالىنۇس قاتتىق ئېچىنغان. شۇنداقتىمۇ ئۇنىڭ يېزىپ قالدۇرغان 126 پارچە چوڭ - كىچىك ئەسەرلىرى يۇنان تېبابىتى ۋە ھازىرقى غەرب تېبابىتىنىڭ ئاساسى قوللانمىسى بولۇپ كەلمەكتە. ئۇنىڭ مۇھىملىرى: كىتابۇل ئەجنىنە (بالىنىڭ قورساقتا پەيدا بولۇشى ۋە ئۇنىڭ ھايات) ؛ كىتابۇل (ئىنزان) سۆڭەكلەر ھەققىدە) ؛ كىتابۇل ئۇزلى (مۇسكۇللار ھەققىدە) ؛ كىتابۇل ئەئىساب (پەي ۋە نېرۋىلار ھەققىدە) ؛ كىتابۇل مىزاج (مىزاج ھەققىدە) ؛ كىتابۇل قۇۋا (ئادەم بەدىنىدىكى قۇۋۋەتلەر ھەققىدە) ؛ كىتابۇل ئەرۇق (قان تومۇرلار ۋە لىمفا تومۇرلار ھەققىدە) ؛ كىتابۇل ئىستىقسات (ھاۋا كېلىماتى، تەبىئەت جىسىملىرى، ھايۋانات نىباتات، مەئدەنىيات ھەققىدە) ؛ كىتابۇل تەبىئەتۇل ئىنسان (ئىنسان تەبىئىتى ھەققىدە) ؛ كىتابۇل ئەلىل ۋە ئەمراز (كېسەللىكلەر ۋە ئۇنىڭ ئالامەتلىرى ھەققىدە) ؛ كىتابۇل نەبزى (تومۇرلار ھەققىدە) ؛ كىتابۇل تەشخىس (ئاناتومىيە ھەققىدە) ؛ كىتابۇل ھىلە تۇلبەرى (ساقايتىش چارىلىرى ھەققىدە) ؛

سوقرات (سوكراتىس)

بۇيۇك ئالىم سۇقرات مىلادىدىن بۇرۇن 470 -، 399 - يىللاردا (زامانىمىزدىن 2400 يىل بۇرۇن) يۇنانىستاندا ئۆتكەن مەشھۇر بىر پەيلاسوپ بولۇپ، بۇ كىشىنىڭ تېبابەت ھەققىدە يېزىپ قالدۇرغان بىرەر ئەسىرى بولمىسىمۇ، ئەمما ئەخلاق ۋە پەلسەپە تارىخىدا ئوينىغان رولى ناھايىتى چوڭ. سوقراتنىڭ تەسىرى يالغۇز قەدىمكى يۇنانىدىلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ھازىرقى زامان پۈتۈن ئىنسانىيەت دۇنياسىدىمۇ چوڭ ھۆرمەتكە ئىگە. بۇ ئادەم تۇنجى قېتىم دۇنياغا ئەخلاقىي بىلىم ۋە پەلسەپىنىڭ ئۇرۇقىنى سالغان ئىقتىدارلىق شەخس بولۇپ، بۇنىڭ شاگىرتلىرىدىن ئەپلاتۇن، ئەرەستۇ، قەسۇنوفون،

فىساغىرۇس دېگەن ھۆكۈمالارمۇ ئىنسانىيەت مەنىۋى تارىخىنى زىننەتلىگەن. ئىنسانىيەتنىڭ مەدەنىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي ۋە ئىدىيىۋى تۈرمۇشى ئۈچۈن، ئەڭ قىممەتلىك ئىلمىي ئاساسلارنى قۇرۇپ چىققانلار بولۇپ، كىشىلىك دۇنياسىنىڭ نۇرلىرى دەپ ھېسابلىنىدۇ. ھازىرقى دۇنيا ئىلىم - پەن تەرەققىياتىنىڭ ئەسلى نەزەريىۋى ئاساسىنى يېزىپ چىققان. مەسىلەن: ھازىرقى «ئاتوم» ماددىسىنىڭ ئەسلى نەزەريىسىنى دەسلەپكى قېتىم كەشىپ قىلغانۇ كىشى سوقراتنىڭ شاگىرتلىرىدىن دېموكراتىس دېگەن كىشىدۇر. ئىككى مىڭ يىلدىن ئارتۇق ۋاقىت پەقەت نوقۇل نەزەريە باسقۇچىدا تۇرۇپ كەلگەن بۇ نەزەريە، ھازىر 20 - ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە ئەمەلىيەتكە ئايلىنىپ پۈتۈن دۇنيانى زىل - زىلىگە كەلتۈرۈۋاتىدۇ.

سوقرات بەك كەمبەغەل ئائىلىدىن كېلىپ چىققان ئادەم بولۇپ، قولىغا قەلەم ئېلىپ نەرسە يازمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئاغزاكى قىلغان تەلىمات ۋە نۇتۇقلىرى بىلەن نۇرغۇن ياشلارنى تەربىيىلەپ چىققان. سوكرات كىشىلەرگە ۋەتەنپەرۋەرلىك روھىنى بەك كۈچلۈك تەسىر بىلەن سىڭدۈرگەننىڭ سىرتىدا، ياشلارنى خۇراپاتلىقتىن، بولۇپمۇ بۇتپەرەسلىكتىن چېكىندۈرۈشكە تىرىشقانلىقى ئۈچۈن، شۇ چاغدىكى يۇنانىستانىنىڭ بۇتپەرەست ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن «ياشلارنىڭ ئەقىدىسىنى بۇزغان» دېگەن ئەيىپ بىلەن زەھەر ئىچكۈزۈپ ئۆلتۈرۈشكە ھۆكۈم قىلىنغان. بەزى شاگىرتلىرى ئۇنى تۈرمىدىن قېچىپ كېتىشكە دەۋەت قىلغان. ئەمما ئۇ بۇ تەكلىپنى رەت قىلىپ مۇنداق دېگەن: «ۋەتىنىمىزنىڭ ھاكىمىيىتى ماڭا ئىلىم نۇقتىئىنەزىرى بىلەن قارىمىغان، ماڭا ناھەق ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلغان بولسىمۇ، ئەمما ئۆز ۋەتىنىمنىڭ قانۇنىغا سادىق بولۇشۇم لازىم» دەپ تۈرمىدىن قاچقىلى ئۇنىمىغان.

سوقراتنىڭ ئىنسانىيەت ئەخلاقى ۋە مەنىۋى ھاياتى ئۈچۈن سۆزلىگەن سۆزلىرى بولغىنىدەك، تېبابەت ۋە ساقلىقنى ساقلاش ھەققىدە نوقۇل دورا ۋە ماددىي ئەشيالار ئارقىلىق داۋالاش بىلەنلا ئەمەس، روھى ۋە ئەخلاقىي داۋالاش ھەققىدە سۆزلىگەن ھېكمەتلىك سۆزلىرى بار. ياشلارنىڭ سوقراتنىڭ ھايات جەريانىدىن ۋاقىپ بولۇشى، ئۇنىڭ ھەق ۋە راستچىللىق ھەم ۋەتەنپەرۋەرلىك يولىدا پاجىئەلىك ھالدا قۇربان بولغان روھىنى تېخىمۇ ئوبدان ئۆگىنىشى ئۈچۈن پەلسەپە تارىخىغا مۇراجىئەت قىلىشنى تەكلىپ قىلىمىز.

ئەپلاتۇن (فلاتون)
(مىلادىدىن ئىلگىرىكى 427 - 347 - يىللار)

ئەپلاتون دېگەن كىشى، بۇنىڭدىن ئىككى يېرىم مىڭ يىل بۇرۇن ئۆتكەن بىر ئالىمنىڭ نامى بولسىمۇ، ئەمما ھازىرقى كۈندىمۇ دۇنيانىڭ قانداق بىر يېرىدە «ئەپلاتون» دېيىلسە، چوڭ - كىچىك ھەرقانداق ئادەمنىڭ دىققىتى قوزغىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ قانداق يۈكسەك ئالىم ۋە سەنئەتكار ئىكەنلىكى ھەققىدە ئاز - تولا ئاڭلىغانلىرى بولۇپ، بەزىدە خەلقلەر ئۆزىنىڭ

تەمسىل سۆزلىرىدىمۇ «ئەپلاتون» نى مىسال قىلىدۇ. ئەپلاتون ھەققىدە خەلق ئىچىدە نۇرغۇن رىۋايەتلەر بار. ئۇيغۇر تىۋىپلىرى ئەپلاتوننى قەدىمكى تىببابەت ئۇستازلىرىدىن بىرى دەپ قارايدۇ. ئۇنىڭ كىشىلىك تۇرمۇشى، مەدەنىي، ئىجتىمائىي، سىياسىي، ئىدىيىۋى، ئەخلاقى مەسىلىلەر ھەققىدە يېزىپ قالدۇرغان ئەسەرلىرى ھېلىمۇ بار.

ئەپلاتون بۇنىڭدىن تەخمىنەن 2500 يىل بۇرۇن ئۆتكەن يۇنان ئالىمى بولۇپ، يۇنانىنىڭ ئافىنە شەھىرىدە مىلادىدىن 400 يىل بۇرۇن كارۇل قۇدرۇسنىڭ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان. ياش ۋاقتىدا ھەر خىل ئىلىم پەنلەرنى ئۆگەنگەن. مۇزىكا ۋە رەسساملىققا قىزىققان. 20 ياشقا كىرگەندە مەشھۇر پەيلاسوپ سوقراتتا ئوقۇپ ئۇنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك شاگىرتلىرىدىن بولۇپ چىققان. كېيىن ئىلىم ۋە پەلسەپىدە ئۇنىڭدىنمۇ ئېشىپ كەتكەن.

ئەپلاتون ئىتالىيە، ئىسپانىيە، مىسىر قاتارلىق بىرنەچچە مەملىكەتلەرنى سایاھەت قىلىپ، نۇرغۇن بىلىم ۋە تەجرىبىلەرنى توپلىغاندىن كېيىن ئۆز ۋەتىنىگە قايتىپ كېلىپ، ئافىنا شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى ئاكادەمۇس نامىلىق بىر يېزىدىكى شەخسىي باغچىسىنى مەدرىسە قىلىپ، ناھايىتى نۇرغۇن ياشلارنى تەربىيىلەپ چىققان. ئۇلارغا ئىلىم - پەلسەپە، ئەخلاق ئۆگەتكەن. ئۆمۇر بويى ئۆيلەنمىگەن، پۈتۈن زېھنىنى ئىلىم - مەرىپەت ئۈچۈن سەرپ ئەتكەن. ئەپلاتوننىڭ ئاكادەمۇس يېزىسىدىكى بۇ باغچىسىنى كىشىلەر ئاكادىمۇس يېزىسىنىڭ قىسقارتىلغان نامى بىلەن «ئاكادېمىيە» دەپ ئاتىشىدۇ. بۇگۈنكى «پەنلەر ئاكادېمىيىسى» دېگەن خەلقئارا ئاتالغۇ مۇشۇنىڭدىن كېلىپ چىققان.

ئەپلاتون مېتافىزىك ئىدىيالىست ئالىم بولسىمۇ، ئەمما پەلسەپە، ئەخلاق ئىلمىسە تۇتقان ئورنى ناھايىتى يۇكسەك.

ئەپلاتوننىڭ 48 پارچە ئەسىرى بولۇپ، بۇنىڭدا زامانىمىزغىچە بىرقانچىسى يېتىپ كەلگەن، ئۇلار تۆۋەندىكىچە:

① سىياسەت ھەققىدە، ② مەدەنىيەت ھەققىدە، ③ روھ ھەققىدە، ④ ئەخلاق ھەققىدە، ⑤ تەبىئەت ھەققىدە، ⑥ ئەقىل ۋە تەپەككۇرنىڭ دەرىجىلىرى ھەققىدە، ⑦خۇدانىڭ بىرلىكى ھەققىدە، ⑧ ئىلمى نەفس (پسىخولوگىيە) ھەققىدە، ⑨ سېزىش، ⑩ ئىشق ۋە گۈزەللىك ھەققىدە.

ئەرەستۇ (ئەرىستوتىل)

ئەرەستۇ مىلادىدىن 384 يىل بۇرۇن يۇنانىنىڭ تىراكىيە شەھىرىدە تېۋىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلۇپ 322 يىل بۇرۇن ۋاپات بولغان. دادىسى ماكىدونىيە پادىشاھى فىلىپنىڭ مەخسۇس تىۋىپى ئىدى. ئەرەستۇ نام ۋە شۆھرەتتە ئەفلاتۇندىن قېلىشمايدىغان ئالىم. 17 يېشىدا دەسلەپكى ئوقۇشنى تاماملىغاندىن كېيىن، ئافىنا شەھىرىگە كېلىپ ئەفلاتوندا پەلسەپە، ھېكمەت، ئىلمىي ئەخلاق، سىياسەت، مەدەنىيەت، تەبىئىي پەن ۋە ئىلاھىيەت، رىيازىيات

ئىلىملىرىنى ئۆگەنگەن. بۇ ھەقتە چوڭ شۆھرەت چىقارغان. 200 پارچىدىن ئارتۇق ئەسەر يازغان ۋە كېيىنكى ۋاقىتلاردا دۇنيا ئالىملىرى «بىرىنچى ئۇستاز» دېگەن نام بىلەن ئارىستوتىلغا قول قويغان. 10 - ئەسىردە ئەرەستۇنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىپ دۇنيا بويىچە نام چىقارغان بىزنىڭ ئۇلۇغ ئالىممىز پەيلاسوپ ئەبۇ نەسىر فارابىگە (2 - ئۇستاز) دەپ نام بېرىلگەن. جاھان تارىخىدا داڭدار شەخس ئالېكساندىر ماكودونسكىي (ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىن) گە ئەرەستۇ مۇئەللىملىك قىلغان. بەزىلەر: ئەرەستۇ مىلادىدىن 342 يىل بۇرۇن ئىران ۋە ئوتتۇرا ئاسىياغىچىلىك كەلگەن دەيدۇ. ھەرھالدا ئەرەستۇ دۇنياغا ئىلىم ۋە مەرىپەت نۇرى چاچقان مەشھۇر تارىخىي شەخسلەرنىڭ بىرىدۇر.

ئەرەستۇنىڭ ماھارىتى يالغۇز پەلسەپە ۋە ئىلىم ساھەسىدە بولۇپلا قالماستىن «سىياسەت» ئىلمىدىمۇ ئىنتايىن يۇقىرى دەرىجىلىك سەۋىيىگە ئىگە. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنى مىلادىدىن بۇرۇنقى ئەڭ چوڭ جاھانگىر دۆلەت ماكىدونىيىنىڭ پادىشاھى يۇنان، ئوتتۇرا شەرق، مىسىر، ئەرەب، ئىران، ھىندىستان ۋە ئوتتۇرا ئاسىيالارنى ئىشغال قىلغان ۋاقىتدا، ئۆزىنىڭ مەسلىھەتچىلىكىگە تاللىغاندى. لېكىن ئەرەستۇ ئىسكەندەردىن ئۇ يەردە يۇرگۈزگەن زالىمانە ھەرىكەتلىرىدىن نارازى بولۇپ، ئىسكەندەردىن ئالاقىسىنى ئۈزگەن.

ئەرەستۇنىڭ ناھايىتى نۇرغۇن. شاگىرتلىرى ئالىم ۋە پەيلاسوپ بولۇپ يېتىشىپ چىققانلىقى ئۈچۈن، ئۇلار ھازىرقى دۇنيا تارىخىدا شەرەپلىك ئورۇن تۇتۇپ كېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئىشقى - مۇھەببەت، روھىي كەيپىيات ھەققىدە يازغان ئەسەرلىرى ھازىرغا قەدەر ئەھمىيىتىنى ساقلاپ كەلمەكتە. شۇنىڭدەك يەر شارى، ئاسمان جىسىملىرى ۋە تېبابەت ھەققىدىكى نەزەرىيىۋى تەلىماتلىرى بۇگۈنكى دۇنيا ئىلىم ۋە پەلسەپىنىڭ ئاساسى بولۇشنىڭ سىرتىدا، تەرەققىي قىلغانسېرى يېڭى ئىلىملەر چىقماقتا.

ئەرەستۇ ئۆز ئەقلى، ۋە ئەقىل تەپەككۇرى بىلەن كەشىپ قىلغان نەرسىلەرنى ئەمەلىي تەجرىبىدىن ئۆتكۈزمىگىچە ھەرگىز ئېلان قىلمايتتى. ئۇنى تەكرار تەجرىبىدىن ئۆتكۈزۈپ تولۇق ئىشەنچ ھاسىل قىلغاندىن كېيىن ئوتتۇرىغا قويۇاتتى.

ئەرەستۇ ئىقتىسادىي، سىياسىي جەھەتتە ياخشى شارائىتقا ئىگە بولغانلىقى ئۈچۈن، دۇنيانىڭ ھەرقايسى جايلىرىدىن ھەر خىل تەتقىقات نەمۇنىلىرى ئەكەلدۈرۈپ ئۇنى تەجرىبە قىلىدۇ. مەسىلەن: ھەر خىل ھايۋانلار، ئۆسۈملۈكلەر، مەئدەنلەرنى ئەكەلدۈرۈپ، ئۇلارنى ئۆستۈرۈپ، توغراپ ئۇلاپ يېتىشتۈرۈپ كۆرگەن. ئۆسۈملۈكلەرنى ئۇلاش، ھايۋانلارنى نەسىللەندۈرۈش، مەئدەنلەرنى ئۆزگەرتىش ئىشلىرىدا نۇرغۇن كەشپىياتلارنى ئوتتۇرىغا قويغان. بىر خىل ئۆسۈملۈككە يەنە بىر خىل ئۆسۈملۈكنى ئۇلاپ كۆرۈپ، ئۇلارنىڭ ئورگانىك ئەزالىرىنى ئالماشتۇرغان ۋە ئۆزگەرتىپ كەشىپ قىلغان. ئۇ ئادەملەرگە بۇ خىلدىكى تەجرىبىلەرنىمۇ ئېلىپ بېرىش مۇمكىنلىكىنى ئوتتۇرىغا قويغان. ئەرەستۇ بىر سوتكىدا تۆت سائەتلا ئۇخلايتتى. ئۇنىڭ ئىشلىگەن خىزمەتلىرى بۇگۈنكى پەن - تېخنىكا كەشپىياتى ئۈچۈن چوڭ ئۆرنەك بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. مەنتىق (لوگىكا) ئىلمىنى تۇنجى بولۇپ كەشىپ قىلغان كىشى دەل ئەرەستۇدۇر.

یاش ئوقۇغۇچىلار ئەرەستۇ پەلسەپىسىنى تەنقىد قىلىپ كۆرۈپ، ئۇنىڭ تەبىئەت ۋە تېبابەت ساھەسىدە ئىشلىگەن خىزمەتلىرىدىن ۋاقىپ بولۇشقا تىرىشىشى لازىم. ئەرەستۇ بولسا دۇنيا تېبابەتچىلىكى نەزەريىسىگە، جۈملىدىن ئىبنىسىنا تېببىي نەزەريىسىگە، شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ نەزەريىە ئاساسىغا خېلى تەسىر كۆرسەتكەن.

يۇقىرىقىلار بولسا جاھان تېبابىتىگە ۋە قىسمەن ئۇيغۇر تېبابىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن قەدىمكى يۇنان كلاسسىك پەلسەپە ۋە تېبابەت ئالىملىرى بولۇپ، بۇلارنىڭ يېزىپ قالدۇرغان نەرسىلىرى ھازىرقى زاماندىمۇ تەنقىد قىلىنىۋاتىدۇ. ئەمدى تۆۋەندە ئۇلاردىن 1000 يىل كېيىن دۇنيانىڭ ھەر خىل جايلىرىدا مەيدانغا كەلگەن ۋە ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئۆزىنىڭ كىتاب ۋە ئەسەرلىرى بىلەن تەسىر كۆرسەتكەن شەرق ھۆكۈمالىرىدىن بىرقانچىسىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز.

6. باب ئىسلام تېبابىتى ۋە ئۇيغۇر تېبابىتىگە تەسىر كۆرسەتكەن بىرقىسىم شەرق تېببىي ئالىملىرى

ئەبۇ بەكرى مۇھەممەد بىننى زىكرىيا رازىي

تارىخى ھىجرىيىنىڭ 140 ـ يىلى (مىلادى 864 ـ 932) ئىراننىڭ رەي دېگەن شەھىرىدە تېۋىپ ئائىلىسىدە تۇغۇلغان بولۇپ، بۇ كىشى پۈتۈن ئىران، ئەرەب ۋە ئوتتۇرا شەرقلەردە نامى چىققان ئوتتۇرا ئەسىردىكى ئاتاقلىق ھۆكۈما ئىدى. ئۇنىڭ يېزىپ قالدۇرغان «ھاۋى كەبىر» دېگەن كىتابى تۈپىلىرىمىز قىزىقىپ ئوقۇيدىغان، ھازىرقى زاماندىمۇ مەنزۇر بولىدىغان تېببىي كلاسسىك ئەسەرلەرنىڭ بىرىدۇر. رازىي ئۆزىنىڭ 70 يىللىق ئۆمرىنى پۈتۈنلەي تېبابەت ۋە خىمىيە ئىلمىگە بېغىشلاپ بۇ ساھەدە نۇرغۇن ئىجادىيەت ۋە ئەسەرلەرنى قالدۇرغان، ناھايىتى كۆپ شاگىرتلارنى يېتىشتۇرگەن.

رازىينىڭ تېبابەت، خىمىيە، ئەدەپ ـ ئەخلاق، پەلسەپە، ھېكمەت ۋە مەنتىق ھەققىدە يازغان ئەسەرلىرى 17 ـ ئەسىرگىچە غەرب مېدىتسىيا ساھەسىدە ھۆكۈمرانلىق ئورۇندا تۇرۇپ كەلگەندى. ياۋروپالىقلار بۇ كىشىنى تەببى مۇسلىمىن (مۇسۇلمانلار تۈپىي) ، جالىنۇس ئەرەب (ئەرەبتىن چىققان جالىنۇس) دەپ ئاتىغان.

1957 ـ يىلى سوۋېت ئىتتىپاقىدا بېسىلغان ئاكادېمىك يا. گوكائىننىڭ «دورا ۋە ئۇلارنىڭ تېخنولوگىيىسى» دېگەن كىتابىنىڭ 35 ـ بېتىدە مۇنداق دەپ يېزىلغان: «9 ـ ئەسىردە ئۆتكەن ئىبنى زىكىرىيارازىينىڭ ‹قارابادىن› دەپ ئاتىلىدىغان ئەرەب يېزىقىدىكى 1 ـ فارما كوپىيىسى ھۆكۈمەت تەرىپىدىن قوللىنىشقا بۇيرۇق قىلىنغان». دېمەك، رازىينىڭ كىتابلىرى يېقىنقى ۋاقىتلاردىمۇ سوۋېت مېدىتسىناسىدا تەتقىق قىلىنىدىكەن.

يەنە ئاكادېمىك ئى. يوكىر چىنىۋىسكىي شۇنداق دەپ يازغان: «ئوتتۇرا ئەسىردە ئەرەب ئالىملىرىنىڭ مېدىتسىنا بىلىمى ناھايىتى يۇكسەك ئىدى. پۈتۈن ئوتتۇرا ئەسىر بويىچە ياۋروپا دوختۇرلىرى ئوفتالمولوگىيە (قەددىاھلىق ـ كۆز بىلىمى) ساھەسىدە ئەرەبلەرنىڭكىگە تەڭ كېلىدىغان بىرەر ئىلمىي كىتاب چىقىرالىغان ئەمەس. 18 ـ ئەسىردىلا ياۋروپا بۇ ئىلىم بىلەن ئەرەبلەردىن ئىلغارراق بولۇشقا ئىنتىلگەنلىكىنى كۆرىمىز».

رازىيغا ياش ۋاقتىدا تەبىئەت دۇنياسى ۋە ھاۋا كىلىماتىنى ئۆگىنىشكە ئىشتىياق چۈشكەن ۋە ئۇ ھەقتە چوڭ ماھارەتكە ئىگە ئىدى. مەسىلەن: رازىي باغداتتا تۇرغان ۋاقتىدا باغدات خەلىپىسى ئىززۇددەۋلە بىننى بويە باغدات شەھىرىدە چوڭ بىر شىپاخانا قۇرماقچى بولۇپ، ئۇنىڭ پىلانىنى تۈزۈش ۋە ئورنىنى بەلگىلەپ چىقىشتا رازىيدىن مەسلىھەت سورىغان ھەمدە شىپاخانا ئۈچۈن ياخشى ھاۋالىق جاي تاللاشنى رازىيغا تاپشۇرغان. رازىي

دەرھال يېڭى ئۆلگەن بىر ئايال كىشىنىڭ بالىياقۇچىدىن بىر پارچە گۆشنى كېسىپ ئېلىپ، ئۇنى يەنە بىر قانچىگە پارچىلاپ، بۇلارنى باغدات شەھىرىنىڭ تەرەپ - تەرەپلىرىگە ئېسىپ قويغان. ھەمدە ئۇ گۆشلەرنى دائىم تەكشۈرۈپ تۇرغان. قايسى جايدىكى گۆش ئاسان چىرىمىگەن بولسا، شۇ جايغا شىپاخانا سېلىشقا تەكلىپ بەرگەن. دېمەك رازي گۆشنىڭ سېسىشىدا ھاۋادىكى قانداقتۇر بىر خىل كۆزگە كۆرۈنمەس جاراسىملار رول ئوينايدىغانلىقىنى شۇ چاغدا پەرەز قىلغان، خەلىپە بىرنەچچە داڭلىق تۇبىلارنى تاللاپ چىقىپ بۇ يېڭى شىپاخانىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، زىكرىيە رازىينى مەسئۇل قىلغان.

زىكرىيا رازى تېبابەت، پەلسەپە، مۇزىكا، خىمىيە، پىسخولوگىيە قاتارلىق ھەر خىل پەنلەردە جەمئىي 224 جىلد (توم) ئەسەر يېزىپ قالدۇرغان بولسىمۇ، زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىرى ناھايىتى ئاز. بولۇپمۇ تېبابەتكە، خىمىيە ۋە داۋالاش تېخنىكىسىغا ئائىت مۇھىم ئەسەرلەر زايا بولۇپ كەتكەن ياكى بەزى كىشىلەر تەرىپىدىن يوشۇرۇلۇپ ئۆزىنىڭ قىلىپ مەيدانغا چىقىرىلغان.

زىكرىيا رازى ئىلمىي ۋە نەزەرىيىۋى ئەسەرلەرنى يېزىشتىن سىرت، كېسەل داۋالاشتا كۆرۈلگەن ئەمەلىي تەجرىبىلەرنى يەكۈنلىگەن ھەمدە تۈپىلىق بىلەنمۇ شۇغۇللانغان ۋە ھەر خىل كېسەللەرنى داۋالاش جەريانىدا ئېھتىياجلىق بولشان 20 خىلدىن ئارتۇق سايمان، ھەر خىل ئەشيا ۋە شېشىلەرنى ياساپ چىققان. رازى لايىھىلەپ ياساپ چىققان بۇ سايمانلار ھازىرغا قەدەر بىرتانىيە دۆلەت مۇزىيىدا ساقلانماقتا.

رازي: «كېسەلخانا دېگەن جانلىق تېببىي مەكتەپ ۋە ئىلمىي، ئەمەلىي تەجرىبىخانىدىن ئىبارەت بولۇشى لازىم، دەپ قارايدۇ. ئۇ يەنە كېسەلنى داۋالاشتا بېرىلگەن دورىلاردىن بىر بۆلۈكىنى ساق ئادەملەرگىمۇ بېرىپ ئۇلارنىڭ بەدىنىدە بولغان ئۆزگىرىشلەرنى كۆزىتىپ تۇراتتى.

رازىينىڭ خىمىيە پېنىدىمۇ تەجرىبىسى يۇقىرى بولۇپ، دورا ماددىلىرىنىڭ تەسىر قىلىشى پەقەت ئۇنىڭ خىمىيىلىك ئۆزگىرىش پەيدا قىلىدىغانلىقىدىن بولىدۇ، دەپ قارايتتى. رازي ئۆسۈملۈكلەر، مەئدەن، ھايۋانات ئەزالىرىدىن ھەر خىل خىمىيىلىك ماددىلارنى ئاجرىتىۋالغان ۋە تىزاپلار (كىسلاتالار) نى ئىشلەپ چىققان.

رازي تېبابەت ساھەسىدە تۇنجى قېتىم تېببىي پىسخولوگىيىنى ئىشلەپچىققان كىشى بولۇپ، ئىنساننىڭ روھى ۋە پىسخىك ھالىتى، مىجەزى ۋە ئەخلاقى بىلەن ساقلىق ۋە كېسەللىكنىڭ ناھايىتى چوڭ مۇناسىۋىتى بار دەپ قارايتتى. ئۇنىڭدىن باشقا كېسەل داۋالاشتا نوقۇل ھالدا دورىلارنى ئىشلىتىش بىلەنلا چەكلەنمەستىن، بەلكى روھىي مەسىلىلەرنى، مەسىلەن: ئائىلە مۇناسىۋىتى ۋە ئىدىيىۋى ئىشلارنى ئىگىلەش، روھىي داۋالاش ئۇسۇللىرىنى ئىشلىتىپ داۋالاش لازىم دەپ قارايتتى.

رازىينىڭ ھازىر تىۋىپلار ئارىسىدا قوللىنىۋاتقان داۋىي كەبىر ناملىق كىتابى 10 پارچىدىن ئىبارەت بولۇپ، ھەر بىر پارچىسى بىرنەچچە بابلارغا بۆلۈنگەن. مەسىلەن: باش كېسەللىرى پايدا بىرۋا كېسەللەر، روھىي كېسەللەر ۋە ئۇنىڭ ھەر خىل دورا ۋە چارىلىرى

تەپسلى كۆرستىلگەن. رازىنىڭ تەشرىھات (ئاناتومىيە)، پسىخولوگىيە، فىزىئولوگىيە، بەش ئەزا كېسەللىكلىرى ھەققىدە ئەسەرلىرى بار. چېچەك ۋە قىزىل ھەققىدە يازغان ئەسەرلىرى ھازىرمۇ ئەھمىيىتىنى يوقاتقىنى يوق.

رازىنىڭ ئوفتالمولوگىيە (كۆز كېسەللىكلىرى) دېگەن ئەسەرلىرى ھازىرمۇ بەزى چەت ئەل ئالىي بىلىم يۇرتلىرىدا ئوقۇلىدۇ. رازىنىڭ كۆپ ئەسەرلىرى ئاللىقاچان ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ بولغان. ئۇنىڭ تۆۋەندىكىدەك ۋەسىيەتلىرى بار:

1. ئەگەر بىرەر كېسەلنى ئوزۇق بىلەن داۋالاشقا مۇمكىن بولسا دورىغا ئېسىلماسلىق لازىم.

2. ئەگەر كېسەلنى بىر خىل دورىلار بىلەن داۋالاپ ساقايتىش مۇمكىن بولسا، مۇرەككەپ دورا قوللانماسلىق لازىم.

3. تېۋىپ ئالىم، كېسەل كىشى بويسۇنغۇچى بولسا، كېسەللىك پۈت تىرەپ تۇرالمايدۇ.

4. تېۋىپ كېسەلنىڭ ساقىيىشىغا ئۈمىد قىلالمىسىمۇ، ئەمما بىمار كىشىنى ئۈمىدلەندۈرۈپ تۇرۇشى لازىم. كېسەلنىڭ ئېغىرلىقىنى كېسەلگە ئېيتىش چوڭ خالىقتۇر.

داۋۇد ئەنتاكىي

10 ـ ئەسىر ھىجرىيىدە ھازىرقى پەلەستىننىڭ ئەنتاكىيە شەھىرىدە تۇغۇلغان مەشھۇر تېۋىپلاردىن بولۇپ، قەدىمكى يۇنان ۋە ئەرەب ئىسلام تېبابەت ھۆكۈمالىرىدىن بەقرات، جالىنۇس، ئىبىنسىنا، رازىي قاتارلىقلارنىڭ ئەسەرلىرىنى تەتقىق قىلىپ ۋە ئەمەلىي خىزمىتىدە قوللىنىپ شۆھرەت قازانغان. تېببىي داۋالاش ئۇسۇلى ۋە تېخنىكىسىدا، دورىلارنى ھازىرلاش ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيىتىنى ۋە ئۇلچەملىرىنى بەلگىلەشتە چوڭ ئىقتىدارغا ئىگە ئىدى. ئۇنىڭ تېبابەت ۋە دورىگەرلىك ساھەسىدە خېلى كۆپ ئەسەرلىرى بولۇپ، بىزگە يېتىپ كەلگەنلىرى ناھايىتى ئاز، ئۇنىڭ چوڭ كىتابلىرىدىن «تەزكىرەئى ئۇلۇكئەلباب ۋە جامىئىل ئىجاب» ۋە «تەزكىرەئى داۋۇد ئەنتاكىي» قاتارلىق كىتابلىرى بار. بۇ كىتابلاردا يالغۇز دورىلار ۋە مۇرەككەپ دورىلارنى ئۇلچەش، ياساش ۋە ئۇلارنىڭ ئۈنۈمىنى بەلگىلەش، زىيانلىق تەرەپلىرىنى ئىسلاھ قىلىش قاتارلىق مەزمۇنلار بار.

ئۇنىڭدا مۇنداق دېگەن: «تېبابەت دېگەن دەسلەپ مەخپى تۇتۇلغان نەرسە بولۇپ، ئۇنىڭدىن پەقەت پادىشاھلار، ۋەزىرلەر، شاھزادىلەر، يۇقىرى تەبىقىدىكى كىشىلەر پايدىلىنالىتى. ھېكىم بەقرات بۇنى ئاشكارە قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن جازالاندى. يۇنان قەدىمكى تېبابىتىنى ئەرەب مۇسۇلمانلىرى قولغا كەلتۈرگەن، تەرەققىي قىلدۇرغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنى يەھۇدى ۋە نسارالار ئىگىلەپ كەتكەن. مەن يەنە ئۇنى

مۇسۇلمانلارنىڭ قولىغا قايتۇردۇم. ئۇنىڭ كۆپ جايلىرىدا ئىسلاھات ئېلىپ بارغانلىقىم ئۈچۈن مۇتەئەسسىپلەر تەرەپتىن ئەرزىيەتكە يولۇقتۇم. بۇ قەدىمدىن ئۆتكەن بەقرات، سوقرات قاتارلىق زاتلارغا ئۇچرىغان مەسىلىلەردۇر». داۋۇد ئەنتاكىي ئىلىم سە مەرىپەتلەرنى بىرنەچچە قىسمغا، گۇرۇپپىلارغا ئايرىپ ئۇلارنىڭ چېگرالىرىنى بەلگىلىگەن، مەسىلەن: خىمىيە، ئاسترونومىيە، قانۇن، مەنتىق قاتارلىق بىرنەچچە ئىلىملەر. . . تېبابەت بۇرۇنقى ۋاقىتلاردا ھەممە تېببىي مەزمۇنلار ئۆز ئىچىگە ئېلىنغان ھالدا سۆزلىنەتتى. داۋۇد ئەنتاكىي بۇلارنى بىر - بىرىدىن ئاجرىتىپ ئۇلارنى ئايرىم ئىلىم قىلىپ چىقتى.

داۋۇد ئەنتاكىي ئۆز شاگىرتلىرىغا تۆۋەندىكى نەسىھەتلەرنى تاپشۇرغان: «سىز تېببىي خادىملار گۈزەل ئەخلاقلىق بولۇڭلار. خەلق سىلەرگە ئېپىشىدۇ. سىلەر كېسەلگە ئۇنىڭ كېسەللىك ئەھۋالىنى چوڭايتىپ كۆرسەتمەڭلار. كېسەلنىڭ جېنى چىقىپ بولغىچە ئۈمىدلىك تۈتۈڭلار. كېسەلنىڭ قېشىدا باشقا بىراۋ بىلەن مەخپى گەپلەشمەڭلار. تومۇر كۆرگەن ۋاقىتلاردا چىرايىڭلارنى تۈرمەڭلەر ۋە كېسەل قورقىدىغان قىياپەتتە بولماڭلار. ئېغىر كېسەللەردە كېسەللىك نامىنى ئېيتماڭلار. كېسەلنىڭ ئۆزىدىن ئەجرى تەلەپ قىلماڭلار. خەلقنىڭ مەنپەئىتىنى ئۆز مەنپەئىتىڭلاردىن يۇقىرى كۆرۈڭلار».

ئىبنى رۇشدىي

ئىبنى رۇشدىي (1198 ـ 1126) ئۇندۇلۇس يەنى ھازىرقى ئىسپانىيەنىڭ ئۆز ۋاقتىدىكى پايتەخت شەھىرى قورتوبادا تۇغۇلغان. ئىبنى رۇشدىي ئۆزىنىڭ تەبىئىي تالانتى، ئىلىم - پەنگە بولغان ھەۋەسكارلىقى، زېھنىنىڭ ئۆتكۈرلۈكى ۋە ئەستە تۇتۇش كۈچىنىڭ يۇقىرىلىقى قاتارلىق ئىقتىدارلىرى بىلەن ئۆز زامانىسىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك تەلىم - تەربىيە ۋە ئۆگىنىش شارائىتىگە ئىگە بولغان، ئۇ قەدىمكى تىللاردىن سۇرىيانى تىلى، يۇنان، رۇما ۋە ئەرەب تىللىرىنى ياخشى بىلەتتى. بۇ كىشى بىر مەزگىل ئۇندۇلۇستىكى ئەرەب پادىشاھلىرىنىڭ ئېتىبار بېرىشىگە ئېرىشىپ يۇقىرى مەرتىۋە ۋە چوڭ ماۋاشقا ئىگە بولغان. ئىبنى رۇشدى دەسلەپ دىنىي تارىخنى، خرىستىئان ۋە يەھۇدى دىنلىرىنى، ئىسلام پەلسەپىسىنى تەتقىق قىلغان. شۇنىڭ بىلەن بىللە، قەدىمكى يۇنان پەيلاسوپلىرىدىن ئەپلاتون قاتارلىق پەيلاسوپلارنىڭ پەلسەپىلىرىنى ئۆگەنگەن ۋە ئۇنىڭغا شەرھىلەر يازغان. ئەرەب ھۆكۈمرانلىقى گۈللەنگەن قورتوبا شەھىرىدە چوڭ شۆھرەت قازانغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ كىشىنىڭ تەرەققىپەرۋەر پەلسەپە ھەم كۆزقاراشلىرى بەزى مۇتەئەسسىپلەرنىڭ قارشىلىقىغا ئۇچرىغان ۋە كۆز قاراشلىرى ئوخشىمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى «بەد مەزھەب، زىندىق» دەپ قارىلاپ، پادىشاھقا چېقىپ تۇرمىگە قامىغان. تۇرمىدىن كېيىن، ئۇ يەھۇدىلار مەھەللىسىگە ئۆمۈرلۈك نەزەربەند قىلىنىشقا ھۆكۈم قىلىنغان. ئىبنى

رۇشىدىنىڭ يازغان نۇرغۇن ئەسەرلىرى بولۇپ 15 - ئەسىردىن باشلاپ ياۋروپا تىللىرىغا تەرجىمە قىلىنىپ پۈتۈن ياۋروپاغا تونۇلۇپ، ياۋروپانىڭ ئويغىنىش دەۋرىنى ئىلگىرى سۈرگەن. ئۇنىڭ يازغان پەلسەپە، ھىكمەت - پەن ھەققىدىكى ھەر خىل كىتابلىرى 40 پارچىدىن ئارتۇق بولۇپ، ئاسىياغا تارقالغانلىرى ناھايىتى ئاز. 1939 - يىلى پاكىستاندىكى ھەكىم مۇھەممەد ئەجمەلخان تىببىي ئىنستىتۇتى ئوقۇغۇچىلىرى ئۇنىڭ بىرنەچچە ئەسەرلىرىنى تاپقان ۋە فوتو نۇسخىلىرىنى پاكىستانغا ئېلىپ كېلىپ ئوردو تىلىغا تەرجىمە قىلغان. بۇنىڭدىن «كىتابول كۇللىيات» نامىلىق مەخسۇس تىببابەت توغرىسىدا يېزىلغان مۇھىم بىر كىتابى خوتەنگە كەلدى. بۇ كىتاب ئۇيغۇر تىببابىتىنىڭ بەزى ئىلمىي ئىشلىرى ئۈچۈن تەتقىق قىلىپ پايدىلىنىشقا ئەرزىيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئىبنى رۇشىدنىڭ يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر، ئەقىل ۋە پەلسەپە، ئاسترونومىيە ھەققىدە يازغان پايدىلىق ئەسەرلىرىمۇ بار.

ئەبۇ ئابدۇللا خارەزمىي

بۇ زات خارەزىم شەھىرىدە تۇغۇلغان ۋە باغداتتىكى پەلسەپە ھېكمەت ئىدارىسىغا باشلىق بولغان. ئالگېبرادا ئىختىساس ھاسىل قىلغان بولۇپ، ئۇنىڭ پۈتۈن ئەسەرلىرىنى روبىرت شىتىر دېگەن ياۋروپالىق كىشى ئىنگلىزچىغا تەرجىمە قىلغان. 1841 - يىلى ۋە 1915 - 1937 - يىللىرى ئۇنىڭ ئەسەرلىرى ئەنگلىيىدە بېسىلغان. خارەزمىنىڭ ھىساب، مەنتىق، ئىلمىي جەبىر (ئالگېبرا)، تىببابەت، مۇزىكا، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە قاتارلىق پەنلەردە مۇھىم ئەسەرلىرى بولۇپ، ئۇنىڭدىن زامانىمىزغىچە يېتىپ كەلگەنلىرى ئالگېبرا ۋە ماتېماتىكىدۇر. «مۇفتاھۇل ئۇلۇم» دېگەن كىتابى ئەڭ چوڭ تىببىيى لۇغەت بولۇپ، ئۇ تىببابەت، پەلسەپە، مەنتىق، ماتېماتىكا، ئاسترونومىيە، مۇزىكا، خىمىيىگە ئائىت بابلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئىككىنچى بابى مەخسۇس دورىگەرلىك بولۇپ، بۇنىڭدا ھەر خىل كېسەللىكلەرگە مەخسۇس بولغان يالغۇز ۋە مۇزەككەپ دورىلار نۇسخىلىرى ۋە ھەر خىل ئوزۇقلۇقلار، ئۇلارنى ئىستېمال قىلىش ئۇسۇلى ۋە ئۆلچەملىرى ناھايىتى ئىنچىكە بېكىتىلگەن. بۇ كىشىنىڭ ئاناتومىيىگە ئائىت كىتابىدا ھەرىكەتلىك تومۇرلار، لىمفا تومۇرلىرى، مۇسكۇللار، نېرۋىلار، شىللىق پەردىلەر توغرىسىدا ناھايىتى ئېنىق يېزىلغان. شۇنىڭدەك سەمرىپ كېتىش، ئۇستىخانلارنىڭ چوڭىيىپ كېتىشى، بەرەس، بەھەق، قۇبا، جوزام، سەرتان، سەرئى، يەرقان ھەققىدە يازغان قوللانمىلىرى، شۇنداقلا يالغۇز دورىلار ھەققىدە يازغان ئەسەرلىرى بار. بولۇپمۇ ئۇسۇملۇك ھەققىدە يازغان ئەسىرىدە ئۇسۇملۇكلەرنىڭ مېۋە، گۈل (چېچەك)، غازاك، يىلتىز، رەشتە، پوستى، شىرىسى، سۈتى، يېلىمى قاتارلىقلار ھەققىدە ئايرىم مەلۇمات بەرگەن. بۇ كىتابتىن ھازىرقى تېۋىپلىرىمىز ئوبدان پايدىلىنالايدۇ.

ئەللامە نەجىددىن سەمەرقەندى

مىلادى 1118 - يىلى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ سەمەرقەند شەھىرىدە تۇغۇلغان چوڭ تېۋىپ بولۇپ، نۇرغۇن ئەسەرلەرنى يازغان ۋە شاگىرت تەربىيىلىگەن ھەم ئەمەلىي خىزمەت ئىشلەپ مەلۇم كلىنىك تەجرىبىلەرگە ئىگە بولغان. مەزكۇرنىڭ يازغان كىتابلىرىدىن «ئەغزىيەتىل مەرەز» ، «ئەشباب ۋە ئالامەت» ، «قارا بادىن كەبىر» ، «قارابادىن سەغىر» دېگەن كىتابلىرى ھازىرمۇ پايدىلىنىش قىممىتىگە ئىگە، نەجىددىن سەمەرقەندى چىڭگىزخان ھىراتقا بېسىپ كىرگەندە ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

ھەكىم مۇھەممەد ئەكبەر ئەرزانى

بۇ زات 1746 - يىلى ھىندىستاندا قۇرۇلغان تۇرك - موغۇل پادىشاھلىقى زامانىسىدىكى شاھ ئالەمگىر ۋاقتىدا يېتىشىپ چىققان داڭلىق تېۋىپ بولۇپ، ئالەمگىر ۋە ئەكبەر شاھنىڭ دەۋرىدە ئوردا تۇۋىپى بولغان. ئۇ پەلسەپە، مەنتىق، ئاسترونومىيە، جۇغراپىيە ھەققىدە چوڭقۇر مەلۇماتقا ئىگە ئىدى. ھىندىستان، ئىرانلاردا چوڭ - چوڭ كېسەللەرنى داۋالاپ ئەمەلىي نەتىجە ھاسىل قىلغان. تەجرىبىلىرى ئۈستىدە بىرنەچچە پارچە كىتاب يازغان. مۇھەممەد ئەكبەر ئەرزانى ئۆزىنىڭ كىتابلىرىنى پارس تىلىدا يازغان، مەزكۇرنىڭ ئەسەرلىرىدىن «تىببى ئەكبەر» ، «مۇپەررىھىلقۇلۇپ» ، «قارابادىن قادىرى» ، «مۇجەررىباتى ئەكبەر» ، «مىيزانى تىب» ، «ھۇدۇدى ئەمراز» قاتارلىق كىتابلىرى ھازىر ئۇيغۇر تۇۋىپلىرى پايدىلىنىدىغان ئاساسلىق كىتابلاردىن ھېسابلىنىدۇ.

مۇھەممەد ئەزەمخان

ئىسلام تېبابىتىنى تەرەققىي قىلدۇرغان ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ تەرەققىياتىغا ھەسسە قوشقان مەشھۇر ھىندىستان ھۆكۈمالىرىدىن بىرى بولۇپ، 19 - ئەسىر ئىچىدە چوڭ ھەجىمدىكى «ئىكسىرى ئەزەم» (تۆت توم، 1000 خىلدىن ئارتۇق كېسەللىك ۋە 30 مىڭدىن ئارتۇق رېتسىپنى ئۆزئىچىگە ئالىدۇ) ، «مۇھىتى ئەزەم» (تۆت تومىلۇق ئەسەر، 5000 دىن ئارتۇق يەككە دورا ۋە ئۇلارنىڭ خۇسۇسىيەتلىرى سۆزلىنىدۇ) . بۇلاردىن تاشقىرى، تەشخىس، قىزىتمىلىق كېسەللىكلەر، تېبابەت قانۇنلىرى ھەققىدىكى «رومۇزى ئەزەم» ، «قىستاتى ئەزەم» ناملىق داڭلىق ئەسەرلەرنى يازغان.

مۇھەممەد ئەجمەلخان
(1927 _ 1862)

ئاتىسى ئەسلى بۇخارالىق بولۇپ، ھىندىستاندىكى تۈرك موغۇل پادىشاھلىقى دەۋرىدە دېھلىدە تۇغۇلغان داڭلىق ئىسلام تېبابىتى ھۆكۈماسى، دۇنيانىڭ بىرقانچە ئەللىرىنى ساياھەت قىلىپ ئۆزىنىڭ بىلىم ۋە نەزەر دائىرىسىنى كېڭەيتىپ، ھىندىستاننىڭ دېھلى، لاھور، ھەيدەرئاباد قاتارلىق شەھەرلىرىدە مەخسۇس شىپاخانىلارنى قۇرغان (ھازىرمۇ پاكىستاننىڭ بىرقانچە شەھەرلىرىدە ئەجمەلخان نامىدىكى چوڭ تېبابەت دورىخانىلىرى بار) . ھىندىستاندا يەرلىك تېبابەتلەرنىڭ بولۇپمۇ ئىسلام تېبابىتىنىڭ قانۇنىي ئورۇنغا ئېرىشىشى ئۈچۈن ھارماي - تالماي كۆرەش قىلىپ نەتىجە قازانغان. دېھلىدىمۇ چوڭ بىر ئىسلام تېبابىتى ئۇنىۋېرسىتېتى قۇرغان، خېلى كۆپ مەشھۇر تېببىي ئەسەرلەرنى يازغان.

مۇھەممەد ئەجمەلخاننىڭ ئۆز ئەسىرىدە يازغان «شەرق تېبابىتى نېمە ئۈچۈن ئارقىدا قېپقالدى؟» دېگەن تەھلىلى چوڭقۇر ئىلمىي، ئەمەلىي ئاساسقا ئىگە. بىز كەڭ كىتابخانىلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئۇنىڭ قىسقىچە مەزمۇنىنى تونۇشتۇرۇپ ئۆتىمىز:

«دۇنيادا ھەرقانداق نەرسىنىڭ تەرەققىي قىلىشى ۋە داۋام قىلىشى ئۇنىڭ ئىچكى مەزمۇندا مەۋجۇت بولغان تەرەققىيپەرۋەر ئامىللارغا باغلىق. شەرق تېبابەتلىرىدىن يۇنان - ئىسلام تېبابىتى، جۇڭىي تېبابىتى قاتارلىقلارنىڭ ئۆز مەزمۇندا ئوبدان تەرەپلىرى بولغانلىقى ئۈچۈن خەلق ئاممىسىنىڭ دىلى ئۇلاردىن ئۈزۈلمىدى ۋە بۇگۈنگە قەدەر داۋام قىلىپ كېلىۋاتىدۇ.

شەرق تېبابەتلىرىنىڭ غەرب تېبابىتىدىن خېلىلا ئارقىدا قېلىشى ئۇلارنىڭ مەزمۇنى ناچار بولغانلىقىدىن بولماي، بەلكى ئۇلارنىڭ ئىجراسىدا ساقلىنىۋاتقان كەمچىلىكلەر، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەر زامانىنىڭ شارائىتىگە مۇۋاپىق تەتقىقات، ئىزدىنىش يېتەرلىك بولمىغانلىق نەتىجىسىدىن ئىبارەتتۇر.

1. مەزكۇر تېبابەتلەردە قەدىمدىن تارتىپ مەۋجۇت بولغان ئىجادچانلىق، ئالغا ئىلگىرىلەش روھى سۈسلىشىپ، ئەسىرلەر بويى قاتماللىق ۋە غەپلەت ئىچىدە قېلىشى: يەنى ھۆكۈمالىرىمىز ئۈزاق مۇددەت، بۇرۇنقىدەك ئەقلى - پاراسىتىنى ئىشلىتىپ، ئىزدىنىپ، يېڭىلىق يارىتىپ تېبابەتنى تەرەققىي قىلدۇرماي، قانداقتۇر ھورۇنلۇق، ئەقىدىچىلىك پاتقىقىغا پېتىپ قالدى.

2. شەرق تېبابىتىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى بولغان ۋە ئۆز ۋاقتىدا چەكسىز تەرەققىي قىلغان، تەرەققىياتىمىزغا سەۋەبچى بولغان «جەررالىق» (خىرورگىيە) نى تاشلۇۋېتىپ، ئۇنى بىرقىسىم نادانلارنىڭ «تېڭىقچىلىق»، «قان ئېلىش»، «چىش تارتىش»، «داغلاش» كەسپى قىلىۋېلىشىغا تاشلاپ قويۇلدى. ھالبۇكى، ياۋروپا غەپلەت ئۇيقىدا ياتقان چاغدا ئەرەب، پارس، تۈرك، خەنزۇ ھۆكۈمالىرى جەررالىقىنى پەندە يۇقىرى

ماهارەتكە ئىگە ئىدى. جەرراھىيە باشقا پەنلەرنىڭ ئالدىدا ماڭاتتى.

3. شەرق تىبابىتى كېيىنكى چاغلاردا پەقەت دورا - دەرمەكلەر بىلەن داۋالاشقا، مىزاجنى تەڭشەشكە باغلىنىپلا قالدى. ئىلمىي تەشرىھ (ئاناتومىيە)، ئىلمى ۋەزائىفۇلئەزا (فىزىئولوگىيە)، ئىلمۇلئەمراز (پاتولوگىيە) ۋە باشقا پەن تارماقلىرىنى تاشلاپ قويدى.

4. ھەر خىل سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن شەرق تىبابىتىنىڭ بۇرۇنقى بىلىم يۇرتلىرى، تەتقىقات مۇئەسسەسىلىرى يېپىلىپ كەتتى. تىبابەت ئۆگىنىش - ئۆگىتىش تار دائىرىلىك ئاتىدىن - ئۇستازدىن ئۆگىنىش چىغىرىغا كىرىپ قالدى.

5. شەرق تىبابىتى قارى قىلىنۇاتقان ئەللەرنىڭ ھۆكۈمەتلىرى ئەنئەنىۋى تىبابەتلەرنى تەتقىق قىلىش، راۋاجلاندۇرۇش ئەمەس، ئۇلارنى بوغۇش، چەكلەشتىن ئىبارەت خاتا يولغا كىرىپ قالدى.

6. شەرق تىبابىتىنىڭ ئۇسۇل - تېخنىكىلىرى زامان تەلىپىگە مۇۋاپىق تەرەققىي قىلالمىدى. دورىلارنى پىششىقلاپ ئىشلەش، ياسالمىلارنى ئىخچاملاشتۇرۇش، تەسىرىنى تېزلىتىش، ئۇلچەملىرىنى بىرلىككە كەلتۈرۈش جەھەتلەردە غەرب تىبابىتىدىن بەك ئارقىدا قالدى.

7. ياۋروپا مۇستەملىكىچىلىرى شەرق ئەللىرىنى مۇستەملىكە قىلغاندىن كېيىن شەرق مىللەتلىرىنىڭ مىللىي مەدەنىيىتى، ئىقتىسادىنى بۇلاپ - تالىدى، سانائەت، تىبابەتلىرىنى بوغدى. غەرب تىبابىتىنى كۈچەپ تەرغىپ قىلىپ، يەرلىك ئەنئەنىۋى تىبابەتلەرنى خورلىدى.

شەرق خەلقلىرى يۇقىرىقىدەك سەۋەبلەرنىڭ مەھكۇملىقىدىن قۇتۇلۇپ، ئۇلارنىڭ ئەكسىنى ئاڭلىق، مەقسەتلىك ھالدا ئىشقا ئاشۇرسا مىللىي تىبابەتلىرىنىڭ قىممەتلىك بايلىقلىرى قايتىدىن مەيدانغا چىقىشىدا شۇبھى يوق».

شەمسۇلئەتىبا غۇلام گىيلانىخان

ئۇ، 20 - ئەسىرنىڭ باشلىرىدا ئىراننىڭ گىيلان شەھىرىدە تۇغۇلغان مەشھۇر تېۋىپ ھەم دوختۇر كىشى بولۇپ، بۇ كىشى ياش ۋاقتىدا يۇنانىي تىبابەت، ھىندى تىبابىتى، ئەرەب ئىسلام تىبابىتىنى ئۆگەنگەن ۋە تەتقىق قىلغان. غولام گىيلانىخان شەرق ۋە غەرب تىبابىتىدە دۇنيا بويىچە شۆھرىتى چىققان دوختۇر - تېۋىپ بولغانلىقى ئۈچۈن ئەنگلىيە تەرىپىدىن ئۇنىڭغا «شەمسۇلئەتىبا» (تېۋىپلە قۇياشى) دېگەن ئۇنۋان بېرىلگىنە ھەمدە ئۇ ئەنگلىيە پادىشاھلىق سەھىيە جەمئىيىتىگە ئەزا بولغان. ئىراننىڭ ھىسىزى سىھھەت ھەيئىتىنىڭ مۇدىرلىقىغا بەلگىلەنگەن. لاھوردىكى ئىسلام تىبابىتى ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ ئىمتىھان ئېلىش مەھئۇلى ۋەزىپىسىنى ئۆتىگەن. بۇ كىشى ئېنگلىزچە، فرانسوزچە، نېمىسچە تىللارنى ۋە پارىسچە، ئەرەبچە، ئوردو تىللىرىنى تولۇق بىلەتتى. ياۋروپا،

ئامىرىكىلارنى بىرنەچچە قېتىم سايامەت قىلىپ ئىلمىي يىغىنلاردا لېكسىيە سۆزلىگەن. بۇ كىشىنىڭ دېھلى، كاراچى، لاھوردا چوڭ دورىگەرلىك مۇئەسسەلىرى ۋە دورا زاۋۇتلىرى ھەم كىتابخانلىرى بار. ئۇنىڭ يازغان كىتابلىرىدىن بىرى «مەخزىنىلئەدۋىيە داكتىرى» (ئىككى توم كىتاب) بولۇپ، بۇنىڭدا دۇنيانىڭ ھەرقايسى مەملىكەتلىرىدە ئىشلىتىلىدىغان يەككە دورىلارنىڭ ھەر خىل ئىسىملىرى، خۇسۇسىيەتلىرى، چىقىش ئورنى، تەبىئىتى، خىمىيىلىك تەركىبى ۋە فارماكولوگىيىلىك تەسىرى پۈتۈنلەي ھازىرقى زامان غەرب تېبابىتىنىڭ نۇقتىئىنەزىرى بويىچە تەھلىل قىلىنىپ بېكىتىلگەن.

2) «مەخزىنىلھىكمەت» (ئىككى توم)، بۇنىڭدا ھەر خىل كېسەللەرنى تونۇش، دىئاگنوز قويۇش، داۋالاشنىڭ غەربچە ۋە شەرقچە ئۇسۇللىرى كۆرسىتىلگەن. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ كۆزقاراشلىرى ناھايىتى مۇۋاپىق ھالدا تونۇشتۇرۇلغان ۋە كېلىشتۇرۇلگەن.

3) «مەخزىنىلئىلاج» (ئىككى توم)، بۇنىڭدا باشتىن - ئاخىر ئىچكى كېسەلىكلەرنى سۆزلەيدۇ.

4) «ئىلاج بىلمۇفرىدات» (يالغۇز دورىلار بىلەن كېسەل داۋالاش). بۇنىڭدا 2000 خىلدىن ئارتۇق يالغۇز دورىلار بىلەن كېسەل داۋالاش تونۇشتۇرۇلغان.

5) «تارىخى تىب»: بۇنىڭدا دۇنيا تېبابەت تارىخى سۆزلىنىدۇ. «تارىخى ئەتىببا»، بۇنىڭدا قەدىمدىن تارتىپ ھازىرقى زامانغا قەدەر دۇنيادا نامى چىققان شەرق ۋە غەرب تۇبىپلىرىنىڭ تەرجىمھالى تونۇشتۇرۇلغان.

6) «لۇغاتىلئەدۋىيە» بۇنىڭدا پۈتۈن يەككە دورىلارنىڭ يۇنانچە، ئەرەب، پارىس، ھىندى، ئوردو، ئىنگلىز، لاتىن، تۈرك قاتارلىق تىللاردىكى ئىسىملىرى بىر - بىرلەپ تونۇشتۇرۇلغان.

7) «مەخزىنىلجەۋاھىر»: تېببىي لۇغەت بولۇپ، بۇنىڭدا 21 مىڭ تېببىي ئاتالغۇنىڭ ئىنگلىز، ئەرەب، پارىس تىللىرىدىكى نامى تونۇشتۇرۇلغان.

8) تەشۋىيخ مەناپىئىلئەزا (ئاناتومىيە ۋە فىزىئولوگىيە)، غولامى گىيلانىيخاننىڭ مەزكۇر سەككىز خىل كىتابى ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر تېبابىتىدە كەڭ تۈردە پايدىلىنىلماقتا.

خۇلاسە

بىز يۇقىرىدا ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكىنىڭ تارىخىي جەريانىنى قىسقىچە تونۇشتۇرۇپ ئۆتتۇق. ئاخىرىدا قەدىمكى زامان، ئوتتۇرا ئەسىر ۋە كېيىنكى زامانلاردا ئۆتكەن ۋە ھازىرمۇ ھايات بولغان مەملىكەت ئىچى ۋە سىرتىدىكى تېبابەت ئالىملىرى ۋە تېبابەت، پەلسەپە قاتارلىق پەنلەردە شۆھرەت قازانغان ھۆكۈمالارنىڭ بىرقانچىسىنىڭ نامى ۋە ئىش ئىزلىرىنى تونۇشتۇردۇق. بۇ قىسمىنىڭ مەزمۇنىدا ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ نەزەريە

ئاساسلىرى ۋە بەزى كونا - يېڭى كۆزقاراشلىرىنىمۇ ئاز - تولا تونۇشتۇردۇق. تەرجىمىھالى سۆزلەنگەن كىشىلەر بولسا، ئۆتمۈشتىكى ۋە ھازىرقى ئىلىم - پەن دۇنياسىغا، ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ تېبابەت ئىلمىگە، ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تېبابەتلىرىگە، جۈملىدىن جۇڭگو ئەنئەنىۋى تېبابىتىنىڭ مۇھىم تەركىبى قىسمى بولغان ئۇيغۇر تېبابىتىگە ئىجابىي تەسىر كۆرسەتكەن كىشىلەردىن ئىبارەتتۇر. ئۇلارنىڭ ھازىرقى زامان غەرب تېبابىتىگە دەسلەپ ئاساس سالغانلىقىدا شەك يوق. گەرچە بۇلارنىڭ ياشىغىنىغا ئالدى 2 - 3 مىڭ يىل، كېيىنكىسى 100 يىلدىن ئاشقان ئادەملەر بولسىمۇ، ئەمما بۇلارنىڭ ئىنسانىيەت ئۈچۈن قىلغان خىزمەتلىرى كىشىلەر تەرىپىدىن داۋاملىق يادلىنىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئەسەرلىرى ئارىسىدىن يەنە پايدىلىق نەرسىلەرنىمۇ تېپىۋالغىلى بولىدۇ.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا ياۋروپادا ئۆز ئىلىم - پەن ۋە ئىجادىيەتلىرى بىلەن تونۇلغان ۋە بۇگۈنكى تەرەققىياتقا ئىلمىي ئاساس سالغان دۇنياغا مەشھۇر ئالىم ۋە پەيلاسوپلاردىن گالىلى، داۋىنچى، كوپېرنىك، نيۇتون، باكۇن، كىگارد، دالتۇن، دارۋېن، ناماك، پاستېر، كانت قاتارلىق كىشىلەرمۇ يۇقىرىقى ئالىملارنىڭ ئەسەرلىرىدىن پايدىلانغان ۋە ئۇلارنىڭ ئىلىم - پەن دۇنياسىدىكى خىزمەتلىرىنى ۋە ئەسەرلىرىنى تىلغا ئېلىپ ئەسكەرتىپ ئۆتكەن.

يېقىنقى زامانلاردىن بېرى، دۇنيا تېبابىتىدە ناھايىتى چوڭ ئۆزگىرىش ۋە تەرەققىياتلار يۈز بەردى. زامان تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ، كىشىلەرنىڭ تۇرمۇش ئۇسۇللىرىدىمۇ چوڭ ئۆزگىرىشلەر مەيدانغا كېلىۋاتىدۇ ۋە بۇ ئۆزگىرىشلەرنىڭ تەسىرىدىن كىشىلەرنىڭ جىسمانىي، ئەقلىي، ئەخلاقىي خۇسۇسىيەتلىرىدىمۇ چوڭ ئۆزگىرىشلەر پەيدا بولدى ۋە يېڭى زامان تۇرمۇش شەكلىنىڭ نەتىجىسىدە ئىلغار ساقلىقنى ساقلاش قائىدىلىرىنىڭ ئومۇملىشىشى بىلەن، بۇرۇن داۋام قىلىپ كەلگەن بىرنەچچە خىل كېسەللىكلەر دۇنيادىن يوقالدى. كىشىلەرنىڭ ساقلىقنى ساقلاش سەۋىيىسى ئۆسكەنسېرى ئۆمرىمۇ ئۇزىراشقا باشلىدى. ئەمما بەختكە قارشى ئىنسانىيەت دۇنياسى تېخى ھەر خىل خەۋپ - خەتەرلەردىن خاتىرجەم بولغىنى يوق. بۇ تەرەققىياتنىڭ سەلبىي نەتىجىلىرى سۈپىتىدە بىرنەچچە خىل يېڭى دەھشەتلىك كېسەللىكلەر بارلىققا كەلدى. بەزى مەملىكەتلەردە ئىجتىمائىي ئەخلاق ۋە شەخسىي ئەخلاقنىڭ بۇزۇلۇشى ۋە جەمئىيەتنىڭ مەنىۋى جەھەتتىن بۇلغىنىشى ئىنسانلار دۇنياسىغا ھەر خىل خەۋپ - خەتەرلەر ئېلىپ كېلىۋاتىدۇ. بولۇپمۇ راك كېسىلىنىڭ كۆپىيىۋاتقانلىقى ھەر بىر ئادەمنى ئەندىشىگە سېلىۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە «ئەيدىز» نامىلىق دەھشەتلىك كېسەل تېز سۈرئەتتە تارقىلىۋاتىدۇ. بۇندىن باشقا يۇقىرى قان بېسىمى، يۈرەك - قان تومۇر كېسەللىكلىرى، دىئابىت (شېكەر سىيىش كېسىلى)، سەزگۈرلۈك ئېشىپ كېتىشتىن بولغان ھەر خىل كېسەللىكلەر، شۇنىڭدەك بۇ ۋاقىتقا قەدەر مەلۇم بولمىغان يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر بىلىنمەكتە. بۇنداق ئەھۋالنىڭ ئالدىنى ئېلىش ياكى ئۇنى سۈپۈرۈپ تاشلاشتا دۇنيا

مىدىتسىناسى ۋە دۇنياۋى ئالدىنى ئېلىش تەشكىلاتلىرىمۇ دېگەندەك ئامال تاپالمايۋاتىدۇ. تېبابەت دۇنياسىدا ھەر سائەت - ھەر مىنۇتتا تېببىي كەشپىيات ۋە ئىجادىيەتلەر ئوتتۇرىغا چىقىۋاتقان ۋە ئېلېكترونلۇق سايمانلار پەيدا بولۇۋاتقان تۇرۇقلۇق، ئىنسانىيەت دۇنياسى تېخى كېسەل ئاپىتىدىن خاتىرجەم بولغىنى يوق. كېسەل سەۋەبى بىلەن ھالاك بولۇۋاتقان ئىنسانلار سانى مىليونلاپ كۆرۈلۈۋاتىدۇ.

يېقىنقى 10 يىللاردىن بېرى، دۇنيانىڭ ھەرقايسى مەملىكەتلىرىدىكى نەچچە يۈز مىليون تېببىي تەتقىقات ئورۇنلىرىنىڭ ئېلان قىلغان دوكلاتلىرى ۋە خەلقئارا سەھىيە تەشكىلاتىنىڭ ئاخباراتلىرىغا قارىغاندا، ئىنسانىيەت دۇنياسىدا ئەۋج ئېلىۋاتقان ھەر خىل كېسەللىكلەر ئاپىتىدىن قۇتۇلدۇرۇش ۋە ساقلىقنى ساقلاش ئىشلىرىنىڭ ئۇنۇملۇك بولۇشىنى ئالغا سۈرۈش ئۈچۈن، دۇنيا تېببىي ئالىملىرىنىڭ باش قاتۇرۇپ چارە ئىزدەش كەيپىياتلىرى، ئېھتىياجلىرى كۈندىن - كۈنگە ئاشماقتا. ئۇلار ئوتتۇرىغا قويغان چارىلەرنىڭ بىرى، ئەڭ مۇھىمى، شەرق مەملىكەتلىرىنىڭ ئۇزۇن تارىخقا ئىگە بولغان ۋە يەرلىك ئۆسۈملۈك دورىلىرىنى ئاساس قىلغان ۋە خەلق تەجرىبىلىرىگە باي بولغان ئەنئەنىۋى تېبابەتلىرىگە مۇراجەت قىلىشىدىن ئىبارەت بولماقتا. ھازىرقى سەھىيە دۇنياسىدا ماددىي سايمان ۋە ئېلېكترونلۇق ئۈسكۈنىلەر، قىممەت باھالىق تەكشۈرۈش سايمانلىرى ناھايىتى كۆپ ئومۇملاشقان بولسىمۇ، ئەمما داۋالاش ئىشلىرى ۋە دورا - دەرمەكلەرنىڭ ئۇنۇمى دېگەندەك ياخشى بولمايۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە يېڭى زامان خىمىيىۋى دورىلىرىنىڭ جىددىي ياكى ئاستا خاراكتېرلىك قوشۇمچە تەسىرلىرى ۋە ئېلېكترونلۇق نۇر ئۆتكۈزگۈچ سايمانلارنىڭ زىيانلىق تەسىرى خېلى كەڭ دائىرىدە كۆرۈنمەكتە. شۇنىڭ ئۈچۈن، بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى دۇنيا ساقلىقنى ساقلاش ئورگانلىرى يېقىنقى يىللاردىن بېرى ھەرقايسى مەملىكەتلەرگە مۇراجەت ئېلان قىلىپ، ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تېبابەت ۋە ئەنئەنىۋى دورا ئەشىيالىرىنى تەتقىق قىلىش ھەققىدە تەكلىپ پىكىرلەر بېرىۋاتىدۇ.

ئومۇمىي ئىنسانىيەت تارىخىدىن قارىغاندا، يۇنانىي تېبابەت، ئەرەب ۋە ئىسلام تېبابىتى، شۇنىڭدەك ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تېبابەتلىرى كەڭ جارى قىلىنغان ئوتتۇرا ئەسىردە يۇقىرىقىدەك ئەھۋاللارنىڭ كۆرۈلگەنلىكى مەلۇم ئەمەس. يېڭى نەرسىنىڭ كىرىشى بىلەن بەزى شەرق مەملىكەتلىرىدە غەرب مەدەنىيىتىگە قارىغۇلارچە چوقۇنۇش، پايدا - زىيان تەرىپىنى پەرق ئەتمەستىن ھەممە ئىشنى غەربلەشتۈرۈش يولغا قويۇلغانىدى. شۇ قاتاردا تۈركىيە، سۈرىيە، مىسىر، ئەرەبىستان، ئىراق، ئىرانلىقلارمۇ قەدىمكى ئەنئەنىۋى تېبابەتلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، پەقەت غەرب تېبابىتىگىلا ئېسىلىۋالغان ۋە ئۇنى كەڭ قانات يايدۇرغانىدى. يېقىنقى يىللاردىن بۇيان، بۇنداق ئىشلارنىڭ بولۇپمۇ ئاسىيا، ئافرىقا مەملىكەتلىرىنىڭ غەرب مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشى، ئۇنى قانات يايدۇرۇشىنىڭ زىيانلىق تەرەپلىرىنى كۆپرەك كۆرگەنلىكى ئۈچۈن، ئەنئەنىۋى

مەدەنىيەت، ئەنئەنىۋى تېبابەتلەرگە مۇراجەت قىلىش، ئۇنى قايتا مۇلاھىزە قىلىپ چىقىش ۋە ئەمەلىي ئىشلىتىش ئىشلىرى قانات يېيىۋاتىدۇ. 1982 - يىلىدىن باشلاپ كۇۋەيت، تۈركىيە، مىسىر، پاكىستان، ھىندىستان، ماراكەش، ئالجىرىيە قاتارلىق مەملىكەتلەرنىڭ پايتەختلىرىدە قەدىمكى يۇنانىي تېبابەتنى ئەسلەش ۋە ئىسلام تېبابىتىنى مۇھاكىمە قىلىش، جۇڭگو تېبابىتى بىلەن تونۇشۇش ئۈچۈن خەلقئارا تېببىي يىغىنلار ئۆتكۈزۈلدى. ياۋروپا، ئامېرىكا، ئاسىيا، ئافرىقا مەملىكەتلىرىدىن كەلگەن ئاتاقلىق ئالىملار ۋە مۇتەخەسىسلەر بۇ يىغىنلاردا ئىبىنسىنا، فارابىي، رازىي، ئەنتاكى، ئاقسارايى قاتارلىق تېبابەت ۋە پەلسەپە ئالىملىرىنىڭ ئىش - ئىزلىرى ۋە يېزىپ قالدۇرغان قىممەتلىك ئىلمىي مىراسلىرىنى ئەسلەپ ئۆتتى، ئۇلارنىڭ نامىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈلدى. ھازىرقى زامان غەرب تېبابىتىگە مەنسۇپ نۇرغۇن ياۋروپا، ئامېرىكا ئالىملىرى، ھازىرقى زامان ئىسلام تېبابىتى ۋە يۇنان تېبابىتى، ھىندى تېبابىتى، جۇڭگو تېبابىتى قاتارلىق شەرق تېبابەتلىرىنىڭ بۇگۈنكى دەۋردىكى ئەھمىيىتى ۋە ئەۋزەللىكى ھەققىدە نۇرغۇن پاكىتلىق ئىلمىي ھۆججەتلەرنى ئوتتۇرىغا قويۇشتى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، بۇگۈنكى ئىنسانىيەت دۇنياسىنى يېڭى كېسەللىك ئاپەتلىرىدىن قۇتۇلدۇرۇش ۋە سالامەتلىكىنى ساقلاشقا كېپىللىك قىلىش، شۇنىڭدەك ھايۋانلار ۋە ئۆسۈملۈكلەر دۇنياسىنىڭ تەبىئىي ھاياتىغا كېپىللىك قىلىش، ھاۋا، سۇ، تۇپراق قاتارلىق مۇھىم تەبىئەت دۇنياسىدىكى بۇلغىنىش ۋە تەڭپۇڭسىزلىق قاتارلىق ئىشلارنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن مۇھىم چارە - تەدبىرلەر ئوتتۇرىغا قويۇلدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ تەبىئىي خەتەرلەر ۋە دورىلارنىڭ قوشۇمچە تەسىرىدىن ساقلىنىپ، سالامەتلىكنى تەمىنلەش ۋە ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرۈش ئۈچۈن مول تەجرىبىگە ۋە تەبىئىي دورا بايلىقىغا ئىگە بولغان ھەرقايسى مەملىكەتلەرنىڭ ئەنئەنىۋى تېبابەتچىلىكىنى گۈللەندۈرۈش ۋە ئۇنى ئەتراپلىق ۋە تېخىمۇ چوڭقۇر تەتقىق قىلىپ، ئىنسانىيەت ئۈچۈن كەڭ تۈردە خىزمەت قىلدۇرۇش ھەققىدە ۋە قولغا كەلتۈرۈلگەن يېڭى تەجرىبىلەرنى قانات يايدۇرۇش ھەققىدە قارارلار قوبۇل قىلىندى ۋە بۇ توغرۇلۇق مەخسۇس خىزمەت قىلىدىغان جەمئىيەتلەر قۇرۇلدى ھەم تەتقىقات ئورۇنلىرى تەسىس قىلىندى. دۆلىتىمىز جۇڭگو بولسا ئەزەلدىن ئەنئەنىۋى تېبابەتكە ئېتىبار بېرىش ۋە ئۇنى تەرەققىي قىلدۇرۇش سىياسىتىنى قوللىنىپ كەلگەن دۆلەتلەرنىڭ بىرى دەپ مەدھىيىلەندى.

يۇقىرىقى يازغانلىرىمىزغا قاراپ ئۇيغۇر تېبابىتى يۇقىرىدا ئېيتىلغاندەك، ئالدىنقىسى 2000 - يىلدىن، كېيىنكىسى 100 يىلدىن ئاشقان كونا ھۆكۈمالارنىڭ يولىدىن چىقالمايدىغان بىر خىل «دوگماتىك تېبابەت» كە ئوخشايدۇ دەپ خۇلاسە چىقىرىلماسلىقى لازىم. گەرچە ئۇيغۇر تېبابىتىنىڭ بىسىپ ئۆتكەن يوللىرى ئەنە شۇنداق كونا ئېقىمنى بويلاپ مېڭىپ كەلگەندەك كۆرۈنسىمۇ، لېكىن ئۇيغۇر تېبابىتى نوقۇل ئۇنداق ئۆلۈك ئەقىدىلەر يىغىندىسى بولماي ھەر بىر دەۋردە بەلگىلىك يېڭىلىقلارنى قوبۇل قىلىپ تەرەققىي قىلغان تېبابەت. ھازىرمۇ نوقۇل كونا كۆزقاراش، نوقۇل كونا ئۇسۇل بويىچە كېتىپ

بارغىنى يوق. يېقىنقى يىللاردىن بېرى، دەۋر تەرەققىياتىغا ئەگىشىپ ئۇيغۇر تېبابىتىدىمۇ نۇرغۇن ئۆزگىرىشلەر بولدى ۋە يېڭىلىقلار بارلىققا كەلدى. ئۇنىڭ مەزمۇنى ۋە شەكلى ئۇستىدىمۇ تەنقىدىي مۇلاھىزىلەر يۈرگۈزۈلۈپ قىسمەن ئىسلاھ قىلىندى. ھازىرقى زامان شارائىتى ۋە خەلق تۇرمۇشىنىڭ تەلەپ ئېھتىياجى، ماددىي ۋە مەنىۋى مەدەنىيەت سەۋىيىسى، مىزاجى ۋە جىسمانىي جەھەتتىكى ئۆزگىرىشلەر ۋە يېڭىسى پەيدا بولغان كېسەللەرگە قاراپ ئۇيغۇر تېبابىتىدىمۇ ئۆزگەرتىش ۋە ئىسلاھاتلار ئېلىپ بېرىلدى. قەدىمكىلەر يېزىپ قالدۇرغان، ئەمما ھازىرقى زامان شارائىتىغا مۇۋاپىق كەلمەيدىغان داۋالاش ئۇسۇللىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، يېڭى ئۇسۇل ۋە تېخنىكىلار يارىتىلماقتا. كېسەل تەكشۈرۈش ۋە دىئاگنوز قويۇشتا كونا تەجرىبە ۋە كونا ئۇسۇللار بىلەن بىرلىكتە، يېڭى زامانىۋى دىئاگنوز سايمانلىرىدىنمۇ پايدىلىنىشقا باشلاندى. ھازىرقى ھەرقايسى ئۇيغۇر تېبابىتى شىپاخانىلىرىدا ئەنئەنىۋى ئۇسۇللارنى ياخشى بىلىدىغان، ھەر خىل كېسەل تەكشۈرۈشلەردە مول تەجرىبىسى بولغان پېشقەدەم تەۋىپلار بولغىنىدەك، يېڭى زامانىۋى تېببىي سايمانلار، لابوراتورىيە، رېنتگىن ئاپپاراتى، كاردىيوگراف قاتارلىق سايمانلارمۇ تېبابىتىمىزگە خىزمەت قىلدۇرۇلماقتا. كېسەل تەكشۈرۈش، كېسەلگە دىئاگنوز قويۇش ئىشلىرىدا زامانىۋى سايمانلاردىن بەلگىلىك دەرىجىدە پايدىلىنىلىسىمۇ، ئەمما داۋالاش ئىشلىرىدا زامانىۋى سايمانلاردىن ئاساس قىلىندى. ئەمما كېسەلخانا ياتاقلىرىدا بەزى مۇھىم كېسەلخانا سايمانلىرىدىن كلىنىكىدا قوشۇمچە پايدىلىنىپ بىمارلارنى تېز قۇتقۇزۇش ئىشلىرىمۇ ئېلىپ بېرىلىدىغان بولدى. مەسىلەن: ئوكسىگېن پۈرۈتۈش، سۈنئىي نەپەس ئالدۇرۇش، قان قۇيۇش، ھۇشىغا كەلتۈرۈش، سۈيۇقلۇق ئېسىش قاتارلىق ئۇسۇللار قوللىنىلىدۇ. بەزى جىددىي يۇقۇملۇق كېسەللىكلەرگە ئانتىبىئوتىك دورىلارمۇ قوشۇمچە ئىشلىتىلىدۇ. بۇنداق قىلىش ھەرگىزمۇ تېبابىتىمىزنىڭ ئەنئەنىۋى ئۇسۇللىرىنى تاشلىۋەتكەنلىك بولماي، تېبابەتنىڭ تۈپ مەقسىتى بولغان كېسەللەنگۈچىلەرنى ساقايتىپ، ئىشلەپچىقىرىش ئىقتىدارىنى بالدۇرراق ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈندۇر.

قەدىمكى تېبابەتتە ساقلىنىپ كەلگەن كۆپلەپ قان ئېلىش، قەي قىلدۇرۇش، كۆپ تەرلىتىش، سۈرگە دورىلىرىنى كۆپ بېرىش، قالايمىقان پەرھىز تۇتقۇزۇش قاتارلىق ئۇسۇللار ئىسلاھ قىلىنماقتا. كونا دورا نۇسخىلىرى ۋە مۇرەككەپ دورا ياساش ئۇسۇللىرىمۇ پەيدىنپەي ئىسلاھ قىلىنىۋاتىدۇ ۋە زامانىۋىلاشتۇرۇلىۋاتىدۇ. ھازىرقى ئۇيغۇر تېبابەت خادىملىرى پۈتۈن تېببىي خىزمەتلىرىنى بىلىم ۋە توپلانغان تەجرىبە ئاساسىدا، شۇنىڭدەك ئەمەلىي ئۇنۇمگە قاراپ ئېلىپ بارىدىغان بولدى. قەدىمكى ھۆكۈمالاردىن مىراس قالغان ۋە يېقىنقى زامانلارغىچە مۇقەددەس كىتابلاردەك ئېتىقاد قىلىنىپ كەلگەن كونا پەلسەپە ۋە تېبابەتچىلىك قاراشلىرى ئۇستىدىمۇ پەيدىنپەي تەنقىد ۋە تەجرىبىلەر ئېلىپ بېرىلىپ، ئۇنىڭ بەزى مەزمۇنلىرى تەنقىدىي قوبۇل قىلىنماقتا. ئەربەئە ئەناسۇر (تۆت چوڭ ماددا)، تۆت خىل مىزاج، تۆت خىل سۈيۇقلۇق، تۆت خىل كەيپىيات نەزەريىلىرىمۇ

هازىرقى زامان ئىلمىي ئۇسۇللىرى بىلەن تەتقىق قىلىنىپ، مۇھاكىمە ئېلىپ بېرىلىپ، ئۆز پېتىچىلا قوللىنىدىغان ياكى ئاشۇ تۆت تامىنىڭ ئىچىدىلا ئىش ئېلىپ بېرىلىدىغان ئۇسۇل ۋە كۆزقاراشلار بارغانسېرى ئەمەلىيلەشتۈرۈلمەكتە. تەبىئەت دۇنياسى ۋە ئادەم بەدىنى توغرىلىق كونا كۆزقاراشلارنىڭ دائىرىسى تېخىمۇ كېڭەيتىلمەكتە. داۋالاش ئىشلىرىدىمۇ نەق ئەمەلىي تەجرىبە ۋە ماددىي خۇسۇسىيەتلەر ئاساس قىلىنىدىغان بولدى. ئىلمىي ئاساسى بار كونا نەزەرىيىلەر تەتقىق قىلىنىپ، ئۇلارنىڭ ئاساسى قىزىپ چىقىرىلماقتا.

بۇگۈنكى ئۇيغۇر تېبابىتى دوگماتىزم پاتقىقىدىن قۇتۇلۇپ، يېڭىلىق يارىتىش، يېڭىباشتىن تەتقىق قىلىش، ئۇنۇمى روشەن بولغان داۋالاش تەدبىرلىرى ۋە دورىلارنى تاللاپ چىقىش قاتارلىق ئۇسۇللارنى قوللىنىشقا قاراپ قەدەم تاشلىدى.

پايدىلانمىلار

مەھمۇد قەشقىرى: «تۈركىي تىللار دىۋانى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى ئۇيغۇرچە نەشرى 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ توم.

يۈسۈپ خاس ھاجىپ: «قۇتادغۇبىلىك» مىللەتلەر نەشرىياتى، 1984 ـ يىل نەشرى.

«جۇڭگو تېبابەت قامۇسى تارماق تومى، ئۇيغۇر تېبابەت قامۇسى» 1 ـ، 2 ـ، 3 ـ جىلد، شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى، 1988 ـ يىل، 1990 ـ يىل ۋە 1991 ـ يىل ئۇيغۇرچە نەشرى.

ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «قۇتادغۇبىلىك خەزىنىسى» شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، 1999 ـ يىل نەشرى.

ئىبنى سىنا: «ئەل قانۇن فىت ـ تىب»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى، 2000 ـ يىل نەشرى.

ئىبنى سىنا: «يۈرەك دورىلىرى»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى، 1999 ـ يىل نەشرى.

مەھمۇد ھىسەسەنىي: «تېبابەت دۇردانىلىرى»، شىنجاڭ پەن ـ تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى، 1998 ـ يىل نەشرى.

ئىبراھىم ئاگاھ چۈيۈكچۇ: «تۈرك ئىسلام مۇتەپەككۇرلىرى»، 1989 ـ يىل ئەنقەرە نەشرى (تۈركچە).

پاكىستان پەنجاپ ئۇنىۋېرسىتېتى: «ئىسلام مائارىپ ئىنسىكلوپېدىيىسى»، پەنجاپ ئۇنىۋېرسىتېتى نەشرىياتى، ئوردۇچە، 1980 ـ يىل نەشرى.

«ئوردۇ ئومۇمىي ئىنسىكلوپېدىيىسى»، غۇلام ئەلى پىرنتىر نەشرىياتى، ئوردۇچە، 1987 ـ يىل نەشرى.

«تاریخ تب» ، ئوردۇچە، لاھور تەببىي ئۇنىۋېرسىتېتىنىڭ دەرسلىك كىتابى، شەيخ بەشىر شەينىز نەشرىياتى ئاغا ئەشرەپ نەشرى.
شۆيۇ: «جۇڭگو دورىگەرلىك تارىخىي ماتېرىياللىرى» ، 1984 - يىل 7 - ئاي خەلق سەھىيە نەشرىياتى نەشرى.
چېن باڭشيەن: «جۇڭگو مېدىتسىنا تارىخى» ، 1984 - يىل شاڭخەي كىتابخانا نەشرىياتى نەشرى.
ئەيسا ناسىر: «ئىبنى سىنا ۋە ئۇيغۇر تىببابەتچىلىكى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996 - يىل نەشرى.
ئابلىز مۇھەممەت سايرامى: «يۇەن سۇلالىسىدا ئۆتكەن مەشھۇر ئۇيغۇر شەخسلەر» 1991 - يىل شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشرى.
ئىبنى سىنا: «تۇرمۇشتىكى سەۋەنلىكلەرگە تەدبىرلەر» ، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى، 1999 - يىل نەشرى.
ناجۇڭ: «ئەرەب - ئىسلام مەدەنىيىتى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2000 - يىل نەشرى.
لېۋىس ھېنرى مورگان: «قەدىمكى جەمئىيەت» 2 - كىتاب، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىل نەشرى.
«ئۇلۇغ ئىلمىي ئابىدە ‹قۇتادغۇبىلىك›» (ماقالىلار توپلىمى) ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىل نەشرى.
سەمەت خېۋىر: «يۇسۇپ خاس ھاجىپنىڭ دۇنيا قارىشى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىل نەشرى.
لېۋىس ھېنرى مورگان (ئامېرىكا) : «قەدىمكى جەمئىيەت» ، 1 - كىتاب، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1992 - يىل، ئۇيغۇرچە نەشرى.
سۇھەيل ئۇنۇۋەر: «ئۇيغۇرلاردا تىببابەت» (تۇرسۇنئاي ساقىم تەرجىمىسى) ، 1997 - يىل شىنجاڭ پەن - تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى (W) ئۇيغۇرچە نەشرى.
ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر پەلسەپە تارىخى» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1997 - يىل 8 - ئاي نەشرى.
ئابلىز مۇھەممەت سايرامى: «ئۇيغۇر مەدەنىيەت - سەنئەتنىڭ دائىر ئىلمىي ماقالىلەر» ، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1999 - يىل نەشرى.
ھاجى ئابدۇلھەمىت يۇسۇفى: «ئۇيغۇر تىببابىتى ئاساسىي نەزەرىيىلىرى دەرسلىكى» ، شىنجاڭ خەلق سەھىيە نەشرىياتى، 1988 - يىل نەشرى.
ھاجى ئابدۇلھەمىت يۇسۇفى: «ئۇيغۇر تىببابىتى روھىي ۋە ئەسەبىي كېسەللىكلەر ئىلمى» ، شىنجاڭ پەن - تېخنىكا سەھىيە نەشرىياتى (W) ، 1991 - يىل نەشرى.
ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «فارابى ۋە ئۇنىڭ پەلسەپە سىستېمىسى» ، شىنجاڭ

خەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.
فارابى: «ئەرەستو فەلسەفەسى»، «بۇلاق»، 1998 - يىل 3 -، 4 - سان.
«سۇڭ سۇلالىسى تارىخى. 490 - جىلد، قوچو تەزكىرىسى» («ئۇيغۇرلارغا دائىر قىسقىچە تارىخ ماتېرىياللىرى توپلىمى» 1 - قىسىم). مىللەتلەر نەشرىياتى، 1958 - يىل 5 - ئاي نەشرى، 1981 - يىل 4 - ئاي، بېيجىڭ 2 - قېتىم بېسىلىشى (خەنزۇچە)
«ئۇيغۇرلار ۋە غەربىي يۇرتتىكى باشقا تۈركىي خەلقلەرنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىل 3 - ئاي، 1 - نەشرى.
مىرزا ھەيدەر: «تارىخى رەشىدى» شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1989 - يىل 1 - نەشرى (خەنزۇچە).
قۇربان ۋەلى: «بىزنىڭ تارىخىي يېزىقلىرىمىز»، 1986 - يىلى شىنجاڭ ياش - ئۆسمۈرلەر نەشرىياتى نەشرى.
ھاجى ئەھمەت كۇلتېكىن تۈزگەن: «دېڭىز ئۇنچىلىرى»، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى.
«ئۇيغۇر تىبابەت چولپانى»، 1985 - يىلى قەشقەر ئۇيغۇر تىبابەت شىپاخانىسى تۈزۈپ باستۇرغان.
سىدىق رەخمەت بىلەن مۇختار مۇھەممەدىيلەر بىرلىكتە تۈزگەن: «مەشھۇر ئۇيغۇر تىۋىپلىرى»، 1997 - يىلى، قەشقەر ئۇيغۇر نەشرىياتى نەشرى.
سۇ بىخەي: «يىپەك يولى ۋە كۈسەن تارىخى - مەدەنىيىتى»، 1996 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى.
«ئۇيغۇر تىبابىتى قىسقىچە تارىخى ماتېرىياللىرى توپلىمى»، سەھىيە نازارىتى تۈزگەن، 1983 - يىل 1 - سان.
خوجا راشىدىن غازىلۇللاھ: «جامىئۇل تاۋارىخ»، 1983 - يىل شاڭخەي باسمىخانىسى خەنزۇچە نەشرى.
جاڭ شىگلياڭ: «قىسقىچە جۇڭگو - غەرب قاتناش تارىخىي ماتېرىياللىرى» 1977 - يىل، جۇڭخۇا شۇجۇي خەنزۇچە نەشرى.
ئەھمەت سۇلايمان قۇتلۇق: «ئورخۇن ئۇيغۇر خانلىقىنىڭ قىسقىچە تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2005 - يىل نەشرى.
لىن گەن، گاۋزىخۇ: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 2000 - يىلى ئۇيغۇرچە نەشرى.
فىڭ جياشىڭ: «ئۇيغۇرلار تارىخىي ماتېرىياللىرىدىن قىسقىچە توپلام» 1958 - يىل مىللەتلەر نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى.
خې شۇخوڭ: «غەربىي دىيار ھەققىدە ئورگىنال»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1996

- يىل خەنزۇچە نەشرى.
سۇبخەي: «قاڭقىللاردىن ئىدىقۇت ئۇيغۇرلىرىغىچە»، «غەربىي شىمال تارىخ - جۇغراپىيىسى»، 1983 - يىل 1 - سان.
«كونا تاڭنامە» 195 - جىلد «ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى»، 1975 - يىل جۇڭخۇا شۇجۇي نەشرى.
«يېڭى تاڭنامە» 217 - جىلد «ئۇيغۇرلار تەزكىرىسى» 1975 - يىل خۇڭخۇا شۇجەي نەشرى.
«سۇينامە» 84 - جىلد «تۇرالار تەزكىرىسى»، 1973 - يىل جۇڭخۇا شۇجۇي نەشرى.
ياڭ شىنمىن: «قەدىمكى ئۇيغۇرلار تارىخى»، 1991 - يىلى، جىلىن مائارىپ نەشرىياتى نەشرى.
ئابدۇقەييۇم خوجا: «قەدىمكى ئۇيغۇر يازما يادىكارلىقلىرىدىن تاللانما»، 332 - بەت.
فولك بېرگمان: «شىنجاڭ ئارخېئولوگىيىسى تەتقىقاتى»، ستوكھولىم، 1939 - يىل، ئىنگلىزچە نەشرى.
ئابدۇقادىر ئىنان: «تارىختا ۋە بۈگۈن شامانىزىم»، تۇركىيە تارىخ ئاكادېمىيىسى نەشرى، 1986 - يىلى.
ژاڭ بىڭخۇا: «كۆنچى دەريا ۋادىسىدىكى قەدىمكى قەبرىلەرنىڭ قېزىلىشى ۋە ئۇنىڭ تەتقىق قىلىنىشى»، «يىپەك يولى ئارخېئولوگىيىسى تەتقىقاتى»، 1993 - يىلى شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى خەنزۇچە نەشرى.
ژاڭ شياۋشيەن: «يىپەك يولى تېبابەتچىلىك - دورىگەرلىك ئالماشتۇرۇشى ھەققىدە تەتقىقات»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى 1994 - يىل خەنزۇچە نەشرى.
شيالېيمىڭ «قەدىمكى ئۇيغۇرلارنىڭ ۋاقىت تېبابىتىگە نەزەر»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1994 - يىللىق 3 - سان.
غەيرەت ئابدۇراھمان: «تۇركىي تىللار دىۋانىدىكى ئۆسۈملۈك ئاتالغۇلىرى ھەققىدە»، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» 1997 - يىللىق 2 - سان.
شيالېيمىن: «قۇتادغۇبىلىك» ۋە قەدىمكى ئۇيغۇر تېبابەتچىلىكى» («شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى» نىڭ 1993 - يىللىق 1 - سانىدا) نامىلىق ماقالىسى.
لاۋ يىو: «قۇتادغۇبىلىك ۋە شەرق - غەرب مەدەنىيىتى»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 1994 - يىل نەشرى.
يار مۇھەممەت تاھىر تۇغلۇق: «يۇسۇپ خاس ھاجىپ چۇش تەبىرى توغرىسىدا»، «قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى»، 1994 - يىل 1 - سان.
سۇلايمان يۇنۇس: «قۇتادغۇبىلىك» تىكى تېبابەتچىلىككە ئائىت بايانلاردىن قەدىمكى ئۇيغۇر تېببىي - دورىگەرلىك ئىلمىغا بىر نەزەر»، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي

ژۇرنىلى» ، 1994 - يىل 4 - سان.
ئابلەت ئابدۇقادىر: «ئىسلام مەدەنىيىتى تەسىرى ئاستىدىكى ‹قۇتادغۇبىلىك› » ، «خوتەن پېداگوگىكا ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1999 - يىل 3 - سان.
رەجەپ يۇسۇپ: «ئەلائىددىن مۇھەممەت خوتەنى ۋە ئەللامە كەنتى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ تەزكىرىسى» ژۇرنىلى 1996 - يىل 4 - سان.
لى سۇڭماۋ: « ‹خۇي خۇي› دېگەن سۆز ۋە ئىسلام دىنى» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ئىچكى ژۇرنىلى 1988 - يىللىق 9 - سان.
شې جۇڭمۇ: «خۇي خۇي رېتسىپلىرىنى تونۇشتۇرۇش» ، «يېڭى جۇڭگو تېببىي دورىلىرى» 1957 - يىللىق 3 - سان.
گاۋشياشەن: « ‹خۇي خۇي رېتسىپلىرى› ئۈستىدە مۇھاكىمە» ، «جۇڭخۇا مېدىتسىنا تارىخىي ژۇرنىلى» ، 1987 - يىللىق 2 - سان.
ۋ. ۋوسكوبوينكوۋ: «ئۇلۇغ ھېكىم - ئىبنى سىنا» ، شىنجاڭ ەلق نەشرىياتى، 1986 - يىل نەشرى.
ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: « ‹ئەل قانۇن فىت - تىب› ۋە ئۇنىڭدىكى تەبىئەت پەلسەپىسى مەسىلىلىرى» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1984 - يىل 2 - سان.
ئابدۇكېرىم رەھمان: «يىپەك يولى مەدەنىيىتىنىڭ پەخرى ئۇلۇغ ھېكىم - ئىبنى سىنا» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1999 - يىل 4 - سان.
ئابلىمىت ئۆمەر: «ئىبنى سىنانىڭ روھىيەت پەلسەپىسى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» 1999 - يىل 3 - سان.
سۇن جىيەندى: «ئىبنى سىنا قەدىمكى ئەرەب تىۋىپىي ئەمەس» ، «ئۇيغۇر تېببابەتچىلىكى» ژۇرنىلى، 1987 - يىل 1 - سان.
«بۇلاق» مەجمۇئەسىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
خەن كاڭشىن: «شىنجاڭنىڭ قەدىمكى ئاھالىلىرى ھەققىدە دەسلەپكى ئانتروپولوگىيىلىك تەتقىقات» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ، (خەنزۇچە) 1985 - يىللىق 6 - سانى.
غوجا ئابدۇللا جاپپار: «قەدىمكى ئۇيغۇر تېببابەتچىلىكىدىكى ئوپېراتسىيە ئىلمى» («شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1991 - يىل 4 - ئاينىڭ 23 - كۈنى سانىدا) نامىلىق ماقالىسى.
ئۆمەرجان ھەسەن بوزقىر: «كوماراجىۋا ۋە ئۇيغۇر تېببابەتچىلىكى» ، «جۇڭگو مىللەتلىرى» 2004 - يىل 3 - سان.
ئېزىز ئاتاۋۇللا سارتېكىن: «قاراخانىيلار خانلىقى دەۋرى ئۇيغۇر تېببابەتچىلىكىدىكى مەشھۇر نامايەندىلەر» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى» ژۇرنىلى، 1997 - يىل 4 - سان.

ئابدۇرىھىم قادىر: «ئۇيغۇر تىبابىتى قەدىمكى ئەسەرلىرى ۋە ئۇلارغا ئىزاھات» (2) ، «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى» ژۇرنىلى، 1993 - يىل 2 - سان.
پەتخۇللا تاشكەندى: «ئەل فارابى مىانىكىسى» ، «شىنجاڭ گېزىتى» نىڭ 1999 - يىل 8 - ئاينىڭ 25 - كۈنىدىكى سانى.
ئەشرەپ ئابدۇللا: «ئەبۇ نەسىر فارابى ئەسەرلىرىنىڭ بىبلىئوگرافىيىسى» ، «كىتاب مۇنبىرى» ژۇرنىلى، 1999 - يىل 3 - ، 4 - سان.
ئابلىمىت ئۆمەر: «ئىبىن سىنانىڭ روھىيەت پەلسەپىسى توغرىسىدا» ، «شىنجاڭ ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» ، 1999 - يىل 3 - سان.
«غەربىي شىمال تارىخ - جۇغراپىيىسى» (خەنزۇچە) ، 1983 - يىل 3 - سان.
«ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى» ژۇرنىلىنىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
«شىنجاڭ ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكى ئالىي تېخنىكومى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ مۇناسىۋەتلىك سانلىرى.
ئەبۇلغازى باھادىرخان: «شەجەرەئىتى تۈرك» ، «مىراس» ژۇرنىلى 1999 - يىل 1 - سان.
ئەخمەت رېشىت: «سانپۇل قەدىمكى قەبرىستانلىقى» ، «شىنجاڭ مەدەنىيەت يادىكارلىقلىرى» ، ئۇيغۇرچە، 1985 - يىل 1 - سان.
ئابدۇشۇكۇر مۇھەممەتئىمىن: «ئۇيغۇر تىبابەتچىلىكىنىڭ قىسقىچە تارىخى تەسۋىرى» («قەشقەر پېداگوگىكا ئىنستىتۇتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 1984 - يىل 3 - سان 57 - ، 85 - بەتلەر).
ئەنۋەر سەمەت قورغان بىلەن زۇلپىيە مۇھەممەت قورغان: «ئۇيغۇرلاردا تىببىي سىھىرگەرلىك» ، «شىنجاڭ پېداگوگىكا ئۇنىۋېرسىتېتى ئىلمىي ژۇرنىلى» نىڭ 2004 - يىل 1 - سان.
ئابدۇقېيۇم خوجا: «يۇرتىمىز ئىپتىدائىي جەمئىيەت ئارخېئولوگىيىسىدىن ئومۇمىي بايان» ، «شىنجاڭ ئىجتىمائىي پەنلەر تەتقىقاتى ژۇرنىلى» نىڭ 1987 - يىل 2 - ، 3 - سانلىرى.

ancesory - تعداد

persia -

ancestry - تعداد

our ancestry →

philosphy - فلسفہ

our ancestryes,

ر